Т. В. Ладиченко, Ю. І. Заблоцький

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Підручник для 11 класу загальноосвітніх навчальних закладів

11 клас

Профільний рівень

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ
«Генеза»
2011

ББК 63.3(О)6я721
Л15

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України № 235 від 16. 03. 2011 р.)

Наукову експертизу здійснював
Інститут історії України НАН України;
Психолого-педагогічну експертизу проводив
Інститут педагогіки НАПН України.

Ладиченко Т.В.

Л15 Всесвітня історія: підручн. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. : профіл. рівень / Т.В. Ладиченко, Ю.І. Заблоцький. – К. : Генеза, 2011. – 320 с. : іл., карти.

ISBN 978-966-11-0080-9.

У підручнику широко висвітлюються події новітньої світової історії від початку Другої світової війни до 2011 р., розумінню яких сприятимуть документальні, статистичні, картографічні матеріали та питання і завдання до них.

Зміст підручника відповідає вимогам чинної навчальної програми із всесвітньої історії для профільного рівня. Підручник є переможцем Всеукраїнського конкурсу рукописів підручників для учнів 11 класу загальноосвітніх навчальних закладів.

ББК 63.3(О)6я721

ISBN 978-966-11-0080-9

© Ладиченко Т.В., Заблоцький Ю.І., 2011
© Видавництво «Генеза», оригінал-макет, 2011

Дорогі учні!

Сьогодні ви починаєте вивчати чи не найскладніший період всесвітньої історії. Він особливо складний тому, що мова у ньому йде не про якесь далеке, тим більше, абстрактне для вас минуле. Адже події, висвітлювані в підручнику, безпосередньо торкаються вас і ваших близьких, а також відбиватимуться щодня на вашому житті у майбутньому.

Отже, тепер ви не тільки учні, але і творці історії, великої чи малої – не має значення. Значення має лише одне, а саме – відповідальність перед нащадками. Ви зрозумієте це, ознайомившись із змістом підручника.

Маємо надію, що історичні знання, які ви отримаєте з цього підручника, не тільки сприятимуть успішному засвоєнню навчального матеріалу, але й служитимуть вам надалі своєрідним дороговказом в нашому крихкому, суперечливому і динамічному світі.

З повагою і найкращими побажаннями – ***Автори***

ВСТУП

§1 Загальні відомості

1 ***Завдання і структура курсу.*** У підручнику відповідно до вимог навчальної програми з всесвітньої історії профільного рівня для загальноосвітніх середніх шкіл висвітлюються важливі події, що сталися у політичному, економічному, соціальному та культурному житті народів світу від вересня 1939 р. до початку XXI ст., а також пов'язані із ними територіальні, правові, психологічні, глобалістичні, цивілізаційні зміни.

Курс покликаний навчити критично оцінювати часом досить складні й суперечливі історичні процеси та розуміти приховані «пружини» багатьох найвідоміших міжнародних і внутрішніх проблем країн, виклики, з якими доводиться мати справу цивілізації у цілому.

2 ***Структура підручника.*** Навчальний матеріал підручника поділений на одинадцять тем, засвоєнню яких сприятимуть ретельно підібрані текстові, фотографічні, статистичні, довідкові та документальні матеріали, що даватимуть різнобічне уявлення про описувані події, їх місце в історії, вплив на їхній хід значних або пересічних історичних постатей. Цим і обґрунтовуються додаткові рубрики підручника: **«Мовою документів», «Погляд учасника подій», «Історичний портрет», «На думку дослідника».**

До всіх наведених документів і тексту параграфів пропонуються запитання різного рівня складності. Чимало з них мають дискусійний або пошуковий характер, що стимулюватиме інтерес до самостійної роботи над історичними джерелами, який буде відзначено вчителем при проведенні тематичного, семестрового або річного оцінювання.

3 ***Додаткові навчальні матеріали та електронні ресурси.*** Жодний підручник, яким би якісним він не був, на жаль, не може вмістити абсолютно все, що варто було б знати учневі, якого цікавить всесвітня історія. Тому без додаткової літератури навіть поглиблені в межах освітніх програм знання можуть залишатися схематичними. Однак до пошуку додаткової літератури слід ставитися обережно, із розумінням того, що далеко не всі з наукових досліджень й публіцистичних праць є достатньою мірою і об'єктивними, й достовірними. Є й інша небезпека: велика кількість наукової літератури може створити своєрідний інформаційний хаос, розібратися у якому буде складно. Тому автори під-

ручника радять вам намагатися в першу чергу працювати з першоджерелами: безпосередніми свідченнями очевидців подій, оригіналами і повними текстами потрібних вам документів. Лише так ви отримаєте можливість сформувати свою, неупереджену точку зору з того чи іншого питання. Адже, як справедливо зазначав Джон Кеннеді, *«найбільшим ворогом правди досить часто є не брехня – навмисна, вигадана й безчесна, але міф – набридливий, переконливий і нереалістичний»*.

Ефективній роботі з джерелами сприятиме миттєвий електронний доступ до численних архівів і бібліотек, розташованих у найбільш віддалених країнах світу, про який ще донедавна історики не могли і мріяти.

До фундаментальних (але, водночас, і популярних) творів, присвячених історії другої половини XX – початку XXI ст., на які, на думку авторів, варто звернути особливу увагу, належать, у першу чергу, праці М. Геллера і А. Некріча «Утопія при владі», «1941. 22 червня» та «Сьомий секретар»; М. Яковлєва «Ті, що переступили межу», «Перл-Харбор»; Ф. Волкова «За кулісами Другої світової війни»; Дж. Кеннеді «Портрети мужніх», «Чому Англія спала?»; С. Кара-Мурзи «Радянська цивілізація» та «Маніпуляція свідомістю»; О. Фурсенка і Т. Нафталі «Адська гра (секретна історія Карибської кризи)»; С. Лосєва, В. Петрусенка «Пастка на Потомаку (злет і падіння Річарда Ніксона)»; А. Уткіна «Велика вісімка – ціна входження»; Г. Арбатова «Яструби і голуби холодної війни»; О. Шнипко «Інноваційний дефолт України»; Д. Уайза, Т. Росса «Невидимий уряд»; А. Гора «Незручна правда» (про екологію); твори А. Шлезінгера, спогади Г. Жукова, К. Рокоссовського, Е. Манштейна, У. Черчілля, Ш. де Голля, М. Хрущова та інших.

Серед невичерпних багатств Інтернету корисними будуть ресурси Інституту історії НАН України http://www.history.org.ua, Інституту світової економіки та міжнародних відносин http://www.iweir.org.ua, кафедри всесвітньої історії Київського національного університету ім. Т. Шевченка http://www.pu.if.ua/depart/Worldhistory/ua/general/staff, а також сайти historic.ru/books, http://www.worldhistoryplus.com/, http://evgenau.livejournal.com, http://www.liveinternet.ru/users/favoritov_net/post43321918, http://lib.ru/MEMUARY/. Велику і цікаву добірку документів ви знайдете на сайті http://www.hrono.ru. Тим, хто володіє іноземними мовами, безумовно стануть у пригоді сайти http://maryferrell.org, http://www.history-matters.com/. Нарешті, можна скористатися допомогою пошукових серверів, які на ваш запит запропонують велику кількість необхідних матеріалів.

§2 Світ у другій половині XX – на початку XXI ст.

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

Пригадайте, якими були зовнішньополітичні пріоритети провідних країн світу у 1930-х рр.

1 ***Друга світова війна в історії людства.*** *«Всесвітня історія є сумою всього того, чого можна було б уникнути»*, – сказав англійський філософ Бертран Рассел, маючи на увазі, що людство не вчиться на своїх помилках. І справді – у 1939 р. переважну більшість населення Європи складали учасники або жертви Першої світової війни, ті, хто відчував на собі тягар і справжніх окопних буднів, і невимовно тяжкої праці в тилу, не з чуток знав, що це таке – руїни, каліцтва, голод і безробіття. Кожен з них, здається, мав знати ціну людському життю.

НА ДУМКУ ДОСЛІДНИКА

Із книги американського історика Б. Тачмен «Серпневі гармати»

Люди не могли б витримати руйнівної і болісної війни без надії, що сама її потворність стане гарантією того, що така війна більше не повториться, надії, що коли її якось там довоюють, будуть закладені основи кращого світу... Ніщо інше не могло надати гідності або сенсу жахливим злочинам, коли заради захоплення десятка метрів або обміну залитої водою траншеї на іншу гинули тисячі і сотні тисяч людей... Коли нарешті війна закінчилася, то основним з її багатьох наслідків було розчарування.

Чому Б. Тачмен наголошує на розчаруванні? Свою думку обґрунтуйте.

Все ж труднощі міжвоєнного періоду не пояснюють мілітаристського угару, який збирав шаленіючий натовп на мітингах Гітлера і Муссоліні. Адже як би там не було, а «гарматне м'ясо» агресорів – солдати й молодші офіцери – не помирали з голоду на батьківщині, тоді як перспектива загибелі на війні була для них цілком реальною. Та надто вже привабливо виглядала мрія щасливо жити на землях, забраних у когось, і мати достатню кількість своїх рабів.

Із попереднього курсу ви вже знаєте, що паростки нового загальносвітового конфлікту зароджувалися вже наприкінці Першої світової війни. Але це зовсім не означає, що Другої світової війни не можна було б уникнути. Навпаки – для ведення широкомасштабних воєнних дій ресурсів самих Німеччини і Італії було недостатньо. Лише безкарне загарбання майже всієї Європи створило передумови для здійснення глобальніших планів, а саме знищення СРСР, Великої Британії, а далі США.

Частину життєво необхідних агресорам стратегічних матеріалів їм надали потенційні жертви. Так, після підписання пакту про ненапад СРСР у рамках торговельної угоди поставив Німеччині 865 тис. тонн нафти, 140 тис. тонн марганцевої руди, 14 тис. тонн міді, 3 тис. тонн нікелю, 2 тис. 736 кг платини та 1 млн 462 тис. тонн зерна. У свою чергу на американських заводах навіть після початку світової війни не припинялося виробництво двигунів для німецьких бомбардуваль-

Післявоєнний світ

ників, з яких скидали бомби у тому числі й на голови американських вояків.

Друга світова війна принаймні в кількох аспектах істотно відрізнялася від попередньої. Головною особливістю її став свідомий, цілеспрямований терор проти мирного населення – геноцид за расовою або національною ознакою, що призвів до загибелі мільйонів людей, серед яких було дуже багато жінок і дітей. Також під час війни було вперше застосовано таку потужну зброю масового знищення, як атомна бомба, яку без попередження було скинуто на японські міста Хіросіма і Нагасакі. Цей епізод наочно засвідчив, що людство небезпечно наблизилося до межі, за якою наступає загальне взаємознищення.

2 ***Економічні, соціальні та політичні перетворення у повоєнному світі.*** Світова війна спричинила низку глобальних змін, зокрема:

1) утворення світової соціалістичної системи, до якої, крім СРСР, входили Польща, Чехословаччина, НДР, Угорщина, Болгарія, Албанія, Румунія, Югославія, Монголія, Північна Корея, Китай та В'єтнам;

2) значне посилення ролі США і виникнення контрольованих ними транснаціональних корпорацій та міжнародних фінансових інституцій (Міжнародний валютний фонд, Світовий банк тощо);

3) перетворення США та СРСР на дві наддержави, що володіли великими потенціалами ядерної зброї. Між ними розпочалася «холодна війна», яка багаторазово супроводжувалася «гарячими» військовими конфліктами у різних частинах земної кулі;

4) появу двох основних військових блоків (НАТО і країн Варшавського договору);

5) крах колоніальної системи та вихід на міжнародну арену великої кількості країн Азії та Африки, що звільнилися від колоніальної залежності і отримали назву країн «третього світу»;

6) з 1960-х рр. XX ст. у передових країнах розгорнулася «науково-технічна революція», завдяки якій відбулися кардинальні зміни в житті людства, особливо у сферах зв'язку, транспорту, побуту;

7) від соціальних перетворень найбільш вагомі здобутки отримали жінки, статус яких у багатьох країнах якісно змінився на краще. Вони дістали можливість здобувати будь-які професії, їхня зарплатня зрівнялася із зарплатнею чоловіків, вони стали значно активніше брати участь у політичному житті і досягати провідних посад у державному апараті.

3 ***Основні тенденції суспільного розвитку другої половини XX – початку XXI ст.*** Після 1950 р. на планеті стався демографічний вибух – кількість населення Землі виросла більше, ніж за всю попередню історію. Щосекунди на світ народжується до 5 осіб, щохвилини – 250–300. Це означає поглиблення однієї з найбільш складних глобальних проблем сучасності – продовольчої. Вже зараз третина людей страждає від недоїдання, а кожен десятий – від голоду. Оскільки найбільший приріст населення припадає на країни, що розвиваються, там щороку від голоду помирає більше 5 млн осіб.

Глобалізація світу

Забезпечити всіх харчами на сьогоднішній день – завдання практично нереальне, оскільки у результаті хижацької експлуатації природних ресурсів майже повсюди відбувається виснаження угідь та катастрофічне зниження рівня ґрунтових вод, що, у свою чергу, призводить до порушення екологічного балансу планети.

Існує й диспропорція у розподілі земних благ: так, США, кількість населення яких не перевищує 5 % населення планети, споживають до 40 % глобальних ресурсів, ще майже стільки ж розподіляється між Японією, Німеччиною, Китаєм, Великою Британією, Францією, Італією, Іспанією, Канадою і Бразилією. При цьому, більше половини американців страждають від надлишкової ваги. У 2006 р. лише на святкуванні дня Святого Валентина у США було витрачено майже 14 млрд доларів. Цієї суми вистачило б, щоб забезпечити всіх голодних не тільки продуктами харчування, але й медичними послугами.

Нерівномірності в можливостях забезпечення потреб більшості людей в країнах, різних за рівнем економічного розвитку, ілюструє наведена таблиця:

Категорія	Розвинені країни	Бідні країни
Продукти харчування	Вільна купівля для споживання вдома або в ресторанах, кафе, їдальнях	Самозабезпечення з власних або орендованих ділянок землі
Житло	Власне або орендоване	«Бідонвілі» з підручних матеріалів
Одяг	Для різних сезонів та обставин	Мінімум
Електроніка, мас-медіа	Аудіо- та відеотехніка, преса, телефон, комп'ютер	Недоступні

Інші послуги	Електрика, опалення, прання, хімчистка тощо	Недоступні
Транспорт	Залізничне сполучення, повітряний та автотранспорт	Недоступний
Медицина	Приватні та державні лікувальні заклади, ліки, медичне страхування	Недоступні; міжнародна гуманітарна допомога для запобігання епідеміям
Інше	Освіта, соціальний захист, туризм, спорт тощо	Крім початкової освіти, недоступні

«Економіка України». – 2006. – № 3.

Таке становище, у свою чергу, провокує значну міграцію з бідних до більш заможних і стабільних держав. Нині легальні й нелегальні мігранти становлять понад 15 % населення в більш ніж 50 країнах. Ця кількість і надалі зростатиме, сприяючи посиленню в країнах, що приймають, соціальної і політичної напруженості. У поєднанні з перспективою масового безробіття (вчені прогнозують, що за нових умов до 80 % населення виявиться зайвим на ринку праці) це породжує колосальні проблеми криміногенного, терористичного та революційного характеру. Захиститись від них можна лише шляхом реалізації всіх, без винятку, норм Декларації прав людини, під якою стоять підписи представників усіх розвинутих країн світу.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Із Загальної декларації прав людини

Всі люди народжуються вільними і рівними у своїх правах... Кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд і необхідне соціальне обслуговування, що необхідний для підтримки здоров'я і добробуту її самої і її родини.

Прокоментуйте цей документ. Які ви бачите шляхи і методи втілення його в життя?

Отже, у сучасному світі особливо актуальним стає питання соціальної захищеності людини у соціально-економічному, культурному та матеріальному відношеннях.

Водночас, розвинуті країни, так само, як і інші, страждають від тяжкої екологічної кризи. Проживання у мегаполісах, через перенасичення їх автомобілями, що викидають шкідливі речовини, є вже небезпечним для життя. Проте переселення за місто теж не є панацеєю. Продукти життєдіяльності людини потрапляють до атмосфери, викликаючи «парниковий ефект» у вигляді загального потепління, що становить загрозу для існування цивілізації у цілому.

? Перевірте себе

1. Чим Друга світова війна відрізнялася від попередньої?
2. Яких, на вашу думку, заходів треба було вжити, щоб зупинити країни-агресори?
3. Які зміни відбулися у світі після Другої світової війни?
4. Перелічіть головні проблеми сучасності. Запропонуйте напрямки їх вирішення. Свою думку обґрунтуйте.
5. Прокоментуйте дані таблиці.

1

ТЕМА

Друга світова війна. Військові події на території СРСР (Велика Вітчизняна війна)

§3 Початок війни (вересень 1939 р. – червень 1941 р.)

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

Пригадайте причини утворення вогнищ війни на Далекому Сході, в Африці та Європі. Які історичні події особливо сприяли цьому?

1 ***Причини, характер і періодизація Другої світової війни.*** З другої половини 1930-х рр. міжнародну обстановку у світі почала визначати група держав, які не приховували своїх агресивних намірів щодо інших. Так, Італія в 1935 р. здійснила напад на Абіссінію, у 1939 р. – на Албанію; Німеччина у 1936 р. захопила Рейнську демілітаризовану зону, порушивши таким чином умови Версальського договору, у березні 1938 р. приєднала до себе Австрію, а пізніше територію Чехії; Японія окупувала Маньчжурію та розпочала війну з Китаєм.

При цьому жодна з налаштованих агресивно держав не збиралася зупинятися на досягнутому. Тоталітарні режими прагнули захопити для себе життєвий простір, джерела сировини, ринки збуту своїх товарів, перетворити інші народи на дешеву робочу силу.

Водночас німецька дипломатія енергійними діями зуміла запобігти створенню як антигітлерівської коаліції, так і системи колективної безпеки в складі Великої Британії, СРСР, США і Франції. Лідери всіх без винятку цих держав виявилися у тій або іншій мірі ошуканими Гітлером, а також власними ілюзіями його руками прибрати чи

послабити своїх економічних, політичних чи ідеологічних конкурентів, самим залишившись осторонь всесвітньої бойні, та ще й заробляючи на ній капітал. Найбільш відверто цю думку висловив, будучи ще сенатором, майбутній президент США Гаррі Трумен: «Якщо ми побачимо, що війну виграє Німеччина, нам слід допомагати Росії, а якщо вигравати́ме Росія, нам слід допомагати Німеччині, й нехай вони якомога більше вбивають один одного».

Проте, реально вістря переважної більшості тодішніх міжнародних інтриг було спрямоване проти СРСР.

ПОГЛЯД УЧАСНИКА ПОДІЙ

Із спогадів бригаденфюрера СС В. Шелленберга

Початковим задумом Гітлера було створити з допомогою Англії так званий «євроафриканський простір», що мав перетворитися на «центр опору Сходу»... Він хотів завоювати Схід, як новий колоніальний простір для... об'єднаної Європи... Гітлер вважав... англійців братнім народом, спорідненим із німцями... Велика Британія мала зрештою одуматися і приєднатися до Німеччини.

Спробуйте пояснити, чому Гітлер сподівався на підтримку Великої Британії. Свою точку зору обґрунтуйте.

Розсекречені документи засвідчують, що Велика Британія і Франція, перш, ніж самим стати жертвами нацистської агресії, також виношували цілком конкретні агресивні наміри щодо СРСР. Так на нараді представників французького і англійського командування, що відбулася 20 березня 1940 р. в м. Алеппо (Сірія), було домовлено до червня того ж року завершити будівництво 20 аеродромів, з яких вже наприкінці червня – на початку липня передбачалося завдати бомбові удари по радянських нафтопромислах і містах Кавказу. Баку планувалося зруйнувати за 15 днів, Грозний за 12, Батумі – за 1,5 дня.

Що стосується Польщі, то відповідно до директиви генштабу № 2304/2/37, кінцевою метою польської політики визначалося «знищення всякої Росії» шляхом розпалювання сепаратизму на Кавказі, в Україні і у Середній Азії.

У провідних демократичних країнах менше боялися Гітлера, ніж поширення комунізму, Радянський Союз, натомість, за всяку ціну прагнув уникнути міжнародної ізоляції. Внаслідок цього світ було втягнуто у

«Архітектори» Другої світової війни. Муссоліні, Гітлер, Даладьє і Чемберлен

вир війни, ще небаченої в історії людства. Війни, що довгих шість років спустошувала території сорока держав, завдавши колосальних людських втрат і неймовірних страждань як безпосереднім учасникам бойових дій, так і цивільному населенню.

Що ж до конкретних причин Другої світової війни, то їх можна виділити принаймні три. **Першою з них** була недосконалість Версальсько-Вашингтонської системи. Країни-переможниці Першої світової війни занадто жорстко повелися з переможеною Німеччиною, спровокувавши в ній вибух реваншистсько-мілітаристських настроїв. Судячи з того, що німецькою розвідкою ще у 1922 р. здійснювалися кроки, спрямовані на створення вогнищ міжетнічної ворожнечі в Польщі, у німецькому генштабі вже тоді виношувалися далекосяжні плани. А отже, не було б Гітлера – на його роль знайшовся б хтось інший.

Японія та Італія також вважали себе несправедливо ображеними. Перша з них під час Вашингтонської конференції втратила свої завоювання в Китаї, а друга від своїх союзників після війни отримала набагато менше, ніж сподівалась. Як і в Німеччині, в обох цих країнах до влади прийшли радикальні сили з хворобливо-імперськими амбіціями, які проповідували расизм, націоналізм, мілітаризм в економічній та духовній сферах.

Другою причиною війни було загострення суперечностей між великими державами внаслідок глибокої економічної кризи. За цих обставин переділ зон впливу між ними був неминучим. Але одні намагалися досягти своїх цілей економічними методами або за столом взаємних переговорів, тоді як інші – виключно брутальним і силовим шляхом.

Третьою причиною, що призвела до розв'язання воєнного конфлікту, була політика потурання агресорам, яку проводили Велика Британія і Франція. Прем'єр-міністри Великої Британії і Франції Чемберлен і Даладьє сподівалися своїми поступками задовольнити апетити Гітлера. Навіть після початку Другої світової війни Чемберлен мало не до останнього дня при владі намагався домовитися з нацистами.

Даладьє, який у Мюнхені відмовився від союзницьких зобов'язань щодо Чехословаччини, після падіння Франції, потрапив в ув'язнення, де мав чимало часу подумати над правильністю своїх попередніх дій.

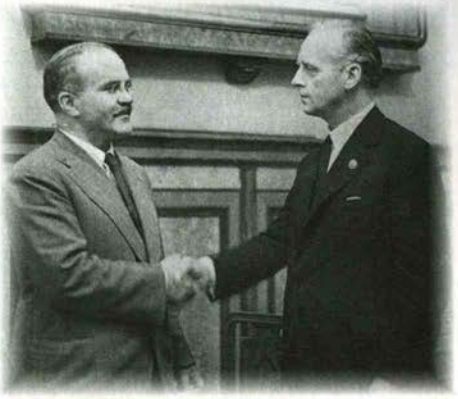

В. Молотов та Й. Ріббентроп

Конкретною **передумовою війни** слід вважати підписання в серпні 1939 р. пакту про ненапад між СРСР і Німеччиною, оскільки Гітлер побоювався вести війну одночасно на два фронти: до цього в 1939 р. німецька армія була однозначно не готовою. Не готова була вона тоді й до зіткнення з одним СРСР, маючи у розпорядженні всього 90 (неповних) дивізій, в умовах гострої нестачі стратегічної сировини і нафти. Натомість, як стверджував начальник генерального штабу СРСР Б. Шапошников на переговорах з представниками Англії і Франції у серпні 1939 р., Радянський Союз міг виставити проти Німеччини 120 піхотних і 16 кавалерійських дивізій, 5 тис. середніх і важких гармат, 9–10 тис. танків і 5–5,5 тис. літаків. Договір «Молотова–Ріббентропа», що забезпечував невтручання СРСР у процес загарбання країн Європи, дозволив німцям розпочати агресію.

Характер війни в її перебігу змінювався. На першому етапі (1939–1941 рр.) вона мала загарбницький і несправедливий характер з боку агресивних тоталітарних і мілітаристських режимів Німеччини, Японії, Італії та їхніх сателітів, а також СРСР, і була справедливою й визвольною з боку жертв агресії та їхніх союзників.

До жертв агресії в цьому випадку слід віднести Польщу, Фінляндію, Литву, Латвію, Естонію, Данію, Норвегію, Голландію, Бельгію, Люксембург, Францію, Югославію, Грецію, а також частково Румунію.

З нападом 22 червня 1941 р. Німеччини на СРСР характер війни змінився – вона стала відверто антинацистською.

Другу світову війну дослідники поділяють на п'ять періодів. **Перший** (*тривав від 1 вересня 1939 р. до 21 червня 1941 р.*) охоплює проміжок часу між початком Другої світової війни і агресією Німеччини та її союзників проти СРСР.

Другий період (*22 червня 1941 р. – 18 листопада 1942 р.*) – період тяжких оборонних боїв (він був найважчим для Радянської армії), закінчився напередодні контрнаступу радянських військ під Сталінградом.

Визначальним для подальшої долі світової війни став **третій період** (*19 листопада 1942 р. – 5 червня 1944 р.*). Після розгрому гітлерівців під Сталінградом стратегічна ініціатива безповоротно перейшла до рук радянського командування. Почалося витіснення ворога з території СРСР, наступальна стратегія німців зазнала краху. У цей же період на Тегеранській конференції було прийнято остаточне рішення про відкриття другого фронту в Європі у 1944 р.

Четвертий період (*6 червня 1944 р. – 9 травня 1945 р.*) характеризується відкриттям другого фронту в Європі та початком наступу Радянської армії, який невпинно тривав аж до самого Дня Перемоги.

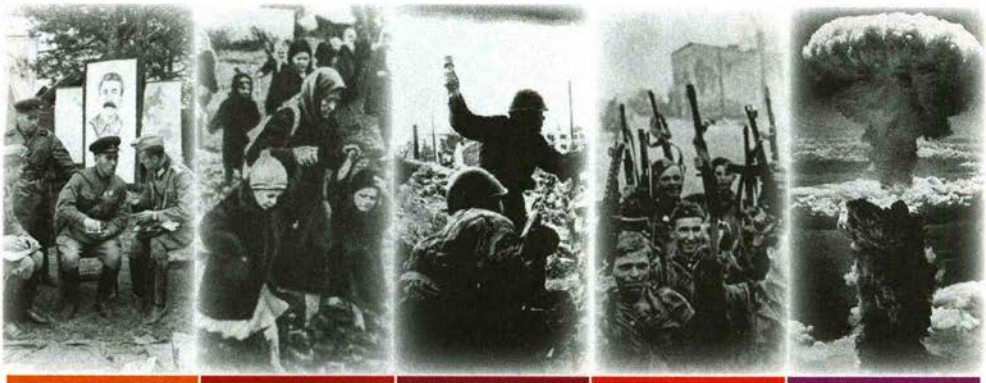

I	II	III	IV	V
1 вересня 1939 р.	22 червня 1941 р.	19 листопада 1942 р.	6 червня 1944 р.	8 травня 1945 р.	2 вересня 1945 р.
напад Німеччини на Польщу	**напад Німеччини на СРСР**	**початок контрнаступу під Сталінградом**	**відкриття другого фронту у Франції**	**капітуляція Німеччини**	**капітуляція Японії**

Періодизація Другої світової війни

П'ятий (і останній) період війни (*9 травня – 2 вересня 1945 р.*) завершився з капітуляцією Японії, останньої з країн-агресорів, яка продовжувала чинити впертий опір англо-американським, а, пізніше, й радянським збройним силам.

2 ***Напад Німеччини на Польщу***. Увечері **31 серпня 1939 р.** група есесівців, переодягнених у польську військову форму, вчинила напад на радіостанцію в містечку Глейвіце, розташованому поблизу німецько-польського кордону. Під акомпанемент стрілянини нападники бадьоро прокричали в ефір кілька антинімецьких гасел і швидко зникли, залишивши на місці «злочину» кількох убитих – ними були карні злочинці, привезені з концтабору.

Ця провокація і стала формальним приводом для давно запланованого нападу Німеччини на Польщу. Уже на світанку 1 вересня війська, зосереджені для вторгнення за планом «Вайс» (його було затверджено 11 квітня 1939 р.), розпочали наступ по всій довжині німецько-польського кордону.

Група вторгнення налічувала близько 1 млн 600 тис. солдатів і офіцерів, що входили до складу 57 дивізій. Польща могла протиставити їм лише 47 дивізій і бригад. Але набагато відчутнішою виявилася технічна перевага вермахту – 2,8 тис. танків, 2 тис. літаків, 6 тис. гармат і мінометів проти 200 танків, 650 танкеток, 407 літаків, 4,3 тис. гармат і мінометів. При цьому переважна більшість техніки і стрілецької зброї поляків була застарілих конструкцій, а практично вся авіація першими ж ударами була знищена на землі. Отже, сили сторін були нерівними.

Польський уряд мав усі підстави сподіватися на допомогу країн-союзниць, Великої Британії і Франції. Й ті, справді, 3 вересня оголосили Німеччині війну, яка увійшла в історію під назвою «дивна», або «сидяча» війна, бо жодних бойових дій проти Німеччини ні Великою Британією,

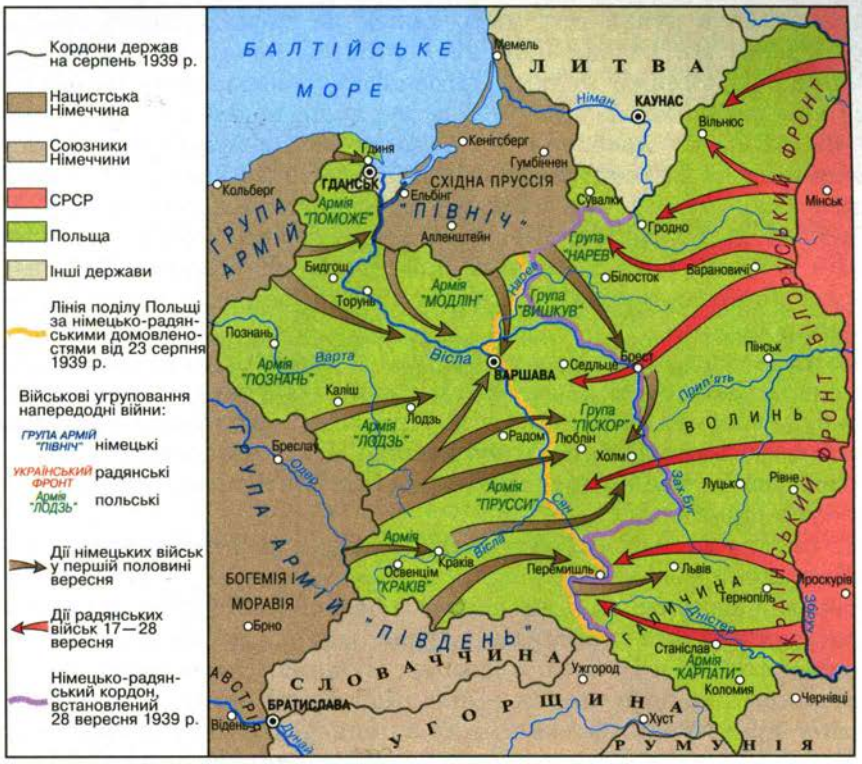

Напад Німеччини на Польщу. Початок Другої світової війни

ні Францією не велося. Гітлер виявився непоганим знавцем психології, інакше не став би завдавати удару по Польщі двома третинами своїх збройних сил. «Люди, яких я бачив у Мюнхені, – говорив він про керівників урядів Великої Британії і Франції, – не з тих, що здатні почати нову світову війну».

ПОГЛЯД УЧАСНИКА ПОДІЙ

Із записів офіцера зв'язку при Ставці Гітлера

28 серпня. Гітлер в чудовому настрої, сподівається, що доведе Англію до того, що ми залишимося з Польщею сам на сам.

31 серпня. Гітлер твердо вірить, що Англія і Франція імітуватимуть війну.

3 вересня (після вступу у війну Англії і Франції): Гітлер й надалі вірить, що західні країни лише імітуватимуть війну, тому він о 13.50 передав сухопутним військам наказ – з нашого боку воєнних дій (проти Англії і Франції. – *Авт.*) не розпочинати.

6 вересня. Комічна війна на Заході триває. На Західному фронті не зроблено жодного пострілу... Становище Польщі безнадійне...

11 вересня... Французи видають фантастичні військові зведення. Твердять про операції, про розпочаті бої, хоча панує глибокий мир.

13 вересня. На Заході... ведеться війна, у якій жоден не хоче скривдити іншого.

Якими міркуваннями, на вашу думку, могли керуватися уряди Великої Британії і Франції, починаючи таку війну?

Однак саме в руках цих двох людей на коротку мить опинилося колесо історії. Як визнав пізніше колишній начальник оперативного управління збройними силами Німеччини генерал-полковник Йодль, *«якщо ми не зазнали краху в 1939 р., то лише завдяки тому, що під час польської кампанії приблизно 110 французьких і англійських дивізій, дислокованих на Заході, нічого не діяли проти 23 німецьких дивізій»*.

Аналогічну думку висловлював і генерал-фельдмаршал Кейтель: «Ми, військові, постійно очікували наступу французів під час польської кампанії й були дуже здивовані, що нічого не сталося. При наступі французи наштовхнулися б лише на слабку завісу, а не на справжню німецьку оборону».

Польща намагалася закупити зброю у Великій Британії. Відповідь більше нагадувала знущання: британський представник пояснив, що це можна буде зробити не раніше, ніж через п'ять-шість місяців, і порадив звернутися до Бельгії, Канади або Іспанії. Поляки просили «союзників» хоча б здійснити бомбардування німецьких військових об'єктів, але і в цьому було відмовлено.

Так, слідом за Чехословаччиною, Даладьє з Чемберленом зрадили ще й Польщу.

З переважаючими силами ворога польські воїни, навіть покинуті напризволяще своїми керівниками (уряд і вище військове командування 16 вересня втекли в Румунію), билися мужньо. Незважаючи на те, що вже до кінця першого тижня війни підрозділи армій груп «Північ» і «Південь» практично взяли в кільце Варшаву, героїчна оборона столиці тривала до 28 вересня, а останні вогнища опору в країні вдалося придушити лише на початку жовтня.

17 вересня на територію Західної України та Західної Білорусії, що досі входили до складу Польщі, вступили радянські війська і практично безперешкодно зайняли узгоджені пактом «Молотова–Ріббентропа» позиції.

Польські парламентери при здачі німцям фортеці Модлін

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

З оперативного зведення № 21 про перехід військ Червоної армії на територію Польщі 17 вересня 1939 р.

19-м ПЗ (прикордонним загоном. – *Авт.*)... ліквідована польстражниця Островок... Втрати загону при боєзіткненнях: поранених – 9, з них легко – 6, вбито комвідділення Хитрова...

20-й ПЗ: ...на заставу № 18 доставлені захоплені польовими частинами 24 польсолдати, 3 капрали й один сержант... М. Острог – затримані 80 польсолдатів...

21-й ПЗ: під час форсування р. Вісли селяни с. Менжиричі подали активну допомогу, витягаючи наші загрузлі автомашини... 9.25 – польвинищувач, який з'явився з боку нашого тилу на ділянці 10-ї застави, приземлений нашими винищувачами і затриманий. 10.00 – на заставу № 15 доставлено 2 вбитих, 5 поранених бійців кав. частин.

23-й ПЗ: ...мол. лейтенант Арапов і політрук... Анісімов, які перебували з посиленим нарядом в районі с. Пукляки, прийняли за польські два наших кав. взводи... За наказом Анісімова відкрили вогонь, ...внаслідок чого легко поранено три бійці, вбито одного, поранено двох коней... Ведеться розслідування.

Чим пояснюється, на вашу думку, доброзичливе ставлення місцевого населення до червоноармійців?

Чому радянські війська, які увійшли на територію Польщі, практично не зустрічали опору?

28 вересня між Німеччиною та СРСР було підписано договір «Про дружбу і кордон». Цим договором уточнювався остаточний вигляд радянсько-німецького кордону. Лінію розмежування було пересунуто на схід порівняно з умовами секретного протоколу від 23 серпня 1939 р. Тепер вона майже цілком відповідала етнографічній межі проживання поляків, з одного боку, та українців і білорусів – з іншого. Землі з суто польським населенням залишились у складі Німеччини, а взамін СРСР отримав у свою сферу впливу Литву. Отож, до Німеччини відійшло 48,6 % території Польщі і 69,9 % її населення, а до СРСР – 51,4 % території та 30,1 % населення.

1 жовтня в Бресті з нагоди перемоги у війні проти Польщі відбувся спільний радянсько-німецький військовий парад.

Парад у Бресті

3 ***Входження до складу Радянського Союзу Північної Буковини, Бессарабії, Латвії, Литви та Естонії.*** Після приєднання до СРСР Західної України та Західної Білорусії настала черга Бессарабії. Радянський уряд ніколи не визнавав законність захоплення її Румунією. У липні 1940 р. Румунії було пред'явлено ультиматум з вимогою негайного повернення цих земель, який та змушена була виконати.

Одночасно з Бессарабією від Румунії до СРСР відійшла і Північна Буковина, у минулому – частина Австро-Угорської імперії. Це вже виходило за рамки домовленості з Німеччиною щодо розподілу сфер впливу. Відповідаючи на запит німецького посла у Москві, В. Молотов пояснив, що Буковина «є останньою відсутньою частиною об'єднаної України».

Законодавче закріплення нових територій у складі СРСР відбулося способом утворення нової союзної республіки – Молдавської РСР – і розподілу території Бессарабії між МРСР та УРСР. Північна Буковина цілком увійшла до складу України.

Восени 1939 р. радянське керівництво підписало з урядами трьох прибалтійських країн – Латвії, Литви та Естонії – договори про взаємну допомогу на умовах розміщення на їхній території радянських військових баз та обмеженого військового контингенту.

Проте не минуло й року, як під тиском Кремля в Прибалтиці з'явилися додаткові війська, а склад урядів було змінено. На оголошених позачергових виборах кандидати до найвищих органів влади висувалися лише компартіями та робітничими організаціями.

Обрані таким чином сейми Латвії і Литви та Державна рада Естонії негайно проголосили радянську владу та виступили з проханням про входження цих країн до СРСР на правах союзних республік.

3–6 серпня 1940 р. VII сесія Верховної Ради СРСР прийняла постанову про входження проголошених Литовської, Латвійської та Естонської РСР до складу Радянського Союзу.

Сталінське керівництво пояснювало всі ці заходи необхідністю зміцнення безпеки держави. Насправді, поділ Польщі з подальшою анексією прибалтійських держав приховували міну уповільненої дії. Адже до цього важливою стратегічною перевагою СРСР була відсутність спільних кордонів з потенційним агресором – Німеччиною.

Власними руками створивши такий кордон загальною протяжністю близько 3 тис. км, Сталін значно полегшив Гітлерові здійснення раптового нападу.

Вступ військ Червоної армії до Західної Білорусії, Західної України, Литви, Латвії, Естонії, Північної Буковини, Бессарабії та поспішна і примусова їх радянізація не вирішили численних проблем цих територій, зате породили безліч нових конфліктів і трагедій, які мусили випробувати на собі наступні покоління.

4 ***Радянсько-фінська війна.*** На переговорах з Німеччиною у серпні 1939 р. Фінляндію було включено до сфери інтересів СРСР. Увага до цієї маленької країни, яка отримала незалежність з рук більшовицьких керівників у грудні 1917 р., пояснювалася тим, що від неї значною мірою залежала безпека Ленінграда. Місто перебувало в межах досяжності важких гармат, а також було неприкритим з моря. Вразливою для

нападів залишалася й значна ділянка стратегічно важливої Мурманської залізниці. Проблему можна було вирішити лише перекроївши розташування державних кордонів.

У жовтні 1939 р. СРСР запропонував Фінляндії здати йому в оренду порт Ханко і незамерзаючий порт Петсамо на півострові Рибачий, що контролював підходи до Мурманська, одночасно відсунувши радянсько-фінський кордон на північ від Ленінграда на декілька десятків кілометрів в обмін на більшу територію в Карелії. Ці пропозиції не знайшли підтримки з боку Фінляндії.

13 листопада переговори були перервані, й обидві сторони почали військову мобілізацію. 28 листопада, під приводом прикордонного інциденту, що стався начебто поблизу селища Майніла, СРСР розірвав договір про ненапад з Фінляндією й відкликав з неї своїх політичних і господарських представників. Фінському урядові було пред'явлено ультиматум, умови якого, на здивування Сталіна, були відхилені.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Повідомлення ТАРС про створення Народного уряду Фінляндії 1 грудня 1939 р.

Сьогодні в м. Теріоки за згодою представників ряду лівих партій та повсталих фінських солдатів утворився новий уряд Фінляндії – Народний уряд Фінляндської Демократичної Республіки. До складу Народного уряду увійшли: Отто Куусінен – голова уряду і міністр закордонних справ, Маурі Розенберг – міністр фінансів, Аксел Анттіла – міністр оборони, Тууре Лехен – мінвнусправ, Армас Ейкія – міністр землеробства, Інкері Лехтінен – міністр просвіти, Пааво Прокконен – міністр у справах Карелії.

Народний уряд випустив Декларацію з викладом своєї програми.

Про які наміри Сталіна щодо Фінляндії свідчило створення Народного уряду?

30 листопада 1939 р. СРСР розпочав війну проти Фінляндії, яка тривала 105 днів. Ця «мала війна» стала безславною для СРСР, виявивши цілковиту непідготовленість радянської армії до війни у зимових умовах. Червоноармійці не вміли вести вогонь на бігу, на лижах, чимало бійців обморозилося. А авантюрні спроби «у лоб» прорвати потужну лінію фінських укріплень (так звану «лінію Маннергейма») наштовхнулись на відчайдушний опір. У бойових діях з боку СРСР взяло участь 960 тис. бійців, з боку Фінляндії – 400 тис. Лише на початку лютого 1940 р. ціною величезних втрат радянські війська під командуванням маршала Тимошенка спромоглися прорвати оборону фінів, після чого Фінляндія запропонувала перемир'я.

У березні 1940 р. було підписано радянсько-фінську мирну угоду, за якою СРСР отримав Карельський перешийок, включаючи місто Віппурі (Виборг) та Виборзьку затоку, північне і західне узбережжя Ладозького озера, західну частину півострова Рибачий, а також (в оренду) півострів Ханко з прилеглими островами з правом створення там військово-морської бази; встановлювалася нова лінія радянсько-фінського кордону по лінії 1809 р.

У світі дії СРСР були справедливо розцінені як агресія. Міжнародний престиж країни було підірвано, її виключили з Ліги Націй. Водночас, зросла зневіра в боєздатність радянської армії. Тепер багатьом вона уявлялася колосом на глиняних ногах.

Фінський снайпер та тогочасна карикатура («Битий на лінії Маннергейма»)

«Мала війна» коштувала радянському народові великої крові: 70 тис. воїнів загинули та пропали безвісти, 176 тис. були поранені та обморожені (тоді як фінська сторона втратила загиблими 23 тис. вояків, поранених нараховувалося 44 тис.). На відміну від Прибалтійських держав, Фінляндія залишилася незалежною.

? Перевірте себе

1. Назвіть основні причини Другої світової війни.
2. На які періоди поділяється Друга світова війна?
3. Коли і за яких обставин Латвію, Литву і Естонію було долучено до складу СРСР?
4. Що спонукало СРСР розпочати війну з Фінляндією?
5. Поясніть термін «дивна війна».

Виконайте завдання

1. Покажіть на карті розташування і напрями ударів німецьких військ під час нападу на Польщу.
2. Зробіть таблицю «Періодизація Другої світової війни».

Обговоріть, подискутуйте

1. Чи можливо було, на вашу думку, уникнути світової війни? Якщо так, то яким чином?
2. Висловіть своє ставлення до політики умиротворення агресорів.
3. Висловіть своє ставлення до включення Прибалтійських держав до складу СРСР.

Творчо попрацюйте

Уявіть себе кореспондентом англійської газети «Дейлі телеграф», який має написати статтю про початок Другої світової війни. Які факти привернуть його особливу увагу і як він буде описувати їх у газеті?

ДАТИ І ПОДІЇ

1 вересня 1939 р. – напад нацистської Німеччини на Польщу; початок Другої світової війни

3 вересня 1939 р. – оголошення Великою Британією і Францією війни Німеччині

§4 Воєнні дії у 1940–1941 рр. у Західній та Південній Європі

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

Пригадайте, чому Велика Британія і Франція оголосили Німеччині війну і як вони вели воєнні дії в 1939 р.

1 ***Окупація Німеччиною Данії, Норвегії, Бельгії, Голландії.*** Гітлер усвідомлював, що для успішних дій в Північному морі й Північній Атлантиці Німеччині вкрай потрібно мати військові бази в Норвегії. Захоплення Данії, натомість, дозволяло закрити для англійського флоту Балтійське море. Тому ще в грудні 1939 р. розпочалася розробка плану загарбання цих країн. 7 березня 1940 р. остаточний наказ було віддано. Він передбачав застосування десантів повітряних і морських сил.

Попередження про небезпеку, що насувалась, обидві країни проігнорували, не вживши навіть елементарних заходів безпеки. Відтак поява 9 квітня на вулицях Копенгагена німецьких солдатів була наче грім серед ясного неба.

Протягом години після початку вторгнення уряд Данії і король капітулювали. Під час загарбання країни гітлерівці втратили двох вояків убитими і 10 пораненими.

Інакше склалося в Норвегії. Норвезькі міста, розташовані на узбережжі, мали досить надійну берегову оборону. Сім німецьких дивізій вторгнення наштовхнулись на опір 15-тисячної норвезької армії. Норвезький уряд закликав народ до боротьби із загарбниками. Проте ввечері того ж дня по радіо виступив **В. Квіслінг** – ватажок норвезької націонал-соціалістичної партії, який проголосив себе прем'єр-міністром. Він відмінив розпорядження уряду про мобілізацію і закликав співвітчизників співпрацювати з німцями. Із цієї причини зрадників, які в окупованих державах ставали на службу Гітлеру, почали називати «квіслінгами».

Королева Норвегії звертається по радіо до співвітчизників

Менш ніж за дві доби захопивши всі ключові порти, німецькі війська швидко просувалися в глиб Норвегії.

Норвезький уряд (його пощастило вчасно вивезти з країни) звернувся по допомогу до Англії і Франції. Протягом чотирьох днів, 15–18 квітня, було висаджено англійський десант під Нарвіком і в Центральній Норвегії.

Проте цей наступ, який проходив в умовах цілковитого панування німців у повітрі, невдовзі захлинувся, і англійське командування розпочало евакуацію, під час якої німцями було потоплено авіаносець «Глоріес» і два есмінці. Загинуло 1515 моряків – на 198 чоловік більше, ніж втратили німці в ході усіх боїв у Норвегії. Невдалий десант нарешті поклав кінець «політиці умиротворення» агресора. У Великій Британії Чемберлена, найактивнішого провідника цієї політики, замінив на

посаді прем'єр-міністра давній прихильник безкомпромісної боротьби з Гітлером Уїнстон Черчілль. Раніше, ще в березні, у Франції було відправлено у відставку Даладьє.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

У. Черчілль

Уїнстон Черчілль (1874–1965) – національно-військовий лідер Великої Британії в період Другої світової війни. Декларував необхідність боротьби з нацизмом до повного його розгрому. Водночас він відтягував, скільки міг, відкриття другого фронту в Західній Європі, зосереджуючи основні сили західних союзників у Середземномор'ї, оскільки цей регіон був життєво важливий для економіки і стратегії Великої Британії. Один з творців і учасників антигітлерівської коаліції. Лауреат Нобелівської премії в галузі літератури 1953 р.

ПОГЛЯД УЧАСНИКА ПОДІЙ

З виступу У. Черчілля в палаті общин 4 червня 1940 р.

Ми ніколи не здамося, і навіть якщо – хоч я не вірю в це ні на мить – наш острів або значна частина його буде захоплена й населення помиратиме від голоду, наша заокеанська імперія, озброєна і захищена англійським флотом, продовжуватиме боротьбу доти, доки в час, визначений богом, Новий Світ з усією своєю силою і міццю не виступить для порятунку Старого Світу.

Про що, на вашу думку, свідчила така заява?

Поміркуйте, що чекало б Велику Британію у разі, якби при владі залишився Чемберлен.

10 травня норвезька армія капітулювала, і цього ж дня сухопутні війська вермахту розпочали вторгнення до Голландії, Бельгії та Люксембургу з метою напасти на Францію в обхід побудованих на кордоні з Німеччиною укріплень – «лінії Мажіно». У наступі брали участь 134 німецькі дивізії. Їм протистояли 84 французькі, 10 англійських, 22 бельгійські, 8 голландських та 1 польська дивізії. Німецьке угруповання підтримували 3,5 тис. літаків (проти 1,5 тис.), зате союзники мали незаперечну перевагу в танках.

13 травня німецькі війська прорвали фронт союзників на річці Маас. Через день голландські збройні сили капітулювали. А головне – 17 травня гітлерівські війська вступили до столиці Бельгії Брюсселя, а наступного дня Гітлер видав декрет про приєднання до Німеччини трьох бельгійських округів.

2 ***Розгром Франції.*** 14 травня німецькі війська прорвали оборону французів під Седаном. У наступ перейшов генерал Рундштедт, головнокомандувач ударного угруповання «А», у складі якого знаходився танковий корпус генерала Гудеріана. Катастрофічне становище на фронті змусило У. Черчілля терміново вилетіти до Парижа, де він виявив, що ні французький уряд, ні військові не контролюють вже ситуації.

Останньою надією була допомога США. «Якщо Сполучені Штати, – попереджав Ф. Рузвельта британський лідер, – залишать Англію напризволяще, ніхто не матиме права засуджувати тих, на чиї плечі ляже... відповідальність, якщо вони добиватимуться... кращих умов для населення, що залишилося у живих... Я не можу нести відповідальність за моїх наступників, яким у стані цілковитого відчаю... можливо, доведеться підкоритися волі німців». З проханням про негайне оголошення війни Німеччині, а також про підтримку з боку американських збройних сил звернувся до американського президента й прем'єр-міністр Франції П. Рейно.

Генерал Гудеріан (праворуч)

Та Рузвельта в цей час турбувала виключно подальша доля англійського і французького флотів, які могли бути використані проти США, – він вимагає вжити всіх заходів, щоб вони не потрапили до рук німців. Інакше Англія і Франція ризикують втратити добросусідські стосунки с Америкою.

23 травня несподівано для союзників капітулювала бельгійська армія, створивши багатокілометрову прогалину на північній ділянці фронту.

Розпочавши наступ о 16-й годині 14 травня, корпус Гудеріана вже 23 травня вийшов до французького порту **Дюнкерк**, унаслідок чого було відрізано й притиснуто до моря 40 англійських, бельгійських і французьких дивізій. Здавалося, їх доля була вирішена, але в цей час Гітлер, за рекомендацією Рунштедта, вирішив зберегти танкові частини для другого етапу боїв у Франції. Коли ж через кілька днів командуючий групи «А» змінив свою точку зору, Гітлер все ж таки наполіг на виконанні свого наказу. «Мені було категорично заборонено, – згадував генерал Рунштедт, – підходити ближче ніж на 10 км до Дюнкерка. Мені було дозволено використовувати виключно гармати середніх калібрів. На цій відстані я й знаходився, спостерігаючи, як тікають англійці у той час, як моїм танкам і піхоті було заборонено рухатися вперед».

У німецького генералітету склалося враження, що фюрер свідомо зробив цей широкий жест, у надії порозумітися із Черчіллем. Так сталося «дюнкеркське диво»: англійський експедиційний корпус зумів успішно евакуюватися. Від неминучої загибелі було врятовано понад 300 тис. британських вояків.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Гудеріан Хайнц (1888–1954) – німецький військовий діяч, генерал-полковник, військовий теоретик. Під час Другої світової війни командував танковим корпусом, танковою групою та армією. У 1944–1945 рр. – начальник генштабу сухопутних сил. Разом з де Голлем та Фуллером вважається батьком моторизованих способів ведення війни.

Шарль де Голль

5 червня 1940 р. нацистські війська розгорнули наступ на Париж. Втім, навіть у цей час становище французької армії було ще далеко не безнадійним. В її розпорядженні залишалося 1200 танків і декілька сот тисяч вже мобілізованих, але ще не введених у бій резервістів. При бажанні, зрештою, можна було створити національне народне ополчення. Але члени уряду і головнокомандуючий М. Вейган думали лише про капітуляцію. Як стверджував тоді міністр без портфеля Ж. Ібарнегаре, *«краще бути нацистською провінцією. Принаймні ми знаємо, що це значить»*.

Проти виступив лише заступник військового міністра де Голль. Як тільки розпочалися переговори про здачу Франції, він вилетів у Лондон, щоб звідти по радіо звернутися до співвітчизників із закликом продовжувати збройну боротьбу із загарбниками.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Шарль де Голль (1890–1970) – видатний французький військовий і державний діяч, президент Франції (1959–1969). У 1940 р. заснував у Лондоні патріотичний рух «Вільна Франція» (з 1942 р. – «Воююча Франція»), який примкнув до антигітлерівської коаліції. У 1941 р. очолив Французький національний комітет, у 1943 р. – Комітет національного звільнення. Став символом французького Руху Опору в період Другої світової війни.

Парижани дивляться на німецький парад

10 червня на французькій землі з'явилися війська Б. Муссоліні. Спроба виявилася невдалою – просування 32 італійських дивізій безнадійно було зупинено шістьма французькими.

14 червня гітлерівці без бою увійшли до столиці Франції. Три чверті жителів залишили її, рятуючись від окупації. 16 червня захоплений Діжон, а наступного дня танки Гудеріана вийшли на кордон з Швейцарією.

Долю Франції було вирішено. 22 червня маршал Ф. Петен від

імені уряду підписав угоду про перемир'я з Німеччиною. Угоду було підписано в Комп'єнському лісі, де 22 роки тому, 11 листопада 1918 р., у тому ж самому салон-вагоні (його спеціально привезли туди з музею) командувач військ Антанти маршал Фош продиктував умови перемир'я переможеній Німеччині.

Проте, зупинити війну німці не квапились – в угоді було обумовлено, що вона набуває чинності лише через певний час після підписання аналогічного перемир'я між Італією і Францією. Тому французькій делегації довелось терміново летіти до Риму. У середині дня 24 червня бойові дії були остаточно припинені.

НА ДУМКУ ДОСЛІДНИКА

З книги А. Сімона «Я звинувачую! (Про тих, хто зрадив Францію)»

Страшно ставало від того, наскільки німці були інформовані. Саботаж був не тільки справою рук гітлерівських агентів. У ньому брала участь значна частина ділового світу, а також високопоставлені діячі з числа цивільної і військової влади... Франція не була переможена Гітлером. Вона була зруйнована зсередини «п'ятою колоною», яка мала найширші зв'язки в уряді, у ділових колах, у державному апараті й в армії.

Чи погоджуєтеся ви з точкою зору автора?
Чи пов'язана з німецькою «п'ятою колоною» «дивна війна»?

Окупація поширилася на північні, найбільш розвинені, області й райони країни, а також на Атлантичне узбережжя. Територія, що не підлягала німецькій окупації, підпадала під владу уряду маршала Петена, резиденція якого знаходилася в невеликому містечку Віші на півдні Франції. При цьому Франція мала сплачувати на утримання німецької окупаційної армії спочатку по 400, а пізніше – по 500 млн франків у день. Французький флот підлягав роззброєнню, а його особовий склад – демобілізації.

Франція зазнала жорстокої та принизливої поразки. Французька армія втратила 84 тис. вбитими, 1547 тис. солдатів і офіцерів опинилися в німецькому полоні. Тим часом німецькі війська у боях за Францію втратили лише 27 тис. убитими і 111 тис. пораненими.

3 ***Німеччина проти Англії.*** Фюрер був переконаний, що розгром Франції примусить британців просити миру. Не випадково у статті 3 угоди про перемир'я з Францією зазначалося, що деякі окупаційні обмеження будуть зняті «після припинення ворожих стосунків з Англією». Тим більшою несподіванкою був напад англійських військ на французькі військові кораблі в Орані, Александрії й Дакарі. Англійці захопили також французькі судна, що перебували в їхніх портах. Це могло означати лише одне – Черчілль, як і обіцяв, здаватися не збирається.

16 липня 1940 р. Гітлер підписав план захоплення Великої Британії «Морський лев». Проте він одразу ж наштовхнувся на низку труднощів. Велика Британія мала в розпорядженні дуже потужний і сучасний флот, підтримуваний достатньою кількістю бойових літаків. На

Після бомбардування Лондона

перешкоді десанту стояли також специфічно англійські погодні умови. Грубих помилок припустилась і німецька розвідка, яка вважала, що Черчілль має в розпорядженні 39 цілком озброєних та укомплектованих дивізій. Насправді їх було набагато менше (27 дивізій і 14 бригад), з них лише 3(!) можна було вважати повністю боєздатними. Перш за все, катастрофічно не вистачало озброєння. 2,3 тис. гармат, 90 тис. гвинтівок та майже 700 танків, покинутих у Франції, були для Великої Британії на той час невиправною втратою.

Але Гітлер, на щастя, про це не знав. Він кілька разів відкладав десант і, врешті-решт, вирішив обмежитися блокуванням Британських островів та бомбардуваннями.

Для лондонців розпочалися «ночі жахів». Майже два місяці підряд столицю атакувало в середньому по 200 бомбардувальників. До кінця року на англійські міста загалом було скинуто майже 37 тис. тонн бомб. Британська авіація в боргу не залишалася. Понад 14,5 тис. тонн вибухових матеріалів всіяли за цей же час столицю Німеччини.

ПОГЛЯД УЧАСНИКА ПОДІЙ

З виступу А. Гітлера в рейхстазі 19 червня 1940 р.

У цей час я вважаю, що моє сумління змушує мене ще раз звернутися до розуму і здорового глузду Великої Британії і інших країн. Я вважаю для себе можливим виступити із цим закликом, бо я... переможець, що говорить в ім'я розуму. Я не бачу підстав продовжувати цю війну. Мені тяжко думати про жертви, яких вона вимагатиме... Можливо, містер Черчілль відкине цю мою заяву, вважаючи, що вона викликана лише страхом і сумнівом в остаточній перемозі. У цьому випадку я позбудуся докорів совісті стосовно того, що станеться далі.

Поміркуйте, наскільки щирими були слова А. Гітлера. Свою думку обґрунтуйте.

До повітряно-морського десанту німців на Велику Британію так і не дійшло. Причина відстрочки була пов'язана із зміною пріоритетів. Гітлер прийшов до висновку, що стійкість Великої Британії заснована значною мірою на самому факті існування Радянського Союзу. Цю думку він висловлював ще 13 червня 1940 р. «*Фюрера дуже турбує проблема, чому Англія не бажає піти на мир*, – записав у своєму щоденнику один з учасників військової наради, генерал Гальдер. – *Як і ми, він знаходить пояснення... що Англія все ще покладає надію на Росію*». Уже наступного місяця командування вермахту отримує розпорядження розпочати підготовку до війни проти СРСР на осінь 1940 р.

У рамках підготовки до війни на Сході з ініціативи Ріббентропа було підписано тристоронню угоду між Німеччиною, Італією та Японією 27 вересня 1940 р. Ця угода визнавала провідну роль Німеччини та Італії у встановленні «нового порядку» в Європі, а Японії – у Східній Азії.

4 **Агресія на Балканах.** Балкани й Південно-Східна Європа посідали важливе місце в стратегічних планах Німеччини та Італії, де кожна з цих держав переслідувала власні цілі. По-перше, тут досить міцними були позиції Великої Британії. По-друге, із завоюванням цього регіону створювався додатковий плацдарм для нападу на СРСР. По-третє, Південно-Східна Європа була своєрідним ключем до проток Босфор і Дарданелли, а через них – до всього Близького Сходу.

У квітні 1941 р. нацистська Німеччина разом з країнами-союзницями – Італією, Угорщиною, Румунією та Болгарією – здійснила напад на Югославію і Грецію. Завдяки величезній перевазі в силі загарбницькі війська прорвали оборону югославської армії і почали швидко просуватися вперед. 12 квітня вони досягли столиці Югославії Белграда. Югославський уряд і командування були цілковито деморалізовані. 17 квітня 1941 р. Югославія капітулювала. Нацисти розчленували її територію: було утворено «незалежні» Сербію і Хорватію; Болгарія отримала Македонію, Італія – Чорногорію, Угорщині було віддано Воєводину, а Словенію поділено між Німеччиною та Італією.

Греція також не змогла стримати наступу військ агресорів. 29 квітня представники грецького командування підписали акт про капітуляцію. Британський експедиційний корпус зазнав тяжких втрат, але все ж завдяки флотові спромігся евакуювати основні сили. У травні 1941 р. німецькі повітряно-десантні частини захопили острів Крит – важливу базу, що прикривала з півдня Балканський півострів. Після цього всі Балканські країни опинилися під контролем агресорів.

Отже, на літо 1941 р. лише три держави Європи зберегли повний нейтралітет: Швейцарія, Швеція, Ірландія.

? Перевірте себе

1. Чому тих, хто співпрацював з нацистами на окупованих територіях, інколи називали «квіслінгами»?
2. За яких обставин У. Черчілль прийшов до влади у Великій Британії?
3. Чому Гітлер обрав напрямом свого удару на Заході Бельгію та Люксембург?
4. Коли і де було підписано капітуляцію Франції?
5. Яку назву мав план захоплення Англії?

Виконайте завдання

1. Прослідкуйте по карті хід воєнних операцій у Західній Європі у 1940 р.
2. Зробіть схему, у якій покажіть, на які частини було розчленовано Югославію після окупації 1941 р.

Обговоріть, подискутуйте

1. Чому Франція, маючи таку чисельну та боєздатну армію, так швидко капітулювала?
2. Чому Англія і Франція не надали допомоги Польщі, а США – Англії і Франції?
3. Які цілі переслідували агресивні держави, розпочинаючи війну на Балканах?

Творчо попрацюйте

Знайдіть в Інтернеті та порівняйте думки німецьких та англійських авторів щодо «дюнкеркського дива». Висловіть своє припущення щодо справжніх причин того, що сталося.

ДАТИ І ПОДІЇ **22 червня 1940 р.** – капітуляція Франції

§5 Початок Великої Вітчизняної війни

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

Пригадайте умови пакту Ріббентропа–Молотова та таємного протоколу до нього. Чи заважали ці документи Гітлеру і Сталіну готуватися до війни один з одним?

1 ***План «Барбаросса».*** Невдала фінська кампанія переконала вищі військові кола Німеччини, що СРСР становитиме для них легку здобич. На нараді командування вермахту 22 липня 1940 р. головнокомандуючий сухопутними військами В. Браухіч запевнив фюрера, що Німеччині вистачить 4–6 тижнів й не більше 100 дивізій, щоб розгромити 50–70 радянських дивізій, які є боєздатними. Кампанію, на думку Браухіча, можна було почати ще протягом цього року.

Проте ні Гітлер, ні інші військові, ні розвідка не виявилися готовими до такого різкого кроку. Оперативне управління отримало доручення зайнятися проробкою варіантів плану. Одночасно, у листопаді 1940 р., здійснена була спроба перетворити Сталіна на союзника у справі подальшого переділу світу шляхом залучення СРСР четвертим учасником Троїстої угоди.

Коли остаточно стало зрозуміло, що реалізувати цей намір не вдасться, Гітлер 18 грудня 1940 р. підписав директиву про воєнні дії проти СРСР, що дістала порядковий номер 21 та умовне найменування **«Барбаросса»**. Документ було виготовлено лише в дев'яти примірниках, з яких три вручили головнокомандувачам сухопутних військ, ВПС і ВМФ, а шість сховано у сейфах командування вермахту. Однак, вже через 11 днів його зміст був відомий радянській розвідці.

Директивою № 21 передбачався черговий німецький «бліцкриг», загальна мета якого полягала в швидкому знищенні основних сил Червоної армії в «сміливих операціях з глибоким просуванням танкових частин» й подальшим досягненням рубежів, з яких «авіація вже не зможе здійснювати напади на німецькі області». Внаслідок всього цього Німеччина сподівалася *«відгородитися від азіатської Росії по загальній лінії Архангельськ–Волга»*.

План «Барбаросса» фактично становив собою лише своєрідну декларацію про наміри, базову основу для розробки цілої низки різноманітних тактичних і стратегічних планів, спрямованих на вирішення чотирьох основних завдань: знищити більшовизм, ліквідувати форми державності на території СРСР, спрямувати на користь Німеччини багаті еко-

номічні й людські ресурси та колонізувати загарбані землі. Отже, нападові на СРСР передувала значна військова, дипломатична, економічна й розвідувальна підготовка.

Військова підготовка. Німецькі війська, зосереджувані для наступу, вирішено було поділити на три частини: групи армій «Північ», «Південь» і «Центр», перед кожною з яких стояли окремі цілі. Так 29 дивізій, з яких складалася група армій **«Північ»** (командувач генерал-фельдмаршал В. Леєб), мали наступати зі Східної Пруссії в напрямку на Даугавпілс, Псков, Ленінград, з метою знищити радянські війська в Прибалтиці і, захопивши порти на Балтійському морі (у тому числі Ленінград і Кронштадт), позбавити радянський флот опорних баз. Група армій **«Центр»** (до неї входило 50 дивізій і 2 бригади) під командуванням генерал-фельдмаршала Ф. Бока повинна була завдати удару по флангах радянських військ у районі Білостока, а потім з'єднатися в районі Мінська, створивши «котел» для захисників Білорусії, після ліквідації якого продовжувати наступ на Москву. У завдання групи армій **«Південь»** (57 дивізій і 2 бригади, командувач генерал-фельдмаршал Г. Рундштедт) входило знищити сили Червоної армії в Західній Україні та на захід від Дніпра і наступати далі на Харків, Донбас і Крим. Повітряну підтримку всіх трьох груп мали здійснювати понад 4 тис. літаків найбільш сучасної авіації.

Дипломатична підготовка. При всьому скептичному ставленні до обороноздатності СРСР німецьке військово-політичне керівництво все одно розраховувало на допомогу або сприяння своїх союзників і прагнуло збільшити їхню кількість. Тому дипломатична підготовка до нападу на СРСР здійснювалася переважно шляхом збільшення числа країн-учасників Троїстої угоди. До цього документа приєдналися Болгарія, Іспанія, Маньчжоу-Го, Румунія, Словаччина, Таї (Сіам), Фінляндія, Хорватія, режими Ван Цзінвея в Китаї та Петена у Франції. Останні, як і режим Квіслінга в Норвегії, вважають колабораціоністськими.

Але підписання угоди ще не означало згоду на участь у планованій Гітлером війні на Сході. У першу чергу це стосувалося Японії, на яку покладалися значні надії і яка несподівано для Німеччини розпочала переговори щодо укладення пакту про ненапад з СРСР. Це призвело до появи 5 березня 1941 р. директиви № 24 німецького верховного командування збройних сил, де вказувалося на необхідність *«залучити Японію до активних дій на Далекому Сході якомога скоріше... Операція "Барбаросса" створює для цього особливо сприятливі політичні й військові умови»*. Між 29 березня і 5 квітня 1941 р. Гітлер і Ріббентроп неодноразово розмовляли на цей предмет з міністром іноземних справ Японії Мацуокою. Але той, вислухавши аргументи співрозмовників, 8 квітня відправився до Москви на зустріч з Молотовим. Через кілька днів там було підписано договір про взаємний нейтралітет СРСР і Японії в разі нападу на них третьої сторони.

Це була прикра для Гітлера дипломатична поразка. Усе ще не вірячи в її реальність, він 1 травня 1941 р. зустрівся з японським послом у Берліні Осимою, щоб ще раз спробувати переконати японців, що Японія з Німеччиною мають єдиним фронтом виступити проти СРСР. Однак після недавніх зіткнень на Халхін-Голі японські урядові й дипломатичні кола не схильні вже були недооцінювати можливості Червоної армії.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

З телеграми японського посла в Москві японському представнику в Софії 9 червня 1941 р.

Я думаю, що яку б перевагу не мала німецька армія, перемогти або ж розгромити Радянський Союз протягом 2–3 місяців, як про це ходять чутки, буде неможливо. Більше того, не виключена навіть можливість того, що Німеччина опиниться в стані затяжної війни.

Прокоментуйте цей документ. Свою точку зору обґрунтуйте.

Економічна підготовка. Роботу по збиранню і узагальненню відомостей, пов'язаних зі станом радянського господарства, було доручено відділу економіки і озброєння верховного командування збройних сил, який очолював генерал Томас. Відділ проробив титанічну роботу – жодна галузь економіки СРСР не залишилася поза увагою в «Зеленій книзі» Германа Герінга, призначеного уповноваженим «Економічного штабу Сходу» (таку назву з квітня 1941 р. мала армія мисливців за чужим майном, точніше кажучи, – мародерів).

Під керівництвом Герінга було створено чотирирічну програму економічної експлуатації і грабунку господарства СРСР спеціальними інспекціями й командами, що мали діяти в усіх більш-менш значних містах європейської частини окупованої країни. Безумовним пріоритетом користувалися продовольство і стратегічна сировина (метали, нафта), але, у принципі, німці не гребували нічим.

ПОГЛЯД УЧАСНИКА ПОДІЙ

З виступу Г. Герінга на нараді рейхскомісарів окупованих областей у серпні 1942 р.

Раніше... справа виглядала відносно простіше. Тоді це називали розбоєм. Це відповідало формулі віднімати те, що завойоване. Тепер форми стали гуманнішими. Попри це, я збираюся грабувати, і грабувати ефективно... Ви повинні бути як лягаві собаки. Там, де є ще щось, чого може потребувати німецький народ, – це має бути миттєво витягнуте зі складів і доставлене сюди.

Висловіть своє ставлення до слів Г. Герінга. Свою думку обґрунтуйте.

«Заготівельники» мали керуватися спеціально розробленими для них «дванадцятьма заповідями», які рекомендували поводитися з населенням нещадно й жорстоко. Вибір методів передавався виключно на розсуд самих безпосередніх учасників «операцій».

Німецькі окупанти забирають у населення харчі й худобу

Розвідувальна підготовка. Підготовку до окупації територій європейських держав неодмінно супроводжувало створення в них своєрідних «груп підтримки» серед етнічних німців, прихильників нацистсько-фашистської ідеології та сепаратистських рухів. Скрізь – в Австрії, Чехословаччині, Голландії, Норвегії, Югославії, Франції, Польщі – така тактика була успішною.

У СРСР до 1939 р., за винятком хіба що декого з німців Поволжя, подібної «п'ятої колони» в розпорядженні Гітлера не було. Непогані перспективи в цьому напрямку з'явилися лише після приєднання до Радянського Союзу країн Прибалтики, Бессарабії та Західних України й Білорусії: на цих територіях у німецької розвідки – абверу – залишалася певна кількість «агентів впливу».

Проте радянській контррозвідці вдалося значною мірою нейтралізувати більшість цих людей, що змусило шефа абверу В. Канаріса розпочати масову засилку нових агентів, перед якими ставилися різні розвідувально-диверсійні завдання. Так, кількість затриманих або знешкоджених на території СРСР ворожих агентів у квітні–червні 1941 р. у порівнянні з аналогічним періодом попереднього року збільшилася у 25–30 разів.

Одна з найбільших шпигунсько-диверсійних шкіл, спрямованих проти СРСР, була утворена в 1940 р. при «Абверштелле Краків» для вихідців із Західної України і Польщі. Школу було поділено на чотири табори, які знаходилися в містечках Криниці, Дуклі, Барвінеку і Камениці. У кожному таборі одночасно навчалося від 100 до 300 осіб. Після закінчення школи всі вони проходили додаткові чотиритижневі курси при з'єднанні «Бранденбург-800», а тоді засилалися до Радянського Союзу.

Одночасно – в Дуклі і Криниці – спершу під назвою «Служба праці» розпочалося формування двох з трьох найчисленніших підрозділів німецької розвідки, створених з іноземців: батальйонів «Роланд» і «Нахтігаль». Третій подібний батальон під назвою «Бергман» було сформовано вже під час війни з осіб кавказької національності.

Хоча німецька розвідка часом і досягала окремих успіхів, до початку війни їй так і не вдалося створити на території СРСР жодної потужної шпигунської мережі. Як ствердив на Нюрнберзькому процесі колишній начальник штабу Верховного головнокомандування вермахту генерал-фельдмаршал В. Кейтель, *«ми мали дуже обмежені відомості про Радянський Союз і Червону армію... Під час війни дані, отримувані від нашої агентури, стосувалися лише тактичних заходів. Жодного разу ми не отримували матеріалів, які б істотно впливали на перебіг воєнних дій»*.

2 ***Напад Німеччини на СРСР***. Починаючи з осені 1940 р. радянське керівництво мало не щодня отримувало тривожні повідомлення. Вони надходили від органів державної безпеки, прикордонників, дипломатів, німецьких і європейських антифашистів, військової розвідки. Про концентрацію німецьких військ на кордоні з СРСР задовго до перших пострілів відверто писали газети світу. У січні 1941 р. копія директиви № 21 від імені уряду США була передана радянському послу у Вашингтоні К. Уманському. А німецький посол у Москві Шуленбург і радник посольства Хільгер, ризикуючи життям, попередили свого радянського колегу в Берліні В. Деканозова.

Наслідок усіх цих зусиль багатьох людей виявився незначним: усупереч очевидним фактам Й. Сталін продовжував довіряти пактові про ненапад і підписові під ним А. Гітлера.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Повідомлення № 2279/М, надіслане наркомом держбезпеки СРСР В. Меркуловим Й. Сталіну і РНК СРСР 17 червня 1941 р.

Цілком таємно

Джерело, яке працює у штабі німецької авіації, повідомляє:

1. Усі військові заходи Німеччини з підготовки збройного виступу проти СРСР повністю закінчені й удару можна чекати в будь-який час.

(На супровідній записці до повідомлення рукою Сталіна написано: *«Т-шу Меркулову. Можете послати ваше «джерело» зі штабу німецької авіації до... Це не «джерело», а дезінформатор. Й. Ст.»*).

Чим, на вашу думку, пояснюється небажання Сталіна повірити радянським розвідникам?

Лише за кілька годин до планованого наступу командуючі прикордонних округів отримали директиву за підписами наркома оборони С. Тимошенка й начальника генштабу Г. Жукова щодо приведення військ у бойову готовність. Проте одночасно перед військами ставилося завдання «не піддаватися на жодні провокаційні дії, що можуть спричинити значні ускладнення». При цьому директива не давала дозволу на введення в дію в повному обсязі плану прикриття державного кордону.

Останній пункт директиви застерігав: *«жодних інших заходів без особливого розпорядження не здійснювати»*. «Товариш Сталін не дозволяє відкривати артилерійський вогонь по німцях», – пояснив цю фразу нарком оборони заступнику командуючого Західним особливим військовим округом І. Болдіну.

На світанку **22 червня 1941 р.** гітлерівська Німеччина напала на Радянський Союз. Її війська перетнули державний кордон від Північного Льодовитого океану до Чорного моря й розпочали наступ у глиб території СРСР. Разом з Німеччиною виступили Фінляндія, Угорщина, Румунія та Італія.

Гітлерівське командування дістало можливість зосередити проти СРСР більшу частину своїх сил (до 5,5 млн солдатів і офіцерів Німеччини та країн-сателітів), озброєння, військової техніки – 190 дивізій (з них 153 німецькі), оснащених найсучаснішими зразками зброї, розгорнулися на всій довжині фронту. У небі загули мотори бомбардувальників. На всіх напрямках наступу німецькі війська переважали Червону армію у 2–4 і більше разів.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Г. Жуков

Георгій Жуков (1896–1974) – радянський воєначальник. Маршал Радянського Союзу, міністр оборони СРСР (1955–1957), чотирикратний Герой Радянського Союзу. Під час Великої Вітчизняної війни обіймав посади начальника генштабу, командуючого Резервним, Ленінградським і Західним фронтами. Координував дії фронтів під Сталінградом, Курськом, під час прориву блокади Ленінграда. 8 травня 1945 р. прийняв капітуляцію німецьких збройних сил.

Напад Німеччини на СРСР

Радянські війська, дислоковані в західних прикордонних округах, складалися зі 170 дивізій і налічували близько 2,7 млн бійців і командирів. Підрозділи першого до кордону ешелону оборони складалися з 56 дивізій, які до того ж не були розгорнуті в бойові порядки. Більшість з них перебувала в учбових таборах, віддалених від місць розгортання на 8–20 км.

Потрапивши під масовані авіаційні й артилерійські удари, частина військ так і не досягла запланованих позицій. Війська другого ешелону були розташовані на відстані 50–100 км від кордону й тому одразу нічим допомогти не могли.

Крім того, раптовість нападу дозволила ворогові в перший день війни знищити 66 радянських аеродромів і 1201 літак, а також склади боєприпасів та армійські вузли зв'язку. Давалася взнаки й значна технічна перевага німецької армії.

Перші удари агресорів узяли на себе радянські прикордонники. Незважаючи на чисельну перевагу ворожих сил, вони показували приклади героїзму та мужності. Навіки в історію війни увійшли подвиги прикордонників застави лейтенанта Лопатіна, бійців 90-го Володимир-Волинського загону прикордонників. На деяких напрямках радянські війська навіть перехопили стратегічну ініціативу і перейшли в наступ, зокрема вибили ворога з Перемишля й утримували місто протягом 5 днів. Але, попри героїчний опір Червоної армії, тільки протягом першого дня ворог просунувся від 10 до 60 км у глиб радянської території.

У Брестській фортеці

Лише захисники фортеці м. Бреста продовжували триматися ще близько місяця.

Потрібно було негайно організовувати оборону. Та керівництво Червоної армії, що втратило контроль над ситуацією, вчинило якраз навпаки: о 21.15 військові ради всіх фронтів отримали директиву про перехід у наступ. Намагання виконати цю директиву коштували багатьох непотрібних жертв.

3 ***План «Ост».*** З перших же днів німецької окупації території СРСР і Польщі на них почав здійснюватися страхітливий і безпрецедентний за масштабами та нелюдський за задумом так званий генеральний план «Ост», спрямований на ліквідацію переважної більшості місцевих жителів. Як сформулював у жовтні 1939 р. на одній з нарад А. Гітлер, *«після передбачуваної поразки СРСР має відбутися знищення слов'янського населення в таких масштабах, що фізичне знищення євреїв слід розглядати як експеримент для подібних кампаній у майбутньому»*.

Планом «Ост» було передбачено примусове (або вимушене) переселення, переважно в райони Сибіру, а також Уралу або Північного Кавказу 80–85 % поляків, 75 % білорусів, 65 % західних українців та 50 % чехів. Східні українці прирівнювалися до росіян, щодо яких розглядалася навіть можливість поголовного винищення. З метою прискорення цього процесу пропонувалося негайне припинення постачання населення «вивільнюваних» районів харчами і товарами першої необхідності. Автори проекту цілком усвідомлювали, природно, що у процесі переселення і під час нього десятки мільйонів людей помруть з голоду. При цьому нацисти чомусь явно недооцінювали білорусів, атестувавши їх «найбільш сумирним і тому найбільш безпечним народом з усіх народів східних областей».

ПОГЛЯД УЧАСНИКА ПОДІЙ

З виступу імперського міністра внутрішніх справ Г. Гіммлера 4 жовтня 1943 р.

Живуть інші народи в благоденстві чи вони подихають з голоду, цікавить мене лише у тій мірі, у якій вони потрібні як раби для нашої культури, в іншому сенсі це мене не цікавить. Загинуть чи ні від виснаження при створенні протитанкового рову сто тисяч... баб, цікавить мене лише в тому відношенні, чи готовий для Німеччини протитанковий рів.

Висловіть своє ставлення до слів міністра.

Решту населення, що «має явні ознаки нордичної раси», планувалося використовувати у ролі рабів або онімечити. Але навіть серед них нацистські теоретики вважали за необхідне підтримувати низьку народжуваність і якомога нижчий культурний рівень. Німці, певна річ, мали проживати від «нижчої раси» окремо. *«Навіть розміщення їх* (німців. – *Авт.*) *у бараках поза межами міст краще, ніж поселення всередині міст,* – уточнював деталі плану рейхслейтер Мартін Борман. – *Німці житимуть у заново побудованих містах і селах, суворо ізольованих від російського (українського) населення»*. Замість кириличного алфавіту мав запроваджуватися латинський.

Рекламне «запрошення» до роботи в Німеччину та табір радянських військовополонених

Ще гірші, ніж для цивільного населення, умови створені були німцями для військовополонених (крім «політично чи расово неблагонадійних», які взагалі розстрілювались на місці). Інструкція про поводження з ними дозволяла будь-які найжорсткіші заходи. Солдати, які не користувалися зброєю, мали бути покараними. Німецьким солдатам вселяли думку, що радянські люди – неповноцінні варвари, у яких немає ніякої культури.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Із свідчень колишнього в'язня концентраційного табору ДУЛАГ-205 О. Алексєєва в січні 1943 р.

Військовополоненим за весь час мого перебування в таборі взагалі не видавалося хліба, води... Замість води вигрібали брудний скривавлений сніг у зоні табору, після чого були масові захворювання військовополонених... Спали на землі, у багні, від холоду зігрітися абсолютно не було місця... Чимало військовополонених, не витримавши жахів обстановки табору, збожеволіли. Вмирало в день по 150 осіб, а в перших числах січня 1942 р. в один день померло 216 осіб... Німецьке командування табору цькувало військовополонених собаками-вівчарками. Собаки збивали з ніг ослаблих військовополонених і тягали їх по снігу, а німці стояли над ними й реготали.

Чим, на вашу думку, було викликане таке нелюдське ставлення до військовополонених?

Серед німецького військового командування проти правил поводження з радянськими полоненими виступив лише адмірал Канаріс, який 15 вересня 1941 р. звернув увагу керівництва вермахту, що «вбивати беззахисних людей або завдавати їм шкоди протирічить військовій традиції». *«Заперечення виникають з ідеї про рицарське ведення війни. Це означає руйнування ідеології,* – написав на його поданні генерал-фельдмаршал Кейтель. – *Тому я схвалюю і підтримую зазначені заходи».*

Наведена нижче таблиця дає уявлення про масштаби знищення мирного населення по окупованих республіках, що входили до складу СРСР.

Чисельність людей, знищених на територіях окупованих республік, що входили до складу СРСР

Республіки	Мирне населення		Військовополонені
	усього	у тому числі діти	
РФ	5590794	18992	1715844
Україна	3091987	73887	1211515
Білорусія	1563405	150886	1319801
Латвія	402000	47831	340101
Литва	510561	12447	230938
Естонія	80593	невідомо	79800
Молдавія	70000[1]	2901	понад 10000
Всього	11309340	306944	4907999

Крім того, у Трансністрію (українська територія між Дністром і Бугом) було зігнано 240 тис. євреїв, яких було знищено. Те ж саме сталося з 25 тис. циган.

У переліку враховано виключно жертв розстрілів і терору і не враховано померлих голодною смертю та на каторзі в Німеччині (або невдовзі після повернення з неї). З ними остаточна цифра замучених окупантами радянських громадян становить **20 млн 809 тис. 340 осіб.**

4 ***Створення антигітлерівської коаліції.*** Одразу ж після нападу на СРСР, за кілька годин до офіційного оголошення про це радянським урядом, британський прем'єр публічно заявив, що віднині Велика Британія є союзником Радянського Союзу і готова надати йому посильну допомогу. Говорячи це, Черчілль не зважив на думку більшості членів кабінету міністрів, а також військових радників, які передрікали, що Червона армія в жодному разі не зможе протриматися довше шести місяців. А отже, потрібне не співробітництво, а вжиття необхідних заходів, щоб стратегічні ресурси СРСР не потрапили до рук німців. Навіть наступного дня після виступу Черчілля ця проблема обговорювалася на засіданні комітету начальників штабів.

У Вашингтоні теж не покладали значних надій на обороноздатність Червоної армії. Військовий міністр Г. Стімсон оцінював тривалість кам-

панії проти неї у *«місяць, а максимально, можливо, три місяці»*. Тому, хоча президент США Ф. Рузвельт 24 червня і висловив солідарність з СРСР, насправді там зайняли вичікувальну позицію, зміни в якій залежали від становища на фронтах.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Франклін Делано Рузвельт (1882–1945) – президент США у 1933–1945 рр. від демократичної партії, чотири рази переобирався на цю посаду. З його іменем пов'язані, зокрема, встановлення та нормалізація дипломатичних відносин з Радянським Союзом, підтримка з боку США Великої Британії, Франції та СРСР у їх боротьбі з нацистською Німеччиною. Зробив значний внесок у створення антигітлерівської коаліції. Запровадив програму ленд-лізу для підтримки військових союзників. Надавав великого значення створенню ООН.

Ф. Рузвельт

Тим часом до СРСР вже 27 червня прибула британська військово-економічна місія. На пропозицію радянського уряду 12 липня 1941 р. у Москві було підписано угоду про спільні дії у війні проти Німеччини. Угода набувала чинності негайно і не потребувала ратифікації.

У свою чергу, Ф. Рузвельт з 21 липня дозволив почати продаж зброї і військових матеріалів, призначених для СРСР. На цьому меркантильні вашингтонські ділки сподівалися непогано заробити, отримавши від СРСР *«все... золото, яке піде в погашення за поставки товарів, поки не буде вичерпане»*, – так згадував закрите обговорення умов поставок міністр внутрішніх справ США Г. Ікес.

Та все одно ці кроки поступово започатковували формування антигітлерівської коаліції – союзу держав з такими діаметрально протилежними інтересами, який ніколи не міг бути створений за інших обставин. Одначе в умовах війни проти нацистської Німеччини уряди Великої Британії, СРСР, а згодом і США мусили дбати про захист життя своїх громадян, збереження незалежності своїх держав. Спільними зусиллями зробити це було легше.

2 серпня відбувся обмін нотами між СРСР і США про подовження на рік радянсько-американської торгівельної угоди і про економічне сприяння з боку США Радянському Союзові у війні проти нацистської Німеччини. Постачання Радянському Союзові зброї, воєнних матеріалів та стратегічної сировини здійснювалося відповідно до закону про ленд-ліз, прийнятого конгресом США у березні 1941 р. Цей закон надавав право американському урядові передавати різноманітні товари і послуги країнам-союзницям у період Другої світової війни в позику, оренду чи кредит. У цілому, поставки союзників не перевищували 3 % від радянського виробництва продовольчих товарів і 4 % від обсягів промислової продукції, використаних Радянським Союзом під час війни.

Взаємної користі могло бути більше, якби СРСР отримав від союзників секрети радарної технології, життєво необхідної для боротьби з ні-

мецькими літаками. Ця технологія належала одночасно Великій Британії і США. Але спочатку американський уряд наклав на це вето, а потім, коли у Вашингтоні нарешті передумали, із запереченнями виступила вже Англія.

Зміцненню союзу народів у боротьбі проти агресорів сприяла Декларація Об'єднаних Націй, підписана **3 січня 1942 р.** у Вашингтоні представниками чотирьох великих держав (СРСР, США, Великої Британії та Китаю) і 22 інших. Країни-учасниці зобов'язувались *«використати всі свої ресурси, воєнні чи економічні, проти членів Троїстого пакту і тих, що приєдналися до нього»*, а також не укладати з ними сепаратного перемир'я або миру.

Антигітлерівська коаліція зміцнювалася не тільки офіційними угодами, а й глибокою та взаємною симпатією народів країн, що боролися проти гітлеризму.

? Перевірте себе

1. Які цілі ставились у плані «Барбаросса»?
2. Визначте співвідношення сил СРСР і Німеччини на початку воєнних дій.
3. Назвіть причини початкових невдач Червоної армії.
4. Що вам відомо про оборону Брестської фортеці?
5. Назвіть основні наміри генерального плану «Ост».
6. Яка подія сталася 12 липня 1941 р. у Москві та яке її значення?

Виконайте завдання

1. Прослідкуйте по карті хід нападу на СРСР.
2. Складіть таблицю матеріальних цінностей, що були вивезені з СРСР гітлерівцями.

Обговоріть, подискутуйте

1. Чи міг Радянський Союз краще підготуватися до війни з Німеччиною? Чому цього не сталося?
2. Чому Англія першою простягнула руку допомоги СРСР і чому зволікали із цим Сполучені Штати?
3. Чому Гітлер пов'язував з Радянським Союзом небажання капітулювати Великої Британії?

Творчо попрацюйте

Знайдіть додаткову інформацію про умови життя населення на окупованих німцями територіях СРСР. Чим, на вашу думку, можна пояснити такий терор?

ДАТИ І ПОДІЇ

18 грудня 1940 р. – підписання Гітлером плану «Барбаросса»
22 червня 1941 р. – напад Німеччини на СРСР
12 липня 1941 р. – підписання угоди про спільні дії проти Німеччини Великої Британії та СРСР
3 січня 1942 р. – підписання Декларації Об'єднаних Націй

§6 Воєнні операції на фронті й у тилу в 1941 р. — на початку 1942 р.

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

Чому Радянський Союз не зміг вчасно підготуватися до війни?

1 ***Перебіг подій на радянсько-німецькому фронті.*** Лише на четвертий день війни радянське військово-політичне керівництво (**23 червня 1941 р.** було утворено вищий орган стратегічного управління збройними силами – Ставку Головного, пізніше – Верховного Командування) почало усвідомлювати, що гасло «будемо бити ворога на його території» стає тимчасово неактуальним. Але було вже пізно. Розбиті, дезорганізовані війська під ударами переважаючих сил ворога стрімко відкочувались назад, чинячи хаотичний (хоч іноді досить запеклий) опір. Багатьох необстріляних командирів і бійців охоплювала паніка. 8 липня німці захопили столицю Білорусії. У полон потрапило кілька сот тисяч радянських воїнів. 9 липня залишений був Житомир. А наступного дня вже на Московському напрямі, під Смоленськом, розгорнулися бої величезного масштабу, які, з перемінним успіхом, тривали загалом до 10 вересня.

Смоленська битва. На фронті, протяжністю до 650 км й до 250 км в глибину, німецькій групі армій «Центр» протистояли сили Західного, Резервного, Центрального і Брянського фронтів (ними командували, відповідно, С. Тимошенко, Г. Жуков, Ф. Кузнецов, А. Єременко). Радянські війська не встигли організувати тривку оборону, вони вдвічі поступалися агресорові в людських силах і в чотири рази у техніці; потужні танкові угруповання німців форсували Дніпро і 16 липня захопили Смоленськ. Проте контрудари Червоної армії під Оршею, Вітебськом, Великими Луками і Смоленськом змусили нацистів уперше в перебігу Другої світової війни припинити наступ на головному стратегічному напрямі та перейти до оборони. Німці зазнали тяжких втрат: у механізованих і танкових частинах групи армій «Центр» залишилося до 50 % техніки, в піхотних частинах загинуло до 20 % особового складу. Завдяки цьому був виграний час для підготовки оборони столиці СРСР. Під час Смоленської битви з'єднанням, що особливо відзначилися, вперше в Червоній армії було присвоєне найменування гвардійських.

Оборона Києва. 7 липня ворожі війська підійшли до околиць Києва. Розпочалася героїчна оборона столиці України, що тривала 72 дні. Місто захищали частини Південно-Західного фронту (командуючий – генерал-полковник М. Кирпонос), при підтримці військ Брянського і правого крила Південного фронтів. Їм самовіддано допомагали кияни: з 30 червня майже 160 тис. місцевих жителів щодня виходили на риття окопів. У місті було створено 13 винищувальних батальйонів і 19 загонів народного ополчення, загальною чисельністю до 35 тис. бійців. Насправді, бажаючих було значно більше, але їх нічим було озброїти.

ПОГЛЯД УЧАСНИКА ПОДІЙ

Із спогадів тодішнього першого секретаря ЦК КП(б) України М. Хрущова

Я зателефонував у Москву... щоб домовитись про доставку зброї для тих громадян, які бажали відправитися на фронт для підтримки Червоної армії. Єдиним, з ким я зміг з'єднатися, був Маленков. «Скажіть мені, – сказав я, – де ми можемо дістати гвинтівки?».

– Краще облиште будь-які думки про отримання зброї від нас. Усі гвинтівки з громадянської оборони відправлені до Ленінграда.

– То чим же, ви вважаєте, ми будемо воювати?

– Я не знаю – списами, мечами, саморобною зброєю, усім, що ви зумієте виготовити на ваших заводах.

– Ви думаєте, що ми можемо воювати проти танків списами?

– Робіть все, що ви зможете. Ви можете виготовляти пляшки із запалювальною сумішшю і кидати їх у танки.

Прокоментуйте цю ситуацію. Як вона розкриває стан воєнної готовності СРСР?

Бої відбувалися у вкрай тяжких для Південно-Західного фронту умовах. Після 8 серпня, коли німецькі дивізії форсували Дніпро між Києвом і Кременчуком, становище взагалі стало загрозливим. Головнокомандуючий Південно-Західним напрямом С. Будьонний звернувся в Ставку з проханням дозволити відступити з Києва. Ставка спочатку такого дозволу не дала. Він надійшов лише 19 вересня, коли відступати було вже нікуди: німецькі танкові частини з'єдналися в районі Лохвиці на Полтавщині. Одразу чотири армії потрапили в оточення. Багато бійців і командирів загинули (у тому числі командуючий фронтом), інші потрапили до рук ворога.

Оборона Одеси. З огляду на стратегічне значення цього портового міста, Ставкою Верховного Головнокомандування було наказано захищати його «до останньої можливості». 5 серпня розпочалися запеклі тяжкі бої, які тривали аж до 16 жовтня. Атаки переважаючих румунських військ мужньо відбивали підрозділи Окремої Приморської армії при підтримці кораблів Чорноморського флоту, які забезпечували морське сполучення, а також прикриття від нападу з моря. В боях було знищено 160 тис. солдатів і офіцерів ворога, близько 200 літаків та до 100 танків. Лише коли становище стало критичним, з 1 по 16 жовтня

Бої за Одесу

Оборона Ленінграду

за наказом Ставки було проведено операцію з евакуації Приморської армії в Крим.

Оборона Севастополя. У другій половині жовтня 1941 р. гітлерівці прорвалися до Криму, але їхня спроба відразу оволодіти Севастополем – головною базою Чорноморського флоту – успіху не мала. Севастопольський гарнізон, який на початок наступу німців налічував всього близько 23 тис. бійців і був повністю відрізаний від своїх із суші, відбив атаки. 4 листопада сухопутні війська і сили Чорноморського флоту, що захищали Севастополь, були об'єднані у Севастопольський захисний район. 9 листопада до його складу увійшла евакуйована з Одеси Приморська армія. Командуючим районом було призначено Ф. Октябрьського, його заступником із сухопутної частини був І. Петров. Облога міста тривала 250 днів, упродовж яких ворог втратив до 300 тис. пораненими і вбитими. За мужність, виявлену в боях, 39 тис. радянських солдатів і офіцерів отримали медаль «За оборону Севастополя», 46 воїнів були удостоєні звання Героя Радянського Союзу.

Бої за Ленінград. У планах гітлерівського командування Ленінград мав особливе значення. Він належав до групи міст, які німецькі загарбники розраховували разом з населенням стерти з лиця землі. Вже з 10 липня Ленінград потрапив у прифронтову зону. **8 вересня** ворог захопив Шліссельбург і відрізав місто від суші. Розпочалася 900-денна блокада Ленінграда. За цей час на місто було скинуто близько 5 тис. фугасних та понад 100 тис. запалювальних бомб, випущено майже 150 тис. снарядів. Розпочався жахливий голод, але місто не здавалося. 8 листопада німці спромоглися захопити місто Тихвін, що створювало можливість цілковитої ізоляції Ленінграда, але 9 грудня в результаті контрнаступу радянські війська повернули контроль над містом. Це забезпечило можливість доставки боєприпасів і харчів через Ладозьке озеро. Цією «дорогою життя» з міста були евакуйовані і врятовані від голодної смерті близько 550 тис. осіб.

2 ***Підсумки початкового етапу Великої Вітчизняної війни.*** Початковий етап Великої Вітчизняної війни для Червоної армії характеризується кровопролитними оборонними боями. Це було викликано кількома, переважно суб'єктивними, причинами.

1. Внаслідок «чистки» в Червоній армії, спровокованої німецькою розвідкою у 1937 р., у першу чергу постраждали досвідчені військові кадри, що мислили категоріями сучасної війни (М. Тухачевський,

І. Якір, В. Примаков та інші). Було репресовано майже половину командирів полків, майже всіх командирів дивізій та бригад, усіх командирів корпусів, командувачів військових округів та членів військових рад округів, багатьох викладачів вищих і середніх військових навчальних закладів.

Людям, що прийшли на їхнє місце, часто не вистачало практичного досвіду, теоретичних знань, не кажучи вже про ініціативність та почуття особистої відповідальності. Лише кілька командирів військових частин (у тому числі майбутній маршал К. Рокоссовський) 22 червня 1941 р. наважились без наказу привести свої війська у повну бойову готовність, чим і врятували їх від розгрому.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

К. Рокоссовський (у центрі)

Костянтин Рокоссовський (1896–1968) – маршал Радянського Союзу та Польщі, двічі Герой Радянського Союзу. Учасник Першої світової та громадянської воєн. У серпні 1937 р. заарештований, два з половиною роки провів під слідством, але свідчень проти себе не дав і був реабілітований. У липні 1941 р. командував оперативною групою, яка не дозволила танковим групам Гота й Гудеріана з'єднатися під Смоленськом, брав активну участь в обороні Москви, битвах під Сталінградом і Курськом, Берлінській операції. Командував Парадом Перемоги у Москві на Червоній площі.

ПОГЛЯД УЧАСНИКА ПОДІЙ

Із спогадів маршала К. Рокоссовського

Близько 4-ї ранку 22 червня черговий офіцер приніс мені телефонограму із штабу армії: відкрити... секретний пакет. Зробити це ми мали право лише за наказом голови Раднаркому СРСР або народного комісара оборони. А у телефонограмі стояв підпис заступника оперативного відділу штабу армії... Невдовзі черговий доповів, що зв'язок відсутній... Довелося взяти на себе відповідальність і відкрити пакет... О четвертій ранку наказав оголосити бойову тривогу... Чекати, поки згори вкажуть, що і де отримати, було ніколи. Неподалік знаходились центральні склади з боєприпасами і гарнізонний парк автомобілів. Наказав склади відкрити. Опір інтендантів довелось долати.

Як наведений епізод свідчить про риси характеру К. Рокоссовського? Чи можна назвати його дії перевищенням повноважень?

2. До сумних наслідків призвів демонтаж на старих (до 1939 р.) кордонах створених там оборонних укріплень. І навіть не тільки тому, що нових захисних рубежів до війни побудувати так і не встигли. Адже на крайній випадок – необхідності відступу – друга потужна лінія оборони, що заважала проникненню ворога в глиб країни, була не розкішшю, а необхідністю.

3. Військове командування помилилося у визначенні головного стратегічного напряму наступу ворога. Як визнав пізніше Г. Жуков, найбільш небезпечним напрямком вважався південно-західний, а не західний – Білорусія, *«на якому гітлерівське командування у червні 1941 р. зосередило і ввело у дію найбільш потужні сухопутні і повітряні угруповання»*.

4. Ще одним прорахунком виявилася недооцінка необхідності вивчення досвіду військової тактики Німеччини при нападі на країни Західної Європи та Польщу. *«Несподіваний перехід у наступ в таких масштабах, причому одразу всіма наявними і заздалегідь розгорнутими на головних стратегічних напрямах силами*, – за словами Г. Жукова, – *...не був... передбачений. Ні нарком, ні я, ні мої попередники... і керівний склад Генерального штабу не розраховували, що ворог зосередить таку масу бронетанкових й моторизованих військ і використає у перший же день потужними компактними угрупованнями»*.

5. Вкрай негативну роль відіграли особливості характеру Й. Сталіна. З його вини поблизу кордонів розміщувались мобілізаційні запаси Червоної армії (військові пропонували тримати їх за Волгою), втрата яких протягом перших годин війни відчувалася багато місяців. А патологічна недовіра до оточуючих (включаючи власну розвідку) і страх спровокувати війну з Німеччиною фактично роззброїли армію в моральному сенсі.

ПОГЛЯД УЧАСНИКА ПОДІЙ

Із військового щоденника генерал-полковника Ф. Гальдера

Загальна картина першого дня наступу така: противника вдалося застати німецьким нападом зненацька. Тактично він не був розгорнутий для оборони. Його війська у прикордонній зоні перебували у своїх звичних місцях розташування. Охорона кордону в цілому була поганою... Тому нам вдалося всюди захопити мости через прикордонні ріки... Після першого шоку противник вступив у бій...

Існує версія, що Сталін нібито сам готувався до агресії проти сусідніх держав, але був випереджений Гітлером. Хто є найактивнішим провідником цієї ідеї? Як ви ставитеся до неї?

Внаслідок усіх цих факторів за перші п'ять місяців війни Німеччина та її союзники окупували Прибалтику, Білорусію, Молдову, майже всю Україну, в тому числі частину Донбасу, Криму, а також західні області Росії. Територія, захоплена ворогом, становила понад 55 млн кв. км. До війни на ній проживало 74,5 млн осіб.

Чи не єдиним реальним (але важливим) здобутком за цей період стало те, що план «блискавичної війни» проти СРСР було зірвано. На жодному з трьох головних стратегічних напрямків гітлерівська армада не зуміла досягти поставлених цілей. Вперше у Другій світовій війні німці почали відчувати брак резервів. Зокрема командуючий групою армій «Північ», що наступала на Ленінград, вже у серпні характеризував становище своїх військ як «кризове».

Цього вдалося досягнути за рахунок патріотизму і мужності радянських людей, що піднялися на захист своєї Батьківщини, але це коштувало величезних жертв. Кількість убитих і поранених вимірювалася мільйонами.

У полон потрапили цілі з'єднання Червоної армії разом із своїми командирами. Кількість військовополонених за означений період німецькі

джерела оцінюють приблизно в 4 млн, тобто це майже чотири п'ятих довоєнного складу Червоної армії. Проте до цього числа включалися заарештовані працівники партійних і державних органів влади, а також чоловіки, незалежно від віку, які відходили з відступаючими військами.

Насправді, відповідно до статистичних даних, упродовж (не кількох місяців, а всієї) війни загальна кількість радянських військових, що потрапили в полон чи пропали безвісти, становила **4 млн 559 тис. осіб.** З них у полоні перебувало близько **4 млн 59 тис.**, а решта загинула у боях, хоча за документами фронтів їхня доля залишалася невідомою.

Переважна більшість воїнів потрапила в полон через неможливість здійснення подальшого опору – пораненими, хворими, позбавленими харчів і боєприпасів, з вини або відсутності командирів і штабів. Та незалежно від цього, сам факт полону владою розглядався як навмисно вчинений злочин, що тягнув за собою звинувачення у шпигунстві та зраді. Під підозру потрапляли і ті, хто хоча б нетривалий час перебував за лінією фронту. Причому разом із самими бійцями до відповідальності притягалися і їхні сім'ї.

3 ***Московська битва.*** Гітлерівське командування надавало великого політичного і військово-стратегічного значення захопленню столиці СРСР. 24 вересня було затверджено новий план наступу, під кодовою назвою «Тайфун». Здійснення операції було доручено групі армій «Центр», у розпорядженні якої було понад 1 млн солдатів, 1700 танків, понад 14 тис. гармат і мінометів, майже 1 тис. бойових літаків. Червона армія могла протиставити їм лише близько 800 танків, 6 тис. 800 гармат і мінометів та 545 літаків.

ПОГЛЯД УЧАСНИКА ПОДІЙ

Із московських записів американського письменника Е. Колдуелла 1942 р.

Москвичі зберігали вражаючий оптимізм... Не було і натяку на паніку, навпаки, вражала ця сувора рішучість людей навчитися всьому, що могло допомогти при захисті міста. Діти, старики і жінки вчилися заряджати кулемет, кидати гранати під гусениці танків, стріляти з гвинтівок. Ніхто на всій земній кулі не міг зараз зрівнятися за твердістю і цілеспрямованістю із москвичами... Цивільне населення країни не піддавалося паніці, ...а солдати не лякалися німецьких армій. Радянські люди відчували до німецького фашизму найглибшу зневагу, і ... Гітлер... отримав удар у відповідь, на який здатний лише народ, єдиний у своїх мужності і гніві.

Прокоментуйте наведений текст. Висловіть своє ставлення до думки Е. Колдуелла.

Наступ розпочався **30 вересня 1941 р.** Танковими ударами 2 жовтня ворог прорвав оборону радянських військ і, захопивши м. Орел, утворив «котел» для радянських армій Резервного і Західного фронтів. Оточені війська значною мірою були знищені. 19 жовтня у Москві було запроваджено стан облоги. Командуючим обороною столиці було призначено Г. Жукова.

15 листопада 1941 р. німецькі війська продовжили свій наступ. Після кровопролитних боїв вони наблизилися на відстань 25 км до міста. Офіцери, дивлячись у біноклі, бачили Кремль і готували парадну форму до параду на Червоній площі. Однак **5–6 грудня 1941 р.** радянські війська

перейшли в контрнаступ, унаслідок якого було визволено Калінін і Калугу. 8 грудня Гітлеру довелося видати директиву про перехід до оборони, але це лише ненадовго затримало розв'язку. З 8 січня до 20 квітня 1942 р. німецькі війська було відкинуті на 150–400 км, при цьому повністю визволено Московську та Тульську, а частково – Калінінську, Смоленську, Орловську і Курську області.

Група армій «Центр», що втратила вбитими, пораненими і обмороженими понад 500 тис. солдатів і офіцерів, була знекровлена. Німеччина зазнала першої відчутної поразки у Другій світовій війні. Це спричинило кадрові зміни в німецькому командуванні: протягом кількох місяців Гітлер звільнив з посад 35 своїх генералів, зокрема верховного командуючого сухопутними силами генерал-фельдмаршала фон Браухіча, генерал-фельдмаршала Рунштедта, генерала Гудеріана.

? Перевірте себе

1. Коли і за що військовим формуванням Червоної армії почали присвоювати звання гвардійських?
2. Проаналізуйте оборонні бої за Київ, Одесу, Севастополь.
3. Який шлях і чому називають «дорогою життя»?
4. Назвіть командуючого обороною Москви. Що ви знаєте про нього?
5. Яка частина території СРСР була окупована ворогом за перші п'ять місяців війни?

Виконайте завдання

1. Покажіть на карті основні битви на радянсько-німецькому фронті протягом 1941–1942 рр.
2. Зробіть таблицю «Оборонні операції радянських військ у 1941–1942 рр.», де вкажіть місце проведення, дати початку і завершення, назви фронтів, що брали в них участь, прізвища воєначальників.

Обговоріть, подискутуйте

1. Багато дослідників вважають, що причини поразок Червоної армії на початку війни мають об'єктивний і суб'єктивний характер. До об'єктивних причин, зокрема, відносять слабку технічну оснащеність військ, незначну кількість моторизованих частин і боєприпасів. Інші заперечують їм, наводячи дані про велику кількість танків, літаків та іншого озброєння, що були в той час у Червоної армії. Які причини поразок здаються вам найбільш суттєвими? Схарактеризуйте обставини, за яких найчастіше радянські військові потрапляли в полон, і їхню долю під час війни та після її завершення.

Творчо попрацюйте

Використавши додаткові джерела, наведіть приклади вдалого і невдалого командування військами з боку радянських або німецьких командирів.

ДАТИ І ПОДІЇ

10 липня – 10 вересня 1941 р. – Смоленська битва
7 липня – 26 вересня 1941 р. – оборона Києва
5 серпня – 16 жовтня 1941 р. – оборона Одеси
30 жовтня 1941 р. – 4 липня 1942 р. – оборона Севастополя
30 вересня – 20 квітня 1942 р. – Московська битва

§7 Напад Японії на Перл-Харбор і початок бойових дій на Тихому океані

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

Пригадайте перебіг воєнних дій на території СРСР у 1941 рр.

1 ***Події на Перл-Харборі.*** Японія, підписавши Троїстий пакт, дістала від Німеччини та Італії санкцію на перетворення на «зону процвітання» Японії всієї Євразії на схід від 70° довготи.

Задум японського командування полягав у тому, щоб раптовим ударом розгромити Тихоокеанський флот США, здобути панування на морі та в повітрі, а після цього висадити десанти на Філіппінах, у Бірмі, Малайзії та Індонезії. 7 грудня 1941 р. Японія підступно атакувала 350 літаками американську військово-морську базу Перл-Харбор. Час було вибрано дуже вдало – моряки якраз шикувалися для традиційної церемонії ранкового підняття державного прапора.

ПОГЛЯД УЧАСНИКА ПОДІЙ

Із спогадів японського льотчика – учасника нальоту на Перл-Харбор

Унизу я побачив весь Тихоокеанський флот США, й розташування кораблів перевищило всі мої сподівання. Я бачив... німецький флот у Килі, я бачив французькі лінкори у Бресті... Але я ніколи не бачив кораблів, які хоча б навіть у мирний час знаходились на відстані 500 метрів один від одного... Те, що я побачив унизу, – це незбагненно. Невже американці ніколи не чули про Порт-Артур?.. Або вони настільки певні себе, що нічого не бояться?

Прокоментуйте цей документ. Свою думку обґрунтуйте.

Атака тривала дві години, упродовж яких американці втратили потопленими або пошкодженими 19 військових кораблів (серед них – 8 лінкорів), 272 літаки і понад 3 тис. вояків. Пощастило лише авіаносцям – затримані штормом у морі, вони не встигли повернутися на той час на базу. Та незважаючи на це, Тихоокеанський флот США практично був знищений. Японці заплатили за це 29 літаками.

2 ***Бойові дії у Південно-Східній Азії.*** Одночасно з нападом на Перл-Харбор японська армія розпочала наступальні дії у Південно-Східній Азії. Нападу зазнали британські володіння – Малайя та Гонконг, що змусило уряд Великої Британії 8 грудня, в один день із США, оголосити війну Японії. Радники пропонували Ф. Рузвельту також оголосити війну Італії та Німеччині, але він відмовився. З радіоперехоплень японських депеш йому було відомо, що за кілька днів країни-агресори зроблять це самі. Так і сталося 11 грудня. Отже, на кінець 1941 р. всі великі держави були втягнуті у Другу світову війну.

Тим часом японські війська продовжували широкий наступ у Південно-Східній Азії. До травня 1942 р. було загарбано Малайю, Бірму, острівні Індонезію та Філіппіни. Японія оволоділа також британськими військово-морськими базами – Сінгапуром і Гонконгом,

окупувала численні острови у Тихому океані (належали Великій Британії та США), вдерлась у Східну Індію. Таким чином, було загарбано величезну територію площею 3,8 млн кв. км з населенням 150 млн осіб.

Значні успіхи Японії пояснювались, у першу чергу, значно кращою підготовленістю до війни у стратегічному плані. Японське військове командування надавало великого значення участі авіації у морських баталіях, тому японський флот мав повну перевагу в авіаносцях.

По-друге, сухопутні війська Японії добре взаємодіяли з флотом та авіацією й були краще підготовлені до дій у тропіках, вирізнялися більшою маневреністю, витривалістю й рухомістю.

Натомість США не мали значної сухопутної армії, а армія і флот Британії були зв'язані воєнними діями в Європі та Африці.

Японія вела свої наступальні дії під гаслами «Азія для азійців», «Визволення від білого імперіалізму» і досягла не тільки розуміння азійських народів, а й часто – підтримки з боку урядів ряду країн Азії.

Але невдовзі ситуація змінилася. США і Велика Британія поквапом перекидали свої сили з Атлантики до Тихого океану, до того ж вони мали значно більший економічний потенціал, ніж Японія. Хижацька експлуатація завойованих територій неминуче викликала відсіч місцевого населення. Війна в Азії та на Тихому океані набула тривалого характеру.

3 ***Війна в Північній Африці.*** Воєнні дії розгорталися не лише в Європі й на Далекому Сході, а й на півночі Африки. У 1940-х рр. італійські фашисти задумали створити імперію в Африці та обернути Середземне море на «внутрішнє море» Італії. У **серпні 1940 р.** вони захопили Британське Сомалі, частину території Кенії та Судану, в середині вересня вдерлися з Лівії до Єгипту, намагаючись підійти до Суеца. Проте незабаром їх було зупинено, а в грудні розбито британськими військами. У січні–травні 1941 р. англійці визволили від італійців Британське Сомалі, Кенію, Судан, Ефіопію та інші країни.

На початку 1941 р. до Північної Африки на допомогу італійським військам прибув німецький танковий корпус на чолі з генералом **Е. Роммелем**. Розгорілися запеклі бої. Внаслідок операції «Крусейдер» британські війська визволили від агресорів майже всю Кіренаїку, але невдовзі втратили її. Ініціативою заволоділи держави Троїстого союзу.

У **червні 1942 р.** німецько-італійське командування здійснило наступальну операцію під кодовим найменуванням «Тезей», метою якої було оволодіння Тобруком і вихід на єгипетський кордон. Після кровопролитних боїв 19 червня 1942 р. Тобрук було оточено, і вже наступного дня німецькі танкові частини за підтримки авіації розпочали його штурм. Незважаючи на великі запаси техніки, озброєння і харчів, 21 червня гарнізон капітулював, до полону потрапило 33 тис. англійських солдатів та офіцерів. Німці захопили у Тобруку 30 танків, 2 тис. автомашин та близько 1400 тонн життєво необхідного їм пального. Подолавши за час наступу майже 600 км, німецько-італійські війська досягли стратегічної переваги та завдали значних втрат британській армії, що сягнули 80 тис. вояків.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Е. Роммель

Ервін Роммель (1891–1944) – німецький військовий діяч, генерал-фельдмаршал. Під час Другої світової війни командував військами у Північній Африці, пізніше – групою армій в Італії та Франції. Учасник змови проти Гітлера, після невдачі якої покінчив життя самогубством.

Англійці, відкинуті до Ель-Аламейна, неподалік від Александрії, опинилися на межі остаточного розгрому. Їхнє командування розглядало вже можливість подальшого відступу до дельти Нілу. Але Роммель, втративши у боях 50 танків, вирішив припинити наступ, завдяки чому британським військам вдалось закріпитися на заздалегідь підготовлених оборонних рубежах.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Із свідчень на Нюрнберзькому процесі генерал-фельдмаршала В. Кейтеля

Один з найкращих наших шансів було втрачено біля Ель-Аламейна. На мою думку, у цьому кульмінаційному пункті війни ми були ближчими до перемоги, ніж будь-коли. Потрібно було небагато, щоб захопити Александрію і рушити на Суецький канал.

Прокоментуйте цей документ. Чи мав, на вашу думку, В. Кейтель рацію?

У зв'язку з успішним просуванням німецько-італійських військ Гітлер і Муссоліні відмовилися від наміченої операції «Геркулес», яка мала на меті загарбання Мальти, і вирішили продовжити наступ, «щоб відторгнути Єгипет від Англії».

Б. Монтгомері

Лише у жовтні 1942 р., забезпечивши значну кількісну й технічну перевагу, британські війська, під командуванням Б. Монтгомері, розпочали наступ під Ель-Аламейдою. Сили були нерівними – на 500 англійських снарядів німці могли відповідати лише одним. Проте навіть і за таких умов знадобилося не менше десяти днів, щоб змусити «Африканський корпус» Роммеля відступати в бік Туніса.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Бернард Лоу Монтгомері (1887–1976) – британський військовий діяч, фельдмаршал. Під час Другої світової війни з 1942 р. командував 8-ю армією в Північній Африці, яка завдала поразки італійсько-німецьким військам. У 1944 р. очолював групу армій в Нормандії, Бельгії та Північній Німеччині. У 1946–1948 рр. начальник імперського генштабу.

8 листопада розпочалася операція «Смолоскип» – висадка англо-американських військ в Алжирі та Марокко. Тут їх не чекали – замість німців та італійців ці території охороняли лише французькі війська Віші. Вже після перших зіткнень виявилось, що місцеве французьке командування не має наміру продовжувати боротьбу, тож 11 листопада бойові дії були припинені.

12 травня 1943 р. після тривалих боїв італо-німецькі війська капітулювали. Вся Північна Африка опинилася під контролем Великої Британії та США.

? Перевірте себе

1. За яких умов було втягнуто у війну Сполучені Штати Америки?
2. Яку мету переслідувала операція «Тезей»?
3. Які події стались у жовтні–листопаді 1942 р. в Північній Африці?

Виконайте завдання

1. Покажіть на карті перебіг воєнних дій на різних континентах.
2. Заповніть таблицю «Воєнні дії в 1941–1942 рр. поза межами Європи».

	Агресори	Жертви агресії	Основні битви		Наслідки
			Дати	Учасники	
Далекий Схід					
Північна Африка					

Обговоріть, подискутуйте

1. Чому, на вашу думку, Японія напала саме на США, а не на СРСР?
2. Яку роль відігравав регіон Північної Африки для Німеччини та для союзників СРСР по антигітлерівській коаліції?

ДАТИ І ПОДІЇ

7 грудня 1941 р. – вступ у війну США
12 травня 1943 р. – капітуляція італійсько-німецьких військ у Північній Африці

§8 Перебіг війни у 1943 р.

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

Пригадайте стратегічну ситуацію, що склалася внаслідок поразки вермахту під Москвою.

1 ***Сталінградська битва, її наслідки та значення.*** Ситуацію, що склалася після перемоги під Москвою, Верховне командування СРСР оцінювало неправильно. Й. Сталін вважав за можливе здійснення наступальних дій одночасно на кількох напрямках, щоб *«забезпечити таким чином цілковитий розгром гітлерівських військ у 1942 р.»*. У цьому він був підтриманий іншими членами Ставки.

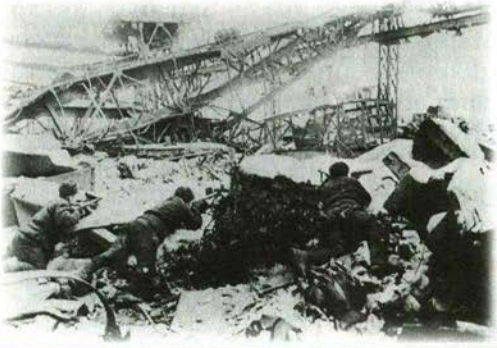

Битва під Сталінградом

Наслідком поспішних, непродуманих дій стали провал операції з розблокування Ленінграда, невдалі десанти у Феодосії й Євпаторії, здача Керчі, розгром радянських військ під Харковом, а також відчутні людські втрати.

Завдяки цьому противник повністю перехопив стратегічну ініціативу і розпочав великомасштабний наступ на півдні, про який радянське керівництво, зусиллями розвідки, дізналося заздалегідь.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

З повідомлення НКВС СРСР № 476/Б 23 березня 1942 р.

Помічник японського військового аташе у Софії Татеїсі... повідомив «джерелу», що до планованого наступу німецьке командування зосередить на східному фронті до 300 дивізій, з яких до 200 німецьких, а решту 100 виставлять союзні Німеччині країни... Основний удар начебто буде нанесений на південній ділянці фронту з метою прорватися... до Сталінграда і на Північний Кавказ... Німці сподіваються досягти родовищ кавказької нафти й... через Іран й Ірак вийти у тил англійських і радянських військ... на Близькому Сході.

Прокоментуйте ці наміри німецького командування. Яке стратегічне значення вони мали?

23 серпня німецькі війська, прорвавши радянську оборону, вийшли до р. Волги. З 12 вересня бої точилися вже у самому Сталінграді. Оборону міста здійснювали частини 62-ї (командуючий генерал В. Чуйков) та 64-ї (командуючий генерал М. Шумилов) армій. З 38 дивізій Сталінградського фронту лише 18 були укомплектованими, а у решті налічувалося від 300 до 1 тис. бійців особового складу.

Оборонний період у перебігу Сталінградської битви тривав до 18 листопада 1942 р. Ворог так і не спромігся взяти місто. І головна причина цього – героїзм і патріотизм радянських воїнів, що мужньо билися за кожний будинок. Оборона будинку Павлова, Мамаєвого кургану, Тракторного заводу назавжди увійшли в історію Другої світової війни.

Поки точилися бої за місто, генштаб розпочав приготування до наступальної операції під Сталінградом. Операція «Уран» складалася з двох основних етапів, на першому передбачалося прорвати оборону противника, створити міцне зовнішнє кільце оточення; на другому –

знищити оточеного противника, якщо він не прийме ультиматуму про здачу. Для здійснення операції залучалися сили трьох фронтів: Південно-Західного (генерал М. Ватутін), Донського (генерал К. Рокоссовський), Сталінградського (генерал А. Єременко).

Наступальна операція радянських військ під Сталінградом тривала з **19 листопада 1942 р.** по 2 лютого 1943 р. Війська Червоної армії, з'єднавшись у районі с. Совєтського, оточили 330-тисячне угруповання ворога на чолі з генерал-фельдмаршалом фон Паулюсом. Оточеним було висунуто ультиматум про здачу, якого вони відхилили. Спроба німецького командування організувати деблокацію оточених військ групою армій «Дон» під командуванням Манштейна виявилася безуспішною.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Еріх Манштейн

Манштейн Еріх фон Левінськи (1887–1973) – німецький військовий діяч, генерал-фельдмаршал. З 1939 р. до лютого 1940 р. начальник штабу групи армій «Південь», пізніше групи армій «А». Під час нападу на Францію командував 38-м корпусом. Брав участь у наступі на Ленінград, захопленні Криму та Севастополя. У 1950 р. як військовий злочинець засуджений британським військовим трибуналом до 18 років тюрми, у 1953 р. був звільнений.

10 січня 1943 р. було розпочато операцію зі знищення оточеного угруповання ворога. Оточені частини було розколото на північну й південну групи і до 2 лютого повністю ліквідовано. Генерал-фельдмаршал Паулюс потрапив у полон із частиною свого штабу. Велика битва на Волзі завершилася перемогою радянських військ, у лавах яких громили ворога представники всіх національностей СРСР. Ворог у цій битві втратив 1,5 млн вояків, тобто четверту частину сил, що діяли на радянсько-німецькому фронті.

У Німеччині було оголошено триденний траур. Наступ під Сталінградом переріс у загальний стратегічний наступ радянських військ, який тривав до кінця березня 1943 р.

Противника було відкинуто більше ніж на 600 км, і він змушений був перевести на радянсько-німецький фронт частини із заходу. Але повернути втрачену стратегічну ініціативу німцям уже не судилося.

Таким чином, Сталінградська битва **17 липня 1942 р. – 2 лютого 1943 р.** започаткувала докорінний злам у перебігу Другої світової війни. Її історичне значення полягало також у тому, що:

1) *збройні сили СРСР захопили стратегічну ініціативу і не втрачали її до повного розгрому нацистської Німеччини;*

2) *Сталінградська битва створила сприятливі умови для розгортання наступу всіх фронтів на південно-західному напрямі, сприяла успішним діям радянських військ під Ленінградом, на Кавказі, на інших ділянках фронту;*

3) *розгром 3-ї і 4-ї румунських та 8-ї італійської армій зініціював внутрішньополітичну кризу в цих країнах;*

4) *перемога під Сталінградом активізувала Рух Опору у країнах Європи;*

5) *Туреччина та Японія не наважилися розпочинати воєнні дії проти СРСР;*

6) *зріс міжнародний авторитет СРСР, зміцніла антигітлерівська коаліція.*

2 ***Розгром німецьких військ на Орловсько-Курській дузі.*** Після поразки в Сталінградській битві та під час зимового наступу Червоної армії гітлерівське командування, плануючи річну кампанію 1943 р., вирішило провести великий наступ на радянсько-німецькому фронті з метою повернення втраченої стратегічної ініціативи. Для наступу противник обрав Курський виступ, що утворився внаслідок зимово-весняного наступу радянських військ. Тут німці зосередили до 50 дивізій, до 10 тис. гармат і мінометів, майже 2,7 тис. танків, понад 2 тис. літаків. Крім того, до флангів ударних угруповань прилягало майже 20 дивізій. Операція дістала кодову назву «Цитадель». Під час підготування операції радянське командування, проаналізувавши всі дані розвідки, визначило, що наступ гітлерівців розпочнеться вранці 5 липня. Війська було приведено в повну бойову готовність.

Маршал О. Василевський

Наступ головних сил на орловському напрямі розпочався **5 липня** о 5-й годині 30 хвилин. Гітлерівському командуванню не пощастило використати фактор раптовості. На ділянці Воронезького фронту німецькі війська підійшли до невеликого с. Прохорівка, де 12 липня відбулася найбільша танкова битва в історії Другої світової війни: водночас у зустрічному бою з обох сторін брало участь до 1200 танків та самохідних і штурмових гармат. Протягом цього дня характер боїв змінився. Тепер наступали радянські війська, а німецькі частини, втративши майже 400 танків, змушені були переходити до оборони.

Силами Брянського (командуючий М. Попов), Воронезького (М. Ватутін) і Степового (І. Конєв) фронтів 5 серпня 1943 р. були визволені міста Орел і Бєлгород, а 23 серпня – Харків. Координували дії фронтів Г. Жуков і О. Василевський.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Олександр Василевський (1895–1977) – маршал СРСР, двічі Герой Радянського Союзу. Із серпня 1941 р. – заступник начальника генштабу, з червня 1942 р. – начальник генштабу. З лютого 1945 р. – командуючий 3-м Білоруським фронтом, що змусив капітулювати фортецю Кенігсберг. Під командуванням Василевського у 1945 р. було розгромлено японську Квантунську армію.

Курська битва знаменувала завершення докорінного зламу в перебігу Другої світової війни. Гітлерівське командування зазнало фіаско в своїй спробі повернути втрачену стратегічну ініціативу. На полях боїв залишилося майже півмільйона німецьких солдатів і офіцерів, 1,5 тис. танків, 3,7 тис. літаків та 3 тис. гармат.

Військові журналісти. Третій зліва – В. Дроздов

Тут німецьке командування створило «Східний вал», якого було наказано утримувати до останньої людини. Внаслідок героїчного форсування Дніпра радянські війська визволили Донецьк (**8 вересня**), Запоріжжя (**14 жовтня**), Дніпропетровськ (**25 жовтня**), а **6 листопада** – столицю України Київ.

Червона армія стрімко рушила до західних кордонів країни.

ПОГЛЯД УЧАСНИКА ПОДІЙ

Із щоденника військового журналіста В. Дроздова 8 вересня 1943 р.

Донбас наш!.. Від радості хочеться стрибати, верещати, кричати й танцювати. Як я заздрю тим землякам-воїнам, котрі у ці хвилини ходять по зранених, обвуглених містах донецьких, дихають нашим терпким, різким, неповторним повітрям... У розпал вечері підійшов до мене наш випусковий і сказав, що передають наказ, але... невідомо, про яке місто йде мова. Я – стрімголов до редакції. Якраз вимкнулось електричне світло. Я запалив сірника, потім другого, й так освітлював стіл, на якому радист записував наказ. Якби потрібно було, то я б, як горьківський Данко, запалив би своє серце, щоб воно освітлювало наш шлях до повної перемоги.

Прокоментуйте цей текст. Висловіть своє ставлення до нього.

3 ***Висадження англо-американських військ на Сицилії.*** Після успішної операції в Африці Рузвельт і Черчілль зустрілися в січні 1943 р. в Марокко, в м. Касабланка, для узгодження подальших дій. Розглядалася можливість відкриття давно обіцяного другого фронту в Європі, а саме у Франції. Але це не збігалося з планами Великої Британії, яка прагнула не допустити просування СРСР на Балкани, розглядаючи їх як зону своїх життєво важливих інтересів. Замість висадження у Франції Черчілль запропонував використати оволодіння Північною Африкою для того, щоб завдати удару *«по вразливому підбрюшшю держав осі»*, тобто для операцій в Італії та на Балканах.

Плани Черчілля передбачали просування Італійським півостровом, з подальшим десантом у Греції та Югославії, залученням до війни Туреччини, а після цього вступ до Чехії, Австрії та Угорщини.

Хоча Рузвельт не був прихильником «Балканського варіанту», Черчілль зумів домогтися вигідного для нього проміжного рішення: здійснити після оволодіння Північною Африкою висадження на Сицилії, тобто на території Італії.

Здійснивши необхідні приготування, англо-американське командування розпочало вторгнення до Італії. 10 липня 1943 р., у розпал битви на Курській дузі, коли всі основні сили гітлерівської Німеччини були прикуті до радянсько-німецького фронту, англо-американські війська, що базувались у Північній Африці, розпочали висадження на Сицилії. Другий етап висадки проходив у ніч з 13 на 14 липня. Операцією командував генерал Д. Ейзенхауер. Італійський гарнізон не чинив серйозного опору. За два тижні союзники оволоділи Сицилією.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Дуайт Ейзенхауер (1890–1969) – американський державний і військовий діяч, генерал армії (1944), 34-й президент США (1953–1961) від республіканської партії. З грудня 1943 р. – верховний головнокомандувач військ союзників у Західній Європі. У 1945 р. – командувач окупаційними силами США у Німеччині. У 1950-х рр. Верховний головнокомандувач збройними силами НАТО.

Дуайт Ейзенхауер

4 ***Капітуляція Італії.*** Після зустрічі Гітлера і Муссоліні 19 липня 1943 р. 24 липня зібралася «велика фашистська рада», яка не скликалася багато років. Муссоліні зробив доповідь про становище в країні та на фронті, про результати зустрічі з Гітлером. Все свідчило про повний крах внутрішньої та зовнішньої політики італійського фашизму. Рада вирішила відправити Муссоліні у відставку і передати командування збройними силами королю. 25 липня диктатора заарештували. Головою уряду і міністром закордонних справ було призначено маршала Італії П. Бадольйо.

3 вересня 1943 р. лондонське радіо оголосило про капітуляцію Італії та підписання перемир'я з урядом Бадольйо. Німці розцінили це як зраду – багатьох італійських військових було розстріляно.

Англо-американські війська за домовленістю з Бадольйо висадилися на півдні Італії. У відповідь німецькі війська, що перебували в Італії, роззброїли італійську армію, окупували Північну і Центральну Італію і перетнули шлях англо-американським військам. Виник Італійський фронт, що переділив Італію на північ від Неаполя на дві нерівні частини. У Північній та Центральній Італії діяв сформований німецькими окупантами італійський фашистський уряд. Його очолив Муссоліні, визволений німецькими десантниками з полону. Південною частиною Італії, що займала менше третини території, керував уряд Бадольйо, який оголосив війну Німеччині та діяв під контролем англо-американської військової адміністрації.

5 ***Тегеранська конференція, її рішення та значення.*** Конференція за участю голови Раднаркому СРСР Й. Сталіна, президента США Ф. Рузвельта і прем'єр-міністра Великої Британії У. Черчілля відбувалася в Тегерані з 28 листопада по 1 грудня 1943 р. Тут уперше зустрілися глави урядів трьох провідних держав антигітлерівської коаліції.

У центрі уваги Тегеранської конференції були проблеми подальшого ведення війни, особливо питання про відкриття другого фронту. Від його вирішення залежали терміни закінчення війни в Європі, а отже, долі мільйонів людей у всьому світі.

Сталіну, з підтримкою Рузвельта, вдалося досягти домовленості про відкриття другого фронту не пізніше 1 травня 1944 р. в Північній Франції (Радянський Союз взяв зобов'язання пов'язати із цим великий наступ Червоної армії). Пропозиції Черчілля про відкриття другого фронту на Балканах були відкинуті. Сторони погодилися щодо відновлення польської держави у східних кордонах по лінії Керзона (тобто визнали приєднання до СРСР західноукраїнських і західнобілоруських земель) із переданням їй низки територій на заході. Німецьке місто Кенігсберг після війни мало відійти до складу СРСР. Також Сталін пообіцяв Ф. Рузвельту участь Червоної армії у війні проти Японії після завершення бойових операцій в Європі. Союзні держави висловили прагнення до повоєнного співробітництва щодо створення ООН. Отже, Тегеранська конференція мала важливе історичне значення.

? Перевірте себе

1. Назвіть командувачів фронтів під час Сталінградської битви.
2. Яке значення мала перемога радянських військ під час Сталінградської битви?
3. Де відбулася найбільша танкова битва під час війни?
4. За яких умов відбулася висадка англо-американського десанту на Сицилії?
5. Хто очолив уряд Італії після повалення Б. Муссоліні?

Виконайте завдання

1. Порівняйте на карті перебіг Сталінградської та Курської битв.
2. Використавши додаткові джерела, зробіть історичний портрет німецького генерал-фельдмаршала фон Паулюса.

Обговоріть, подискутуйте

1. Чому Гітлер так прагнув захопити Сталінград?
2. З якою метою проводилося висадження англо-американських військ на Сицилії?
3. Чому союзникам достатньо легко вдалося досягти капітуляції Італії?

Творчо попрацюйте

Напишіть есе про одного з видатних воєначальників Другої світової війни.

ДАТИ І ПОДІЇ

17 липня 1942 р. – 2 лютого 1943 р. – Сталінградська битва
5 липня – 23 серпня 1943 р. – Орловсько-Курська битва
10 липня 1943 р. – висадка союзників на Сицилії
3 вересня 1943 р. – капітуляція Італії

§9 Окупаційний режим у поневолених країнах. Рух Опору і колабораціонізм

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

Пригадайте, що вам відомо про партизанську боротьбу з історії попередніх періодів.

1 ***Рух Опору в СРСР.*** Опір, з яким зустрілися загарбники на окупованій території СРСР, багато в чому був безпрецедентним. Його започаткували групи військових, що з різних причин втратили зв'язок зі своїми частинами і опинилися у тилу німецьких військ. Раптові напади на невеликі підрозділи, гарнізони чи навіть колони, підрив мостів та виведення з ладу залізничних колій одразу ж почали завдавати ворогові відчутних втрат.

Лави партизан постійно поповнювались за рахунок населення окупованих областей – там знаходилось чимало підлітків, чоловіків і жінок, які теж не збиралися чекати визволення, склавши руки. Рішення органів влади (зокрема, постанова «Про організацію боротьби у тилу німецьких військ» від 18 липня) лише надали цьому стихійному опорові ознак організованості.

Унаслідок цього до середини серпня 1941 р. тільки на території Білорусії за неповними даними діяв 231 партизанський загін, загальною чисельністю понад 12 тис. осіб.

Наведена таблиця дає уявлення про дії українських партизан протягом липня–вересня 1941 р.

Убито			Узято в полон		
Офіцерів	Солдатів	Фашистських чиновників	Агентів, диверсантів, розвідників	Офіцерів	Солдатів
13	1132	20	133	4	28

Затримано			Знищено		
Льотчиків, парашутистів	Шпигунів	Дезертирів	Хлібобаз	Танків	Гармат
49	26	2057	15	73	3

До кінця 1941 р. в німецькому тилу існувало понад 2 тис. партизанських загонів (з них – 883 в Україні), а їх особовий склад становив близько 90 тис. бійців. Пізніше їх кількість дедалі більшала. За час війни партизани пустили під укіс понад 20 тис. німецьких ешелонів, знищили 65 тис. автомашин та висадили в повітря 12 тис. мостів. Найбільшого розмаху партизанський рух набув у Білорусії, Орловській, Смоленській, Ленінградській, Калінінській областях РФ та в Україні. Серед найбільш відомих партизанських загонів – загони О. Сабурова, С. Гришина, О. Федорова, П. Вершигори, С. Ковпака.

Радянські партизани. Крайній праворуч – Сидір Ковпак

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

З листа капітана німецької армії В. Фідлера 19 вересня 1943 р.

Умови тут значно відрізняються від умов нормально діючого корпусу. Боротьба з партизанами не схожа на боротьбу у фронтових умовах. Вони всюди й ніде... Вибухи на залізницях, шляхах сполучення, диверсійні акти на всіх наявних підприємствах, грабунки и т. д. не сходять з порядку денного. До цього всі вже звикли... На широких просторах панують партизани, що мають власний уряд і управління. Все це треба пережити самому, щоб повірити у можливість такого становища...

Висловіть свою думку щодо змісту розповіді німецького офіцера. Чи збігається вона з вашим уявленням про діяльність партизан?

Партизани відволікали з фронту до 10 % німецької армії. У 1943 р. до боротьби з партизанським рухом постійно було залучено до 25 дивізій регулярних військ, не рахуючи допоміжних підрозділів, спеціальних формувань та поліцейських частин.

З метою дискредитації партизанського руху німці вже восени 1941 р. почали утворювати з своїх поплічників псевдопартизанські загони, що кривдили і грабували сільське населення, але істотної користі цей захід не дав.

Незважаючи на кривавий терор (підрозділами лише однієї, 723-ї поліційної групи протягом року було повішено і розстріляно понад 1750 патріотів), значної шкоди гітлерівцям завдавали також підпільні групи й організації, на зразок краснодонської «Молодої гвардії». Вони збирали розвідувальні дані, займалися диверсіями, виводили з ладу обладнання підприємств, інформували населення про ситуацію на фронтах. Загалом у партизансько-підпільному русі часів війни взяло участь близько мільйона громадян. Близько 200 тис. з них були відзначені державними орденами і медалями.

2 ***Нацистський «новий порядок» у Європі.*** Німеччина та її союзники встановили на загарбаних територіях «новий порядок» – режим нещадного терору й насильства. Сенс «нового порядку» зводився до ліквідації

незалежності й суверенітету, всіх демократичних і соціальних здобутків поневолених країн, безмежної економічної експлуатації та свавілля окупантів. Це призвело до скорочення населення всіх без винятку окупованих Німеччиною країн від 5 до 25 %.

Встановлення «нового порядку» на окупованих землях передбачало проведення адміністративних реформ.

Так, Польщу було перетворено на німецьке генерал-губернаторство, Чехію та Югославію розчленовано, судетські землі приєднано до рейху, Богемію і Моравію перетворено на «протекторат», Словаччину проголошено «незалежною державою», Грецію переділено на три зони окупації – німецьку, італійську і болгарську. У Данії, Норвегії, Бельгії, Нідерландах окупанти поставили до влади маріонеткові уряди. Люксембург було долучено до складу Німеччини.

В особливому становищі перебувала Франція. Окупанти зберегли у «вільній» зоні її уряд, який провадив політику співробітництва з ними. Окупована частина була підпорядкована німецькій адміністрації.

Після нападу на СРСР частину окупованої радянської території (у тому числі й тилові райони груп армій) гітлерівське керівництво передало під управління воєнного командування, а іншу – підпорядкувало «східному міністерству» на чолі з Розенбергом та переділило на два рейхскомісаріати: «Остланд» (Прибалтика та більша частина Білорусії) та «Україна». Західноукраїнські землі було приєднано до Польського генерал-губернаторства. Буковину й частину Південно-Східної України (Чернівецька, Одеська, Ізмаїльська області та окремі райони Вінницької, Миколаївської та Херсонської областей) було об'єднано у «дистрикт Трансністрія» й передано Румунії.

Економіку всіх поневолених країн було поставлено на службу загарбникам. Мільйони жителів Європи примусово вивезли на роботу до Німеччини. Лише з СРСР на примусові роботи до рейху потрапило близько 5 млн юнаків і дівчат. Промисловість працювала на замовлення окупантів. Сільське господарство постачало їх продовольством, робоча сила використовувалася на будівництві воєнних об'єктів.

Для утримання населення в покорі широко використовувалася система заручництва і масових екзекуцій. Символом цієї політики було повне знищення німецькими карателями та поліцейськими підрозділами з колаборантів жителів сіл Орадур у Франції, Лідице в Чехо-Словаччині, Хатинь у Білорусії. Нацистський режим демонстрував усьому світові свою антилюдяну сутність.

Хатинь

3 ***Холокост.*** Слово *холокост* означає катастрофу, або знищення єврейського народу в роки Другої світової війни.

«Новий порядок» передбачав здійснення особливої расової політики, жертвами якої стали євреї, цигани, а затим і слов'янське населення Східної Європи. У 1942 р. керівництво Німеччини винесло рішення про початок фізичного знищення всіх євреїв у Європі. По всій її території запрацювали «фабрики смерті» – концентраційні табори, найбільшими з яких були Освенцім (із травня 1940 р. по січень 1945 р. було знищено понад 4 млн осіб), Майданек (знайшли свою смерть 1,5 млн в'язнів), Треблінка на території Польщі; Дахау, Бухенвальд, Заксенгаузен і Равенсбрюк у Німеччині; Маутгаузен в Австрії. Там були ув'язнені військовополонені, цивільне населення, учасники Руху Опору. Загалом у концтаборах опинилися 18 млн осіб, з яких 12 млн було знищено. 6 млн із них становили євреї. Тільки в Бабиному яру окупанти знищили 195 тис. осіб, 150 тис. із яких були євреями. Криваві погроми провадили спеціально створені зондеркоманди.

Всього на окупованій території колишнього Радянського Союзу, за підрахунками доктора Арада, колишнього директора Інституту пам'яті жертв нацизму й героїв Опору в Ізраїлі, перед війною проживало 2,75–2,9 млн євреїв. Після закінчення війни в живих залишилося кілька десятків тисяч. Тільки в Україні загинуло 1,4 млн євреїв. На сьогодні відомо 248 місць їх масового знищення: Янівський табір у Львові, Жандармська балка у Дніпропетровську, Дробицький яр у Харкові та ін. Серед загиблих були видатні вчені, духовні особи, уславлені лікарі, юристи, діячі мистецтва, які збагатили науку і культуру не тільки свого народу, а й усієї Європи.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

З акту про масове знищення німцями жителів і військовополонених у період окупації м. Ровно, лютий 1944 р.

Євреям було наказано зібратися... 6 листопада на одній з площ міста, ...начебто з метою вивозу єврейського населення у спеціальні табори... Близько 10 години ранку... євреїв повели у напрямку с. Сосонки, де заздалегідь були вириті рови. Тут почався масовий розстріл, який тривав майже три дні. Декому довелося чекати дві доби своєї черги розстрілу перед виритими ямами, так, що ноги примерзли до землі.. Було запропоновано здати всі цінні речі, обіцяючи за це пощаду їхнім дітям, але, відібравши цінності, німці розстріляли матерів і батьків, а дітей кинули до ям, де знищували їх ручними гранатами... Так по-звірячому було вбито 16–18 тис. євреїв.

Як, на вашу думку, можна пояснити відсутність опору з боку жертв і звірячу поведінку нацистів?

4 ***Політична орієнтація та форми боротьби з окупантами в країнах Європи.*** Після запровадження «нового порядку» поневолені народи в Європі та Азії ставали на боротьбу проти ворога. У багатьох країнах створювалися партизанські загони, виникав Рух Опору, що об'єднував різні верстви населення: робітників і селян, дрібну й середню буржуазію, інтелігенцію і діячів церкви, людей різних політичних поглядів і переконань.

Рух Опору мав інтернаціональний характер. Особливо це виявлялося в підпільних організаціях концтаборів, членами яких були люди різних національностей. Активну участь у діяльності підпілля брали військовополонені бійці й командири Червоної армії, котрі воювали у партизанських загонах Франції, Італії, Польщі та в інших країнах Європи.

ПОГЛЯД УЧАСНИКА ПОДІЙ

Із спогадів колишнього в'язня Освенціма В. Бойка «Слово після страти»

Освенцімське антифашистське підпілля зароджувалося з перших днів створення табору, тобто починаючи з 1940 р. ...Підпільні групи були в кожному блоці, в кожній... команді, але вони були надто роз'єднаними, бо з самого початку створювалися як земляцтва... На початок 1943 р. припадає спроба об'єднати усі підпільні групи в єдину інтернаціональну організацію, керовану єдиним центром. Ця спроба увінчалася успіхом... Підпільники організували кілька вдалих втеч. Утікачі виконали завдання підпільного центру – розшукали партизанів і передали їм копії секретних документів... Світ узнав правду про Освенцім.

Прокоментуйте цей документ. Спробуйте пояснити, чому робота підпільних груп у 1943 р. стала більш ефективною.

У Франції проти окупантів боролася «Вільна Франція» – організація, яку створив генерал Шарль де Голль одразу після окупації країни німцями, а також партизанські загони й підпільні групи, очолювані комуністами та соціалістами. 27 вересня 1941 р. Радянський Союз офіційно визнав «Вільну Францію» і пообіцяв їй всіляку підтримку. У листопаді 1942 р. французька компартія уклала з Ш. де Голлем договір про спільні дії. У травні наступного року було створено Національну раду Опору, що об'єднала всі сили, які боролися проти окупантів. А в червні було утворено Французький комітет національного визволення (ФКНВ), який оголосив себе урядом. Згодом його очолив Ш. де Голль.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Із радіовиступу французького письменника Ж.-Р. Блока 15 лютого 1942 р.

Декілька днів тому в захопленому окупантами порту паромщика примусили переправляти через бухту роту солдатів. На паромі розмістилося 150 осіб. Коли паром досяг середини бухти, найбільш глибоководного місця, паромщик спустився на нижню палубу, відкрив загороджувальний щит і потопив паром. Жодному із 150 солдатів не вдалося врятуватися, й паромщику теж. Це трапилося у Шербурі на минулому тижні... Спасибі вам, ...французькі робітники, селяни, інженери, техніки, інтелігенти за те, що... прекрасна наша земля вже перестала гостинно пропонувати себе окупанту для розважальної прогулянки.

Що, на вашу думку, мав на увазі Жан-Рішар Блок, коли говорив, що французька земля перестала пропонувати себе окупанту? Свою точку зору обґрунтуйте.

Антифашистський Рух Опору набув широкого розвитку в таких країнах, як Югославія (де ще у червні 1941 р. було створено Головний штаб народно-визвольних партизанських загонів під командуванням Й. Броз Тіто), Італія, Польща, Чехо-Словаччина. У Північній та Середній Італії,

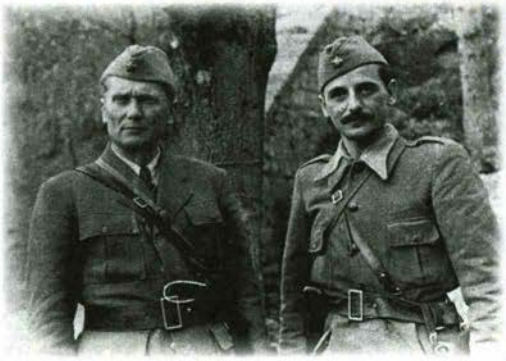

Й. Броз Тіто (зліва)

Тіто і королева Єлизавета

окупованих німецькими військами, керівництво Рухом Опору здійснювали комітети національного визволення, що складалися переважно з представників демократичних партій. Деякі гірські райони Італії були очищені від окупантів і перетворилися на своєрідні «партизанські республіки», де повновладними господарями були партизанські бригади ім. Дж. Гарібальді.

У Польщі практично не існувало колабораціонізму (співробітництва) з німецькими окупантами ані як політичної, ані як економічної течії. Терор, геноцид, вкрай жорстокий окупаційний режим не створювали умов для співробітництва. Гітлерівська расистська доктрина мала однією з цілей знищення польської державності й польської нації. 22 % населення (6 млн) гітлерівці встигли знищити. З 1942 р. на території країни діяли загони **Армії Крайової**, керовані з Лондона емігрантським урядом, і загони **Гвардії Людової** (з 1944 р. – Армії Людової), створені Польською робітничою партією (комуністична партія). Обидва ці військові формування вели боротьбу проти окупантів, хоча між ними існували серйозні розбіжності щодо тактики і стратегії у визвольному русі, майбутнього устрою Польщі, що переростали у відверто ворожі відносини.

У Чехо-Словаччині особливо поширився саботаж на військових заводах, чинилися диверсії на залізницях, електростанціях. У країні відбувалося єднання всіх патріотичних сил незалежно від партійної та релігійної належності. В СРСР було створено 1-й окремий чехо-словацький піхотний батальйон під командуванням Л. Свободи, що 8 березня 1943 р. прийняв бойове хрещення в боях за Соколове (на південь від Харкова). Після цього батальйон став бригадою, що увійшла до складу 38-ї армії генерала К. Москаленка.

Своєрідно розвивався Рух Опору в Греції. Народно-визвольна армія вела операції на всій території країни, створювала визволені райони, де владу перебирали народно-демократичні ради і комітети. Загони ЕЛАС фактично визволили основну частину Греції.

Патріотичний і антинацистський Рух Опору відіграв важливу роль у перемозі над «коричневою чумою». Його учасники обирали різноманітні форми боротьби проти ворога за свободу і незалежність своїх країн. Багатьом з них судилося покласти життя на спільний вівтар перемоги.

5 ***Колабораціонізм.*** Війна змусила багатьох людей переосмислити власну систему цінностей. Особисті образи, амбіції, уподобання не важили нічого у порівнянні із загрозою існуванню Батьківщини. *«Трапляються випадки – це ще Солон помітив і до закону ввів – коли вибір стає неминучим,* – писав у нелегально надрукованій у Франції статті відомий антибільшовик П. Мілюков. – *Правда, я знаю деяких політиків, які по своїй "ускладненій психології" воліють відступати у цих випадках на нейтральну позицію. "Ми ні за того, ні за того". До них я не належу».*

Втім, насправді, «третього», нейтрального шляху й не було, оскільки пасивність або байдужість, не кажучи вже про активну протидію з будь-яких міркувань військам антигітлерівської коаліції, об'єктивно являли собою різні форми співпраці з гітлерівцями, або колабораціонізм. У кримінальному законодавстві переважної більшості країн світу колабораціонізм розглядається як державна зрада.

Колабораціонізм у роки Другої світової війни носив переважно характер вимушений. Одних штовхала на це необхідність виживання на окупованих територіях, інших – нелюдські умови концтаборів чи застінків гестапо. Ці недобровільні помічники залишалися ненадійними – при першій же нагоді частина з них приєднувалась до партизанів, частина непомітно шкодила ворогові.

Проте були і такі, хто свідомо пішов на службу до окупантів й із зброєю у руках воював на їхньому боці або безпосередньо сприяв їм у фізичному знищенні бійців Червоної армії, партизанів, підпільників, мирного населення, полонених та національних меншин на окупованих територіях.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Із доповіді міністра внутрішніх справ Німеччини рейхсфюрера СС Г. Гіммлера 6 жовтня 1943 р.

Ця людина (генерал Власов. – *Авт.*) видала нам всі свої дивізії, весь свій план наступу і взагалі все, що знала. Ціна за цю зраду?.. Дуже дешево. Ви знаєте, у таких речах треба мати диявольськи точний розрахунок. Така людина обходиться в рік у 20 тис. марок. Нехай він проживе 10 або 15 років, це 300 тис. марок. Якщо лише одна батарея веде два дні гарний вогонь, це теж коштує 300 тис. марок... Росія ніколи не була переможена Німеччиною; Росія може бути переможена тільки самим росіянами. І ось ця російська свиня пан Власов пропонує для цього свої послуги.

Прокоментуйте висловлювання Г. Гіммлера. Як ви розумієте фразу «Росія може бути переможена тільки самими росіянами»?

Завдяки допомозі колаборантів німці змогли утворити на окупованих територіях щось на зразок національних адміністрацій і національних військових підрозділів, що входили до складу СС, поліції і каральних загонів. У масштабах війни такі підрозділи були нечисленними, але відзначалися особливою жорстокістю. Незалежно від мотивів, якими виправдовували свої дії учасники цих формувань, відповідно до норм міжнародного права, вони вважаються військовими злочинцями, а їхні злочини не мають терміну давності.

Німецькі поліцаї за «роботою»

Перевірте себе

1. Назвіть найбільші відомі партизанські загони, що діяли на території СРСР.
2. Які ви знаєте форми боротьби підпільників на території СРСР?
3. Поясніть термін «холокост».
4. Які форми Руху Опору існували в країнах Європи?
5. Поясніть термін «колабораціонізм».

Виконайте завдання

1. Складіть таблицю «Рух Опору в країнах Європи під час Другої світової війни.

Країна	Форми боротьби	Керівні органи Руху Опору

2. Складіть схему «Статус окупованих європейських країн під час запровадження нацистського «нового порядку».
3. Покажіть на карті Європи місця, де знаходились концентраційні табори, створені нацистами для знищення людей.

Обговоріть, подискутуйте

1. Чим можна пояснити масову партизанську і підпільну боротьбу з ворогом на території СРСР?
2. Чим, на вашу думку, пояснюється участь у Русі Опору різноманітних прошарків населення незалежно від їхніх політичних і релігійних уподобань?
3. Як ви ставитесь до такого явища, як колабораціонізм?

Творчо попрацюйте

Розпитайте своїх рідних і напишіть розповідь, як складася доля вашої родини під час війни.

§10 Воєнні дії у 1944 р.

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

Яке становище склалося на фронтах наприкінці 1943 р.?

1 ***Наступальні операції Червоної армії.*** Перед початком 1944 р. Ставка поставила завдання перед Червоною армією: повністю очистити від німецьких військ територію СРСР і вийти до державного кордону.

Завершення зняття блокади Ленінграда розпочалося з наступу радянських військ, який тривав з 14 січня по 1 березня 1944 р. У результаті Ленінградсько-Новгородської операції Ленінградського (командуючий Л. Говоров), Волховського (командуючий К. Мерецков) та 2-го Прибалтійського (командуючий М. Попов) фронтів німецькій групі армій «Північ» було завдано нищівної поразки. 18 січня блокаду було прорвано, а 27 січня повністю знято. За невеликий проміжок часу радянські війська визволили від окупантів Гатчину, Пушкін, Петродворець, Новгород, Лугу та інші міста, відкинувши ворога на 220–280 км. Битва за Ленінград, що тривала 900 днів, завершилася.

Визволення Правобережної України розпочалось одночасно з ліквідацією блокади Ленінграда. Наступ на ворога здійснювали і війська чотирьох Українських фронтів. Найбільшою операцією радянських військ початку 1944 р. у Правобережній Україні було оточення 10 гітлерівських дивізій під Корсунем-Шевченківським, яке завершилося повним розгромом сил ворога. Цю битву іноді ще називають «Сталінградом на Дніпрі». Основним стратегічним результатом січнево-лютневого наступу радянських військ був розгром сил противника під Житомиром, Кіровоградом, Ровно, Луцьком, Нікополем, Кривим Рогом. Новий наступ радянських військ розпочався в березні 1944 р. і тривав до травня 1944 р. Його підсумком стало визволення від нацистів Миколаєва, Одеси, Тернополя, Кам'янця-Подільського. **26 березня 1944 р.**, на 1009-й день Великої Вітчизняної війни, радянські війська вийшли на державний кордон СРСР із Румунією.

Визволення Криму розпочалося радянськими військами після розгрому ворога на території Правобережної України. Протягом червня 1944 р. розгорнулися події на Карельському перешийку. У перебігу цієї операції укріплення «лінії Маннергейма» було прорвано за тиждень, 20 червня взято Виборг. З Фінляндією було досягнуто конфіденційної угоди такого змісту: вона залишиться незалежною, якщо інтернує 20 німецьких дивізій на своїй території, що вона і зробила. 25 серпня фінський уряд звернувся з проханням до Москви розпочати мирні переговори, 19 вересня в Москві було підписано угоду про перемир'я. Фінляндія вийшла з гітлерівської коаліції.

Визволення Білорусії відбулося завдяки операції під кодовою назвою «Багратіон». Наступ, що розпочався 23 червня 1944 р., розгорнувся на величезній території від Дніпра до Вісли. Під час бойових дій радянські війська оточили і знищили в районах Вітебська і Бобруйська 10 ворожих дивізій. 3 липня 1944 р. було визволено столицю Білорусії – м. Мінськ. На кінець липня землі Білорусії було повністю визволено від окупантів.

Визволення радянської території у 1942–1944 рр.

Визволення Прибалтики від німецьких окупантів розпочалось у перебігу операцій у Білорусії, а завершилося завдяки розпочатому в середині вересня 1944 р. наступові трьох Прибалтійських, Ленінградського та Балтійського фронтів.

Завершення війни на території СРСР пов'язане також з операціями радянських військ у Заполяр'ї, внаслідок яких від ворога було звільнено порти на Баренцовому морі та Мурманську область, а також північно-східні райони Норвегії.

2 ***Визволення території СРСР, перенесення воєнних дій у Центральну і Східну Європу.*** У 1944 р. розпочався завершальний етап у визволенні Європи.

Визволення Румунії. В умовах наростання наступу радянських військ румунські патріоти в серпні 1944 р. підняли повстання проти диктатури генерала Антонеску. Король Міхай віддав наказ заарештувати

диктатора і оголосив війну Німеччині. Столицю Румунії – Бухарест – було взято під контроль бойовими загонами патріотів, які утримували місто до підходу радянських військ. 12 вересня 1944 р. Румунія підписала перемир'я з союзниками, підтвердивши передання СРСР територій Бессарабії та Північної Буковини.

Визволення Болгарії. Наприкінці липня 1944 р. болгарський уряд відправив до Каїра одного з лідерів Демократичного об'єднання С. Мушанова на таємні переговори з союзниками про можливість їх висадження на Балканах. Але 5 вересня СРСР оголосив війну Болгарії. Переговори союзників із болгарськими представниками було припинено.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Із звернення до болгарського народу та болгарської армії командуючого 3-м Українським фронтом генерала Ф. Толбухіна 7 вересня 1944 р.

Червона армія не має наміру воювати з болгарським народом та його армією, оскільки вона вважає болгарський народ братнім народом. У Червоної армії одне завдання – розбити німців і прискорити термін настання загального миру.

Прокоментуйте цей документ.

8 вересня війська 3-го Українського фронту перейшли румуно-болгарський кордон і вступили на територію Болгарії. Не зустрічаючи опору, вони, з допомогою Чорноморського флоту і Дунайської флотилії, звільнили чорноморський порт Варна і порт на Дунаї – Рущук.

9 вересня 1944 р. партизанські загони разом з армійськими підрозділами, що приєдналися до них, захопили столицю Софію. До влади прийшов уряд Вітчизняного фронту, який оголосив війну гітлерівській Німеччині. З 22 години 9 вересня бойові дії в Болгарії радянських військ були припинені.

Визволення Югославії. Визволення Югославії було пов'язане з особливостями суспільно-політичного становища в цій країні. Тут вела активні бойові дії проти загарбників Народно-визвольна армія Югославії (НВАЮ) під командуванням Й. Броз Тіто. Союзники допомагали антифашистським силам Югославії. Наприкінці вересня 1944 р. було розроблено спільний план дій частин 3-го Українського фронту і підрозділів НВАЮ. 20 вересня 1944 р. столицю Югославії Белград було визволено.

Визволення Угорщини. У квітні 1945 р. капітулював останній союзник нацистської Німеччини в Європі – Угорщина. Визволення Угорщини відбулося завдяки Дебреценській, Будапештській та Балатонській стратегічним операціям. Столицю Угорщини Будапешт радянські війська захопили після тримісячних боїв 13 лютого 1945 р. На 4 квітня 1945 р. всю територію Угорщини було очищено від гітлерівських частин.

Визволення Австрії. 5 квітня 1945 р. радянські війська наблизилися до Відня – столиці Австрії. Обійшовши місто із заходу, півночі й півдня, вони примусили гітлерівців залишити одне з найкрасивіших міст Європи. Так 13 квітня 1945 р. було визволено від окупації шосту європейську столицю.

Визволення Польщі. Визволення Польщі розпочалося ще в перебігу операцій «Багратіон» та Львівсько-Сандомирської в липні 1944 р. Тим часом, польським емігрантським урядом було вирішено розпочати у Варшаві повстання, з метою встановити там свою владу. Союзники були у курсі цих планів, але не попередили про них Сталіна. 1 серпня 1944 р., коли повстання розпочалось, виявилось, що німці заздалегідь підготувалися до нього. Як стало відомо після війни, ще 26 липня у двох донесеннях розвідувального відділу штабу 9-ї армії відзначалось, що польський визвольний рух приведено у високий ступінь боєготовності, і що організаторами повстання виступають керівники Армії Крайової.

Визволення Польщі

Чисельність повстанців була значною – близько 40 тис., але лише 10 % з них мали зброю, а боєприпасів могло вистачити не більше, ніж на 2-3 дні боїв. Тому, незважаючи на початкову чисельну перевагу повстанців (німецький гарнізон міста був рівно удвічі меншим), вже протягом першого дня вони втратили близько 2 тис. бійців, тоді як німці – у чотири рази менше. Зброя, харчі та боєприпаси, які англійці й американці скидали з літаків, переважною більшістю потрапляли до рук ворога. Так з 1000 американських контейнерів 18 вересня 900 дісталося німцям, і лише 20 – повстанцям. Лише тоді британці звернулися по допомогу до Червоної армії.

Проте, за обставин, що склалися, радянська допомога могла виявлятись виключно повітряними поставками. Повстанцям було відправлено 2 тис. 667 одиниць стрілецької зброї (союзники – 580), 156 мінометів (13), 3 млн патронів (2,7 млн), 100 тис. мін і гранат (13 тис.), а також 113 тонн харчів (22 тонни).

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

З відповіді радянського уряду на лист британського уряду від 5 вересня 1944 р.

Радянський уряд повідомляв уже... свою думку про те, що за варшавську авантюру, здійснену без відома радянського військового командування і всупереч оперативним планам останнього, несуть відповідальність діячі польського емігрантського уряду в Лондоні... Безумовно, що якби перед повстанням... спитали радянське командування про доцільність організації повстання у Варшаві на початку серпня, то радянське командування відрадило б від такого наміру, тому що радянські війська, які пройшли з боями понад 500 км і досить стомлені, не були готовими, щоб взяти штурмом Варшаву, враховуючи, що німці на той час вже встигли перекинути із заходу свої танкові резерви.

Прокоментуйте зміст документа. Свою точку зору обґрунтуйте.

25 серпня німці пред'явили повстанцям ультиматум. 2 жовтня опір остаточно було припинено.

Територію Польщі було визволено в перебігу Вісло-Одерської операції. 17 січня 1945 р. частини Червоної армії вступили до Варшави, а в лютому більшу частину Польщі було звільнено.

Визволення Чехо-Словаччини. 5 травня 1945 р. патріотичні сили Чехії розпочали повстання у Празі. 6 травня на допомогу повсталим підійшли частини колаборантської Російської визвольної армії (РВА) генерала Власова, які 7 травня фактично оволоділи Прагою. Але як тільки стало відомо про підхід радянських військ до Праги, підрозділи РВА залишили місто. 9 травня 1945 р. о 4-й годині ранку до Праги увійшли частини Радянської армії.

3 ***Відкриття другого фронту в Європі.*** Під час наступу радянських військ на Східному фронті розпочалося висадження військ США і Великої Британії у Франції. Командування союзників розробило дві десантні операції: **«Оверлорд»**, пов'язану із висадженням у Північній Франції, та **«Енвіл»** – десант на півдні Франції, в районі Марселя.

Мітинг на честь відкриття другого фронту

Операція «Оверлорд» розпочалась 6 червня 1944 р. Загальна чисельність експедиційних сил складала близько 2 млн 900 тис., з них 1 млн 533 тис. американців. Перевага англо-американських військ була значною: в чисельності військ – утричі, за кількістю гармат – удвічі, за кількістю літаків – у 60 разів.

Перед безпосереднім проведенням операції «Оверлорд» на Британських островах зосереджувалися чотири армії – 1-ша і 3-тя американські, 2-га англійська і 1-ша канадська. Штаб союзних військово-морських сил очолював адмірал Рамсей. Десантом командував Монтгомері, який дістав чин фельдмаршала після перемоги в Північній Африці. Загальне керівництво силами вторгнення здійснював генерал Ейзенхауер.

Вдало провівши висадження десанту, англо-американські війська захопили в Нормандії великий плацдарм і 25 липня 1944 р. розпочали наступ, який завершився поразкою німецьких військ у Північній Франції. Гітлерівці були змушені відступити далі на схід.

15 серпня союзники розпочали операцію «Енвіл» – найбільшу морську десантну операцію Другої світової війни. На південному узбережжі Франції вони висадили ще дві армії – американську і французьку. Боячись потрапити в оточення, німецькі війська в Південно-Західній та Південній Франції почали відступати. Незабаром союзні війська, що діяли у Північній та Південній Франції, об'єдналися. В цей час почалося повстання в Парижі. Прорвавши німецьку оборону на зовнішньому обводі, передові частини 2-ї французької бронетанкової дивізії генерала Леклерка ввечері 24 серпня вступили до столиці. 25 серпня під вечір гітлерівці склали зброю. Капітуляцію приймали генерал Леклерк і начальник штабу повстанців полковник А. Роль Тангі. Париж було визволено самими французами.

У день, коли повстання остаточно перемогло, до столиці Франції прибув генерал Ш. де Голль.

? Перевірте себе

1. Коли і за яких умов було завершено зняття блокади Ленінграда?
2. Яку найбільшу операцію провели радянські війська на Правобережній Україні на початку 1944 р.?
3. За яких обставин і коли було визволено Крим?
4. Опишіть визволення Болгарії, Югославії та Угорщини.
5. Які особливості мало визволення Польщі та Чехо-Словаччини?
6. Що ви знаєте про операцію «Оверлорд»?

Виконайте завдання

Покажіть на карті просування радянських військ у 1944 – навесні 1945 рр., місця найбільших боїв.

Обговоріть, подискутуйте

1. Вступ радянських військ до країн Центральної та Східної Європи був «визвольним походом» чи «новою окупацією»?
2. Які причини призвели до поразки Варшавського повстання у серпні 1944 р.?
3. Чому висадження англо-американських військ у Нормандії вважається «справжнім» другим фронтом?

Творчо попрацюйте

Використавши додаткові джерела, складіть історичний портрет американського генерала Д. Ейзенхауера.

ДАТИ І ПОДІЇ

14 січня 1944 р. – зняття блокади Ленінграда
6 червня 1944 р. – відкриття другого фронту в Європі
5 травня 1945 р. – початок повстання у Празі

§11 Завершення і підсумки війни

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

Пригадайте рішення Тегеранської конференції.

1 ***Кримська (Ялтинська) конференція.*** 4–11 лютого у Лівадійському палаці відбулася нова зустріч «великої трійки» – Кримська (Ялтинська) конференція. В її роботі взяли участь Й. Сталін, Ф. Рузвельт, У. Черчілль, міністри закордонних справ В. Молотов, Е. Стеттініус, А. Іден та ін. У ході конференції було підписано секретну угоду, якою передбачалося повернення Радянському Союзові Південного Сахаліну з прилеглими островами та інтерналізація торговельного порту Дайрен. До СРСР також відходили Курильські острови, відновлювалась оренда Порт-Артура.

Розглядали на конференції й питання про вступ СРСР у війну на Далекому Сході. Це мало статися за два-три місяці після капітуляції Німеччини і закінчення війни в Європі.

З багатьох питань на конференції було досягнуто реальних домовленостей. До них належали насамперед погодження принципів беззастережної капітуляції Німеччини: ліквідація нацистської партії та її ін-

ституцій, розпуск збройних сил Німеччини, встановлення контролю союзників над німецькою промисловістю, покарання воєнних злочинців. У прийнятій Декларації про визволену Європу передбачалося проведення погодженої політики у визволених європейських країнах. Важливим досягненням Ялтинської конференції стало рішення заснувати міжнародну Організацію Об'єднаних Націй.

Конференція не обійшлася й без гострих дискусій. Не було узгоджено питання про репарації, про зони окупації Німеччини. Найскладнішими були дискусії з польських проблем. Якщо питання про кордони Польщі з СРСР було в принципі вирішене, то щодо західного кордону було сказано лише у загальній формі: «Польща повинна дістати істотне прирощення на півночі й на заході». Питання, з яким саме польським урядом мати справу, остаточно вирішити не спромоглися. Зрештою, його було відкладено, а в Декларації про Польщу зазначалося, що чинний нині у Польщі Тимчасовий уряд мусить бути реорганізований на ширшій демократичній основі із залученням демократичних діячів із самої Польщі та поляків із-за кордону.

За рішенням глав трьох союзних держав, 25 квітня 1945 р. у Сан-Франциско розпочалася конференція Організації Об'єднаних Націй, яка розробила Статут ООН. В основу її діяльності, а особливо одного з головних органів ООН – Ради Безпеки, було покладено забезпечення міжнародного миру й відвернення загрози нової війни.

2 ***Воєнна поразка і капітуляція Німеччини.*** Останнім центром опору нацистської Німеччини був Берлін. На берлінський напрям на початку квітня гітлерівське командування стягнуло основні сили, створивши велике угруповання: майже 1 млн вояків, понад 10 тис. гармат і мінометів, 1,5 тис. танків і штурмових гармат, 3,3 тис. бойових літаків. Гітлер віддав наказ розстрілювати на місці кожного, незалежно від звання, хто спробує без дозволу залишити позиції. Щоб розгромити в короткий термін берлінське угруповання, Верховне головнокомандування радянських збройних сил зосередило у складі трьох фронтів – 1-го Білоруського (Г. Жуков), 2-го Білоруського (К. Рокоссовський), 1-го Українського (І. Конєв) – 2,5 млн воїнів і величезну кількість військової техніки. У перебігу грандіозної за масштабами і напруженням Берлін-

Капітуляція Німеччини

ської операції 1945 р., що розпочалася 16 квітня, радянські війська зламали відчайдушний опір гітлерівських військ. 28 квітня берлінське угруповання було розтяте на три частини, 30 квітня взято рейхстаг, а 1 травня розпочалася масова капітуляція гарнізону. А. Гітлер покінчив життя самогубством.

1 травня 1945 р. німецьке військове командування запропонувало розпочати переговори про перемир'я. Над рейхстагом було встановлено червоний прапор – Прапор Перемоги у війні над нацистською Німеччиною. Цієї честі були удостоєні росіянин Єгоров та грузин Кантарія. Удень 2 травня боротьба за Берлін скінчилася повною перемогою радянських військ.

8 травня у передмісті Берліна Карлхорсті представники німецького командування на чолі з фельдмаршалом В. Кейтелем підписали акт про беззастережну капітуляцію. Капітуляція була прийнята за дорученням радянського уряду маршалом Радянського Союзу Г. Жуковим спільно з представниками США, Великої Британії, Франції.

3 ***Берлінська (Потсдамська) конференція та її рішення.*** Після завершення війни у Європі 17 липня – 2 серпня 1945 р. відбулася Потсдамська конференція «великої трійки». Делегацію СРСР очолював Й. Сталін, США репрезентував президент Г. Трумен, який заступив померлого у квітні 1945 р. Ф. Рузвельта, а Велику Британію спершу У. Черчілль, а потім лідер лейбористів, які перемогли на парламентських виборах, К. Еттлі. На конференції було вирішено питання про майбутнє Німеччини, де мали бути проведені значні антинацистські та демократичні перетворення.

Зокрема, передбачалася заборона виробництва Німеччиною зброї, військового спорядження, знарядь війни, а також усіх типів літаків і морських суден. Виробництво металів та хімічних продуктів мало бути суворо контрольоване.

Було прийнято систему чотиристоронньої окупації Німеччини між СРСР, США, Великою Британією та Францією; визначено нові польські кордони на заході та сході; домовлено: про поділ флоту Німеччини між союзниками; про передання воєнних злочинців Міжнародному військовому трибуналові; про заснування Ради міністрів закордонних справ, яка мала підготувати проекти мирних угод із Німеччиною та її союзниками.

Щодо майбутнього Німеччини, то конференція вирішила залишити її як єдину державу. Малося на увазі в майбутньому провести в країні загальні вибори і підписати з нею мирний договір. До того часу владні функції мала здійснювати окупаційна адміністрація. Відповідно на чотири сектори було переділено Берлін.

На конференції розглядалися також проблеми репарацій. Із загальної суми в 20 млрд доларів США 50 % мав отримати Радянський Союз. Вирішено було компенсувати її за рахунок промислового устаткування, що вивозилося з Німеччини до СРСР. Домовились і про взаємну репатріацію військовополонених, які опинилися в різних зонах.

Отже, на конференції було закладено основи повоєнного розвитку не тільки країн Європи, а й усього світу.

4 ***Розгром Японії.*** Велика Британія і США, ведучи війну проти Японії, надавали величезного значення участі в ній СРСР. Вступ у війну на Далекому Сході Радянського Союзу вважався союзниками по антигітлерівській коаліції обов'язковим.

Оскільки в самій Японії, а також у Китаї, Маньчжурії та Кореї перебували великі сили японських сухопутних військ, уряди Великої Британії та США вважали, що для перемоги їм знадобиться в загальному підсумку не менше 18 місяців від моменту капітуляції Німеччини і війна може тривати до 1947 р. Саме тому президент Трумен, вирушаючи на Потсдамську конференцію, вважав найтерміновішим зі своїх завдань «отримати від Сталіна особисте підтвердження вступу Росії у війну проти Японії».

У Потсдамі Й. Сталін підтвердив готовність СРСР вступити у воєнні дії проти Японії рівно через три місяці після закінчення війни в Європі. 5 серпня 1945 р. СРСР заявив про денонсацію пакту про нейтралітет з Японією, а 9 серпня розпочав воєнні дії. 6 серпня 1945 р., за два дні до передбачуваного вступу СРСР у війну проти Японії, з важкого бомбардувальника американських ВПС на японське м. Хіросіму було скинуто атомну бомбу, 9 серпня таку ж саму бомбу скинуто на м. Нагасакі. Це призвело до загибелі понад 100 тис. мирних жителів, а 375 тис. дістали поранення, опіки і променеву хворобу.

Чим би не обґрунтовувалися ці жахливі дії американської вояччини, виправдати їх неможливо, хоча б тому, що для бомбардування були обрані не військові об'єкти або місця скупчення японських військ – удару було свідомо завдано по мирному населенню.

Відповідно до планів радянські війська почали наступ проти Квантунської армії, яка дислокувалась у Маньчжурії та налічувала 1 млн вояків. Загальне керівництво військами здійснював О. Василевський. 14 серпня японський уряд ухвалив рішення про капітуляцію, але Квантунська армія продовжувала боротьбу. Проте під ударами радянських військ японські війська були змушені скласти зброю. Одночасно радянські війська з 11 по 25 серпня здійснили операцію по звільненню Курильських островів і Південного Сахаліна. До кінця серпня було завершене роззброєння Квантунської армії, армії Маньчжоу-Го, а також звільнення Маньчжурії.

У свою чергу, наприкінці серпня 1945 р. американські війська окупували Японські острови. 2 вересня 1945 р. в токійській бухті, на борту американського крейсера «Міссурі» у присутності представників країн, що брали участь у війні проти Японії, відбулася церемонія підписання акта про беззастережну капітуляцію Японії. З капітуляцією Японії завершилася Друга світова війна.

5 ***Підсумки, наслідки та наука Другої світової війни.*** Друга світова війна – це найбільший конфлікт в історії людства. У ній взяла участь 61 держава світу, де проживало 80 % населення землі. Воєнні дії велися на всіх океанах, в Європі, Азії, Африці та Океанії. До армій країн, що воювали, було мобілізовано 110 млн осіб.

СРСР відіграв вирішальну роль у розгромі нацистської Німеччини та її союзників. На радянсько-німецькому фронті було знищено основні воєнні сили держав-агресорів – 607 дивізій (близько 77 % людських втрат),

62 тис. літаків (62 %), до 56 тис. танків і штурмових гармат (приблизно 75 %), а також 180 тис. одиниць артилерійської техніки (74 %).

В ім'я перемоги над ворогом віддали своє життя представники багатьох національностей і народностей, що населяли Радянський Союз.

Національний склад військовослужбовців Червоної армії, загиблих під час війни

Національність загиблих військовослужбовців	Втрати (тис. осіб)	% до загальної кількості безповоротних втрат (8 668 400 осіб)	Національність загиблих військовослужбовців	Втрати (тис. осіб)	% до загальної кількості безповоротних втрат (8 668 400 осіб)
Росіяни	5756,0	66,402	Буряти	13,0	0,150
Українці	1377,4	15,890	Комі	11,6	0,134
Білоруси	252,9	2,917	Латиші	11,6	0,134
Татари	187,7	2,165	Литовці	11,6	0,134
Євреї	142,5	1,644	Народності Дагестану	11,1	0,128
Казахи	125,5	1,448	Осетини	10,7	0,123
Узбеки	117,9	1,360	Поляки	10,1	0,117
Вірмени	83,7	0,966	Карели	9,5	0,110
Грузини	79,5	0,917	Калмики	4,0	0,046
Мордовці	63,3	0,730	Кабардинці й балкарці	3,4	0,039
Чуваші	63,3	0,730	Греки	2,4	0,028
Азербайджанці	58,4	0,673	Чеченці та інгуші	2,3	0,026
Молдавани	53,9	0,621	Фіни	1,6	0,018
Башкири	31,7	0,366	Болгари	1,1	0,013
Киргизи	26,6	0,307	Чехи, словаки	0,4	0,005
Удмурти	23,2	0,268	Китайці	0,4	0,005
Таджики	22,9	0.264	Югослави	0,1	0,001
Туркмени	21,3	0,246	Інші національності	33,7	0,389
Естонці	21,2	0,245	Всього	8668	100,0
Марійці	20,9	0,241			

За даними статистичного дослідження під редакцією доктора історичних наук Г. Ф. Кривошеєва.

Радянський Союз зробив також значний внесок у розгром мілітаристської Японії, розбивши добре оснащену і підготовлену Квантунську армію.

Кількість загиблих під час Другої світової війни орієнтовно становить 65–67 млн осіб. Людські втрати були у шість разів, а матеріальні збитки у 12 разів більші, ніж під час Першої світової війни.

Друга світова війна стала підсумком цілеспрямованої діяльності невеликої групи держав-агресорів, яку світове товариство не спромоглося зупинити. Що несли народам світу ці країни та їхні керівники? Ліквідацію свободи й демократії, расове та національне гноблення, затвердження права сильного в міжнародних відносинах. Хоч би яким далеким від досконалості був світ у 1920–1930-х рр., їхня перемога означала б крок назад у світовій історії, вона відкрила б шлях соціальній, політичній та культурній деградації людства. А тому всі ті, хто вів боротьбу проти них, вели боротьбу справедливу і праведну незалежно від того, якими були мотиви цієї боротьби для кожного з учасників.

6 ***Зміна статусу жінки під час війни.*** Роль жінки в суспільстві під час Другої світової війни кардинально змінилася. Якщо в Першу світову війну жінки замінили чоловіків, що пішли на фронт, на виробництві та в сільському господарстві, то зараз жінки брали активну участь у бойових діях. У Червоній армії були ескадрильї і полки, сформовані виключно з жінок. Німці називали їх «нічними відьмами» за безстрашні нічні польоти у розташування ворога. На всю країну прославилися імена льотчиць Марини Раскової, Марини Гризодубової, Уляни Громової та інших.

Неможливо було уявити ведення грандіозних битв, командування військами без молодих жінок – зв'язківців, які вели переговори командувачів фронтів та інших військових начальників з їхніми підлеглими. Ці дівчата сиділи в бліндажах та окопах на передовій і в будь який час, у холод і спеку стукали худенькими пальцями на телеграфних апаратах або раціях, викликаючи на переговори командирів усіх рангів.

ПОГЛЯД УЧАСНИКА ПОДІЙ

Зі спогадів гвардії старшини, зв'язкової Євдокії Брижко, яка брала участь в бойових діях з першого до останнього дня війни

Перед війною я, 19-тирічна дівчина, закінчила курси зв'язківців і працювала на Київському головпоштамті... Я дізналась про початок війни однією з перших. Зранку мене мобілізували і відправили на приймальний пункт. Тут мені видали... чоботи 42-го розміру на мій 35-й. Коли я приймала присягу і підняла ногу, щоб вийти стройовим кроком, чобіт злетів з ноги і перелетів через голови солдат. Всі засміялись, а командир звелів інтенданту відшукати для мене взуття. Шукали тиждень, тому я всю війну берегла свої чоботи, оскільки знала – інших не знайдуть.

Нам випало працювати, вести переговори високих військових керівників в дуже складних умовах: під бомбардуванням противника, в люті морози, ...інколи по декілька днів не бачили куска хліба, ...проте завжди були на посту. Я вела переговори Жукова зі Сталіним, Тимошенка, Ватутіна, Хрущова та багатьох інших командувачів... До нас, молодих солдат, вони ставилися привітно. Пам'ятаю, як Ватутін пригощав печеною картоплею, а Хрущов приніс дві цукерки, яких я з початку війни не бачила в очі...

Які почуття викликала у вас розповідь Євдокії Брижко, нині людини вже дуже похилого віку, яка незважаючи на все пережите з оптимізмом дивиться на життя?

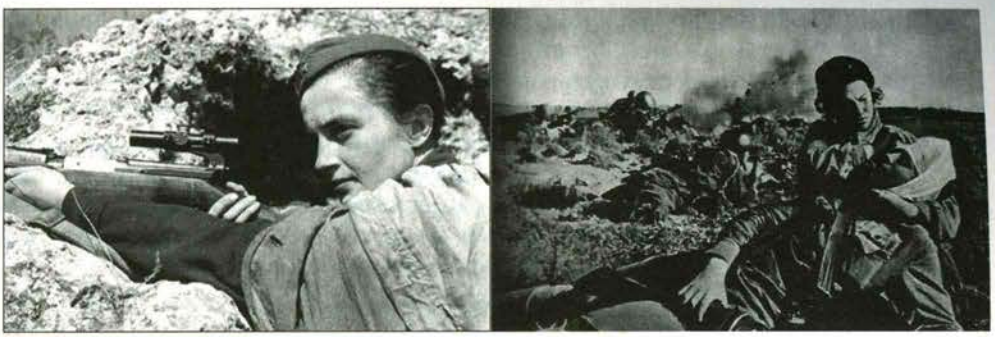

Жінки на фронтах війни

Таких молодих дівчат було мобілізовано на фронт декілька сотень тисяч. Багато хто з них не вернувся додому. Дуже небезпечною була професія медичного працівника: санітарки, що перев'язувала поранених та виносила їх з поля бою; медсестри, що піклувалася про них у медсанбаті, та лікаря, що робила операції прямо під ворожим обстрілом. Солдати і офіцери, кому довелося вижити після важких поранень, все життя пам'ятали своїх «ангелів-охоронців».

Жінки воювали не лише в діючій армії, а й в партизанських загонах, підпільних групах, що діяли в тилу у ворога. Дуже тяжка доля дісталася тим жінкам і молодим дівчатам, які не змогли евакуюватися на схід і опинилися в окупованій зоні. На них ліг весь тягар відповідальності за дітей і престарілих батьків. Треба було якось виживати, годувати сім'ю, і жінки погоджувались на будь яку важку роботу, продавали або обмінювали на продукти харчування останні цінні речі, одяг, посуд, меблі. Багатьох з них було примусово відправлено до Німеччини, де вони частіше за все працювали в жахливих умовах, голодували, наражалися на всілякі приниження й знущання. Після завершення війни й повернення додому вони довгі роки були змушені мовчати про свої страждання, оскільки перебування на окупованій території в Радянському Союзі вважалося чорною плямою в біографії. Таких жінок не могли взяти на навчання до вищого навчального закладу, призначити на відповідальну посаду, чимось нагородити. До перенесених фізичних страждань додавалися моральні.

Важко довелося працювати під час війни й жінкам, що були евакуйовані у східні області разом із своїми заводами та фабриками. Їм довелося на голому місці в дуже стислі терміни будувати приміщення й налагоджувати виробництво необхідних для фронту літаків, танків, гармат та інших видів зброї, снарядів, обмундирування. Жінки й підлітки працювали по 14–16 годин на добу, виконували неймовірно важкі норми, а потім інколи падали від утоми й засинали прямо в цехах, не в змозі дійти додому.

Під час війни змінилася роль жінок не лише в Радянському Союзі, а й в інших воюючих країнах. Жінки Великої Британії чергували на дахах Лондона та інших англійських міст під час масованих нальотів німецької авіації, гасили пожежі, розбирали завали, допомагали пораненим і постраждалим, працювали в госпіталях та лікарнях. Вони, як і жінки

Сполучених Штатів, збирали кошти на будівництво нових військових літаків, кораблів, танків, робили подарунки вдовам і сиротам війни. В окупованих країнах жінки ставали годувальницями сім'ї, особливо очевидно це було в гето, куди нацисти зганяли всіх євреїв до їхнього остаточного винищення. В гето чоловіки не могли знайти роботу, ставали безправними і не могли прогодувати сім'ю. Цю функцію брали на себе жінки. Тому роль жінок значно змінювалася: з пасивної домогосподарки й виховательки дітей жінка перетворювалася на активного здобувача коштів і інших матеріальних благ, від яких залежить виживання сім'ї.

Після завершення війни жінки стали на шлях захисту своїх політичних, економічних, соціальних прав і свобод. Вони створили потужні міжнародні організації, яким вдалося добитися рівних можливостей для жінок в багатьох країнах світу. Зараз жінки відіграють важливу роль в політичному житті, досягають успіху у бізнесі, стають поважними вченими і видатними митцями. Авторитет, який здобули їхні попередниці під час війни, витягнувши на своїх тендітних плечах неймовірний тягар, допоміг наступним поколінням дійсно реалізувати свої можливості й ствердити рівноправність жінок у суспільстві.

? Перевірте себе

1. Назвіть основні рішення Ялтинської конференції.
2. Розкажіть, як здійснювався штурм Берліна.
3. Які заходи планувалося здійснити в Німеччині за рішенням Потсдамської конференції?
4. Які додаткові території отримав СРСР за рішенням Ялтинської конференції?
5. Яких втрат зазнали збройні сили СРСР в період Великої Вітчизняної війни?

Виконайте завдання

Порівняйте три великі битви Другої світової війни за схемою:

Битва	Кількість учасників	Кількість техніки	Командувачі	Наслідки

Обговоріть, подискутуйте

1. Чому США так прагнули вступу СРСР у війну з Японією?
2. Чому союзники СРСР розпочали активні бойові операції у Європі лише в середині 1944 р.?

Творчо попрацюйте

Напишіть свої враження від кінофільму, книги, полотна художника або музичного твору, присвяченого подіям Другої світової війни.

ДАТИ І ПОДІЇ

8 травня 1945 р. – підписання акта про капітуляцію Німеччини

6 серпня 1945 р. – США скинули бомбу на Хіросіму

2 вересня 1945 р. – підписання акта про капітуляцію Японії

Узагальнення до теми 1

1. Друга світова війна стала наслідком протиріч, викликаних:
   - *недосконалістю Версальсько-Вашингтонської системи, що поставила у принизливе становище Німеччину, Японію та Італію;*
   - *світовою економічною кризою і пов'язаною із цим боротьбою за переділ сфер впливу;*
   - *політикою потурання агресорам з боку урядів Великої Британії і Франції, і їхніми спробами підштовхнути Гітлера до нападу на Радянський Союз.*
2. Намагаючись якомога довше відтягнути початок війни, Сталін і військове командування СРСР припустилися ряду серйозних прорахунків щодо визначення термінів нападу, напрямів основних ударів і методів здійснення бойових операцій німцями у перші тижні війни.
3. Створення антигітлерівської коаліції у складі СРСР, Великої Британії та США відповідало інтересам всі трьох держав. Проте допомога союзників у цілому виявилася незначною, відносно потреб СРСР у ході війни. Другий фронт у Європі було відкрито не раніше, ніж стало повністю очевидним, що СРСР і сам здатний впоратися з агресором.
4. «Новий порядок», запроваджений гітлерівцями в 12 окупованих країнах Європи, передбачав фізичне винищення мільйонів людей за расовою і національною ознакою. У першу чергу це стосувалося східних слов'ян і євреїв.
5. Значний внесок у остаточну перемогу над ворогом зробили радянські партизани і бійці Руху Опору на окупованих територіях країн Європи, які відволікали від фронту до 10 % збройних сил Німеччини та дезорганізовували їй тил.
6. Ще одним джерелом перемоги радянського народу стала самовіддана праця людей в тилу, а також добровільні пожертви населення для потреб армії. Фонд оборони СРСР за роки війни отримав від населення 94,5 млрд карбованців, значну кількість дорогоцінних металів та сільськогосподарських продуктів, на загальну суму 118 млрд карбованців. Ця сума на 9,6 млрд перевищила всі державні витрати на військові потреби у 1942 р. Такої величезної матеріальної підтримки з боку народу ніколи не мала жодна інша армія в світі.
7. Друга світова війна була найбільшим військовим конфліктом в історії людства, що коштувала учасникам значних людських втрат. Особливо великими виявилися втрати Радянського Союзу – вони становлять 26,6 млн осіб. Німеччина втратила 3 млн 250 тис. військових і 3 млн 810 тис. цивільного населення. Велика Британія, відповідно, 452 тис. і 60 тис., Сполучені Штати – 295 тис. військових.
8. Друга світова війна призвела до зміни статусу жінки в суспільстві.

2

ТЕМА

Світ після Другої світової війни

§12 Зміни у світі внаслідок Другої світової війни

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

Пригадайте, як складалися стосунки учасників антигітлерівської коаліції. Чи завжди вони були безхмарними?

1 ***Причини розпаду антигітлерівської коаліції.*** Чим швидше наближалася до кінця війна, тим напруженішими ставали стосунки між членами коаліції. Адже мова тепер вже йшла про повоєнне облаштування світу, а союзники бачили його по-різному. Так, Радянський Союз, що найбільше постраждав у війні, прагнув оточити свої кордони «поясом безпеки» з дружньо налаштованих щодо нього країн Східної і Центральної Європи. Велика Британія і Америка, у свою чергу, позбувшись потужного конкурента – Німеччини, яку пропонувалося розчленувати на 5–7 частин, і скориставшись послабленням Франції і Італії, сподівалися захопити провідні позиції у світі.

Вже у 1944 р. Велика Британія здійснила фактичну агресію у Греції проти учасників антинацистського Руху Опору, що спричинило там тривалу громадянську війну. Американці ж, наскільки могли, намагалися ігнорувати у Франції тимчасовий уряд союзника по коаліції Ш. де Голля. Вся влада на звільнених французьких землях початково була передана генералові Д. Ейзенхауеру. Лише підписання у Москві 10 грудня 1944 р. радянсько-французького договору про союз і взаємну допомогу терміном на 20 років змусило США дещо скоригувати свою позицію.

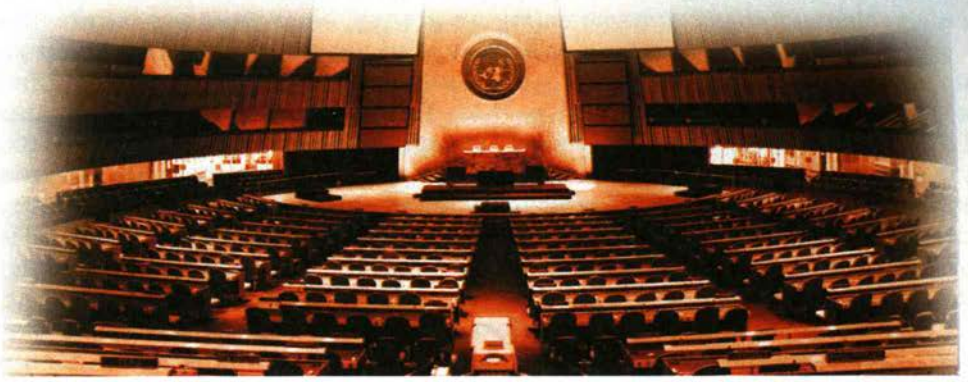

Але все одно, до участі у роботі Потсдамської конференції Францію так і не запросили. Лише потім їй надіслано було основні угоди, з пропозицією їх підпису. Втім, для де Голля в такому ставленні нічого особливо нового не було. Він відчував це й раніше, коли після окупації німцями у 1944 р. петенівської зони Франції французьким морякам власноруч довелось затопити 61 військовий корабель (у тому числі 8 крейсерів і 3 лінкори), щоб вони не потрапили до рук ворога.

ПОГЛЯД УЧАСНИКА ПОДІЙ

Із спогадів Ш. де Голля

Я міг лише спостерігати за тим, як... руйнується те, що було однією з найважливіших запорук порятунку Франції, ...та приймати по телефону співчуття, які великодушно, але не без прихованого задоволення висловлював мені англійський прем'єр-міністр.

Спробуйте пояснити, чому Ш. де Голль вважав, що У. Черчілль відчуває задоволення з причини відчутних втрат французів.

Ще не відгриміли останні залпи Другої світової війни, як уряд У. Черчілля розпочав готувати Третю, цього разу спрямовану виключно проти СРСР. На початку квітня 1945 р. військові штаби Великої Британії отримали вказівку щодо розробки плану раптового нападу на свого знекровленого союзника об'єднаними силами Великої Британії, США, польської Армії Крайової та 10–12 донедавна гітлерівських дивізій.

Водночас у США раптово помер Ф. Рузвельт, що був послідовним прихильником пошуків взаємних компромісів у післявоєнний час головних партнерів по антигітлерівській коаліції. Навіть у своєму останньому зверненні до американців він наголошував, що *«ми у жодному разі не повинні роздмухувати протиріччя між нами і нашими союзниками, особливо у тому, що стосується долі народів, звільнених від фашистської тиранії. Навпаки, слід прагнути до залагодження подібних протиріч, а потім створити міжнародний механізм, з допомогою якого можна було б виправляти зроблені помилки»*.

Наступником Рузвельта став віце-президент Г. Трумен, нав'язаний Рузвельту на останніх виборах керівництвом демократичної партії виразник інтересів військово-промислового комплексу. З перших же днів

при владі Трумен одразу почав твердити, що США повинні *«взяти на себе керівництво розвитком світу по шляху, яким його треба вести»*.

23 квітня 1945 р. на нараді у Білому домі він заявив, що США віднині не зацікавлені у союзі з СРСР і тому можуть не виконувати попередніх домовленостей. 7 травня 1945 р. у м. Реймс (Франція) США і Велика Британія, порушуючи коаліційні угоди, підписують сепаратний (без участі СРСР) акт про капітуляцію Німеччини. І лише жорстка позиція, зайнята з цього приводу радянським військовим командуванням, змусила до повторного підписання цього документу 8 травня. Але День Перемоги над гітлерівською Німеччиною в СРСР і союзників так і залишився різним.

17 липня 1945 р. розпочалася Потсдамська конференція, до відкриття якої спеціально було приурочене перше випробування ядерної зброї у США, проведене напередодні. Трумен розраховував використати цей факт у ролі вагомого аргументу в переговорах. Такої самої думки дотримувався і Черчілль. Проте повідомлення про випробування, несподівано для обох, не справило на Сталіна жодного враження.

ПОГЛЯД УЧАСНИКА ПОДІЙ

Із спогадів Г. Жукова

Не пам'ятаю точно якого числа після засідання глав урядів Г. Трумен повідомив Й. В. Сталіну про наявність у США бомби надзвичайно великої сили, не назвавши її атомною зброєю.

У момент цієї інформації, як потім писали за кордоном, У. Черчілль вп'явся очима в Й. В. Сталіна, спостерігаючи за його реакцією. Але той нічим не видав своїх почуттів, зробивши вигляд, начебто нічого не знайшов у словах Г. Трумена. Як Черчілль, так і багато інших англо-американських авторів уважали згодом, що, ймовірно, Й. В. Сталін дійсно не зрозумів, про що мова. Насправді... вийшовши із засідання, Й. В. Сталін у моїй присутності розповів В. М. Молотову про розмову, що відбулася з Г. Труменом. В. М. Молотов відразу сказав: «Ціну собі набивають». Й. В. Сталін розсміявся: «Нехай набивають. Треба буде переговорити з Курчатовим про прискорення нашої роботи».

Я зрозумів, що мова йшла про атомну бомбу.

Виявом чого, на вашу думку, була поведінка Й. Сталіна?

До відвертого конфлікту у Потсдамі справа все ж не дійшла – США все ще потребували допомоги СРСР, зокрема у війні з Японією. Потсдамська конференція була останньою, на якій партнерам по антигітлерівській коаліції, хоч і не без труднощів, вдалося знайти взаємоприйнятні рішення і щодо майбутнього Німеччини, і щодо західних і східних кордонів Польщі, і навіть щодо Італії, яку США і Велика Британія намагалися поставити в привілейоване становище відносно інших країн-агресорів, пропонуючи не брати з неї репарацій й одразу ж прийняти в члени ООН.

Але вже у найближчому майбутньому США і Велика Британія в односторонньому порядку порушили більшість спільно прийнятих зобов'язань. Наприкінці 1945 р. коаліція фактично розпалася, а вчорашні союзники розпочали непримиренну боротьбу за вплив у повоєнному світі. Між СРСР та західними країнами виникла «холодна війна». Розвиток міжнародних відносин у роки «холодної війни» визначався го-

стрим суперництвом наддержав – США та СРСР. Їхнє протистояння мало військово-політичний та економічний характер, але при цьому як одна, так й інша сторона намагалися уникнути розгорнутого воєнного конфлікту, не будучи впевненими у позитивному результаті. Обидві наддержави намагалися збільшити сфери свого впливу за рахунок інших країн.

Мао Цзедун

На всіх, без винятку, територіях, окупованих західними союзниками, була запроваджена характерна для останніх форма правління. В країнах Центральної та Південно-Східної Європи, визволених від нацистів військами СРСР (Чехословаччині, Польщі, Румунії, Угорщині, Болгарії, Югославії, Албанії), та в радянській окупаційній зоні Німеччини почала втілюватись в життя радянська модель.

Водночас перемогою комуністів закінчилась багаторічна громадянська війна в Китаї, який очолив Мао Цзедун. Але, всупереч очікуванням як СРСР, так і Заходу, він почав проводити самостійну політику.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Мао Цзедун (1893–1976) – китайський політичний і державний діяч, голова Центрального комітету комуністичної партії Китаю (КПК) з 1943 р. У 1949–1954 рр. – голова Центральної народної урядової ради Китайської Народної Республіки (КНР). У 1954–1959 рр. – голова КНР.

Також від «дружніх обіймів» Й. Сталіна майже одразу почав ухилятися югославський лідер Й. Броз Тіто. Незважаючи на погрози і навіть виключення комуністичної партії Югославії з Комінформу (створеного у 1947 р. нового міжнародного об'єднання комуністичних партій), югослави виявили твердість, зберігши свій суверенітет.

Крім того, СРСР намагався збільшити свій вплив у Північній Кореї, а згодом у В'єтнамі, Лаосі, Камбоджі.

Сполучені Штати, натомість, проголосивши себе форпостом західного світу, оплотом демократії та права, почали об'єднувати навколо себе країни Західної Європи та інших регіонів.

Все це негативно позначилося на міжнародних відносинах, зробивши неможливим вироблення узгодженої позиції з питань мирного співжиття, роззброєння або незастосування ядерної зброї.

2 ***Нюрнберзький процес.*** 20 листопада 1945 р. у м. Нюрнбергу розпочався судовий процес над групою нацистських військових злочинців. У злочинах проти миру (плануванні, підготовці та здійсненні агресії), проти людства (масових знищеннях населення та військовополонених, вивезенні на примусові роботи до Німеччини) та воєнних злочинах (порушенні звичаїв і законів війни) звинувачувалися колишні 22 високі

посадові особи гітлерівського рейху, у тому числі й один з головних його ідеологів – А. Розенберг.

Склад Міжнародного військового трибуналу було сформовано на паритетних засадах з представників чотирьох великих держав. Сполучені Штати представляв колишній генеральный прокурор Ф. Біддл, Велику Британію – головний суддя лорд Д. Лоуренс, Францію – професор карного права А. Доннедьє де Вабр, СРСР – заступник голови Верховного суду, генерал-майор юстиції І. Нікітченко. Трибунал визнав злочинцями керівників націонал-соціалістської партії, охоронні загони цієї партії (СС) та державну таємну поліцію (гестапо). На Нюрнберзькому процесі військова агресія, вперше в світі, названа була «найтяжчим міжнародним злочином». Цей принцип 11 грудня 1946 р. підтвердила й Генеральна асамблея ООН. Проте, на жаль, не були відпрацьовані механізми дієвого міжнародного впливу на країну-агресора. А відтак, методи прямої чи опосередкованої агресії залишилися одним з головних інструментів політики.

Суд тривав трохи менше року – до 1 жовтня 1946 р. Обвинувачені не визнавали себе винними. Характерним прикладом їх поведінки може служити наведений нижче фрагмент допиту генерал-фельдмаршала Кейтеля.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Зі стенограми допиту обвинуваченого В. Кейтеля

Руденко. Ви визнаєте, що директиви, які містяться у «Зеленій течці» Герінга, були спрямовані на пограбування матеріальних цінностей Радянського Союзу і майна його громадян?

Кейтель. Ні, на мою думку, про пограбування у «Зеленій течці» нічого не говорилося. Замість пограбування слід сказати використання зайвих харчів, головним чином, в галузі харчування...

Руденко. Це ви не вважаєте грабунком?

Кейтель. Слова: воєнні трофеї, використання запасів, знайдених під час воєнних дій, грабунок і тому подібні є поняттями, що, як мені здається, не повинні тут визначатися.

Руденко. Гаразд, не будемо сперечатися... Чи погоджуєтесь ви, що способи ведення німецькою армією війни на Сході... розходяться з елементарним уявленням про воїнську честь армії і з поняттям військової необхідності і доцільності?

Кейтель. Ні, я не можу визнати цього у такій формі.

Прокоментуйте наведений фрагмент. Дайте оцінку свідченням В. Кейтеля.

У ході процесу керівник преси третього рейху Фріче відверто визнав, що після нападу Німеччини на СРСР ним було організовано широку пропагандистську кампанію, покликану перекласти відповідальність за розв'язування війни на жертву нападу. «*Мушу, однак, зазначити*, – ствердив Фріче, – *що жодних підстав звинувачувати Радянський Союз у підготовці військового нападу на Німеччину в нас не було. У своїх виступах по радіо я докладав усіх зусиль, щоб залякати народи Європи і населення Німеччини жахами більшовизму*».

ПОГЛЯД УЧАСНИКА ПОДІЙ

Із заяви Г. Фріче під час Нюрнберзького трибуналу

Я завжди казав, що наша вина у розв'язанні війни проти західних держав дорівнювала приблизно 50 відсотків, тому, що все-таки вони були авторами Версальського договору. Але наша вина у війні проти Сходу – стовідсоткова. Це була підступна і неспровокована агресія.

Прокоментуйте слова керівника прес-служби третього рейху. Чи погоджуєтесь ви з ним?

Міжнародний трибунал засудив Г. Герінга, Й. Ріббентропа, Е. Кальтенбруннера, В. Кейтеля, Г. Франка, А. Розенберга, В. Фріке, Ю. Штрейхера, Ф. Заукеля, А. Йодля, А. Зейс-Інкварта і М. Бормана (заочно) до смертної кари, Р. Гесса, В. Функа і Е. Редера – до пожиттєвого ув'язнення, Шираха і А. Шпеєра – до 20, К. Нейрата – до 15 і А. Деніца – до 10 років тюрми. Г. Фріче, Ф. Папена і Я. Шахта було виправдано. Міжнародна громадськість в цілому схвально сприйняла вирок, хоча лунали також критичні відгуки.

ПОГЛЯД УЧАСНИКА ПОДІЙ

З виступу американського сенатора Р. Тафта 6 жовтня 1946 р.

Суд переможців над переможеними не може бути безстороннім, скільки б не оточувала його формальностями юриспруденція... У цьому процесі ми сприйняли російську ідею мети процесів – урядова політика, а не справедливість, що має вкрай віддалене відношення до англосаксонського спадку. Сховавши політику у формі судової процедури, ми можемо дискредитувати всю ідею правочинства у Європі в майбутні роки... Процес порушує основоположний принцип американського права – людину не можна судити за законом, прийнятим після здійснення злочину.

Висловіть свою точку зору на виступ Тафта. Був він правий чи ні?

3 ***Токійський процес.*** Менш резонансним, ніж Нюрнберзький, але не менш важливим виявився так званий Токійський процес, який відбувався з 3 травня по 12 листопада 1946 р. у Міжнародному військовому трибуналі для Далекого Сходу. Перед судом постали 28 японських військових і політичних керівних діячів. У складі трибуналу були представлені 11 держав: СРСР, США, Китай, Велика Британія, Австралія, Канада, Франція, Нідерланди, Нова Зеландія, Індія і Філіппіни. В ході процесу двоє з підсудних померли, в одного стався нервовий розлад, і справу проти нього було припинено. Сімох учасників процесу (колишніх прем'єр-міністрів Х. Тодзіо і К. Хіроту, військового міністра С. Ітагакі, генералів І. Мацуї, К. Доіхару, Х. Кімуру та А. Муто) трибунал засудив до страти, ще шістнадцятьох – до пожиттєвого ув'язнення. На 20 років було засуджено С. Того – посла Японії в СРСР у 1938–1941 рр., пізніше – міністра іноземних справ. Ще один колишній посол у СРСР М. Сигеміцу і також міністр іноземних справ Японії (1943–1945 рр.) отримав 7 років. У 1950 р. він був помилуваний і знову став міністром іноземних справ.

Троє із засуджених до пожиттєвого ув'язнення померли у в'язниці, решта були амністовані у 1955 р.

Проте, незважаючи на величезну кількість документальних доказів (4356) і свідків (1194), цей процес залишив по собі принаймні кілька питань без відповіді. Адже незрозуміло, за якою ознакою міжнародні суди обмежилися виключно японцями і німцями. Зате поза увагою опинилися керівні діячі союзників Гітлера в Італії. Не кажучи вже про те, що за статтею про злочини проти людства мали б відповідати й американці, причетні до скидання ядерних бомб на Нагасакі і Хіросіму.

? Перевірте себе

1. Чому перше випробування ядерної зброї у США відбулося під час Потсдамської конференції?
2. Поясніть причини розпаду антигітлерівської коаліції.
3. У чому полягає, на вашу думку, історичне значення Нюрнберзького процесу.

Обговоріть, подискутуйте

Чи можна було зберегти і після війни антигітлерівську коаліцію?

Висловіть своє ставлення до політики ядерного шантажу. Чи можна вважати її прийнятною? Якщо так, то за яких умов?

Творчо попрацюйте

Напишіть есе на тему «Яким я бачу повоєнний світ з позиції людини XXI ст.?».

ДАТИ І ПОДІЇ

20 листопада 1945 р. – початок Нюрнберзького трибуналу

3 травня 1946 р. – початок Токійського процесу

§13 Створення ООН

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

Яким було міжнародне значення попередниці ООН – Ліги Націй?

1 ***Конференція у Сан-Франциско.*** Зміни у розподілі сил після Другої світової війни вимагали створення міжнародної організації з метою підтримання і зміцнення миру та безпеки.

Головні проблеми щодо створення всесвітньої організації безпеки було узгоджено на конференції представників СРСР, США й Великої Британії в Думбартон-Оксі 1944 р. На конференції було підготовлено проект статуту організації. Питання про порядок голосування у Раді Безпеки та про склад членів організації керівники держав узгодили під час зустрічі в Криму 1945 р. Тоді було вирішено, що засновницька конференція відбудеться у Сан-Франциско. 25 квітня 1945 р. до «Опера-Хауз» з'їхалися делегати й радники. Відкрити конференцію мав державний секретар США Е. Стеттініус. Радянську делегацію очолив В. Молотов, британську – Е. Іден. На відкриття конференції приїхали делегації з Європи, Азії, Африки. 26 червня 1945 р. учасники конфе-

ренції Об'єднаних Націй підписали Статут ООН; серед тих, що підписали його, була також Українська РСР.

Загалом 50 держав підписали Статут ООН, а 24 жовтня 1945 р. він набрав чинності. Цей день вважається днем створення ООН (Організації Об'єднаних Націй). Першим генеральним секретарем ООН став Лі Трюгве Хальвдан, один з лідерів Норвезької робітничої партії. Його було офіційно введено на посаду 2 лютого 1946.

Статут ООН проголошував рівноправність усіх людей, повагу прав людини і основних свобод. Згодом цей розділ було доповнено ухваленою в грудні 1948 р. Генеральною Асамблеєю ООН Декларацією прав людини.

2 ***Структура ООН.*** Статут ООН зобов'язував вирішувати всі суперечки мирним способом, дотримуватися міжнародних договорів і зобов'язань. Основне призначення ООН, згідно зі Статутом, – забезпечення загального миру та безпеки в усьому світі.

Головні органи Організації Об'єднаних Націй:

1) Генеральна Асамблея

Генеральна Асамблея складається з представників майже всіх націй світу. З цієї трибуни держави можуть висловити свої тривоги до всього світу. Нині загальна кількість країн-членів становить 155 націй. Швейцарія не є членом Організації Об'єднаних Націй, хоча європейська штаб-квартира ООН розташована в Женеві. Кожна країна-член має лише один голос, незалежно від її розмірів та багатства. Генеральна Асамблея звичайно збирається у Нью-Йорку. Кожна країна репрезентована дипломатом високого рангу, але, час від часу, міністри закордонних справ або навіть глави держав відвідують зустрічі Генеральної Асамблеї. Її засідання відбуваються зазвичай із вересня до середини грудня, в разі потреби також проводяться надзвичайні сесії. Генеральна Асамблея є форумом, на якому країни-члени можуть обговорювати будь-які питання глобального значення. Вона виступає за співробітництво між націями в соціальних та економічних питаннях і закликає країни дотримуватися прав кожної окремої людини. Генеральна Асамблея має спеціальні комітети з питань роззброєння й фінансів, гуманітарних, соціальних та економічних проблем. Обговорення, що ведуться на сесіях Генеральної Асамблеї, знаходить відображення в підписаних угодах і в створенні нових міжнародних законів. Ці угоди або прийняті резолюції є тільки рекомендаціями і не мають сили законів. Проте вони мають велику вагу, бо висловлюють думку більшості країн.

2) Міжнародний суд

Суд складається з 15 суддів, вибраних Генеральною Асамблеєю. Судді вибираються за рівнем кваліфікації, а не за національною ознакою. Проте не може бути вибрано два судді з однієї країни. Суд знаходиться в Гаазі, Нідерланди. Країни-члени можуть передавати на розгляд Міжнародного суду такі справи, як прикордонні суперечки, право на рибальство, право на корисні копалини та інші спірні питання, які згадуються Статутом. Генеральна Асамблея або Рада Безпеки можуть консультуватися з судом із будь-якого питання.

3) Рада Безпеки

Головним обов'язком Ради Безпеки є підтримка міжнародного миру. Вона проводить свої засідання в Нью-Йорку, коли в цьому виникає необхідність. Рада складається з 15 членів, п'ять із яких є постійними: Китай, Франція, Російська Федерація, Велика Британія та Сполучені Штати Америки. Інші 10 членів вибираються Генеральною Асамблеєю за географічною ознакою терміном на два роки, п'ять із яких переобираються щороку. За Статутом Організації Об'єднаних Націй всі її члени повинні погоджуватися з рішеннями, ухваленими Радою Безпеки.

У той час як інші органи ООН, такі як Генеральна Асамблея, можуть надавати тільки рекомендації урядам, Рада Безпеки має повноваження ухвалювати рішення, які зобов'язують країн-членів виконувати їх. Проте кожен із п'яти постійних членів може накласти вето на будь-яке рішення, навіть якщо інші чотири схвалюють його. Рішення Ради Безпеки не завжди досягають успіху, їхній успіх залежить від бажання урядів виконувати резолюції.

4) Економічна та соціальна рада (ЕКОСОР)

ЕКОСОР, як її часто називають, має справу з багатьма питаннями. Рада складається з 54 членів, що обираються на три роки. Щороку обирається 18 нових членів. Голосування відбувається простою більшістю. Рада проводить щороку місячні сесії. Вона обговорює і вивчає питання та надає рекомендації Генеральній Асамблеї щодо економічного розвитку, екологічних питань, прав людини та інших економічних проблем. Рада також координує роботу комісій та спеціалізованих організацій, таких як Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ), Міжнародна організація праці (МОП), Продовольча та сільськогосподарська організація (ФАО), Організація ООН з питань освіти, науки та культури (ЮНЕСКО).

5) Рада з опіки

Рада з опіки наглядала за територіями, що були колишніми колоніями і до яких були прикріплені держави, відповідальні за поступ цих країн до самовизначення. Остання з одинадцяти таких територій, над якими було встановлено опіку, – Палаї (група островів у Мікронезії) дістала незалежність у листопаді 1994 р. і наступного місяця стала новою країною-членом Організації Об'єднаних Націй. Відтоді Рада з опіки формально припинила існування.

6) Секретаріат

Секретаріат – це «громадянська служба» ООН. Він має міжнародний штат кількістю 15 000 осіб, які працюють у різних комісіях та організаціях. Штаб-квартира Секретаріату знаходиться в Нью-Йорку. Інші центри ООН розташовані в Женеві та Відні. Головою Секретаріату є Генеральний Секретар.

ООН має досить розгалужену структуру різноманітних міжнародних інституцій, головне призначення яких – сприяти взаємодопомозі та налагодженню співробітництва всіх країн світу. Фінанси ООН створюються за рахунок відрахувань з ВНП країн-членів. Що більший валовий національний продукт, то більші відрахування на рахунок ООН.

3 ***Мирні договори з колишніми союзниками Німеччини.*** За рішенням Потсдамської конференції 1945 р. було засновано міжнародний орган – Раду міністрів закордонних справ (РМЗС) у складі міністрів закордонних справ СРСР, США, Великої Британії, Франції та Китаю. Метою РМЗС було проведення підготовчої роботи з мирного врегулювання після закінчення Другої світової війни. Перша сесія РМЗС проходила в Лондоні 11 вересня – 2 жовтня 1945 р. На раду було покладено укладання мирних договорів з Італією, Румунією, Угорщиною, Болгарією та Фінляндією.

Остаточне вироблення та узгодження текстів мирних договорів було здійснено на Паризькій мирній конференції 19 липня – 15 жовтня 1946 р. В роботі конференції брали участь делегації 21 країни, збройні сили яких брали активну участь у Другій світовій війні.

10 лютого 1947 р. мирні договори з Італією, Фінляндією, Болгарією, Угорщиною та Румунією було підписано. У договорах зазначалося, що стан війни припиняється і кожна з цих країн дістане підтримку при вступі до ООН. Також містилися зобов'язання забезпечити всім громадянам основні демократичні свободи, не допустити відродження фашистських організацій. Мирні договори зафіксували територіальні зміни. Трієст було перетворено на вільну територію. За італо-югославською угодою (1954 р.) це місто і область перейшли до Італії. До Югославії відійшла східна частина Юлійської Крайни. Греція одержала Додеканеські острови. Італія втратила всі свої колонії та зобов'язалася зберігати суверенітет і незалежність Албанії та Ефіопії.

Фінляндія передавала СРСР область Петсамо і військово-морську базу Поркала-Удд. Болгарія відновлювалася в кордонах на вересень 1940 р. Північна Трансільванія зі складу Угорщини переходила до Румунії. Закарпатську Україну долучено до складу СРСР. Кордон між Румунією та СРСР пролягав лінією, зафіксованою румунсько-радянською угодою від 28 червня 1940 р. Низка статей стосувалась обмеження збройних сил, наприклад для Італії чисельність армії обмежувалася 250 тис. солдатів та офіцерів.

Договори містили положення про режим користування рікою Дунай (який остаточно визначився Белградською конвенцією). Мирні угоди визначили розміри репарацій, що сплачувалися Радянському Союзові за угодами 1946–1947 рр. Так, Фінляндія і Румунія сплачували по 300 млн доларів репарацій у вигляді поставок товарів, Угорщина – 200 млн, а Італія – 100 млн доларів.

Підписання договорів із союзниками Німеччини було найважливішою міжнародно-правовою акцією в закріпленні підсумків Другої світової війни і створювало певні гарантії для виключення можливості їх перегляду.

4 ***Формування військово-політичних блоків.*** В умовах розв'язання відкритої конфронтації між колишніми союзниками з антигітлерівської коаліції розпочалося створення військово-політичних союзів, що протистояли один одному. Сполучені Штати запропонували створити трансатлантичний військово-політичний союз за участю США, Канади і західноєвропейських держав. З ініціативи США такий союз було створено 4 квітня 1949 р. у Вашингтоні. 12 держав (Велика Британія, Бельгія,

Голландія, Данія, Ірландія, Італія, Люксембург, Канада, Норвегія, Португалія, США, Франція) підписали того дня договір про створення Північноатлантичного пакту – військово-політичного блоку НАТО. Учасники договору брали зобов'язання подавати один одному допомогу в разі загрози «політичній незалежності чи безпеці» будь-якої з договірних сторін. Як «нападаюча сторона» розумівся Радянський Союз та інші країни соціалізму.

На підставі цієї та наступних угод США розмістили свої збройні сили в більшості країн – учасниць блоку. У 1955 р. до складу НАТО увійшла ФРН. Згодом, у 1950-ті рр., з ініціативи США було створено військово-політичні блоки в Азії – СЕАТО й СЕНТО. Організація договору Південно-Східної Азії – СЕАТО – виникла 1954 р. в Манілі (Філіппіни). До її складу увійшли США, Велика Британія, Франція, Австралія, Нова Зеландія, Філіппіни, Таїланд, Пакистан. У 1955 р. було створено блок СЕНТО, чи Багдадський пакт; учасники – Велика Британія, Туреччина, Ірак, Іран, Пакистан.

У той же час СРСР об'єднував своїх союзників у Європі. У 1949 р. було засновано Раду економічної взаємодопомоги, а 14 травня 1955 р. соціалістичні країни підписали Договір про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу восьми країн (СРСР, Польщі, Чехо-Словаччини, НДР, Румунії, Болгарії, Албанії, Угорщини) строком на 20 років. П'ята стаття передбачала організацію Об'єднаного командування збройних сил держав-учасниць Варшавського договору, яке очолив маршал Радянського Союзу І. Конєв, а також Військової ради, Штабу об'єднаних збройних сил. Найвищим органом Організації Варшавського договору став Політичний консультативний комітет (ПКК). Варшавський договір став головним інструментом зовнішньої політики радянського блоку в Європі.

? Перевірте себе

1. З якою метою було створено ООН?
2. Назвіть найважливіші органи структури ООН.
3. Які військово-політичні блоки було утворено в 1940–1950-х рр.?
4. На яких умовах було укладено договори з колишніми союзниками Німеччини?

Виконайте завдання

1. Складіть таблицю «Територіальні зміни після Другої світової війни»:

Країни	Відібрані території	Приєднані території

2. Намалюйте схему «Структура ООН».

Обговоріть, подискутуйте

1. У чому полягає історичне значення створення ООН?
2. Поміркуйте, чи виконала ООН свою функцію.

Творчо попрацюйте

Використавши додаткові джерела, опишіть роль України при створенні ООН.

ДАТИ І ПОДІЇ

26 червня 1945 р. – прийняття Статуту ООН
10 лютого 1947 р. – підписання мирних договорів з Італією, Фінляндією, Болгарією, Угорщиною
1949 р. – створення НАТО
1955 р. – створення ОВД

Узагальнення до теми 2

1. Наслідками війни стали:
   - *розгром блоку агресивних держав;*
   - *початок розпаду колоніальної системи;*
   - *поява європейської соціалістичної системи у складі держав, у яких після Другої світової війни утвердилися комуністичні режими (Польща, Болгарія, Югославія, НДР, Чехословаччина, Угорщина, Албанія та Румунія);*
   - *утворення двох наддержав – СРСР і США, протистояння між якими призвело до «холодної війни».*
2. З 20 листопада 1945 р. по 1 жовтня 1946 р. за рішенням «великої трійки» – керівників США, СРСР і Великої Британії – у німецькому місті Нюрнберг відбувався міжнародний суд над нацистськими злочинцями. 12 з них були засуджені до смертної кари за злочини проти людства. Пізніше відбувся ще Токійський процес. У подальшому було проведено понад 2 млн процесів у Німеччині, близько 80 у Бельгії, 120 тис. у Франції, понад 150 тис. у Нідерландах, проте частина нацистських злочинців змогла уникнути заслуженого покарання, сховавшись, зокрема, у Латинській Америці.
3. 24 жовтня 1945 р. набув сили статут ООН. Головною метою створення цієї організації було проголошено підтримання миру і міжнародної безпеки, недопущення агресій, сприяння економічному і соціальному прогресу, дотримання прав людини і соціальних свобод. Керівними органами ООН є Генеральна Асамблея, Рада Безпеки, Міжнародний суд. Діють також численні спеціалізовані ради і комітети. Створено Організацію Об'єднаних Націй (ООН). Рада Безпеки складається з 5 постійних членів, наділених правом вето (Росія, Велика Британія, США, Китай і Франція).
4. Розпочалося створення військово-політичних блоків. Організація Північноатлантичного блоку (НАТО), створена у 1949 р. офіційно з метою захисту західних держав від Німеччини або інших країн, перетворилася на головний плацдарм боротьби проти СРСР і його союзників. На противагу йому у 1955 р. після приєднання ФРН до НАТО, була створена Організація Варшавського договору (ОВД) – військово-політичний блок соціалістичних країн Європи. До складу ОВД увійшли СРСР, Болгарія, Угорщина, Польща, Чехословаччина, Румунія і НДР.

3

ТЕМА

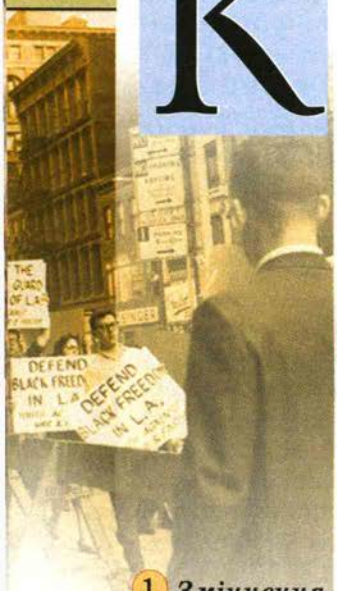

Країни Америки у повоєнний період

§14 США у 1940-х – 1960-х рр.

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

Яку роль відіграли Сполучені Штати Америки під час Другої світової війни? Який статус мала Канада до Другої світової війни?

1 ***Зміцнення міжнародного статусу США внаслідок Другої світової війни.*** США зробили великий внесок у розгром нацизму й мілітаризму в роки Другої світової війни. Людські втрати країни обчислювалися 295 тис. вбитих й 800 тис. поранених, тих, що потрапили до полону та зникли безвісти.

Проте США, на території яких не велися воєнні дії, виявилися майже єдиною країною, чия економіка вийшла з Другої світової війни значно зміцнілою. Кількість промислової продукції США становила 2/3 кількості промислової продукції всього світу, за винятком країн комуністичного блоку. Вони зосередили у себе 73 % світового золотого запасу, за 5 років війни чистий прибуток американських компаній досяг 87 млрд доларів, а середньорічні темпи зростання становили 18,7 %.

Основні суперники США або тимчасово вибули з конкурентної боротьби (Німеччина, Японія), або потрапили у фінансово-економічну залежність від США (Велика Британія, Франція). США скористалися з цієї обставини, щоб оволодіти новими ринками, збільшити експорт товарів і капіталу, створити велику «імперію долара».

На 1945 р. США досягли найвищого за свою історію рівня військової могутності. Військово-морські та військово-повітряні сили базувалися на основних напрямках світових комунікацій і в найважливіших стратегічних пунктах. Наприкінці війни збройні сили країни налічували 12 млн вояків. США монопольно володіли атомною бомбою. Якщо до Другої світової війни зовнішньополітичний курс країни визначала політика ізоляціонізму, то із зростанням економічної та військової могутності відбулася його кардинальна переорієнтація на військову силу, прагнення посилити свій вплив на перебіг подій у всіх країнах світу. Оптимальною, під кутом зору правлячих кіл США, формою устрою міжнародних відносин був би «мир на американських засадах» – «Pax Americana».

Основні принципи такої політики знайшли своє відображення у промові президента Г. Трумена на засіданні обох палат конгресу 12 березня 1947 р. Формально мова йшла про надання економічної і військової допомоги проамериканським урядам Греції (де не вщухала спровокована Великою Британією громадянська війна) і Туреччини. Але насправді питання ставилося значно ширше. Трумен оголошував США своєрідним еталоном демократії, покликаним «допомагати вільнолюбним народам убезпечувати свої вільні інститути і свою територіальну цілісність» від «прямої або опосередкованої агресії». На практиці це започатковувало посилення втручання Сполучених Штатів у внутрішні справи навіть дуже віддалених територіально від них країн, а також підтримку будь-яких, дружніх до США, у тому числі й антидемократичних режимів. Ця теорія на довгі роки стала наріжним каменем американської зовнішньої політики і дістала назву **«доктрини Трумена»**.

25 червня 1947 р. конгрес ухвалив закон про національну безпеку, що вперше в американській історії вводив посаду міністра оборони. Крім того, було створено **Раду національної безпеки (РНБ)** та **Центральне розвідувальне управління (ЦРУ)**, основним напрямком роботи якого мало стати збирання розвідувальної інформації. Проте, у законі містилося положення, що дозволяло *«виконувати обов'язки, пов'язані із розвідкою... за конкретними вказівками»* РНБ. Саме цей пункт і створив можливість в подальшому безмежно розширити повноваження ЦРУ, надавши йому право проведення підривних операцій на території зарубіжних країн, аж до військових кроків, спрямованих на ліквідацію або послаблення існуючих там режимів.

Г. Трумен

ПОГЛЯД УЧАСНИКА ПОДІЙ

Із статті колишнього президента США Г. Трумена у газеті «Вашингтон пост» 22 грудня 1963 р.

Мені хотілося б, щоб ЦРУ як і раніше функціонувало лише як розвідувальний орган самого президента й займалося виключно тим, чим воно повинно займатися у цій специфічній галузі... Доцільно звільнити ЦРУ від виконання оперативних завдань, поклавши їх на інший орган. У діях ЦРУ є дещо, що компрометує нас перед історією, і, як мені видається, нам варто покінчити з цим.

Спробуйте пояснити, що мала на увазі людина, яка свого часу підписувала закон про національну безпеку.

Доктрину «стримування комунізму» було запропоновано радником посольства США у Москві Дж. Кеннаном у лютому 1946 р. та опубліковано в липні 1947 р. в журналі «Форін афферс». Вона передбачала захист усього західного світу від можливого проникнення комунізму.

Показником міжнародного авторитету США, що зріс, став їхній особливий вплив під час створення Північноатлантичного блоку (НАТО) 1949 р. Американські генерали посіли ключові позиції в його керівництві. Значно посилила роль США у світі реалізація плану Маршалла, коли було надано економічну допомогу 17 країнам Європи.

Отож, Сполучені Штати Америки після Другої світової війни перетворилися в державу-лідера західного світу.

2 ***Особливості економічного розвитку за Г. Трумена.*** Після раптової смерті Ф. Рузвельта 12 квітня 1945 р. президентом Сполучених Штатів за конституцією став відносно мало відомий тоді політик – віцепрезидент Г. Трумен. На той час він не мав ні авторитету, ні досвіду у вирішенні як внутрішніх, так і зовнішніх проблем.

Трумену довелося розробляти політичну стратегію країни у досить стислі строки. Уряд Трумена потурбувався про адаптацію до мирного життя демобілізованих військовослужбовців та ухвалив закон, що отримав назву «Солдатського біллю про права». Колишні солдати й офіцери

дістали суттєві пільги у царині освіти, при отриманні кредитів і відкритті свого бізнесу. Прагнучи уникнути масового безробіття (за прогнозами, 8 млн осіб), яке загрожувало виникненням серйозних соціальних конфліктів, адміністрація Трумена розробила систему заходів, що дістала гучну назву «справедливий курс» (за аналогією й водночас на відміну від «нового курсу» Ф. Рузвельта). Цією назвою й прийнято позначати діяльність адміністрації демократів до початку 1950-х рр.

Намічалися заходи, спрямовані на відвернення інфляції й різкого підвищення вартості життя, однак у процесі переведення промисловості на рейки мирної економіки не пощастило уникнути зниження прибутків більшості американців. Спостерігалося зростання безробіття й цін. Якщо під час війни страйки було заборонено, то у повоєнний час вони знову поновилися. Вже під кінець 1945 р. страйкували сотні тисяч робітників, вимагаючи підвищення заробітної плати. Трумен вдався до жорстких заходів. У травні 1946 р. за його наказом на страйкуючі шахти ввели війська, а восени за організацію страйку профспілку гірників судом було оштрафовано на 3,5 млн доларів.

У 1947 р. було прийнято закон Тафта–Хартлі (Національний закон про відносини робітників і підприємців). Новий закон суттєво обмежував право робітників на страйк. Страйки державних службовців були заборонені взагалі. Також заборонялися організовані страйки солідарності. Запроваджувалася система примусового арбітражу в особливо загрозливих трудових конфліктах.

Ці і подібні кроки уряду спричинили різке падіння його популярності. Трумену закидали порушення міжнародного права (американські війська воювали в Кореї без оголошення конгресом війни), корупцію членів адміністрації, відсутність каяття з приводу знищення внаслідок атомного бомбардування японських міст Хіросіми й Нагасакі. За даними опитувань, у червні 1951 р. лише 24 % дорослих американців підтримували його політику. Такого низького показника не досягав жоден з інших президентів США.

3 ***Президентство Д. Ейзенхауера.*** У 1953 р. країну очолив генерал Д. Ейзенхауер, перший, після У. Гранта, професійний військовий, що став президентом США. Висунути його кандидатом у президенти пропонували обидві партії, але, врешті-решт, він згодився представляти республіканців.

ПОГЛЯД УЧАСНИКА ПОДІЙ

Із спогадів Д. Ейзенхауера

Багато драматичних подій траплялося у моєму житті, але ніщо не йшло у порівняння з переживаннями і почуттям, які охопили мене, коли я переступав поріг кабінету, пов'язаного з такою значною відповідальністю... Якби хтось спробував підрахувати мої шанси опинитися в цьому кабінеті, коли я народився у 1890 р. у Денісоні в Техасі, вони б дорівнювали практично нулю. Але справдилася стара формула: у Сполучених Штатах кожен може дорости до президента.

Прокоментуйте цей текст. Висловіть своє ставлення до нього. Свою точку зору обґрунтуйте.

Політика Ейзенхауера в царині економіки полягала в обмеженні державного регулювання і втручання у справи бізнесу. За час його правління (1953–1960 рр.) покращилося матеріальне становище великої кількості людей: більше половини американців за рівнем доходів стали середнім класом, який має власні будинки, автомобілі тощо. Популярною стала ідея «суспільства загального благоденства».

«Ера Ейзенхауера» збіглася з розгортанням науково-технічної революції, що виявилась у зростанні нових галузей економіки, докорінному перетворенні старих галузей, у масовому впровадженні автоматизації та електроніки, як у побуті, так і на виробництві, другого покоління ЕОМ.

А втім, у 1950–1960 рр. стало помітним відставання темпів зростання економіки США від інших розвинених країн. Якщо у США середній щорічний приріст ВНП у цьому десятиріччі дорівнював 3,2 % (у Великій Британії ще нижче – 2,7 %), то в Італії – 5, Японії – 8,2, у Західній Німеччині – 8,6 %. У листопаді 1960 р. було офіційно оголошено, що золоті запаси США дорівнюють 18 млрд доларів, тобто опинилися на найнижчій позначці після 1940 р. Хоча в 1950-ті рр. обсяги виробництва основних галузей економіки були досить великими, проте цей рівень не був постійним, почастішали спади.

На відміну від свого попередника, Ейзенхауер виявляв зацікавлення у підтриманні нормальних стосунків з Радянським Союзом. 18–23 липня 1955 р. відбулася конференція у Женеві за участю керівників урядів чотирьох провідних держав, яка сприяла зменшенню напруженості між Сходом і Заходом. Ейзенхауер запропонував на ній, щоб літаки обох супердержав з метою взаємного контролю могли безперешкодно літати над територіями одна одної. Але ця пропозиція не знайшла підтримки.

У вересні 1959 р. Сполучені Штати відвідав радянський лідер М. Хрущов. Під час зустрічі Ейзенхауера з ним у Кемп-Девіді було досягнуто порозуміння у справі зменшення напруженості довкола Західного Берліна. У травні 1960 р. в Парижі мала відбутися чергова американсько-радянська зустріч на вищому рівні, але до неї не дійшло – 1 травня радянськими протиповітряними силами було збито американський шпигунський літак «У-2» і заарештовано його пілота Г. Пауерса. Не знаючи, що пілот живий, Д. Ейзенхауер спочатку заперечував існування цього літака, а потім відмовився вибачитись. За таких обставин було відмінено не тільки паризьку зустріч, але й запланований візит Ейзенхауера до СРСР.

У період президентства Ейзенхауера спецслужби значно розширили свої операції. За їх участю було повалено у 1953 р. іранський уряд на чолі з прем'єр-міністром Мосаддиком, у 1954 р. – уряд полковника Х. Арбенса в Гватемалі. Причому, ні Мосаддик, ні Арбенс не були комуністами. Але програма першого з них передбачала націоналізацію нафтової промисловості, чим підривала позиції американського капіталу, а другий дозволив собі зазіхнути на майно компанії «Юнайтед фрут», з якою були пов'язані брати Даллеси (один з них обіймав посаду директора ЦРУ) і заступник державного секретаря У. Сміт. Одночасно розпочаті були приготування до фізичного знищення лідера Конго П. Лумумби та висадження десанту на Кубі.

4 ***Наростання консервативних тенденцій у внутрішньополітичному житті.*** На початку 1950-х рр. на політичній сцені Америки все більшої ваги почав набувати нікому не відомий досі сенатор від штату Вісконсін Джозеф Маккарті, що проголосив себе борцем із підривними елементами всередині Сполучених Штатів. З 1953 р. він очолював сенатську підкомісію з питань розслідування антиамериканської діяльності. За прізвищем свого ініціатора, кампанія, спрямована на придушення у країні будь-якого вільнодумства, отримала назву «маккартизму», або «полювання на відьом».

Маккартизм виник не на порожньому місці. По суті, він був започаткований ще у 1947 р. президентським розпорядженням Г. Трумена № 9835, що передбачало здійснення федеральної програми перевірки політичної лояльності співробітників федеральних органів. Також маккартизм цілком відповідав загальному настрою тодішнього складу американського конгресу. У 1950 р. він, переважною більшістю голосів, прийняв закон **Маккарена–Вуда** про внутрішню безпеку, спрямований як проти комуністів, так і будь-яких інших організацій, чиї програмні цілі хоча б у чомусь співпадали з комуністичними. Відтак, під законодавчу формулу «організації комуністичного фронту» потрапили сотні громадських організацій і груп, які виступали на захист соціальних і громадських (у тому числі – конституційних) прав, за мир, проти фашизму, «холодної війни», гонки озброєнь тощо.

Зокрема, міністерство юстиції США оголосило підривними Лігу американської молоді, що здійснювала збір підписів під Стокгольмською відозвою Постійного комітету прихильників миру про заборону ядерної зброї, «Інформаційний центр боротьби за мир», Школу соціальних наук імені Джефферсона, Американський комітет захисту осіб, що народилися за кордоном, Ветеранів бригади Лінкольна, Інститут країн басейну Тихого океану та багато, багато інших.

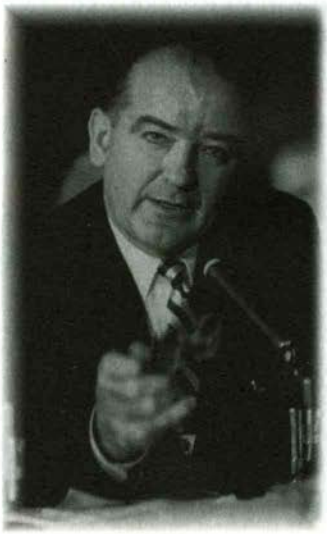

Сенатор Дж. Маккарті

Усі вони мали зареєструватися у міністерстві юстиції як «підривні» організації. Відмова від (або несвоєчасне здійснення) реєстрації каралися 5-річним тюремним ув'язненням і штрафом у розмірі 10 тис. доларів. Багатьох членів компартії та активістів громадських організацій заарештували й судили за те, що вони обстоювали свої переконання. Урядом було побудовано шість концентраційних таборів, розрахованих на майже 30 тис. «неблагонадійних» осіб, що, в разі виникнення певних обставин, мали утримуватися в цих таборах.

Переслідувань зазнавали видатні діячі науки, мистецтва, літератури і освіти. Чимало відомих американців, у тому числі уславлений кіноактор Ч. Чаплін, змушені були залишити країну. Натомість, лише у 1952 р. понад 200 іноземних вчених не змогли потрапити до США з причини труднощів із отриманням в'їзних віз. Влада США заборонила в'їзд у країну всесвітньо відомому художнику П. Пікассо. У «неблагонадійних» осіб брали відбитки пальців, багатьох із них на вимогу Федерального бюро розслідувань (ФБР) звільняли з роботи, декого довели до самогубства. Понад 2,5 млн державних службовців пройшли перевірку на «лояльність».

Діяльність сенатора Дж. Маккарті та його послідовників врешті-решт викликала невдоволення широкої громадськості. Парламент у грудні 1954 р. засудив його поведінку. Сенатор відійшов від активної діяльності і невдовзі помер.

? Перевірте себе

1. Який економічний потенціал мали США після завершення Другої світової війни?
2. Доповніть фразу: «Наприкінці війни збройні сили країни налічували...».
3. Хто був автором доктрини «стримування комунізму»?
4. Яку назву мав внутрішньополітичний курс адміністрації Г. Трумена?
5. З чиїм ім'ям пов'язаний термін «маккартизм»?

Виконайте завдання

Зробіть порівняльну таблицю зовнішньополітичних заходів президентів Г. Трумена і Д. Ейзенхауера.

Обговоріть, подискутуйте

1. Що, на вашу думку, означає термін «Pax Americana»?
2. Чому у повоєнний період у США були створені такі державні органи, як РНБ і ЦРУ?

Творчо попрацюйте

Використавши додаткові джерела, зробіть історичний портрет президента Г. Трумена.

ДАТИ І ПОДІЇ

1947 р. – прийняття закону Тафта–Хартлі
1950 р. – прийняття закону Маккарена–Вуда про внутрішню безпеку

§15 США у 1960-х – 1970-х рр.

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

Пригадайте найбільш характерні риси періоду правління Д. Ейзенхауера.

1 ***Внутрішня та зовнішня політика адміністрації Дж. Кеннеді.*** У січні 1960 р. найстаршого на той час президента США Д. Ейзенхауера змінив наймолодший з обраних, Джон Кеннеді, кандидат від партії демократів, якому на той час виповнилося лише 43 роки. Він походив з однієї з найзаможніших родин Америки, та це не заважало йому чудово розуміти проблеми інших. Вже в інаугураційній промові він попередив, що *«якщо вільне суспільство нездатне допомогти багатьом бідним, воно не зможе врятувати небагатьох багатих»*. А отже, робив він висновок, *«мої друзі-американці: не питайте, що наша країна зробить для вас – запитуйте, що ви можете зробити для країни»*.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Джон Фітцджеральд Кеннеді (1917–1963) – 35-й президент США. Під час Другої світової війни – командир торпедного катера, відзначений за мужність. Після війни – конгресмен, а потім сенатор від штату Массачусетс. Лауреат Пулітцерівської премії за публіцистичну книгу «Портрети мужніх».

Цей своєрідний заклик до самопожертв стосувався у першу чергу великого бізнесу. Одним з найважливіших нововведень уряду були зусилля, спрямовані на забезпечення стабільності цін і зарплат, з метою уникнути інфляції. Тут Кеннеді наштовхнувся на опір. У квітні 1962 р. шість компаній-монополістів на ринку сталі, ламаючи раніше досягнуті з урядом і профспілками домовленості, оголосили про підвищення своїх цін на 6 доларів за тонну, через що неодмінно подорожчав би цілий ряд промислових, будівельних і технічних товарів.

Дж. Кеннеді (зліва) з братом Робертом

ПОГЛЯД УЧАСНИКА ПОДІЙ

Із виступу Дж. Кеннеді 11 квітня 1962 р.

Одночасні і ідентичні дії «Юнайтед стейтс стіл» та інших провідних сталевих корпорацій є нічим не виправданим і безвідповідальним викликом громадським інтересам... Американці навряд чи погодяться, так само як і я, примиритися з ситуацією, коли жменька керівників сталевої промисловості, чиє прагнення до особистої влади і зиску перевищує почуття відповідальності перед суспільством, можуть демонструвати таку відверту зневагу до інтересів 185 мільйонів американців... Не так давно я просив кожного американця подумати, що він може зробити для своєї країни. Я звертався також до сталевих компаній. 24 години тому ми отримали від них відповідь.

Висловіть своє ставлення до слів президента. Як ви розумієте останню фразу виступу?

Контрудар влади був миттєвим. Міністерство оборони розпочало передавати свої замовлення компаніям, що зберегли попередні ціни, а міністерство юстиції, яке очолював молодший брат президента Роберт, порушило кримінальні справі на підставі ознак монопольної змови. Це подіяло. Протягом 72 годин «компанії-бунтарі» змушені були відмовитися від своїх намірів.

Під час виборчої кампанії Дж. Кеннеді в одному з південних штатів було заарештовано Мартіна Лютера Кінга – відомого борця за права афроамериканців. Дж. Кеннеді особисто зателефонував його дружині, а тим часом Р. Кеннеді домігся звільнення пастора під заставу. Як наслідок, Кеннеді здобув перемогу в усіх округах, де більшість становили афроамериканці. Проте полегшити їхнє становище не дозволяла вкрай негативна позиція конгресу.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Із спогадів американського письменника Г. Голдена «Правильний час»

Найкращим свідченням безглуздої сегрегації були автобуси... Широкий ряд сидінь біля заднього колеса завжди призначався неграм. В залежності від того, скільки білих їхало у автобусі, часом негри могли просунутися на ряд вперед. Багато разів я бачив, як негри стояли ззаду, тоді як у передній частині взагалі не було пасажирів. Траплялося і таке, що білі стояли, а задні місця лишались вільними... Якщо білий чоловік поступався кольоровій вагітній жінці місцем, водій виганяв із автобуса їх обох.

Прокоментуйте наведений текст. Чи має виправдання таке ставлення до афроамериканців?

Не діставши підтримки з боку законодавців, Кеннеді вирішив скористатися юридичними процедурами. Вже у день його інаугурації чорношкірий Джеймс Мередіт написав заяву на навчання в університеті штату Міссісіпі, поріг якого від часу заснування не переступала нога негра. Отримавши відмову, Мередіт звернувся до місцевого суду, але й там його клопотання було відхилено. Нарешті, у вересні 1962 р. остаточну, здавалося б, крапку поставив Верховний суд, який визнав законність вимог афроамериканця. Проте, перешкодити реєстрації Мередіта до університету з'їхалися расисти з усього штату й із-за його меж. Судових виконавців зустріла злива каміння, металеві труби, запалювальна

суміш і навіть кулі. Заворушення, внаслідок яких двоє людей загинуло, 28 було поранено і 166 дістали тяжкі тілесні ушкодження, вдалося придушити лише за допомогою армії. Але прецедент був створений – Мередіт отримав можливість відвідувати університет.

У виборчій програмі Дж. Кеннеді (вона називалася «Нові рубежі») значна увага приділялася соціальним аспектам. Незважаючи на стримане ставлення до них немалої частини членів конгресу, уряду вдалося досягти підвищення мінімуму погодинної оплати праці, збільшення строків виплати допомоги з безробіття, забезпечення допомоги збіднілим фермерам та розширення житлового будівництва. Із значними труднощами пройшов законопроект про лікування старих людей за рахунок соціального страхування.

Небачені досі кошти вкладалися у розвиток середньої і вищої освіти. За п'ять років планувалося витратити на це грошей більше, ніж за попередніх сто років.

Загалом, програма адміністрації демократів досягла серйозних успіхів. Коли Кеннеді взявся за кермо влади, ВНП становив 500 млрд доларів, а 1964 р. він досяг 622,3 млрд, тобто збільшився на 25 %. Отже, щорічний приріст дорівнював 5,6 %.

На міжнародній арені уряд Кеннеді мало не одразу опинився у центрі гучного скандалу. 17 квітня 1961 р., у день народження радянського лідера М. Хрущова, на узбережжі Куби було висаджено десант кубинських емігрантів, що мали повалити уряд Фіделя Кастро. Цю операцію, задуману і підготовлену спецслужбами США, схвалив попередник Кеннеді Д. Ейзенхауер. Новий президент, якого запевнили, що на Кубі із дня на день має спалахнути народне повстання, не наважився скасувати план, але заборонив втручатися у хід подій американським військовим. Проте цей наказ було частково проігноровано, причому кілька загиблих американців мали навіть при собі документи.

Напад на маленького сусіда США викликав хвилю обурення у світі, в тому числі – в країнах-союзницях. Тим часом, десант зазнав нищівної поразки, і Кеннеді був змушений публічно взяти вину на себе.

Історія дістала продовження у жовтні 1962 р., коли американці виявили на Кубі радянські ядерні ракети середнього радіусу дії. Вони були встановлені на прохання Фіделя Кастро. Внаслідок цього розпочалася так звана Карибська криза. 13 днів і ночей світ балансував на межі війни, доки Дж. Кеннеді і М. Хрущов не досягли взаємного компромісу. Радянський Союз погодився вивезти з Куби ракети, а США надали гарантії безпеки Куби і зобов'язалися ліквідувати свою військову базу в Туреччині.

ПОГЛЯД УЧАСНИКА ПОДІЙ

Із спогадів М. Хрущова про зустріч Р. Кеннеді з радянським послом у США А. Добриніним

Роберт Кеннеді виглядав змученим. По його очах було видно, що він не спав кілька днів. Він сам сказав, що не був удома 6 днів і 6 ночей. «Президент знаходиться у скрутній ситуації, – сказав Роберт Кеннеді. – І він не знає, як з неї вийти... Ми хочемо просити... передати послання... Хрущову по неофіційних каналах... Президент Кеннеді просить прийняти його пропозиції і взяти до уваги особливості американської системи. Навіть хоча президент дуже проти

початку війни із Кубою, невідворотний ланцюг подій може спричинити це незалежно від його волі... Якщо ситуація триватиме довше, президент не впевнений, що військові не скинуть його й не захоплять владу».

Прокоментуйте наведений текст. Висловіть своє ставлення до нього.

Невдовзі після закінчення Карибської кризи, 10 червня 1963 р. президент виступив у Американському університеті з промовою, яка отримала неофіційну назву «промови миру». Вона готувалася ще з весни, у цілковитій таємниці – лише напередодні виступу примірники з текстом були відправлені для ознайомлення в держдепартамент і Пентагон. Вражені слухачі почули про те, що насправді в світі не існує американського вирішення кожної без винятку світової проблеми, тим більше, нав'язаного із допомогою зброї. А тому Кеннеді радив приймати світ таким, яким він є, а не таким, яким міг би бути, якби історія розвивалася іншим шляхом. У першу чергу він закликав співвітчизників переглянути ставлення до миру.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

З промови Дж. Кеннеді у американському університеті 10 червня 1963 р.

Надто багато з нас вважають мир неможливим. Надто багато вважають його нереальним. Але це є небезпечна, пораженська віра. Вона веде до висновку... що людство приречене... Ми не повинні погоджуватися з такою точкою зору. Кожна з проблем людської долі може бути вирішена людиною... Немає одного, простого ключа до... миру – немає великої або чарівної формули, від однієї чи двох великих держав. Справжній мир має бути продуктом багатьох націй, сумою багатьох дій... Цей мир не вирішить всіх конфліктів інтересів і суперечок, так само як у сім'ях і всередині націй. Для миру в світі не є необхідним, аби сусіди любили один одного – потрібно лише, щоб вони були взаємно терплячими... Історія учить нас, що ворожість між націями, так само як між людьми, не триває вічно... Часом відбуваються вражаючі зміни у стосунках між націями й сусідами.

Висловіть свою точку зору про зміст промови Дж. Кеннеді.

Найбільшим своїм досягненням Дж. Кеннеді вважав угоду про заборону ядерних випробувань у повітрі, на землі і під водою, підписану у Москві 5 серпня 1963 р. До 10 жовтня до цієї угоди приєдналися понад сто держав.

Біля госпіталю, куди відвезли смертельно пораненого президента

Багатообіцяюча кар'єра Дж. Кеннеді обірвалася трагічно. 22 листопада 1963 р. він був смертельно поранений під час поїздки по Далласу (штат Техас). Ця подія отримала назву «вбивство століття».

НА ДУМКУ ДОСЛІДНИКА

З книги Р. Енсона «Вони вбили президента!»

Це вбивство більше, ніж будь-яка інша подія, надало форми наступному десятиліттю... Навіть сьогодні його смерть є водорозділом між надією і обіцяннями та гіркотою і відчаєм. Опитування громадської думки засвідчують, що... ніколи після Далласу американці не вкладали стільки довіри в свій уряд. З кожним роком... цифри стають все гіршими; знижується довіра до уряду, до церкви, до сім'ї, віра у неминучість змін на краще.

Поясніть, чому негативні зміни в суспільстві автор пов'язує з убивством Дж. Кеннеді.

2 ***Президентство Л. Джонсона.*** Після смерті Дж. Кеннеді країну очолив віце-президент, уродженець Техасу Ліндон Джонсон. Розслідувати вбивство свого попередника він доручив позасудовому органу, до того ж, не передбаченому конституцією – комісії з семи осіб, під головуванням верховного судді Е. Уоррена. Таким чином, висновкам комісії від самого початку надавався політичний характер – вони могли заспокоїти шоковане суспільство, але не могли мати жодної юридичної сили. Це свідчило про прагнення певних кіл приховати правду.

Пропрацювавши близько року, комісія видала друком звіт, де стверджувалось, що замах на президента запланував і здійснив самотужки неврівноважений молодик, Лі Харві Освальд, який заперечити цьому вердиктові вже не міг, оскільки пережив Дж. Кеннеді лише на дві доби, і у свою чергу був убитий. Комісія заявила, що замаховець з гвинтівки тричі вистрілив президентові у спину з вікна шостого поверху складу підручників, і влучив принаймні два рази. Смертельним стало поранення у голову; ще одна куля, потрапивши в передпліччя, вийшла спереду через горло. Із цих та інших базових висновків звіту лише один – що Освальд приховував те, що знав, після затримання його поліцією – не протирічить матеріалам, зібраним самою ж комісією.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Із свідчень медичних працівників, що надавали допомогу пораненому президенту

Про рану в потилиці

Екін. Я вважаю, що права потилична область /рани/... була вихідною.

Дженнінгс. Я б інтерпретував її /рану в потилиці/ як вихідну рану.

Джонс. Рана, яка виглядала як вихідна на задній частині голови.

Про рану в горлі

Джонс. Дірка була дуже маленькою і відносно чистою, як це звичайно характерно для кулі вхідної скоріше, ніж вихідної.

Каррико. Мале проникаюче поранення у горлі.

Хінчлайф. Я ніколи не бачила вихідного кульового отвору... що був би схожим на цей.

Петерс. Ми бачили вхідну рану в горлі.

Прокоментуйте зміст документа, який засвідчує, що постріли зроблено було спереду. Зробіть свої висновки.

Ліндон Джонсон був одним з найвищих президентів (191 см на зріст) і мріяв стати одним з найбільших в історії США, побудувавши «Велике Суспільство».

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

З виступу Л. Джонсона в університеті штату Мічиган у травні 1964 р.

За нашого життя ми маємо шанс стати суспільством не тільки потужним і багатим, але досягти більшого, дійти до Великого Суспільства. Велике Суспільство спирається на заможності і свободі для всіх. Воно вимагає ліквідування злиднів і несправедливості.

Наскільки, на вашу думку, реальними були декларовані наміри президента?

Джонсон продовжив соціальні реформи, розпочаті його попередником. 8 січня 1964 р. у першому ж посланні про становище країни він урочисто проголосив амбіційний план «безкомпромісної війни проти бідності». 16 травня того ж року він надіслав з цього приводу до конгресу спеціальне послання, на основі якого було ухвалено відповідний закон, що став основним напрямом діяльності адміністрації Джонсона. Однак реалізація цієї програми виявилася малоефективною. Хоча, за офіційними даними, кількість бідняків 1968 р. скоротилася до 25 тис., це скорочення обумовлювалося не стільки державними програмами допомоги, скільки високою економічною кон'юнктурою 1960-х рр.

Зв'язки, що збереглися у Джонсона в конгресі, допомогли йому досить швидко провести закони про захист громадянських прав, контроль над забрудненням міського повітря, добитися федеральних дотацій на підтримання цін бавовни та пшениці, випуску продуктових купонів для найбідніших, завдяки чому ті могли забезпечувати себе харчами, створити фонди для професійної підготовки молоді, з метою зменшити безробіття. По всій країні почали відкриватися «центри здоров'я», де літні люди, незалежно від достатку, могли отримати кваліфіковану медичну допомогу.

М. Ганді до Кінга: «Вражаюче, пане Кінг: ці замаховці думають, що вони вас вбили».

Та всі ці досягнення перекреслив зовнішньополітичний курс адміністрації, зокрема розпочата нею у 1964 р. широкомасштабна війна у В'єтнамі та вторгнення американських військ у Домініканську Республіку. Бойові дії в Індокитаї поглинули величезну кількість бюджетних коштів і сприяли різкому падінню авторитету влади. Особливого розмаху набув молодіжний антивоєнний рух, оскільки молодих американців зовсім не приваблювало загинути в ім'я стратегічних інтересів Білого дому, які для більшості з них були чужими й незрозумілими.

Різко загострились і расові проблеми. «Довге гаряче літо» 1967 р. за масштабом і силою афроамериканських повстань перевершило всі попередні: 120 міст було охоплено повстаннями. Найбільше з них сталося у липні 1967 р. в Детройті, столиці автомобільної імперії Форда. Визнаним лідером негритянського руху залишався Мартін Лютер Кінг, якому було присуджено Нобелівську премію миру. **4 квітня 1968 р.** він став жертвою замаху, що взагалі поставило країну на межу громадянської війни. За один тиждень – із 4 до 11 квітня 1968 р. – повстання афроамериканців охопили стільки ж міст, що й за весь попередній рік.

Втім, загибель Кінга вже не могла вплинути на долю Джонсона. Ще 31 березня 1968 р. він оголосив, що не буде домагатися переобрання.

3 ***Загострення внутрішньополітичної боротьби у 1970-ті рр. «Уотергейтська справа».*** У 1960 р. шлях до президентства республіканця Річарда Ніксона перекрив Дж. Кеннеді. У 1968 р. ситуація мала повторитися – на президентську посаду претендував брат покійного президента Роберт, довкола якого згуртувалися молодь і ліберали. У ніч на 5 червня 1968 р. Ніксона збудив серед ночі наречений його дочки Джулії, повідомивши, що Кеннеді щойно смертельно поранено. Загибель небезпечного конкурента відкрила Ніксону дорогу до Білого дому.

ПОГЛЯД УЧАСНИКА ПОДІЙ

Із спогадів Р. Ніксона

Боббі Кеннеді і я були політичними антагоністами, що представляли цілком відмінні групи виборців і дотримувались різних філософських поглядів. У наших поглядах або стилях не було нічого спільного... Проте... нас об'єднала приналежність до негласного клубу... тих, хто віддає свою енергію і самих себе службі суспільству і державі. Як завжди у минулому, те, що трапилось, зміцнило мій фаталістичний погляд на життя і чатуючу у ньому на нас небезпеку. Така людська трагедія дуже засмутила мене.

Як ви розумієте слова Р. Ніксона про приналежність до клубу тих, хто віддає себе службі суспільству? Свою думку обґрунтуйте.

Ніксон став президентом в період, коли намітився відчутний спад в економіці, особливістю якого була інфляція, що швидко зростала. З метою оздоровлення економіки Ніксон проголосив «нову економічну політику». Президентським декретом в країні було оголошено надзвичайний стан. Намагаючись стимулювати капіталовкладення і споживчий попит, уряд надав компаніям значні податкові пільги, скоротив прибутковий податок, скасував акциз на продаж легкових автомобілів, проте водночас встановив державний контроль над цінами і заробітною платнею. У цьому вбачався єдиний реальний шлях стримування інфляції. Тимчасово було припинено конверсію долара у золото і запроваджено додатковий 10-процентний податок на переважну частину імпорту. Одночасно скорочувались програми допомоги іншим державам.

Ці заходи швидко принесли свої плоди.

У галузі міжнародної політики Ніксон діяв спочатку жорстко. У січні 1970 р. за його наказом здійснено було агресію проти нейтральної Камбоджі. Це викликало бурхливі протести студентської молоді. Заворушення охопили понад 300 університетів і коледжів. Кілька студентів загинуло у зіткненнях з Національною гвардією. Уряду довелося вивести

війська з Камбоджі. Також адміністрація Ніксона несе відповідальність за підготовку і здійснення військового перевороту в Чилі у 1973 р.

Тому ніщо не вказувало на швидке закінчення в'єтнамської авантюри. Втім, перш ніж Ніксон згодився на підписання у січні 1973 р. паризької угоди про припинення війни та відновлення миру у В'єтнамі, тільки за його президентства в Індокитаї загинуло понад 20 тис. американців і майже мільйон жителів Південно-Східної Азії. Аналізуючи «уроки В'єтнаму», Генрі Кіссінджер (державний секретар США) згодом зазначав: *«Після гіркого досвіду В'єтнаму Америка дізналася, що вона не має такої могутності, щоб вирішувати кожну проблему. Ми знаємо, що наш вплив має межі»*.

Можливо, виходячи з цих міркувань, адміністрація Ніксона пішла на покращання стосунків з СРСР, підписання угоди про скорочення стратегічної ядерної зброї та інші кроки, що отримали назву «політики розрядки міжнародної напруженості».

Успіхи у зовнішній політиці дозволили Р. Ніксону успішно балотуватися на посаду президента вдруге – на виборах 1972 р. він здобув переконливу перемогу над демократом Макговерном, отримавши 60,7 % голосів проти 37,5 % у суперника. Одначе ця перемога була затьмарена найбільшою у повоєнній історії політичною кризою – **«Уотергейтом»** (за назвою адміністративно-житлового комплексу, де мали місце ці події).

Сутність кризи полягала у тому, що у червні 1972 р. під час передвиборчої кампанії співробітники штабу республіканської партії були заарештовані поліцією у приміщенні національного комітету демократичної партії. У них було знайдено апаратуру для прослуховування, портативну рацію та інші компрометуючі матеріали.

Проти семи учасників скандального інциденту було порушено кримінальну справу. У 1973 р. юридичний комітет палати представників США звинуватив Р. Ніксона у спробі приховати цей злочин, а також у зловживанні повноваженнями, порушивши питання про імпічмент (примусову відставку) президента. Р. Ніксон довго боровся з конгресом за своє реноме, але у серпні 1974 р. таки визнав, що перешкоджав розслідуванню «Уотергейтської справи» з політичних міркувань, і зробив заяву про відставку. Посаду президента обійняв незадовго до того призначений замість звинуваченого у хабарництві віце-президента С. Агню віце-президент Джеральд Форд.

Феномен «Уотергейтської справи», з одного боку, свідчив про напружену політичну боротьбу між республіканцями і демократами та про чис-

Р. Ніксон і будівля «Уотергейту»

ленні факти корупції у вищих ешелонах влади. Але водночас вимушена відставка Р. Ніксона переконливо довела життєздатність американських демократичних процедур, покликаних протидіяти зловживанню владою.

4 ***Другий етап науково-технічної революції.*** У другій половині 1970-х рр. розпочалася довгострокова структурно-технологічна перебудова економіки, сутність якої полягала в докорінному технічному переоснащенні виробництва на основі новітніх досягнень НТР. Метою великих програм були пошук нових енергозберігальних технологій, що став особливо важливим після енергетичної кризи; досягнення якісно вищого рівня продуктивності праці; економія дефіцитних видів сировини; кардинальне поліпшення паливно-енергетичного балансу, впровадження енерго- та матеріалозберігальних засобів виробництва.

16 червня 1969 р. НАСА (космічне агентство США) здійснило запуск космічного корабля «Аполлон-11» з метою висадження першої людини на поверхню Місяця. Коли корабель наблизився до Місяця, посадковий модуль відокремився від орбітального ступеня і здійснив м'яку посадку на поверхню Місяця в районі, що називається Морем Спокою. Двоє астронавтів, Ніл Армстронг і Едвін Оддрін, провели на Місяці близько 2,5 години. У 1969–1972 рр. відбулося загалом 6 посадок американських «Аполлонів» на поверхню супутника Землі, загальна вартість яких склала приблизно 25 млрд доларів.

У 1970-ті рр. НАСА спромоглося сконструювати корабель багаторазового використання «Спейс шаттл» («Космічний човник»), що міг приземлятися як звичайний літак.

Окрім освоєння космосу, вчені та інженери США досягли значних успіхів у розробленні копіювальних апаратів («ксерокс»), створенні персональних комп'ютерів, які вперше з'явилися на ринку у 1981 р., стільникового телефонного зв'язку та іншої техніки, без якої ми сьогодні обійтися вже не можемо. Науково-технічна революція у США великою мірою визначила рівень розвитку виробництва й сприяла зростанню авторитету країни на міжнародній арені.

? Перевірте себе

1. Схарактеризуйте передвиборчу програму президента Дж. Кеннеді.
2. З чим була пов'язана міжнародна криза у жовтні 1962 р.?
3. Яку назву мала програмна стратегія Л. Джонсона?
4. Чому літо 1967 р. у США назвали «довгим гарячим літом»?
5. Визначте суть «Уотергейтської справи»?
6. Хто перший з людей ступив на поверхню Місяця?

Виконайте завдання

Зробіть таблицю найважливіших досягнень другого етапу науково-технічної революції.

Обговоріть, подискутуйте

1. Які кола американського суспільства були зацікавлені в загибелі президента Дж. Кеннеді?
2. Чому, на вашу думку, президент Л. Джонсон не був переобраний на другий термін?
3. У чому феномен «Уотергейтської справи»?

Творчо попрацюйте

Зробіть своє пояснення слів президента Дж. Кеннеді: «якщо вільне суспільство нездатне допомогти багатьом бідним, воно не зможе врятувати небагатьох багатих». Чи стосується це сучасної України?

ДАТИ І ПОДІЇ

5 серпня 1963 р. – угода про заборону ядерних випробувань у повітрі, на землі і під водою

§16 США у 1980-х – 2010-х рр.

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

Пригадайте, яким було становище у США наприкінці 1970-х рр.

1 ***«Рейганоміка»***. 4 листопада 1980 р. на президентських виборах переміг Рональд Рейган, представник правого крила республіканської партії. Він був найстаршим президентом в історії США, першим президентом, що був актором і першим президентом, який розлучився із своєю дружиною.

Р. Рейган

Економічна політика Р. Рейгана, яка увійшла в історію під назвою «рейганоміка», характеризувалась різким скороченням соціальних виплат, у поєднанні із паралельним зниженням податків: у 1981 р. податки скоротилися на 30 %. Проте виграли від цих заходів лише великі власники. Так, у 1983 р. працююча мати-одиночка з трьома дітьми та зарплатою 10,5 тис. доларів на рік сплачувала більше федеральних податків, ніж «Боїнг», «Дженерал електрік», «Дюпон», «Тексако», «Мобіл» і «Ай-ті-ті» разом узяті.

Одночасно були скорочені податки на спадок з найбільших статків. Внаслідок цього їх власники лише протягом 1982–1985 рр. отримали можливість зекономити 15,6 млрд доларів. Адміністрація Рейгана продала або передала в оренду за цінами, що становили від 1 до 10 % їх ринкової вартості, вугільні і нафтові родовища, пасовиська й ліси. Істотно скоротилися витрати на державний апарат, які торкнулися всіх міністерств і відомств, за винятком Пентагона (міністерства оборони).

Проте, така політика приносила і ефект, адже вивільнені кошти почали вкладатися у розвиток виробництва. Це дало змогу створити сприятливі умови для залучення іноземного капіталу в економіку США, що своєю чергою привело до запровадження найновіших досягнень науково-технічного прогресу. Тільки парк електронно-обчислювальних машин у 1987 р. налічував 20 млн, у тому числі 19 млн персональних комп'ютерів.

Загальні підсумки проведення «рейганоміки» в економіці США зводяться до таких позитивних наслідків:

1) *за рахунок ресурсозбереження зменшилося споживання нафти, газу, сталі, чавуну тощо;*

2) *за менших витрат досягалась вища ефективність суспільної праці в цілому.*

Зовнішня політика США при Рейгані відзначалася винятковою агресивністю щодо країн «третього світу». Американські війська здійснили вторгнення у Ліван, у мікроскопічну Гренаду, бомбардували Лівію, розпочали неоголошену війну проти сандіністського уряду Нікарагуа. Кілька членів рейганівської адміністрації «засвітилися» у гучному скандалі під назвою «Іранґейт», суть якого полягає у здійсненні таємних поставок озброєння до Ірану, всупереч ембарго, застосованого до цієї країни з боку ООН. Виручені кошти в обхід заборони американського конгресу, спрямовувалися на підтримку нікарагуанських «контрас».

ПОГЛЯД УЧАСНИКА ПОДІЙ

Із виступу держсекретаря США Дж. Шульца в університеті штату Канзас у квітні 1986 р.

У кінцевому підсумку, абсолютним гарантом наших благородних цілей є сила... Останнім інструментом нашої політики, який викликає деякі суперечки, є американська військова міць. Вона передбачає цілий ряд варіантів: продаж зброї, використання військових радників, бойову підготовку, і, як крайній засіб – безпосередню військову акцію, як на Гренаді.

Прокоментуйте слова держсекретаря. Висловіть щодо них свою точку зору.

2 ***Політичний курс Б. Клінтона.*** У листопаді 1992 р. перемогу на виборах здобув політичний діяч «нової хвилі» – лідер демократів Уїльям (Білл) Клінтон. Він дістав 43 % голосів. Йому протистояв президент-республіканець Дж. Буш, який перебував при владі з 1988 р.; за нього проголосувало 38 % виборців. Техаському підприємцю, мільярдерові Россу Перо дісталося 19 % голосів. Демократи, після 12-річного перебування в Білому домі республіканців, успадкували владу вже за нових політичних умов. Розпався Радянський Союз, припинив існування східний блок, і США практично лишилися єдиною наддержавою, безумовним світовим лідером. Перемога Клінтона давала можливість оновлення Америки, як стверджував популярний журнал «Тайм», назвавши його 1992 р. «людиною року».

Справді, під час перевиборчої кампанії Клінтон проголосив завдання відродження Америки та блискуче продемонстрував переваги деідеологізованої політики в епоху нового світового порядку.

Внутрішня політика адміністрації Клінтона була спрямована на полегшення податкового тягаря середнього класу, надання податкових пільг підприємствам, що створюють нові робочі місця, щорічне підвищення на 20 млрд доларів інвестицій у федеральні програми, здійснення реформи системи охорони здоров'я, яку президент хотів зробити доступною для більшості американців. Одночасно ставилося завдання скоротити вдвічі дефіцит федерального бюджету.

Адміністрація Клінтона припинила розроблення й фінансування програми Стратегічної оборонної ініціативи (СОІ), яку у 1983 р. розпочав Р. Рейган. Це була довгострокова програма створення великомасштабної протиракетної оборони з елементами космічного базування. Програма СОІ,

Б. Клінтон

можливості реалізації якої не дістали широкого роз'яснення, спричинила створення атмосфери страху перед «космічним злом». Клінтон вдався до скорочення збройних сил з одночасним підвищенням їхньої мобільності та боєготовності.

Утім, практична діяльність нової адміністрації, як завжди, наразилася на рішучу опозицію республіканців, які звинувачували демократів у збільшенні витрат бюджету.

Одначе на виборах 1996 р. Клінтон знову дістав переконливу перемогу. За нього віддали голоси 49 % виборців. Республіканцям важко було щось протиставити головній тезі виборчої кампанії Клінтона – *«американці живуть зараз краще, ніж чотири роки тому»*. В активі президента за роки його перебування в Білому домі було 10,5 млн нових робочих місць, збільшення мінімальної заробітної платні до 5 доларів 10 центів за годину, зменшення податків і дефіциту бюджету на 60 %.

3 Америка у 2001–2010 рр. У 2000 р. президентом США був обраний Дж. Буш-молодший, син колишнього президента Дж. Буша-старшого. Він став президентом меншості, оскільки набрав на 0,5 млн голосів менше від свого суперника на виборах Е. Гора. Буш перебував на посаді протягом 2001–2009 рр.

Початково програма Буша приділяла основну увагу питанням внутрішнього життя країни – скороченню податків і реформі освіти. Пріоритети змінилися після терористичних актів 11 вересня 2001 р. Буш оголосив «війну проти терору», у рамках якої в 2001 р. була проведена військова операція в Афганістані, з метою повалення режиму талібів. Наступним об'єктом нападу (у березні 2003 р.) став Ірак, де, як стверджували американські керівники, виготовлялася зброя масового знищення. Як виявилось пізніше, ніякої подібної зброї режим Саддама Хусейна не мав. Відносно швидко здобувши початкову перемогу, американські війська і їхні союзники опинилися втягненими у дві кровопролитні війни, що стало причиною зниження популярності республіканської адміністрації.

Б. Обама з дружиною

Після виборів у листопаді 2006 р. контроль над обома палатами конгресу перейшов до партії демократів. Під тиском опозиції Буш змушений був відправити у відставку шефа Пентагону Д. Рамсфельда. Але сподівання на виведення військ США з Іраку виявилися

марними – у січні 2007 р. Буш оголосив про відправлення в цю країну нових американських підрозділів.

2007 і 2008 рр. характеризувалися зростанням напруженості у відносинах США з Росією, керівництво якої піддало критиці визнання країнами Заходу незалежності Косова і плани розгортання елементів системи ПРО на території ряду країн Східної Європи. У свою чергу Дж. Буш назвав «непропорційним» застосування російськими військами сили проти Грузії під час подій у Південній Осетії, і «безвідповідальним» визнання незалежності Південної Осетії і Абхазії.

На президентських виборах 2008 р. підтримуваний Дж. Бушем кандидат від республіканської партії Дж. Маккейн зазнав поразки від кандидата демократів Б. Обами, який заручився підтримкою 52,7 % голосів виборців.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Барак Хуссейн Обама народився у 1961 р. на Гаваях. 44-й президент США (з 2009 р.). Випускник Колумбійського університету і школи права Гарвардського університету. Перший афроамериканець, обраний на посаду президента США. Лауреат Нобелівської премії миру 2009 р., що викликало неоднозначну реакцію у світі. До обрання президентом був сенатором від штату Іллінойс.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Із книги Б. Обами «Зухвалість надії» (2006 р.)

Від самого початку праці в сенаті я виступав послідовним й іноді досить жорстким критиком політики адміністрації Буша. Я вважаю податкові послаблення для заможних громадян не тільки непродуманими, але й вельми сумнівними з точки зору моралі.

Прокоментуйте наведений текст. Як ви ставитеся до думки автора?

Вже на початку лютого 2009 р. сенат схвалив план надзвичайних антикризових заходів Обами, що передбачав бюджетні витрати загальною вартістю у 838 млрд доларів, які мали піти, зокрема, на створення 4 млн робочих місць. Також були заплановані прямі інвестиції в охорону здоров'я та енергетику. Завдяки здійсненню цих заходів, адміністрації США вдалося дещо пом'якшити соціальні наслідки світової економічної кризи, проте зовнішній борг країни у 2011 р. перевищив 14 трлн доларів.

На міжнародній арені одним з перших кроків нового президента стало розпорядження про закриття на протязі року в'язниці для підозрюваних у тероризмі на американській військовій базі в Гуантанамо. Проте виведення американських військ з Іраку (під час своєї виборчої кампанії Обама обіцяв зробити це до літа 2009 р.) насправді розтягнулося на кілька років. Одночасно президент продовжив нарощувати американську військову присутність в Афганістані. Контингент американських військ збільшився до 100 тис. – саме такою є максимальна кількість радянських солдат, що воювали там у 1980-х рр.

Обама відмінив заплановане Дж. Бушем розміщення елементів ПРО у Східній Європі, і підписав з президентом РФ Д. Медвєдєвим договір про скорочення стратегічних наступальних озброєнь, ратифікований наприкінці 2010 р. американським сенатом.

4 ***Українсько-американські відносини на початку XXI ст.*** Після розпаду СРСР США намагалися встановити взаємовигідні відносини з колишніми радянськими республіками, не забуваючи при цьому про свої стратегічні інтереси. Незалежній Україні у Вашингтоні відводили особливу роль з огляду на її геополітичне становище в Європі. В Україні з розумінням оцінювали роль США як супердержави і прагнули встановити довгострокові, взаємовигідні й рівноправні відносини з цією країною. Через місяць після здобуття Україною незалежності відбувся візит Голови Верховної Ради України Л. Кравчука до США. З адміністрацією Сполучених Штатів було проведено перші переговори про співробітництво у провідних галузях економіки, конверсії, науки та культури. 23 січня 1992 р. в МЗС України відбувся обмін нотами між Україною та США про встановлення дипломатичних відносин у повному обсязі.

На сьогоднішній день в Україні діють десятки неурядових фондів із США, що, в межах своїх завдань, фінансують ті або інші програми. Поглиблюється і науково-технічне співробітництво. Зокрема, на початку 2011 р. представники американського бізнесу виявили бажання прийняти участь у пошуках на території України і розробці родовищ сланцевого газу.

? Перевірте себе

1. У чому полягає суть «рейганоміки»?
2. Які досягнення у галузі внутрішньої політики мала адміністрація Б. Клінтона?
3. Хто і чому здійснив напад на Світовий торговельний центр?
4. Охарактеризуйте стосунки між США та Росією протягом першого десятиріччя XXI ст.
5. Які військові операції були проведені США за президентства Дж. Буша-молодшого?

Виконайте завдання

Впишіть у таблицю прізвища та роки перебування при владі президентів республіканців та демократів.

Президенти США	Від республіканської партії	Від демократичної партії	Роки перебування при владі

Обговоріть, подискутуйте

1. Які основні фактори сприяють провідному становищу США в сучасному світі?
2. Чому фінансову та економічну кризу, що розпочалася у 2008 р., інколи порівнюють з Великою депресією?
3. Як ви розумієте поняття «американський спосіб життя»?

Творчо попрацюйте

Зробіть складний план доповіді «Найбільш визначний президент США... у XX або на початку XXI ст.».

ДАТИ І ПОДІЇ

23 січня 1992 р. – встановлення дипломатичних відносин між США та Україною

11 вересня 2001 р. – напад терористів на Світовий торговельний центр

§17 Канада

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

Пригадайте, що ви знаєте про Канаду з курсу всесвітньої історії попереднього періоду.

1 ***Становище країни після Другої світової війни.*** У роки Другої світової війни Канада зробила важливий внесок у перемогу антигітлерівської коаліції. Країна з населенням у 12 млн осіб спромоглася мобілізувати до збройних сил 785 тис., або майже 15 % усього самодіяльного населення.

Канадські льотчики відіграли значну роль у повітряному захисті Великої Британії. Канадські війська брали активну участь у висадженні союзницьких сил у Франції 1944 р., у бойових діях на території Італії, Індії, інших країн. 42 тис. канадців загинули в роки війни.

У повоєнний час Канада розвивалася досить успішно. Оскільки воєнні дії відбувалися на великій відстані від її території, ніяких економічних збитків країна не зазнала. Тому перші повоєнні роки вона вийшла на третє місце у світі за обсягом промислового виробництва.

У повоєнні роки зберігалася залежність Канади від Великої Британії, яка репрезентована генерал-губернатором, хоча ще в 1931 р. англійський уряд визнав за Канадою самостійність у внутрішній та зовнішній політиці. Канада входить до Британської співдружності націй. Щоправда, позиції Великої Британії були послаблені після введення в 1947 р. канадського громадянства, а 1949 р. до Канади приєднався Ньюфаундленд, що був доти англійською колонією.

Позиції Сполучених Штатів у 1940–1950-х рр., навпаки, значно зміцніли. Якщо англійські капіталовкладення в канадську економіку становили 16 %, то американські – 76 %. На політичній сцені Канади у повоєнний час діють дві впливові політичні партії – ліберальна і прогресивно-консервативна. Зокрема, ініціатором американсько-канадського зближення був лідер ліберальної партії Л. Сен-Лоран. У 1947 р., перебуваючи на посаді міністра закордонних справ, він виступив за відмову від традиційної орієнтації на Велику Британію і за «тісну співпрацю» зі Сполученими Штатами.

Ставши прем'єр-міністром, Л. Сен-Лоран зважився на подальшу канадсько-американську інтеграцію. Він підтримував якнайширше залучення в економіку країни американського капіталу. Корпорації США скупили в Канаді величезні лісові масиви, землі, багаті на природні копалини, особливо уран, рідкоземельні метали, нафту. Вони вклали кошти в будівництво найбільш сучасних підприємств провідних галузей економіки, а також у банківсько-фінансову сферу.

Л. Сен-Лоран

Посилилася й політична залежність Канади від США. У 1940-х рр. канадський уряд підтримував усі основні заходи американської зовнішньої політики: доктрину Трумена, план Маршалла, створення НАТО, війну в Кореї. Поступово Канада перетворилася на молодшого партнера США.

Особливо рельєфно ця лінія проводилася урядами Канади у 1950–1960-х рр. У 1970-х рр. ситуація дещо змінилася.

Це знайшло конкретне втілення у скороченні участі Канади у військовому механізмі НАТО, в розширенні зв'язків з країнами Спільного ринку, СРСР, установленні 1970 р. дипломатичних відносин із КНР. У 1976 р. прем'єр-міністр Канади відвідав з офіційним візитом Кубу. Помітно пожвавилася в 1970-х рр. канадсько-японська торгівля, активізувалися економічні відносини з країнами Латинської Америки. Все це свідчило про більш самостійний і незалежний зовнішньополітичний курс Канади.

2 ***Проблема Квебеку***. Однією з найгостріших проблем Канади в 1960–1970-х рр. була національна проблема. Специфікою країни є існування трьох великих етнічних груп: англо-канадці – близько 40 % населення, франко-канадці – близько 27 %, інші національні меншини – близько 33 % (українські канадці – одна з найчисленніших меншин, більше мільйона громадян). Провінція Квебек, 4/5 населення якої становлять франко-канадці, до 1960-х рр. відставала від інших частин країни за рівнем економічного розвитку. Швидка індустріалізація 1960-х рр. корінним чином змінила ситуацію.

У 1960-ті рр. Квебек за рівнем економічного розвитку і соціальної структури вже не поступався Онтаріо й північному сходу США. Але це «вирівнювання» не супроводжувалося зміною основних показників, які характеризують становище трудящих мас. Квебек залишався провінцією найвищого безробіття, нижчого рівня життя, ніж сусідня провінція Онтаріо. Подальше підпорядкування господарського життя Квебеку американським і англо-канадським монополіям не тільки загострило соціальні проблеми, а й супроводжувалося зростанням національної асиміляції. На підприємствах, у конторах переважала англійська мова, без знання якої неможливо було одержати роботу. Середня платня франко-канадців була на 40 % нижчою, ніж в англо-канадців. Застаріла система освіти, яка до того ж знаходилася в руках церковників, великою мірою спричинила усунення франко-канадців від участі в науково-технічному прогресі. Загострення національного питання поставило під загрозу існування Канадської Федерації.

Франко-канадці почали претендувати на збільшення своєї частки в політичному та економічному житті Канади. У провінції з'явилися сепаратистські організації, які виступали за відокремлення Квебеку від Канади. Деякі з сепаратистських організацій діяли терористичними методами. Найяскравішим проявом сепаратистських настроїв населення Квебеку став бойкот візиту британської королеви Єлизавети II у 1964 р.

Частково проблему Квебеку намагався вирішити лідер ліберальної партії франко-канадець **П. Трюдо**, якого 1968 р. було обрано прем'єр-міністром Канади. З його ініціативи 1969 р. парламент ухвалив закон про надання французькій мові статусу другої державної мови на федеральному рівні. Значно більше франко-канадців ставали державними

службовцями. На потреби розвитку провінції почали виділятися додаткові кошти. Проте остаточне вирішення проблеми Квебеку було здійснено у 1980-х рр.

3 ***Конституційна реформа 1982 р.*** На початку 1982 р. британський парламент прийняв останній закон, який має відношення до Канади. Цей закон дістав назву Акт про Канаду 1982 р. На основі цього закону канадський парламент 17 квітня 1982 р. ухвалив Акт про конституцію 1982 р. Нова конституція містила повний текст старої конституції та доповнень до неї, прийнятих британським парламентом до 1975 р., а також новий розділ про основні права і свободи (Хартія прав).

Конституція надала велику самостійність провінціям у вирішенні їхніх внутрішніх справ. Законодавчу владу в провінціях, які формально очолюються лейтенант-губернаторами, здійснюють законодавчі асамблеї, виконавчу – кабінети міністрів на чолі з прем'єрами.

У конституції не знайшла визнання рівноправність франко-канадської нації. Квебек у ній продовжував розглядатись як одна з провінцій Канади, хоч він і мав мовно-культурну специфіку. У день, коли в Оттаві в присутності королеви Єлизавети II святкували прийняття конституції, у Монреалі відбулася багатотисячна демонстрація протесту; у Квебеку за вказівкою провінційного уряду було приспущено прапори. Квебек приєднався до законодавчої реформи лише 1987 р.

Невдоволення положеннями конституції висловлювали й національні меншини, корінні жителі Канади – індіанці, ескімоси, метиси, які вважають, що їхні права не гарантовано.

Хартія прав далеко не повністю проголошувала права й свободи, що містяться в документах міжнародних організацій та ООН. Наприклад, звернено увагу на відсутність таких фундаментальних прав, як право на працю, на житло тощо. До того ж, не фіксувалися гарантії записаних у конституції прав і свобод.

Отже, через 115 років після прийняття британським парламентом Акта про Британську Північну Америку 1867 р. канадці нарешті отримали власну конституцію.

4 ***Соціально-економічний розвиток країни наприкінці XX – на початку XXI ст.*** До 2008 р. економіка Канади розвивалася динамічно і стабільно. Зросли продуктивність праці, ефективність виробництва, обсяг експорту, практично нульовим залишався рівень інфляції. Це сприяло збільшенню прибутків населення, переважна більшість якого (три чверті) працює у сфері послуг.

Фермерське населення разом із членами родин фермерів становить менше 4 % жителів Канади – близько 1 млн осіб. При цьому в країні щорічно виробляється майже 50 млн тонн зерна, більше половини якого надходить на експорт.

Після початку світової фінансової кризи 2008 р., Канада вперше за останні роки зіткнулася із бюджетним дефіцитом, та все одно, інфляцію вдалося втримати на рівні близько 1,6 %. Завдяки зваженій політиці правлячої консервативної партії (прем'єр-міністр Стівен Харпер) кількість безробітних у 2010 р. не перевищувала 8 %. Бідних, за канадськими стандартами, людей налічується майже 9,5 %. Найважливі-

шими галузями економіки країни були і залишаються лісозаготівля та експорт енергоносіїв – нафти і газу. Головним негативним фактором є значний зовнішній борг, що перевищує 1 трлн доларів.

5 ***Українці в Канаді.*** Масове переселення українців до Канади розпочалося наприкінці XIX ст., коли канадський уряд активно стимулював великомасштабну еміграцію з Центральної, Південної та Східної Європи. Першими переселенцями з України стали Іван Пилипів і Василь Жленяк, які 7 вересня 1891 р. прибули з с. Небилів (Галичина) до Канади.

Після Другої світової війни розпочалась остання велика хвиля української еміграції. З 1947 р. по 1955 р. близько 35 тис. українців приєдналися до своїх земляків у Канаді. Більшість, як і перше, походила з Галичини і Буковини, але була також значна група зі Східної України.

У 1989 р. українська етнічна група налічувала близько 1 млн осіб. Більшість осіб українського походження мешкали в провінціях Онтаріо, Альберта, Манітоба та Британська Колумбія.

Провідну роль серед канадських українців відіграє уніатська церква. Існує також українська, протестантська громада.

Найважливішими організаціями культурного розвитку українців у Канаді є різноманітні фундації. Найбільша з них – Українська фундація ім. Тараса Шевченка, заснована у Вінніпезі 1936 р. Деякі українці обіймали важливі посади в урядових кабінетах, серед них – Роман Гнатишин, родом із провінції Саскачеван, який став генерал-губернатором Канади. Іван Сопінко призначений членом Верховного суду країни. В Канаді діють численні українські наукові установи – Українська вільна академія наук, Інститут дослідів Волині та інші.

У країні видається чимало українських газет і журналів. Серед них – «Український голос», «Новий шлях», «Життя і слово», «Батьківщина» та ін. Проте, на жаль, вони не завжди користуються сучасним літературним правописом, також для мови характерні численні суто галицькі діалектизми та полонізми.

НА ДУМКУ ДОСЛІДНИКА

Із праці канадського вченого українського походження В. Поліщука

Я... знаю українську, польську, російську літературні мови, я слухаю передачі з Монреалю польською, російською й українською мовами. І стверджую, що польські й російські радіопередачі ведуться літературною мовою, натомість українські, за винятком радіокоментаторів, що нещодавно прибули з України... – це лише намагання говорити літературною мовою. Те саме в телепередачах у Торонто – польські ведуться літературною мовою, а українські – дуже рідко. Але загалом, нема передачі, нема інформації, щоб були вони без мовних огріхів.

Спробуйте пояснити причини такого стану речей. Свою думку обґрунтуйте.

Взаємний обмін делегаціями відбувається між містами-побратимами Вінніпегом і Львовом, Ванкувером та Одесою.

Українська діаспора продовжує відігравати велику роль у суспільно-політичному й культурному житті Канади.

? Перевірте себе

1. Який внесок зробила Канада в перемогу над нацизмом?
2. Назвіть основні політичні партії Канади.
3. У чому полягає сутність квебекської проблеми?
4. У чому полягає значення конституційної реформи 1982 р.?
5. Яка роль української діаспори в суспільно-політичному житті Канади?

Виконайте завдання

Позначте на карті Канади місця найбільшого розселення української діаспори.

Обговоріть, подискутуйте

Що можна зробити, щоб наші земляки у Канаді ширше користувалися літературною мовою?

Творчо попрацюйте

Використавши додаткові джерела, визначте, яку допомогу надала українська діаспора Канади Україні за роки незалежності. Напишіть есе про одного з діаспорних вчених, освітян, бізнесменів, який/яка надає реальну допомогу українцям.

ДАТИ І ПОДІЇ

1947 р. – ухвалення закону про канадське громадянство
1982 р. – конституційна реформа

Узагальнення до теми 3

1. Внаслідок Другої світової війни відбулося зміцнення світової ролі Сполучених Штатів, що пояснювалося такими причинами:
   - *на відміну від європейських країн, територія США не стала об'єктом ведення бойових дій, а, отже, і не зазнала руйнувань;*
   - *економіка США значно збагатилася за рахунок виготовлення військової продукції та надання кредитів; долар став світовою валютою;*
   - *наприкінці 1945 р. США монопольно володіли атомною зброєю.*
2. Після смерті Ф. Рузвельта в країні почали домінувати прихильники побудови світового порядку за американським зразком.
3. В той же час у самих США відбувалася гостра боротьба чорношкірого населення за свої права, яка закінчилася його перемогою і визнанням рівності між білими і небілими американцями. У 2008 р. Сполучені Штати вперше очолив представник не білої раси.
4. США досягли визначних успіхів у науково-технічній сфері (комп'ютеризації, освоєнні космосу тощо).
5. Однією з провідних країн світу стала Канада, у суспільно-політичному і культурному житті якої велику роль відіграють вихідці з України.

4

ТЕМА

Країни Західної Європи

§18 Особливості суспільно-політичного та економічного розвитку країн Західної Європи у другій половині XX – на початку XXI ст.

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

Які країни Західної Європи під час Другої світової війни виступали на боці антигітлерівської коаліції, а які – на боці Німеччини?

1 ***План Маршалла та відбудова економіки.*** Війна зруйнувала економіку багатьох європейських держав. Рівень промислового виробництва становив лише незначну частину довоєнного рівня, а запаси твердої валюти були практично вичерпані. Виробництво харчових продуктів впало до найнижчого в цьому столітті показника; відтак було запроваджено карткову систему Мільйони людей залишилися без роботи, втратили заощадження, потерпали від голоду.

Натомість Сполучені Штати, які найменше постраждали під час війни, навпаки, змогли накопичити значні ресурси. Частину їх було вирішено використати для стабілізації становища в країнах Європи. Так народився план здійснення цілого комплексу різноманітних заходів, що отримали назву **«план Маршалла»** – за прізвищем тодішнього державного секретаря США Джорджа Маршалла, який 5 червня 1947 р. з трибуни Гарвардського університету офіційно озвучив наміри влади США взяти активну участь у повоєнному відродженні Європи.

Згідно із планом шістнадцятьом європейським країнам (Австрії, Бельгії, Великій Британії, Західній Німеччині, Греції, Данії, Ірландії, Іслан-

дії, Італії, Люксембургу, Нідерландам, Норвегії, Португалії, Туреччині, Франції, Швеції та Швейцарії), які погодилися на участь у цьому трансатлантичному проекті (пізніше до них приєдналася й Західна Німеччина), протягом чотирьох років було надано кредити на суму близько 12,4 млрд доларів. Основна частка з цих сум припала на Велику Британію (2,8 млрд), Францію (2,5 млрд), Італію і Західну Німеччину (по 1,3 млрд) та Нідерланди (1 млрд). Переважна більшість наданих коштів була витрачена на закупівлю американських же товарів (запасні частини, сировину, харчі, добрива, машини, технічне обладнання) та – в рамках доктрини «холодної війни» – на військове переозброєння.

Сполучені Штати запросили до участі в реалізації плану всі європейські держави. «*Наша політика спрямована не проти якоїсь держави чи доктрини, а проти голоду, злиднів, відчаю та хаосу*», – твердив Дж. Маршалл. Така пропозиція не могла не викликати зацікавленість. Позиція СРСР із цього приводу знайшла своє відображення у телеграмі радянським послам у Східній Європі від 22 червня 1947 р. з побажанням, «щоб дружні союзні країни зі свого боку виявили відповідну ініціативу у забезпеченні своєї участі у розробці вказаних економічних заходів».

Наприкінці червня 1947 р. з метою обговорення деталей плану до Парижа прибув міністр іноземних справ СРСР В. Молотов. Він мав інструкції при обговоренні будь-яких конкретних пропозицій, що стосувалися американської допомоги Європі, заперечувати лише проти таких умов допомоги, «які могли б мати наслідком ущемлення суверенітету європейських країн або порушення їхньої економічної самостійності».

Проте, у розпал тристоронніх зустрічей з представниками Франції і Великої Британії по лінії радянської розвідки було отримано повідомлення про закулісні домовленості англійського керівництва із заступником державного секретаря США Клейтоном у жодному разі не допускати участі СРСР у плані Маршалла, і протидіяти виплатам йому раніше узгоджених репарацій. Це одразу зробило подальші переговори безперспективними.

Що стосується інших держав, то для них участь у плані Маршалла була обмежена деякими істотними попередніми умовами – зокрема, американці вимагали виведення комуністів (тобто, представників найбільших на той час політичних партій, скажімо, у Франції чи Італії) із складу урядів країн, які підписували з ними договір, пільг для розвитку американського бізнесу, а також відмови від орієнтації економік на інтеграцію з Радянським Союзом. Природно, що країни Східної Європи

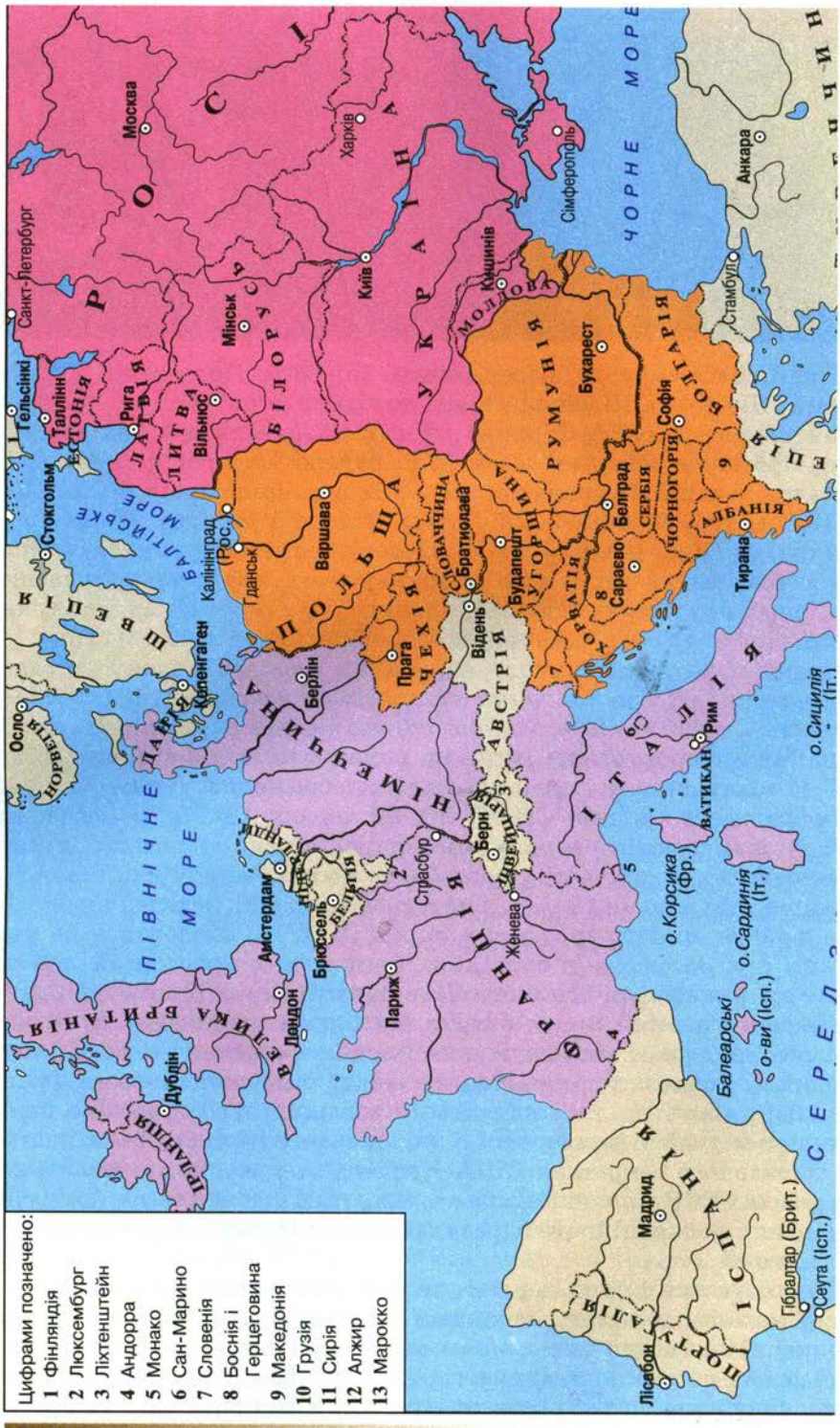

Країни Європи на початку XXI ст.

погодитися на це не могли. Крім них, від участі в американському проекті ухилилась Фінляндія.

План було затверджено конгресом 3 квітня 1948 р., і його почали втілювати в життя. Протягом короткого часу в країнах-учасницях було взято під контроль інфляцію і відновлено довіру до національних валют, пожвавлено промислове й сільськогосподарське виробництво. Починаючи з 1951 р. план Маршалла був замінений законом, що передбачав одночасне надання не тільки економічної, але й військової допомоги. Деякі ширші завдання, зокрема усунення торговельних бар'єрів та звільнення Європи від залежності, пов'язаної з отримуванням допомоги, також були частково реалізовані.

2 ***Інтеграційні процеси в Європі наприкінці XX– на початку XXI ст.***

Ще 1947 р. було створено перші міжнародні економічні організації країн Західної Європи. У липні 1947 р. в Парижі на нараді представників 16 європейських держав було утворено Комітет європейського економічного співробітництва, який розпочав свою роботу в напрямку реалізації плану Маршалла. Європейська економічна інтеграція великою мірою залежала від подолання протиріч між Францією та Німеччиною, які за останні 70 років тричі воювали одна з одною. Міністр закордонних справ Франції Робер Шуман дійшов до висновку, що кращим засобом уникнути нової війни є об'єднання сталеливарної та вугільної промисловості обох країн, що зробило б неможливим таємне виробництво озброєнь (**план Шумана**). Одночасно можна було підвищити ефективність цих галузей. У травні 1950 р. відбулося об'єднання виробництва сталі й вугілля Франції та ФРН. У квітні 1951 р. до них приєдналися Італія, Бельгія, Нідерланди і Люксембург, що разом із ФРН і Францією підписали в Парижі **Договір про створення Європейського об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС)**.

У 1957 р. було утворено ще дві міжнародні організації: **Європейське товариство з атомної енергії (Євратом)**, покликане об'єднати зусилля його членів у сфері ядерних досліджень і використання ядерної енергії, та **Європейське економічне співтовариство (ЄЕС)**, відоме під назвою Спільний ринок. Договір про створення ЄЕС 25 березня 1957 р. в Римі підписали 6 держав: ФРН, Франція, Італія, Бельгія, Люксембург і Нідерланди. Метою створення ЄЕС було посилення позицій європейської економіки на світовому ринку за допомогою координації економічної політики її членів. У 1961 р. до нього намагалася приєднатися Велика Британія, проте її вступ до ЄЕС було двічі заблоковано президентом Франції Шарлем де Голлем. Вступ Великої Британії до ЄЕС відбувся тільки 1973 р. разом із Данією та Ірландією.

У 1981 р. до організації було прийнято Грецію, 1986 р. – Іспанію і Португалію, а 1995 р. – Австрію, Фінляндію і Швецію (всього 15 членів).

На межі 1990-х рр. інтеграційні процеси в Європі набули нового динамізму.

Підготування нової інтеграційної угоди зайняло приблизно три роки. Початок поклала сесія Євроради в Ганновері (27–28 червня 1988 р.), що доручила президентові Генеральної комісії ЄЕС Жаку Делору «вивчити й підготувати пропозиції щодо конкретних етапів, які ведуть до економо-

мічного та валютного союзу». Проект Договору про Європейський Союз було опубліковано 17 квітня 1989 р.

Після цього текст угоди тричі обговорювався на сесіях Європейської ради.

7 лютого 1992 р. в нідерландському м. Маастрихт, на стику кордонів Нідерландів, Бельгії та ФРН, міністри закордонних справ і міністри фінансів країн – членів ЄЕС (Бельгії, Данії, Люксембургу, Нідерландів, Іспанії, Італії, Ірландії, Португалії, Греції, Франції, Німеччини, Великої Британії) підписали Договір про Європейський Союз, що передбачав поетапну трансформацію ЄЕС у новий економічний, валютний, а в перспективі – політичний Європейський Союз.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Із Маастрихтського договору

Стаття 1. Даний договір знаменує собою новий етап у процесі створення як ніколи раніше згуртованого союзу народів Європи, у якому рішення приймаються якомога відкритіше і максимально наближено до громадянина.

Союз засновується на базі Європейського співтовариства, доповненого сферами політики і формами співробітництва, відповідно до даного договору.

Стаття 2. Союз ставить перед собою наступні цілі:

– ...посилити захист прав та інтересів громадян держав-членів шляхом запровадження громадянства Союзу.

– зберігати і розвивати Союз як простір свободи, безпеки та законності, у якому вільне пересування осіб забезпечується... відповідними заходами стосовно контролю на зовнішніх кордонах.

Прокоментуйте наведений текст. Висловіть своє ставлення до цілей, проголошених у ньому. Чи всі з них є на сьогодні реалізованими?

Договором були закріплені 5 критеріїв, яких повинні були дотримуватись країни, які вступали у Європейський валютний союз:

дефіцит державного бюджету не вищий 3 % ВВП;
державний борг нижчий 60 % ВВП;
рівень інфляції до 2,6 % ВВП;
дворічне узгоджене обмеження коливань національної валюти;
довгострокові процентні ставки за державними облігаціями не повинні перевищувати середнє значення відповідних ставок у країнах з найнижчою інфляцією більш, ніж на 2 %.

Також передбачалися часткова відмова країн-учасниць від суверенітету у сфері зовнішньої та воєнної політики, розширення прав основних інституцій Європейського Союзу – Ради міністрів Європарламенту, Комісії європейських товариств, збільшення наднаціональних повноважень ЄС у царині соціальної політики, охорони навколишнього середовища, промисловості, культури, охорони здоров'я. Після ратифікації всіма країнами-учасницями договору, він набув чинності у листопаді 1993 р.

На початок 2011 р. до складу Євросоюзу входили 27 держав: Австрія, Бельгія, Болгарія, Велика Британія, Угорщина, Німеччина, Греція, Данія (у 1985 р. із складу ЄС вийшла її автономія – Гренландія), Ірландія, Іспанія, Італія, Кіпр, Латвія, Литва, Люксембург, Мальта, Нідерланди,

Польща, Португалія, Румунія, Словаччина, Фінляндія, Франція, Чехія, Швеція і Естонія. Ще 5 країн мали статус кандидата: Ісландія, Македонія, Туреччина, Хорватія і Чорногорія.

У зоні Євросоюзу діють узгоджені норми законів, що забезпечують вільне переміщення людей, товарів та послуг. Вироблені принципи спільної зовнішньої і оборонної політики. 17 країн користуються єдиною валютою (євро). Між 22-ма державами, що підписали між собою відповідну (Шенгенську) угоду, діє спрощений паспортний і митний контроль.

Прапор Євросоюзу

Вищий політичний орган ЄС (**Рада Європейського Союзу**) складається з керівників держав і урядів, а також міністрів іноземних справ країн-членів. Другим законодавчим органом ЄС є **Європарламент**, склад якого (за квотами, розмір яких залежить від кількості населення) безпосередньо обирається громадянами ЄС терміном на 5 років. Найменша квота від країни – 6 депутатів, найбільша – 96. Голова Європарламенту обирається на 2,5 роки.

Функцію вищого органу виконавчої влади ЄС виконує **Єврокомісія**, до складу якої входять по одному представнику від кожної країни-члена ЄС.

Європейський Союз одночасно поєднує у собі ознаки міжнародної організації і держави. Таке становище продиктоване трьома можливими рівнями інтеграції: членство в ЄС, членство у зоні дії запровадженої у 1999 р. єдиної валюти (євро) і повна або часткова участь в Шенгенській зоні. Наприклад, Данія, Швеція і Велика Британія не стали вступати у зону євро, Норвегія, Ісландія і Швейцарія, не будучи членами ЄС, тим не менше, входять до Шенгенської зони, а у Чорногорії і Республіці Косово платіжним засобом служить євро.

На території Євросоюзу виготовляється близько 21 % світової промислової продукції, тут же містяться головні офіси 161 з 500 найбільших за прибутками світових компаній.

Європейський Союз має свій прапор (12 золотих п'ятикутних зірок на темно-блакитному тлі). У 2004 р. було підписано Конституцію, але вона не набрала сили, оскільки її не ратифікували уряди Франції і Нідерландів, і була замінена Лісабонським договором, прийнятим у 2007 р. Лісабонський договір поклав початок існуванню «нового» ЄС. Зараз в організацію входять 27 членів. Система установчих документів «нового» ЄС складається з короткого документу, який зберіг назву Договір про Європейський Союз (55 статей) і великого документу, що має назву Договір про функціонування Європейського Союзу (358 статей). ЄС установлює різнобічні контакти з іншими регіональними організаціями, має угоди з асоційованими членами – країнами Африки, Ізраїлем, країнами Східної Європи і стає дедалі важливішим фактором світової політики.

Іншою впливовою європейською організацією вважають **Раду Європи** (РЄ) — міжнародну міжурядову організацію, створену 5 травня 1949 р. в Лондоні. До країн-засновниць РЄ відносять: Бельгію, Велику Брита-

нію, Данію, Ірландію, Італію, Люксембург, Нідерланди, Норвегію, Францію. Головними органами РЄ є: Комітет міністрів закордонних справ країн-членів Ради Європи і Консультативна парламентська асамблея. Комітет на основі принципу одностайності виробляє політичні рекомендації урядам країн-членів Ради Європи, які, між іншим, підлягають ратифікації парламентами. Консультативна парламентська асамблея РЄ обговорює та ухвалює більшістю голосів рекомендації Комітету міністрів закордонних справ. Цікаво, що в роботі Асамблеї від кожної країни-учасниці обов'язково беруть участь і представники парламентської більшості, і делегати від опозиції. При Раді Європи функціонують:

Європейська комісія з прав людини;
Європейський суд із прав людини;
Європейський центр молоді;
Європейський молодіжний фонд;
Інформаційний центр охорони природи.

Основні органи Ради Європи розміщено у Страсбурзі (Франція). Упродовж довгих років РЄ була маловпливовою інституцією, роль якої значно зросла лише наприкінці 1980 – на початку 1990-х рр. у зв'язку з геополітичними змінами у світі та з прискоренням процесу євроінтеграції. У 1995 р. Україна стала членом Ради Європи.

? Перевірте себе

1. Чому було прийнято план Маршалла і які наслідки він мав для Європи?
2. У чому полягав план Шумана?
3. Висловіть своє ставлення до ідеї створення Спільного ринку. Свою думку обґрунтуйте.
4. Чим було викликано запровадження єдиної європейської валюти?
5. Які організації функціонують при Раді Європи?

Виконайте завдання

1. Складіть схему органів влади Ради Європи.
2. Заповніть таблицю «Європейська інтеграція» за схемою: назва організації – дата створення – місце створення – учасники – напрям діяльності.

Обговоріть, подискутуйте

Яке значення Маастрихтських угод для подальшої долі Європи?

Творчо попрацюйте

Використовуючи додаткові джерела, напишіть реферат про участь країни в діяльності Ради Європи, про допомогу цієї організації нашій країні.

ДАТИ І ПОДІЇ

Квітень 1948 р. – прийняття плану Маршалла
Травень 1949 р. – створення Ради Європи
Квітень 1951 р. – підписання договору про створення Європейського об'єднання вугілля і сталі
Березень 1957 р. – підписання Римського договору
Лютий 1992 р. – підписання Маастрихтського договору

§19 Велика Британія

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

Яким було економічне становище Великої Британії після закінчення Другої світової війни?

1 ***Внутрішня і зовнішня політика лейбористських і консервативних урядів у 1940–1970-х рр.*** Народ Великої Британії поряд з іншими країнами антигітлерівської коаліції зробив великий внесок у розгром нацизму. Людські втрати країни в роки війни були порівняно невеликими – 300 тис. убитих і тих, що пропали безвісти. Це в чотири рази менше, ніж у 1914–1918 рр. Хоча воєнні дії на території країни не велися, матеріальні збитки становили 25 млрд фунтів стерлінгів, не враховуючи збитків від бомбардувань, потоплення суден тощо.

Друга світова війна значно послабила позиції Великої Британії на міжнародній арені. Вона втратила багато зовнішніх ринків і майже 25 % закордонних капіталовкладень. Державний борг країни зріс у 4 рази. Під тиском національно-визвольного руху почався розпад Британської імперії.

Характерною рисою економіки Великої Британії було поступове відставання у найважливіших і найпрестижніших галузях промисловості. Якщо в перші півтора повоєнні десятиліття вона посідала за обсягом промислового виробництва друге місце після США у західному світі, то на початку 1960-х рр. — третє, наприкінці 1960-х – четверте.

Економічні труднощі посилювало й те, що підприємцям вигідніше було вивозити капітали за кордон, аніж вкладати їх у національну промисловість. Застаріле устаткування оновлювалося поволі, великі кошти йшли на гонку озброєнь. Велика Британія брала активну участь у збройних акціях на Сході, у створенні воєнно-політичних блоків у Європі та Азії, тримала свої війська в країнах, що входили до складу Співдружності націй (колишніх британських колоніях); за витратами на озброєння поступалася тільки США.

Лейбористський уряд **К. Еттлі** (1945–1951 рр.) провів націоналізацію і реконструкцію низки галузей економіки. До рук держави перейшли Англійський банк, підприємства вугільної та газової галузей промисловості, електростанції, залізниці, річковий і вантажний автомобільний транспорт. Колишні власники отримали 2,5 млрд фунтів стерлінгів, хоча це були найвідсталіші та найзбитковіші підприємства, їх утримання й реконструкція лягли на плечі платників податків. Це викликало невдоволення широких верств населення, яке посилилося разом із неефективністю соціальних реформ і привело до поразки лейбористів на виборах 1951 р. Після цього 13 років країною правили консерватори. До влади повернувся У. Черчілль (1951–1955 рр.); його наступником був Е. Іден. У внутрішній політиці консерватори скоротили асигнування на освіту, соціальне страхування, підвищили ціни на побутові послуги. Вартість життя зросла на 20 %. У зовнішній політиці консерватори проводили активний курс на «стримування комунізму», зміцнювали англо-американський союз.

З 1964 р. по 1979 р. (за винятком періоду з червня 1970 р. по лютий 1974 р., коли при владі перебував консервативний кабінет Е. Хіта), на політичному олімпі Великої Британії панували лейбористи. Кабінети Г. Вільсона (1964–1970 і 1974–1976 рр.) та Дж. Каллагена (1976–1979 рр.), попри всі їхні зусилля, здійснивши обіцяну тред-юніонам націоналізацію, збільшивши видатки на соціальні програми і змінивши податкову систему, все ж не домоглися економічної стабілізації. Країна втратила свої позиції на світовій арені.

2 ***Ліквідація Британської імперії.*** Опір колоніальній політиці Великої Британії почав наростати після Другої світової війни. Англійці вже не могли утримати свої позиції в Індії. Уряд Великої Британії в 1947 р. розділив свою колишню колонію на дві незалежні держави – Індію й Пакистан. У 1948 р. здобув незалежність о. Цейлон (нині Шрі-Ланка). Того ж року суверенітет отримала Бірма.

Головний етап деколонізації Британської імперії розпочався наприкінці 1950-х рр. У 1957 р. здобула незалежність перша держава Чорної Африки – британська колонія Гана. У 1960 р. прем'єр-міністр Великої Британії Гарольд Макміллан вимовив свою сакраментальну фразу про «вітри перемін», що дмуть над Африканським континентом. Того ж року британська колонія Нігерія здобула незалежність. За нею були Уганда (1962 р.), Кенія (1963 р.), Танзанія, Замбія, Малаві (усі – 1964 р.), Ботсвана і Лесото (обидві – 1966 р.), Свазіленд (1968 р.) та ін.

В Азії незалежність здобули Малайзія (1963 р.), згодом Бруней (1983 р.). На Близькому Сході суверенітет отримала Трансіорданія (нині Йорданія). Велика Британія змушена була відмовитися від управління Палестиною.

Більшість колишніх британських колоній входять до Британської співдружності націй, яка була створена на основі Вестмінстерського статуту 1931 р. і сучасних форм набула після Другої світової війни. Членами Співдружності є 49 держав. Різного часу із неї вийшли Бірма (1948 р.), Ірландія (1949 р.), Судан (1956 р.), ПАР (1961 р.), Пакистан (1972 р.).

Співдружність проводить на регулярній основі консультації прем'єр-міністрів і міністрів фінансів, а також має постійно діючі комітети з економіки, науки, освіти. Усі країни й території, що утворюють Співдружність (окрім Канади), входять до стерлінгової зони й підтримують тісні зовнішньоекономічні відносини з Великою Британією. У рамках Співдружності здійснюється тісне співробітництво у військових питаннях – підготуванні кадрів, постачанні зброї, розвитку військових галузей промисловості.

На території ряду колишніх колоній зберігаються англійські військові бази. Проте сучасні тенденції світового розвитку неминуче ведуть до повного суверенітету і незалежності колишніх англійських колоній, а Британська імперія вже давно стала надбанням історії.

3 ***Консерватори при владі: «Тетчеризм» і Дж. Мейджор.*** У травні 1979 р. на парламентських виборах перемогу здобула консервативна партія на чолі з М. Тетчер. Лідер консерваторів стала першою в британській історії жінкою-прем'єром.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Маргарет Тетчер (1925) – прем'єр-міністр Великої Британії у 1979–1990 рр. Перша і поки єдина жінка на цій посаді, відома в політичних колах як «залізна леді». Її адміністрацією було зменшено бюджет та скорочено видатки на соціальні програми, зокрема, на охорону здоров'я, освіту та будівництво житла. Вона також запровадила обмеження на друк грошей та прагнула зменшити вплив профспілок.

Консерватори прийшли до влади з чітко опрацьованою програмою дій. Її метою було вивести Велику Британію з соціально-економічного застою. Для цього, на думку М. Тетчер, було необхідно:

зупинити інфляцію, посилення якої розладнало господарське життя країни;

зменшити податки на прибутки корпорацій та особисті доходи, що дало б змогу збільшити інвестиції в економіку;

докорінно звузити державне втручання в господарські та соціальні справи, що доти негативно впливало на зростання економіки;

«приборкати» свавілля профспілок, які, за переконанням консерваторів, зосереджували у своїх руках «надмірну владу», що підривало розвиток бізнесу.

Маргарет Тетчер

ПОГЛЯД УЧАСНИКА ПОДІЙ

З телевізійного виступу М. Тетчер у квітні 1979 р.

У цій країні є люди, яких можна й потрібно назвати великими руйнівниками; вони мріють знищити суть вільного суспільства, що ми маємо. Багато хто із цих руйнівників перебуває у профспілках.

Висловіть своє ставлення до слів М. Тетчер. Чи поділяєте ви її позицію стосовно профспілок?

Висунута програма передбачала, отже, докорінні зміни у соціально-економічній політиці уряду.

У соціальній сфері Тетчер застосувала принцип: хто достатньо заробляє, тому нема чого безплатно вчитись і лікуватись. Політичною філософією прем'єр-міністра став вислів: *«Безплатний сир буває тільки в мишоловці»*.

Унаслідок політики «тетчеризму» на 1 млн скоротилася кількість безробітних, понад 60 % англійців стали власниками квартир чи будинків, кожен четвертий британець зробився власником акцій, середні прибутки населення зросли на 30 %; скоротилися кількість страйків і членство у тред-юніонах.

М. Тетчер виходила з того, що Велика Британія повинна мати сильну армію та флот і вдосконалювати ядерну зброю. Вона була однією з головних захисників доктрини «ядерного стримування».

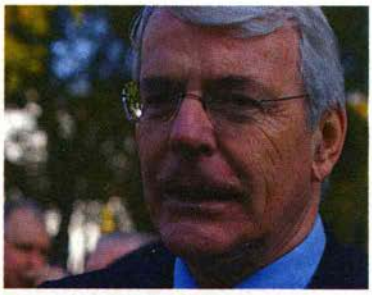

Джон Мейджор

Занадто догматична політика «тетчеризму» поступово похитнула економіку країни. Майже 9,5 млн британців потрапили до категорії бідняків. Спроба М. Тетчер запровадити новий подушний податок (його в однаковому розмірі мали сплачувати всі британці, незалежно від отримуваних прибутків) наразилася на опозицію не лише з боку її противників, а й навіть у середовищі консервативної партії. З цих причин у листопаді 1990 р. М. Тетчер змушена була подати у відставку.

Місце Маргарет Тетчер у керівництві консервативної партії посів один з її критиків – **Джон Мейджор**, якого й призначили прем'єр-міністром.

ПОГЛЯД УЧАСНИКА ПОДІЙ

Із спогадів Дж. Мейджора

Мій спадок був не багатообіцяючим. Ми були на порозі війни (у Персидській затоці. – *Авт.*). Економічні бульбашки 1980-х лопалися. Інфляція досягала двозначних цифр.. Безробітних ставало більше приблизно на 50 тис. у місяць. Ціни на житло падали. Економіка перебувала у першій фазі гострої рецесії. Попереду вимальовувалось падіння розвитку економіки, вартості акцій, торгівлі й довіри – все це безпосередньо було пов'язане з розміром буму наприкінці 1980-х.

Спробуйте пояснити, чому політика М. Тетчер спричинила подібні наслідки. Свою точку зору обґрунтуйте.

Новому прем'єрові вдалося частково відродити втрачену за Тетчер довіру виборців – на парламентських виборах 1992 р. консерватори, хоча й не без труднощів, все-таки змогли перемогти лейбористів. Проте вже через кілька місяців розпочалася фінансова криза, внаслідок якої відбулося різке падіння британського фунта. Уряду Великої Британії довелося вийти з європейської валютної системи, що відіграло свою позитивну роль: адже зниження валютного курсу сприяло збільшенню експорту. Своєму наступникові Дж. Мейджор залишив вже відроджену економіку, після 5 років приросту, з рівнем інфляції, що досягав лише 2,6 %.

4 ***Велика Британія у 1997–2010 рр.*** 1 травня 1997 р. на чергових парламентських виборах перемогу здобули лейбористи, на чолі з Тоні Блером.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Ентоні (Тоні) Блер (1953) – прем'єр-міністр Великої Британії у 1997–2007 рр. Прихильник зовнішньої політики, що здійснювали США. Підтримав вторгнення у Афганістан та Ірак, внаслідок чого зіткнувся з різкою критикою більшості ліберально настроєних британців, у тому числі прихильників своєї власної партії. Блеру приписують заслугу повернення лейбористської партії до центру британської політики.

Тоні Блер

Основним чинником перемоги лейбористів було те, що після 18-річного правління консерваторів британці прагнули змін, свіжих ідей та нових людей. На відміну від згуртованих лейбористів, правляча партія втратила обличчя – до 1 травня не вщухали дебати про впровадження євровалюти. Перемогу лейбористам принесли Шотландія, Уельс, великі та середні міста, населені значною мірою «кольоровими». Шотландцям та уельсцям Т. Блер обіцяв більшу незалежність, кольоровим іммігрантам – те, що боротиметься проти расизму. Лідер нових лейбористів прагнув догодити і жителям островів, і континентальній Європі, з якою він сподівався значно розширити інтеграцію. Багато голосів Т. Блеру принесли плани на зміцнення позицій вільного підприємництва та приватної ініціативи, але із сильною соціальною політикою та зростанням впливу профспілок.

За час перебування при владі уряд лейбористів і справді здійснив певні кроки з виконання передвиборчих зобов'язань. Зокрема, з 1997 р. британські робітники отримали право на оплачувану тритижневу відпустку, а з 1999 р. – чотиритижневу.

Також Т. Блер наважився розпочати конституційну реформу. Одним з основних напрямів цієї реформи було надання більшої автономії Шотландії та Уельсу. Питання про шотландський парламент і Асамблею Уельсу було вирішено у вересні 1997 р. на референдумах.

У цілому Т. Блер твердив, що дотримується стратегії «третього шляху», тобто поєднання ринкової економіки і соціальної справедливості, а також обмеження неконтрольованої свободи підприємництва, яку запровадили консерватори.

27 червня 2007 р. Т. Блера змінив його колега по партії **Гордон Браун**, що виступив з ініціативами будівництва нового дешевого і екологічного житла у британських провінціях і на колишніх військових полігонах. Крім того, він продовжив конституційну реформу, спрямовану на забезпечення прозорості і відповідальності влади перед народом.

Під тиском опозиції Г. Браун у червні 2009 р. змушений був оголосити про початок розслідування у зв'язку з участю Британії у війні в Іраці, але зробив все можливе, щоб виправдати позицію Т. Блера.

Рішучі дії уряду після початку світової економічної кризи дозволили пом'якшити її наслідки для економіки Великої Британії, але часткова націоналізація банківської системи, скорочення податків і стимулювання попиту стало причиною рекордного дефіциту бюджета і призвело до згортання ряду важливих соціальних програм.

Девід Кемерон

ПОГЛЯД УЧАСНИКА ПОДІЙ

Із виступу лідера консервативної партії Великої Британії Д. Кемерона 16 квітня 2010 р.

Гордон Браун намагається переконати нас, що він зможе захистити системи освіти і охорони здоров'я. Йому це не вдасться – ця людина нагородила Велику Британію найбільшим дефіцитом бюджету серед розвинутих країн.

Прокоментуйте наведений текст. Чи справедливі, на вашу думку, докори Д. Кемерона? Свою точку зору обґрунтуйте.

На хвилі критики політики Г. Брауна на парламентських виборах 6 травня 2010 р. найбільше число мандатів здобула партія консерваторів, яка 12 травня, вперше у післявоєнній історії Великої Британії, сформувала коаліційний уряд з ліберал-демократами. Уряд очолив **Девід Кемерон**. Він ініціював програму обмежень, розраховану на 5 років і спрямовану на зниження дефіциту державного бюджету з 11 % у 2010 р. до близько 1 % у 2015 р.

5 жовтня 2010 р. Д. Кемерон змушений був вибачитися перед виборцями за те, що не зміг виконати у повному обсязі свою обіцянку щодо збереження допомоги по догляду за дітьми – її було позбавлено близько 1,2 млн осіб.

5 ***Українсько-британські відносини.*** Дипломатичні відносини між Україною та Великою Британією було встановлено 1992 р. У 1995 р. президент Л. Кучма, а наступного року – Дж. Мейджор обмінялися офіційними візитами. Сприятливою обставиною для поглиблення українсько-британського діалогу є наявність на «туманному Альбіоні» 35-тисячної української громади. Перші українці у Великій Британії з'явилися наприкінці XIX ст. Нова еміграційна хвиля припала на час після Другої світової війни, коли сюди прибули 25 тис. українців, серед яких більшість становили звільнені з таборів в'язні, вояки УПА та дивізії СС «Галичина» (8,5 тис.).

99 % українців Великої Британії живуть в Англії, більшість з них – в індустріальних містах Центральної Англії та близько 2 тис. – у Лондоні. Порівняно з іншими національностями український етнос становить відверту меншість – 0,03–0,04 %. 75 % британських українців не мають підданства.

Незважаючи на цей важливий політичний фактор, життєвий рівень такий самий або навіть дещо вищий, ніж у середньому в країні серед працюючих. Більшість українських родин має власні будинки. Майже 80 % українців зайняті фізичною і некваліфікованою працею майже в усіх галузях економіки. Інші – службовці – працюють у різноманітних комерційних бюро, на підприємствах. Серед українців зростає кількість інженерів, техніків, архітекторів.

Культурне життя діаспори досить різноманітне. Велику популярність у Великій Британії мають хори «Діброва», «Гомін», танцювальний ансамбль «Орлик». У Лондоні діють бібліотека і невеликий музей ім. Т.Г. Шевченка. «Союзом українців у Великій Британії» відкрито вечірні українські школи та молодіжні організації. Більшість британських

українців – католики. Одним із найбільших україномовних видань є заснована 1947 р. газета «Українська думка» та журнал «Український огляд». Хоча українська мова зазвичай вживається в сімейному побуті та у церквах, англомовне оточення, змішані шлюби перешкоджають розвиткові рідної мови.

? Перевірте себе

1. Якими були наслідки Другої світової війни для Великої Британії?
2. Чим була спричинена ліквідація Британської імперії?
3. Поясніть термін «тетчеризм».
4. Перелічіть особливості життя українців у Великій Британії.

Виконайте завдання

Зробіть порівняльну таблицю політики Р. Рейгана і М. Тетчер.

Реформи	Р. Рейган	М. Тетчер
В економічній сфері		
У фінансовій сфері		
У соціальній сфері		

Обговоріть, подискутуйте

У чому полягають відмінності між політикою М. Тетчер і Т. Блера?

Творчо попрацюйте

Використавши додаткові джерела, зробіть історичний портрет М. Тетчер, не лише як «залізної леді», а й як людини, не позбавленої людських почуттів.

ДАТИ І ПОДІЇ

Листопад 1990 р. – відставка М. Тетчер
1992 р. – встановлення дипломатичних стосунків між Україною та Великою Британією

§20 Франція

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

Пригадайте становище у Франції після закінчення Другої світової війни.

1 ***Четверта республіка.*** Після визволення у Франції склалася нова політична ситуація. Колишні політичні сили, які уособлювали Третю республіку, були скомпрометовані внаслідок їхньої капітуляції перед нацистами. На політичну арену вийшли нові суспільно-політичні об'єднання. Впливовою силою став Союз деголлівців. Найбільшими політичними партіями стали Французька комуністична партія (ФКП), яка 1945 р. нараховувала 800 тис. членів, Французька соціалістична партія (ФСП), 1946 р. – 350 тис. членів.

9 вересня 1944 р. генерал Шарль де Голль сформував коаліційний Тимчасовий уряд, до якого увійшли учасники руху Опору. Вся повнота влади була фактично зосереджена в руках голови Тимчасового уряду.

Становище у Франції було дуже складним. Двічі відбувалися вибори до Установчих зборів, тричі проводився референдум. Нарешті, 13 жовтня 1946 р. було прийнято конституцію Четвертої республіки (Перша республіка існувала в 1792–1804 рр., Друга – в 1848–1852 рр., Третя – в 1870–1940 рр.). Вона декларувала право на працю, відпочинок, організацію профспілок, проведення страйків, право робітників на участь в управлінні підприємствами.

Відповідно до нової конституції Франція проголошувалася парламентською республікою, парламент поділявся на дві палати – Національні збори і Раду республіки. В руках першої палати було, власне, зосереджено всю владу. Вона ухвалювала закони і контролювала діяльність уряду. Президентові республіки, якого обирали на 7 років, надавалися другорядні функції. **24 грудня 1946 р.** нова конституція набрала чинності.

Четвертій республіці дісталася дуже складна економічна спадщина. Першому урядові на чолі з соціалістом Полем Рамадьє були потрібні великі капіталовкладення для пожвавлення економіки.

Велику допомогу Франції надали Сполучені Штати, реалізуючи план Маршалла. Проте, приймаючи допомогу, Франція послідовно захищала свій суверенітет. Так, у 1954 р. саме рішення французького парламенту заблокувало ідею створення об'єднаної європейської армії.

За рахунок зовнішніх позик і кредитів за планом Маршалла з 1946 по 1958 р. країна одержала 12 млрд доларів. Як наслідок, прискорилися темпи економічного розвитку. У 1948 р. промисловість Франції перевершила довоєнний рівень, а 1958 р. випуск промислової продукції зріс у 2,5 раза порівняно з довоєнним. У сільському господарстві цього рівня було досягнуто 1950 р.

У червні 1949 р. Франція стала членом НАТО. У квітні 1951 р. вона виступила співзасновницею Європейського об'єднання вугілля і сталі. Утворення цього об'єднання зміцнило міжнародні позиції Франції, сприяло налагодженню торгового, економічного, культурного співробітництва. У 1957 р. в Римі було підписано угоду про створення Спільного ринку, провідну роль в якому відігравала Франція. Проте політична боротьба в країні не вщухала.

За час існування Четвертої республіки змінилося 25 кабінетів. Правляча верхівка країни намагалася запобігти остаточному розпадові імперії. Тому, коли під керівництвом Фронту національного визволення (ФНВ) Алжиру в цій країні 1954 р. розпочалося повстання проти французької влади, уряд узяв курс на його придушення. За статусом Алжир був не колонією, а заморським департаментом. Алжирські французи, які складали 1 млн із 9 млн населення цієї території на півночі Африки, були категорично проти надання країні незалежності.

Алжирська війна побила всі рекорди жорстокості й спустошила скарбницю. У травні 1958 р. криза в Алжирі досягла апогею.

Налякані перспективою нового піднесення демократичного руху, владні структури пішли на ліквідацію Четвертої республіки і запросили де Голля повернутися в політику. Відставний генерал, що в той час спокійно жив у своєму маєтку, погодився.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Із виступу Ш. де Голля на прес-конференції 19 травня 1958 р.

Я самотня людина, яка не змішує себе з жодною партією, з жодною організацією... Я людина, яка не належить нікому, й належить всім... Зараз я повертаюсь до свого села і залишаюсь там у розпорядженні країни.

Прокоментуйте слова де Голля. Які переваги для нього створювала не приналежність до жодної партії?

2 ***Становлення П'ятої республіки. Шарль де Голль.*** 1 червня 1958 р. більшість Національних зборів затвердила де Голля керівником уряду.

Нова конституція Франції, прийнята **28 вересня 1958 р.**, значно звузила повноваження парламенту і розширила права президента. Президент, обираний на сім років не на засіданні парламенту, як досі, а колегією з 80 тис. виборщиків, наділявся повноваженнями голови держави, голови виконавчої влади і головнокомандувача збройних сил. Він мав право розпускати Національні збори, стверджував закони, ухвалені парламентом, але міг видавати і власні декрети, які не потребували ствердження парламентом. 21 грудня 1958 р. 75,5 % виборщиків підтримали кандидатуру Шарля де Голля у президенти Франції. Він чимало зробив для зростання ролі Франції у світі.

Перші свої кроки де Голль присвячує вирішенню колоніального питання. **16 вересня 1959 р.** він публічно визнає право на самовизначення Алжиру. Впродовж наступного року незалежність від Франції отримало більше двох десятків африканських держав, а також В'єтнам й Камбоджа. Де Голль робить максимум, щоб процес відбувався цивілізовано і безболісно.

Із самого початку генерала почала дратувати обстановка секретності, якою було оповите перебування на території Франції натовських військових баз. Американські військові, які їх очолювали, відмовлялися надавати інформацію, що цікавила уряд Франції. Відтак, у 1959 р. президент перевів під французьке командування протиповітряну оборону країни, ракетні війська і підрозділи, виведені з Алжиру. Це не могло не спричинити погіршення стосунків Франції з Вашингтоном. Але де Голль твердо наполягає на праві Франції самостійно визначати свою політику. З вересня 1961 р. на його життя здійснюється цілий ряд – п'ятнадцять – замахів, а також відбувається спроба державного перевороту.

У **лютому 1960 р.** Франція здійснює перше із цілої серії випробувань ядерної зброї. А рівно через п'ять років генерал повідомляє про відмову Франції від використання долара в міжнародних розрахунках і перехід на єдиний золотий стандарт. 9 вересня 1965 р. загальносвітовий резонанс отримує заява де Голля, що Франція віднині не вважає себе пов'язаною зобов'язаннями із НАТО. **21 лютого 1966 р.** країна офіційно виходить з військової організації НАТО, а штаб-квартира блоку переводиться з Парижа в Брюссель. З французької території виводиться 29 військових баз із 33 тис. солдатів і офіцерів. Позиція Франції у міжнародних справах стає антиамериканською. Генерал засуджує дії Ізраїлю у шестиденній війні, а потім і в'єтнамську авантюру, від якої він особисто відраджував керівництво США.

Перший президентський термін де Голля закінчився наприкінці 1965 р. Переконаний, що президента повинен обирати народ, а не ви-

Ф. Міттеран (у центрі)

борщики, він ще у 1962 р. заручився підтримкою своєї думки, провівши з цього приводу референдум. Вибори 1965 р. стали другими в історії Франції прямими виборами президента (перші відбулися у 1848 р., за часів Наполеона III). Проте несподівано для де Голля, перемоги у першому турі він здобути тоді не зміг, і лише під час другого остаточно взяв гору над кандидатом коаліції лівих сил Ф. Міттераном.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Франсуа Міттеран (1916–1996) – президент Франції у 1981–1995 рр. Його президентство є найбільш тривалим в історії Франції. У 1965–1968 рр. – лідер Федерації демократичних і соціалістичних лівих сил. Перший секретар Французької соціалістичної партії (1970–1981 рр.).

Падіння популярності президента зумовлювали прорахунки в його соціально-економічній політиці. Ліквідація великої кількості дрібних селянських господарств, спричинена аграрною реформою та великі вкладення в розвиток військово-промислового комплексу знизили рівень життя в країні. Населення все гірше сприймало заклики уряду до самообмежень.

2 травня 1968 р. у Парижі розпочалися студентські заворушення. Студенти Сорбонни вимагали поновити роботу закритого недавно факультету соціології. Розпочинаються зіткнення із поліцією. До студентських заворушень несподівано приєднуються профспілки. 13 травня відбувається грандіозна маніфестація під гаслами «де Голля – в архів!» та «Час іти, Шарль!». Розпочинаються масові страйки з вимогами 40-годинного робочого дня і підвищення мінімальної заробітної плати.

24 травня президент виступив по телебаченню, де ствердив, що країна перебуває на межі громадянської війни і зажадав додаткових повноважень. 30 травня він розпускає Національні збори і призначає нові парламентські вибори, на яких голлісти (Об'єднання за підтримку республіки та незалежні республіканці) святкують приголомшливу перемогу, отримавши 73,8 % депутатських мандатів.

Президент увів до складу уряду лівих голлістів, які виступали з проектом соціально-економічних реформ. Генерал вирішив здійснити ці реформи. Першим кроком став законопроект про новий адміністративний поділ Франції та відновлення сенату. Де Голль заявив, що винесе проект на загальний референдум і, в разі його відхилення, піде у відставку. Проект виявився непопулярним, і на референдумі 27 квітня 1969 р. 52 % виборців його відхилили. Вже наступного дня генерал склав повноваження, а наступного року помер. На виборах, які відбулися в червні 1969 р., президентом було обрано прем'єр-міністра в 1962–1968 рр. **Ж. Помпіду**. Уряд Ж. Помпіду, враховуючи настрої мас, послабив державну регламентацію економіки та розширив соціальне законодавство. Поліпшилися відносини зі США.

Наступним президентом став деголлівець В. Жискар д'Естен, який продовжив політичний курс Ж. Помпіду.

3 ***Франція наприкінці XX – на початку XXI ст.*** У 1981 р., під час гострої економічної кризи, до влади у Франції прийшов блок лівих партій. Президентом став соціаліст **Ф. Міттеран**, який керував країною до 1995 р. Він продовжив курс на об'єднання Західної Європи, підтримання добросусідських відносин із країнами Східної Європи. Завдяки франко-німецькому примиренню стало можливим створення загальноєвропейських інституцій.

ПОГЛЯД УЧАСНИКА ПОДІЙ

Із спогадів Ф. Міттерана

Влада може приймати багато форм. Вона впливає на приватне життя людини, на облаштування сім'ї; вона присутня в кожному соціумі, від найдрібнішого села до мегаполіса; вона виявляє себе у нації... Для того, щоб керувати, потрібен особливий дар. Але керуюча людина не обов'язково краща за інших, просто вона краще пристосована для виконання цієї функції... Ясно одне: коли мова йде про можливість розлучити люблячих або знищити цілий народ – це вже не ілюзія. Думаю, що влада завжди небезпечна, і той, хто володіє нею, повинен, якщо не відчувати страх, то ні на мить не дозволяти собі забути про... особливість свого становища.

Прокоментуйте висловлювання колишнього президента Франції. Чи погоджуєтесь ви з ним? Свою точку зору обґрунтуйте.

Урядом лівих сил було здійснено націоналізацію ряду великих банків і деяких промислових підприємств, дещо децентралізовано владу, збільшено мінімальний розмір оплати праці та соціальні пільги, скорочено робочий тиждень, знижено пенсійний вік, розширено права трудящих і профспілок. Все це призвело до посилення інфляції, падіння курсу франка, а введення державного контролю над цінами і заробітною платнею викликало масове незадоволення. Тому Ф. Міттеран змушений був призначати прем'єр-міністрами представника правих сил – мера Парижа Жака Ширака та неоголліста Едуара Балладюра. Ф. Міттеран приділяв значну увагу культурній політиці. Під час його президентства було здійснено реконструкцію Лувра і створено новий комплекс Національної бібліотеки.

Після закінчення другого президентського терміна Ф. Міттерана у 1995 р., його змінив **Ж. Ширак**, який денаціоналізував окремі промислові групи й банки, скоротивши цим самим державний сектор. Було обмежено державне регулювання промисловості, відпущено ціни, скорочено витрати на соціальні програми. Це не сприяло популярності президента, якому в 2002 р. вдалося добитися переобрання лише завдяки несподіваному виходу у другий тур лідера ультраправих Ле Пена. Внаслідок цього, Ж. Ширак у порівнянні із першим туром (20 %) у другому отримав у 4 рази більше голосів виборців (близько 82 %). Проте у цілому рейтинг Ж. Ширака й надалі не перевищував 35 %.

Ж. Ширак

Н. Саркозі. Праворуч – його дружина, К. Бруні

У зовнішній політиці Ж. Ширак не підтримав військову операцію НАТО в Іраку, й не зміг добитися схвалення конституції Євросоюзу на референдумі, внаслідок чого її було остаточно відхилено.

35-м президентом Французької Республіки та 6-м президентом П'ятої Французької Республіки у 2007 р. став колишній міністр внутрішніх справ **Ніколя Саркозі**.

23 червня 2008 р. з ініціативи Н. Саркозі була проведена найбільш масштабна, ніж будь-коли, реформа конституції Франції. Було змінено або доповнено 47 статей з 89. Вона здійснювалась під лозунгом осучаснення інститутів П'ятої Республіки. Зокрема, було введено ліміт на переобрання президента (повноваження однієї людини обмежені двома термінами). Також президент більше не може очолювати вищий орган суддівської спільноти у Франції.

Саркозі не виконав своєї обіцянки розчистити передмістя від мігрантів і втягнув Францію у бомбардування Лівії. Не знайшли розуміння у суспільстві і його заходи із скорочення витрат бюджету, зокрема, пропозиція підвищити на два роки пенсійний вік. Це, у поєднанні з помітним падінням рівня життя населення, перетворило його на найменш популярного президента П'ятої Республіки. На початку 2011 р. рейтинг Саркозі коливався між 17 і 21 %.

? Перевірте себе

1. Схарактеризуйте політичну ситуацію у Франції в перші повоєнні роки.
2. За яких обставин до влади прийшов Ш. де Голль?
3. Назвіть основні напрямки внутрішньої і зовнішньої політики де Голля.
4. Яким є становище української діаспори у Франції?

Виконайте завдання

Порівняйте конституції Четвертої і П'ятої республік за схемою: повноваження президента – повноваження парламенту.

Обговоріть, подискутуйте

Чому Ш. де Голль вважається національним героєм Франції?

Творчо попрацюйте

Використавши додаткові джерела, зробіть історичний портрет одного з президентів Франції – наступників Ш. де Голля.

ДАТИ І ПОДІЇ

13 жовтня 1946 р. – прийняття конституції Четвертої Республіки

28 вересня 1958 р. – прийняття конституції П'ятої Республіки

§21 Німеччина

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

Пригадайте зміст положень Потсдамської конференції, які стосувалися Німеччини.

1 ***Розкол Німеччини на ФРН та НДР.*** Після капітуляції Німеччини 8 травня 1945 р. вона перестала існувати як суверенна держава і була поділена на чотири окупаційні зони союзників по антигітлерівській коаліції. Такого рішення домагалися, у першу чергу, Велика Британія і США, що прагнули позбутися потужного економічного і політичного конкурента. Але в умовах погіршення стосунків з СРСР їх точка зору невдовзі змінилася. Тепер вони потребували більш-менш міцної (хоч контрольованої ними) і мілітаризованої Німеччини.

Всупереч Потсдамським домовленостям, 2 грудня 1946 р. між Британією та США було підписано угоду про об'єднання їхніх зон окупації. Так виникла Бізонія. У лютому 1948 р. до цієї угоди приєдналася Франція, а Бізонія трансформувалася в Тризонію. В об'єднаній західній зоні почали швидко формуватися органи влади – економічна й виконавча ради, верховний суд, банк німецьких земель тощо. Ці заходи остаточно узаконили розкол країни на східну і західну частини.

20 червня 1948 р. в західних зонах було проведено грошову реформу, вводилася нова німецька марка. Реформа зупинила інфляцію, сприяла зникненню «чорного» ринку. Склалися умови для відновлення економіки. На кінець року промислове виробництво збільшилося в півтора раза, а в 1949 р. сягнуло довоєнного рівня.

У вересні 1948 р. було скликано парламентську раду, до якої увійшли представники парламентів (ландтагів) західних земель і Західного Берліна. Вона розробила конституцію. Після затвердження окупаційними властями основний закон набрав чинності 23 травня 1949 р. Конституція закріпила основні громадянські та політичні свободи і проголосила Західну Німеччину демократичною федеративною державою.

До складу Західної Німеччини у 1949 р. увійшли 11 земель (після об'єднання Бадену і Вюртембергу – 10), кожна з яких мала свою конституцію, законодавчі, виконавчі та судові органи. За формою правління Федеративна Республіка Німеччини стала парламентською республікою. Функції парламенту виконує бундестаг, депутати якого обираються на чотири роки. Функції президента країни суто представницькі, зате влада канцлера, керівника уряду, якого обирає бундестаг, надзвичайно велика.

Перші парламентські вибори відбулися 14 серпня 1949 р. Головними претендентами на перемогу стали коаліція Християнсько-демократичного і Християнсько-соціалістичного союзів (ХДС–ХСС) та Соціал-демократична партія Німеччини (СДПН). Вони отримали приблизно однакову кількість голосів, але до коаліції приєдналася Вільна демократична партія, що й визначило її перемогу. 73-річний лідер ХДС–ХСС К. Аденауер, обраний на посаду федерального канцлера, 20 вересня 1949 р. сформував коаліційний уряд. Цим завершився процес утворення Федеративної Республіки Німеччини.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Конрад Аденауер

Конрад Аденауер (1876–1967) – німецький політик, співзасновник Християнсько-Демократичного Союзу. Відіграв велику роль у створенні ФРН як незалежної держави, пов'язаної із Заходом. Разом із президентом Франції де Голлем працював над примиренням Франції та Німеччини й посиленням Західного блоку в Європі.

К. Аденауер був із самого початку прихильником європейської інтеграції. Але водночас він прагнув до суверенітету Німеччини. У 1952 р. між ним і західними союзниками було підписано Боннську угоду на підставі якої припинялася військова окупація і відновлювався суверенітет країни.

2 ***Розвиток західнонімецької економіки.*** Перші роки існування ФРН були відзначені високими й стабільними темпами промислового розвитку. Вже в 1951 р. загальний обсяг виробництва був на третину вищим, ніж у 1936 р., а в 1956 р. він подвоївся, і Німеччина стала в один ряд з провідними державами світу. Середньорічний приріст промислової продукції становив за період із 1950 р. по 1960 р. 9,6 % проти 4 % у США і 3 % у Великій Британії. Німецькому «економічному диву» сприяло кілька факторів.

По-перше, значною мірою пощастило зберегти промисловий потенціал західної частини країни.

По-друге, було вдосталь дешевої робочої сили, особливо після репатріації 9 млн німців зі Східної Пруссії та інших районів. Заробітна платня робітників у перші повоєнні роки була значно меншою від довоєнної, а робочий тиждень становив 50–52 години.

По-третє, США надали Західній Німеччині 3,9 млрд доларів «стартової допомоги» за планом Маршалла. 32 % усіх вкладів в економіку надійшли з федерального та місцевих бюджетів.

Ці кошти було витрачено на заміну застарілого устаткування, оновлення виробництва, створення нових галузей економіки (нафтохімії, електроніки тощо). Відбувався процес прискореної індустріалізації порівняно відсталих регіонів. Економічному розвиткові сприяв великий попит на всі види промислової продукції, як виробничого призначення, так і на товари широкого вжитку.

Визнаним архітектором успіхів німецької економіки був Л. Ергард, беззмінний міністр економіки в урядах К. Аденауера, а потім і канцлер. Він разом із групою неоліберальних економістів створив теорію «соціального ринкового господарства», в якій напрочуд успішно поєднувалися особиста ініціатива підприємців, вільна конкуренція з елементами державного регулювання. Держава, на думку авторів цієї теорії, повинна підтримувати нормальне функціонування системи цін і захистити ринкову економіку від монополізму товаровиробників. Для попередження

циклічних криз їй необхідно використовувати важелі кредитної, валютної, податкової політики. Проте абсолютно не допускається втручання в господарську діяльність окремих підприємств державних структур.

Теорія соціального ринкового господарства стала основою економічної політики західнонімецького уряду на довгі роки.

3 ***Об'єднання Німеччини.*** Зовсім іншим шляхом розвивалась НДР. За роки будівництва соціалізму за радянським зразком республіка досягла певних успіхів у розбудові державної промисловості, в сільському господарстві було проведено кооперацію, створено систему безкоштовної освіти та медичної допомоги, пенсійного забезпечення. У містах велося досить інтенсивне житлове будівництво. У цілому життєвий рівень жителів НДР був найвищим серед країн соціалізму, одначе під впливом горбачовської «перебудови» поступово в суспільстві почала наростати соціальна напруженість.

У серпні 1989 р. 130 громадян НДР знайшли притулок у західнонімецькій місії у Східному Берліні. У вересні того ж року кілька тисяч східних німців запросили притулку в Чехословаччині. Потім Угорщина відкрила свої кордони, завдяки чому жителі НДР могли потрапити через них у Австрію.

Групи інакомислячих стали об'єднуватися в широкий демократичний рух під назвою «Новий форум». Одночасно у Лейпцигу, Дрездені, Берліні та інших містах почали проводитися масові демонстрації з вимогами здійснення демократичних змін.

Незважаючи на кадрові зміни у СЄПН, стихійні демонстрації у містах НДР тривали, влада поступово втрачала контроль над перебігом подій.

Знаменною подією стало відкриття у ніч проти 10 листопада 1989 р. кордону між Східним і Західним Берліном. Сумнозвісна Берлінська стіна впала. Вона простояла 28 років. За цей час при спробі подолати цей бар'єр загинуло (було застрілено, втопилося чи розбилося) 125 порушників кордону, близько 3 тис. було засуджено.

Постало питання про об'єднання двох німецьких держав. Конституція передбачала входження східних земель до ФРН після ліквідації НДР. У березні 1990 р. в НДР на виборах перемогли християнські демократи, які погодилися на об'єднання Німеччини на умовах ФРН.

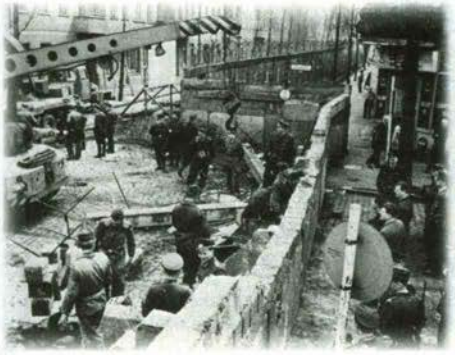

Побудова і падіння Берлінської стіни

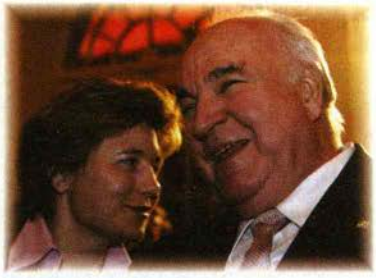

Гельмут Коль

31 серпня 1990 р. у Берліні було підписано договір про об'єднання ФРН і НДР, який передбачав входження Східної Німеччини до складу ФРН (про це раніше домовилися М. Горбачов з Г. Колем).

СРСР спершу виступав за перетворення об'єднаної Німеччини в нейтральну країну. Коли цю вимогу було відхилено США, Великою Британією та Францією, керівництво СРСР пішло на принципову поступку і погодилося, що Німеччина залишиться членом НАТО. 12 вересня у Москві представники ФРН, НДР, СРСР, США, Великої Британії та Франції підписали договір про остаточне врегулювання німецької проблеми.

Тоді ж було погоджено, а в листопаді підписано Договір про добросусідство, партнерство і співробітництво між СРСР та Німеччиною.

СРСР зобов'язався вивести радянські війська зі Східної Німеччини впродовж 3–4 років, а ФРН – скоротити армію до 370 тис. військовиків. Об'єднана Німеччина відмовилася від виробництва, збереження й застосування атомної, біологічної та хімічної зброї.

В урочистій обстановці 3 жовтня 1990 р. було проголошено акт возз'єднання Німеччини, що стало подією великої історичної ваги не тільки для німецького народу, а й для Європи і світу. 2 грудня були проведені вибори до бундестагу об'єднаної Німеччини, на яких переміг альянс ХДС–ХСС. Федеральним канцлером залишився Г. Коль, який сформував уряд у коаліції з ВДП.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Гельмут Коль (1930) – німецький політик, канцлер ФРН у 1992–1998 рр. Під час радянської «перебудови» виступив з ініціативою про возз'єднання Німеччини. Переміг на перших після 1933 р. загальнонімецьких виборах. Підтримував розширення ЄС. Наприкінці 1999 р. був звинувачений у використанні незаконних джерел для фінансування своєї партії, і змушений був піти з посади почесного голови ХДС.

4 ***Здобутки і проблеми.*** Об'єднання Німеччини стало найважливішою подією в її повоєнній історії, але й поставило перед країною низку проблем.

По-перше, це була проблема інтеграції державної планової економіки колишньої НДР у ринкову економіку ФРН. За нових умов багато підприємств виявилися неконкурентоспроможними і збанкрутіли. Значно зросло безробіття. Це, своєю чергою, посилило соціальну напруженість.

По-друге, постала проблема збільшення соціальних витрат і капіталовкладень в економіку східних земель. З цією метою довелося збільшити податки, а це викликало невдоволення населення західної частини Німеччини.

По-третє, загострилася проблема іноземних робітників, яких у країні налічувалося понад 5 млн. Корінне населення почало розглядати їх

як конкурентів на робочі місця. У деяких містах виникли сутички, були людські жертви.

НА ДУМКУ ДОСЛІДНИКА

З праці М. Геллера «Росія на роздоріжжі»

Після об'єднання Німеччина – перш за все, її «комуністична» частина – демонструє симптоми тяжкої хвороби. Розорення середнього класу, що відчуває себе злиднем, у порівнянні з братом за межею, заважає стабілізації становища. Ненависть до іноземців, до чужих, до інших дістає свій вираз у погромах, які знаходять схвалення... у більшості населення. Коли потрібно було... протестувати проти встановлення ракет, що попереджували можливість атаки з боку Варшавського договору, сотні тисяч німців виходили на вулиці. Проти погромів гуртожитків, у яких розмістили біженців із Східної Європи, протестують сотні.

Прокоментуйте наведений текст. Свою думку обґрунтуйте.

Сьогодні об'єднана Німеччина (близько 80 млн жителів) належить до числа провідних індустріальних держав світу, є повноправним членом міжнародного співтовариства. Якщо у 1990–1993 рр. у східних землях спостерігався спад виробництва, то з 1994 р. відзначається помітне зростання господарчої активності. Щоправда, друга половина 1990-х рр. принесла свої проблеми, пов'язані передовсім із податковою реформою, введенням єдиної грошової одиниці – євро, фінансовою кризою в багатьох регіонах світу. Через 7 років після об'єднання Німеччини фінансові труднощі привели до урядової кризи.

Вибори до бундестагу у вересні 1998 р. принесли перемогу опозиційним партіям. Соціал-демократи у коаліції із «зеленими» сформували уряд, канцлером став Г. Шредер. «Шредер символізує зміну поколінь, – сказала в інтерв'ю паризькій газеті "Ліберасьйон" прем'єр-міністр землі Шлезвіг-Гольштейн Гайде Симоніс, – не тому, що він такий уже молодий. Але він політик нового стилю, як Клінтон чи Блер».

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Герхард Шредер (1944) – німецький політик, лідер СДПН, федеральний канцлер ФРН у 1998–2008 рр. Переміг із гаслами модернізації економіки, підтримки підприємництва, збереження системи соціального захисту. Провадив незалежну зовнішню політику, зокрема відмовився підтримати США у вторгненні до Іраку в 2004 р.

Герхард Шредер

Прагнучи створити нові робочі місця та зменшити майже 5-мільйонну армію безробітних, Г. Шредер почав із скорочення соціальної підтримки населення. Це спричинило конфлікт із лівим крилом соціал-демократів на чолі із Оскаром Лафонтеном, що наполягав на підвищенні податків для заможних верств Німеччини. Також підтримка в суспільстві СДПН почала

стрімко падати. Лише ефективна допомога жертвам повені на сході Німеччини і опозиція Дж. Бушу дозволили СДПН на виборах 2002 р. здобути незначну перевагу над ХДС.

У березні 2003 р. Г. Шредер розпочав здійснювати програму економічних реформ («Програму 2010»), що передбачала обмеження витрат на охорону здоров'я, пенсійне і соціальне забезпечення, а також лібералізацію трудового законодавства з метою створення додаткових робочих місць. Рівень безробіття залишився на попередньому рівні, зате у партії в 2004 р. стався розкол. У 2005 р. вихідці із СДПН, об'єднавшись з колишніми комуністами НДР, створили «Ліву партію».

У травні 2005 р., після поразки на місцевих виборах у землі Північний Рейн–Вестфалія, Шредер оголосив про рішення СДПН ініціювати дострокові національні вибори у вересні 2005 р. Внаслідок цих виборів, до влади в Німеччині повернулася партія ХДС, а канцлером стала жінка – Ангела Меркель. Вона прагне підтримувати добросусідські відносини з усіма країнами, активно захищає позиції своєї держави. Також А. Меркель схвалила участь НАТО у косовських подіях, всупереч негативній позиції ООН.

ПОГЛЯД УЧАСНИКА ПОДІЙ

З промови А. Меркель у бундестазі (березень 1999 р.)

Наше власне історичне минуле нагадує нам про необхідність збереження миру як головної цінності і використання усіх можливостей для того, щоб уникнути військових конфліктів... Проте воно ж нагадує нам, що неправильно застосований радикальний пацифізм може привести до загибелі, а використання сили, незважаючи на завдані страждання, є неминучим... з метою уникнення ще більшого зла.

Чи погоджуєтесь ви з позицією А. Меркель? Свою думку обґрунтуйте.

Німеччина сьогодні – це міцна, правова демократична країна, яка забезпечує своїм громадянам гідний рівень життя і соціальний захист.

5 ***Українсько-німецькі відносини.*** З Україною Німеччина підтримує нормальні відносини. Однією з перших вона визнала незалежність України, а 17 січня 1992 р. між двома державами встановлено дипломатичні відносини. Договірно-правова база цих відносин налічує більш як 40 угод міждержавного та міжвідомчого характерів. У сфері зовнішньої торгівлі Німеччина була й залишається одним із найважливіших партнерів України. Україна входить до головних торгових партнерів Німеччини у Центральній та Східній Європі.

Подальша інтенсифікація українсько-німецького економічного співробітництва повинна набути конкретної реалізації у вигляді спільних інвестиційних проектів. Серед них варто згадати конструкцію залізниці Львів – Варшава – Берлін, налагодження виробництва в Україні зернозбиральних комбайнів на рівні світових взірців, залучення німецьких фірм до перебудови енергетичної сфери та вуглевидобувної промисловості України, до подолання наслідків чорнобильської катастрофи. ФРН за обсягом капіталовкладень в економіку України посідає друге місце у світі серед іноземних інвесторів. Значна частина німецьких прямих ін-

вестицій здійснюється через спільні підприємства, яких зареєстровано понад 400.

Сьогодні є всі підстави з оптимізмом дивитися на подальший розвиток багатосторонніх відносин між ФРН і Україною.

? Перевірте себе

1. Як і за яких обставин було утворено ФРН?
2. Опишіть політичний портрет К. Аденауера.
3. Чим пояснюється швидкий економічний підйом Німеччини?
4. З якими проблемами довелося зіткнутися уряду Г. Коля?

Виконайте завдання

Складіть схему сучасної політичної системи Німеччини.

Обговоріть, подискутуйте

1. Чи відповідало утворення НДР і ФРН рішенням Потсдамської конференції?
2. У чому виявлялись принципові розходження у розвитку двох німецьких держав?
3. Які чинники спричинили об'єднання Німеччини?

Творчо попрацюйте

Визначте функції держави в теорії «соціального ринкового господарства».

ДАТИ І ПОДІЇ

15 вересня 1949 р. – утворення ФРН
7 жовтня 1949 р. – утворення НДР
3 жовтня 1990 р. – об'єднання Німеччини

§22 Італія

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

Пригадайте, як виглядала Італія після падіння Беніто Муссоліні?

1 ***Проголошення республіки.*** Італія вийшла з війни з украй розладнаною економікою. Вона втратила третину національного багатства. П'яту частину промислових підприємств, 60 % шосейних доріг і 40 % залізниць було зруйновано. Чимало міст унаслідок бомбардувань страшенно постраждали. Обсяг промислового виробництва в 1945 р. становив лише 30 % довоєнного, проте зростала інфляція: в 1947 р. грошова маса, яка знаходилася в обігу, в 35 разів перевищувала довоєнний рівень.

У політичному житті Італії провідну роль відігравали сили і партії, які очолювали антифашистську боротьбу та Рух Опору в роки війни, зокрема комуністична й соціалістична партії. У 1946 р. ці партії підписали пакт про єдність дій.

Найбільш масовою і впливовою партією післявоєнної Італії стала Християнсько-демократична партія (ХДП), створена в 1944 р.

Програма партії передбачала демократизацію політичного життя країни, надання автономії окремим регіонам, проведення аграрної реформи. Християнських демократів підтримував Ватикан, що сприяло поширенню їхньої соціальної бази.

Віруючим казали, що ХДП – справді народна партія, партія всіх католиків. У листопаді 1945 р. після урядової кризи було сформовано новий уряд, що його очолив лідер ХДП де Гаспері, в минулому завідувач бібліотеки Ватикану. Комуністи й соціалісти також входили до уряду.

Король Віктор-Еммануїл III на початку 1920-х рр. передав владу Муссоліні й підтримував фашистів, тому партії демократичної орієнтації, що відігравали провідну роль у Русі Опору, відкрито виступали проти монархічного устрою і за встановлення республіки.

2 червня 1946 р. було проведено референдум про форму державного правління. Більшість населення висловилася проти монархії, і **18 червня 1946 р.** Італію було проголошено республікою. Одночасно з референдумом відбулися вибори до Установчих зборів, які мали розробити нову конституцію.

Під час розроблення і прийняття конституції розгорнулася гостра боротьба між лівими і правими.

Конституцію було схвалено більшістю Установчих зборів у 1947 р., а з **1 січня 1948 р.** вона набрала сили.

Відповідно до конституції найвищим законодавчим органом республіки є парламент, що обирається на загальних виборах за пропорційною системою таємним голосуванням терміном на 5 років. Він складається з двох палат – палати депутатів і сенату. Право формування уряду одержував один із лідерів партії, яка дістала відносну більшість місць у палаті депутатів; зазвичай він складається з представників декількох партій та перебуває при владі доти, доки користується підтримкою парламенту. Президент республіки обирається на спільному засіданні обох палат терміном на 7 років. Його повноваження обмежені, фактично виконавча влада належить Раді міністрів. Запроваджувався суд присяжних і принцип повної незалежності судової влади.

2 ***Італійська економіка у 1950-х рр.*** Американська допомога за планом Маршалла (вже 1947 р. було надано 100 млн доларів) дала можливість Італії відновити її економічний потенціал. Промисловому розвиткові країни сприяли докорінні реформи в економіці.

Економічною доктриною уряду де Гаспері був неолібералізм – повна свобода ринкової торгівлі, конкуренція й розвиток приватного підприємництва.

Християнські демократи здійснили обмежену аграрну реформу. Селяни одержали 1,5 млн гектарів землі. Частину поміщицької землі вони придбали за викуп, решту – завдяки вільному продажеві. При цьому держава надала селянам кредит. За допомогою державних капіталовкладень трохи зменшився розрив між промисловою Північчю і сільськогосподарським Півднем. Підприємці були змушені підвищити заробітну платню робітникам. Усе це привело до розширення внутрішнього ринку і підтримало економічне зростання. Італія перетворилася з аграрно-індустріальної країни в індустріально-аграрну.

У 1950–1960-х рр. за темпами економічного зростання Італія посідала перше місце в Європі та друге у світі після Японії. Це явище діс-

тало назву італійського «економічного дива». У його основі – сприятливі зовнішні та внутрішні фактори і насамперед зростання іноземних інвестицій, ефективне використання досягнень НТР, структурна перебудова економіки, державна підтримка приватного підприємництва та збереження демократичних форм правління.

Держава подала велику допомогу корпораціям, надаючи їм фінансові й податкові пільги. Це дозволило створити великі всесвітньо відомі об'єднання: «Фіат» в автомобільній промисловості, «Монтектіні» в хімічній, «Піреллі» в гумовій, «Едісон» в електроенергетичній. Італія увійшла до сімки найбільш індустріально розвинених країн світу.

Урядові установи й корпорації були зацікавлені в стабільному розвиткові держави і тому звертали серйозну увагу на соціальні програми. У країні бурхливо розвивалося будівництво дешевого житла для робітників, створювалися соціальні установи, налагоджувалася система охорони здоров'я, проте з безробіттям **нічого** суттєвого зробити не таланило, кількість безробітних перевищувала 1 млн, а понад 200 тис. щороку були змушені емігрувати до ФРН, Швейцарії, Франції, погоджуючись на будь-які умови життя та праці. З іншого боку, у зв'язку з безробіттям оплата праці в Італії була значно нижчою, ніж в інших західних країнах. Це зменшувало собівартість товарів і дозволяло експортувати їх за найнижчими цінами, що, своєю чергою, стимулювало розвиток виробництва.

3 ***Соціально-економічний і політичний розвиток країни наприкінці XX – на початку XXI ст.*** Протягом усіх післявоєнних років керівництво ХДП перебувало при владі в різних коаліціях. Праве крило ХДП не раз намагалося урізати конституційні права трудящих і повноваження парламенту. Але прагнення встановити авторитарний режим у демократичній Італії виглядало безперспективно. Консервативний курс правоцентристського уряду і тяжіння його до блоку з неофашистами викликали невдоволення не тільки демократичних сил, а й представників впливового лівого крила ХДП. Країну стрясали могутні антифашистські демонстрації, почастішали зльоти борців Опору. Великі страйки (в тому числі загальнонаціональний страйк 20 млн трудящих на початку 1973 р.) з вимогами поліпшити умови життя і праці, а також здійснити невідкладні соціально-економічні реформи, остаточно похитнули становище правоцентристського уряду. Зокрема, влітку 1973 р. в Італії було сформовано уряд лівого центру. До нього увійшли демохристияни, соціалісти, республіканці й соціал-демократи.

У 1970-х рр. в середовище італійської молоді проникали лівацькі настрої, поширювався тероризм – як ліво-, так і правоекстремістський, що посилено підтримувався з-за кордону. Лівацькі групи створили «червоні бригади», які вбивали політичних діячів, суддів, прокурорів.

Одночасно за фінансової підтримки великого капіталу стали активізуватися неофашисти – партія, «яка сумує за минулим». Банди «чорносорочечників» за потурання влади чинили напади на активістів демократичного руху, організовували вибухи, підпали. У травні 1978 р. було вбито лідера ХДП А. Моро, який виступав за співробітництво з лівими силами. Під час судового процесу в 1982 р. з'ясувалося, що вбивство А. Моро було частиною підривного плану реакційних сил з метою дестабілізувати ситуацію в країні.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Альдо Моро (у центрі)

Альдо Моро (1916–1978) – голова Ради Міністрів Італії у 1963–1969 та 1974–1976 рр., від партії християнських демократів. Його перший лівоцентристський кабінет був з участю соціалістів. У 1970-х рр. був автором задуму, що отримав назву «історичний проект». Суть його полягала в тому, що комуністи, які на виборах отримали третину голосів, мали увійти до складу уряду. Це був безпрецедентний крок на Заході, оскільки в більшості країн НАТО комуністи були відсутні в уряді ще з кінця 1940-х років. А. Моро був підступно викрадений і вбитий.

Найбільш кривавим був 1980 р., коли кожні 2 дні коїлося вбивство. 2 серпня 1980 р. у м. Болонья на залізничному вокзалі внаслідок терористичного акту вибухнула бомба, загинули 84 особи та близько 200 дістали поранення. У травні 1982 р. було вчинено замах на главу католицької церкви папу Іоанна-Павла II.

Сильні позиції у внутрішньополітичному житті Італії мала також мафія. Мафіозні структури діяли в економіці багатьох районів країни, мали своїх людей у різних органах влади.

У 1980-х рр. у боротьбі проти тероризму і мафії було досягнуто значних успіхів. Відбувся найбільший в історії Італії судовий процес над мафіозі у столиці Сицилії м. Палермо (1986 р.). На лаві підсудних опинилося близько 500 злочинців. Проте й досі організована злочинність в Італії не подолана. Зараз її обіцяють остаточно знищити до 2013 р.

Із крахом комуністичного блоку втратила вплив у країні Італійська комуністична партія (ІКП). У 1991 р. вона стала Демократичною партією лівих сил (ДПЛС).

Початок 1990-х рр. ознаменувався в Італії серією гучних політичних скандалів, що значною мірою паралізували діяльність вищих органів влади. Головна причина цього полягала в жахливій корумпованості урядових і парламентських структур, їхніх зв'язках із мафіозними угрупованнями.

У 1992 р. італійська поліція розпочала великомасштабну операцію **«Чисті руки»**. Під час її проведення виявилося, що до скандалів, пов'язаних із хабарами, зносинами з мафією, причетні всі найбільші політичні партії Італії – християнські демократи, соціалісти, республіканці. Відтак подали у відставку 6 міністрів уряду Дж. Амато, пішли з політичної арени лідер соціалістів Б. Краксі, керівник республіканців Дж. Ла Мальфа та інші політики. Звинувачення в мафіозній діяльності було висунуто колишньому прем'єр-міністрові Дж. Андреотті. Викривальна кампанія «Чисті руки» спричинила шок в італійському суспільстві.

А тому **18 квітня 1993 р.** в Італії відбувся референдум, який головним чином стосувався виборчої реформи, особливо порядку виборів до сенату. Італійський сенат налічує 315 народних обранців. 238 із них обиралися за мажоритарною системою кваліфікованою більшістю (не менш як 65 % голосів виборців). Оскільки здобути 65% голосів за розкиданості політичних сил в Італії практично нереально, діяла пропорційна система – партії ділили між собою місця в сенаті залежно від кількості відсотків голосів, здобутих на виборах. Це призводило до всіляких зловживань, насамперед корупції. Тепер, після референдуму, ці 238 сенаторів обираються за мажоритарною системою, але за відносною більшістю голосів. А це означає послаблення ваги і ролі партій в законодавчих органах і, в цілому, в державних структурах. Італійці також висловилися проти державного фінансування партій.

Декретом президента Оскара-Луїджі Скальфаро від 16 січня 1994 р. парламент було розпущено. Розпуск парламенту XI скликання фактично означав кінець італійської Першої республіки, яка проіснувала майже півстоліття.

Партії колишньої правлячої більшості намагалися змінити свій імідж в очах виборців. Так, ХДП розкололася, і її колишнє ядро стало Народною партією (НПП). З'явилися нові партії, рухи. Серед них – асоціація «Вперед, Італіє!» (саме цю фразу вигукують італійські футбольні болільники). Її створив один з найбільших підприємців країни, медіамагнат Сільвіо Берлусконі. Він скооперувався з іншими партіями і рухами правого спектру – «Лігою Півночі» на чолі з Умберто Боссі та неофашистським рухом «Національний альянс», очолюваним Джанфранко Фіні. Внаслідок виборів у березні 1994 р. С. Берлусконі очолив уряд, до складу якого вперше увійшли неофашисти. Через чотири місяці внаслідок міжпартійних розбіжностей і звинувачень прем'єра у незаконних фінансових операціях С. Берлусконі пішов у відставку.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Сільвіо Берлусконі народився у 1934 р. Прем'єр-міністр Італії у 1994, 2001–2006 та 2008–2011 рр. Закінчив юридичний факультет Міланського університету. З 1961 р. займається бізнесом. Є власником кількох телевізійних каналів та газет. У 1986 р. придбав один з найсильніших у світі футбольний клуб «Мілан», у 1988 р. – мережу найбільших супермаркетів Італії «La Stando». З 1990 р. – співвласник видавничого тресту «Арнольдо Мондаторі едіторе». Крім того, контролює ряд страхових компаній, інвестиційних та пенсійних фондів. У 2003 р. записав альбом власних любовних балад. Протягом політичної кар'єри не менше 15 разів притягався до суду за звинуваченнями у фінансових махінаціях, дачі хабарів, зв'язках із мафією.

С. Берлусконі

У квітні 1996 р. відбулися нові вибори. 284 мандати одержала знов утворена лівоцентристська коаліція, головну роль у якій відіграє ДПЛС. Уряд очолив колишній християнський демократ **Романо Проді**. Новий прем'єр сформулював головні напрямки діяльності свого уряду: скорочення державного сектору, зменшення безробіття, підвищення якості освіти й повернення ліри до європейської валютної системи.

У наступні два роки уряду Р. Проді значною мірою поталанило стабілізувати становище в економіці; зокрема, значно скоротився дефіцит державного бюджету. Проте заходи з економії державних коштів зачепили інтереси певної частини італійців. У жовтні 1998 р. вибухнула чергова політична криза. Уряду Р. Проді не вистачило одного голосу для отримання вотуму довіри. Наступним 56-м прем'єр-міністром у повоєнний час був лідер ДПЛС **М. д'Алемо**. Потім С. Берлусконі повернувся у крісло прем'єра. Але вже наступного року почався зріст цін, купівельна спроможність населення знизилась. Незадоволення суспільства викликала і підтримка, надана Берлусконі США в операціях у Іраку й Афганістані. У квітні 2005 р. коаліція Берлусконі зазнала нищівної поразки на місцевих виборах. На загальних виборах 2006 р. результат був кращим, та все одно недостатнім, аби зберегти посаду. Програвши Р. Проді Берлусконі запропонував супернику «взяти приклад з інших європейських країн», «об'єднати сили і керувати в згоді». Проді відкинув цю пропозицію.

ПОГЛЯД УЧАСНИКА ПОДІЙ

Із заяви Р. Проді 11 квітня 2006 р.

Ми постали перед виборцями у якості чітко обумовленої коаліції. Виборчий закон відводить нам таку кількість депутатів у нижній і верхній палаті, яка дозволяє нам керувати. Ми будемо керувати саме таким чином, як це встановлено законом, і як ми зобов'язані чинити перед лицем наших співгромадян , які за нас голосували... Я... буду керувати країною для всіх італійців, а не тільки заради тих, хто голосував за нас.

Запропонуйте шляхи виходу з ситуації, коли перевага партії-переможця вимірюється від менше одного до кількох відсотків. Свою точку зору обґрунтуйте.

Через світову фінансову кризу уряд Р. Проді зміг протриматися лише 18 місяців, і знову був «поборений» С. Берлусконі.

Отож, в останні роки XX і на початку XXI ст. політична ситуація в Італії характеризується нестабільністю, що спричиняє часті зміни, як правило, одних й тих же урядів. У країні існує значний сектор «тіньової економіки», масштаби якої, за деякими оцінками, досягають 15 % ВВП. Рівень безробіття збільшився з 6,2 % в 2007 р. до 8,4 % в 2010 р. Бюджетний дефіцит з 1,5 % у 2007 р. перевищив 5 % в 2010 р.

4 ***Українсько-італійські відносини.*** Після краху комуністичного блоку Італія налагоджує тісні зв'язки зі східноєвропейськими країнами, зокрема з Україною. Вона надає допомогу Україні через такі структури, як Європейський банк реконструкції та розвитку, Європейський Союз та ін. У травні 1995 р. президент України Л. Кучма відвідав Італію з офіційним візитом, під час якого було підписано Договір про дружбу і співробітництво між Україною та Італією. Загалом існують значні можливості для покращання стосунків між нашими державами.

Перевірте себе

1. Як Друга світова війна вплинула на економіку Італії, становище трудящих?
2. Чому більшість італійців проголосувала за встановлення республіки?
3. Назвіть найбільш впливові політичні партії Італії.
4. Які причини успіхів Італії у галузі економіки?
5. Яка подія трапилася в Італії у травні 1982 р. і які вона мала наслідки?

Виконайте завдання

1. Проаналізуйте діяльність С. Берлусконі на посаді прем'єра.

Обговоріть, подискутуйте

1. У чому полягає суть операції «Чисті руки»?
2. Які основні напрями співробітництва між Італією та Україною?

Творчо попрацюйте

Напишіть реферат на тему «Проблеми сьогоднішнього Євросоюзу».

ДАТИ І ПОДІЇ

Червень 1946 р. – проголошення Італії республікою
Грудень 1947 р. – прийняття конституції Італії, що набула чинність з 1 січня 1948 р.

Узагальнення до теми 4

1. У 1947 р. було прийнято план Маршалла – програму надання фінансової допомоги країнам Європи, що постраждали під час війни, з метою відновлення економіки і збереження засад діючої суспільної системи. Надання допомоги обумовлювалось рядом політичних умов, головною з яких було недопущення комуністів до участі у формуванні національних урядів країн Західної Європи.
2. Поглиблювався процес торговельно-економічного і науково-технічного співробітництва більшості країн Європи, що почав набувати інтеграційних форм. У 1951 р. було створено Європейське об'єднання вугілля і сталі, з участю Бельгії, Італії, Люксембургу, Нідерландів, Франції і ФРН. У 1957 р. ці країни підписали Римський договір і утворили Європейське економічне співтовариство (Спільний ринок). На початку 1990-х рр. інтеграція завершилася створенням Європейського Союзу (ЄС).
3. Після 2008 р. ряд країн Євросоюзу (зокрема, Греція, Іспанія, Португалія та Італія) переживають глибоку економічну кризу, яка поглиблює розбіжності серед провідних членів цього об'єднання.

5

ТЕМА

СРСР та нові незалежні держави

§23 Повоєнне становище у країні

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

Яких людських утрат зазнав СРСР у перебігу Другої світової війни?

1 ***Повоєнна розруха та відбудова господарства.*** Відродження народногосподарського комплексу СРСР почалось одразу після визволення з-під нацистської окупації. Слід підкреслити, що відбудова СРСР мала низку особливостей, що відрізняли її від західних країн.

Насамперед суттєво відрізнялися масштаби збитків, завданих Другою світовою війною. У руїнах лежали 1710 міст і селищ міського типу та понад 70 тис. сіл, було зруйновано більш як 31 тис. промислових підприємств. В Україні, наприклад, залишилися цілими лише 19 % довоєнної кількості промислових об'єктів, тоді як в Італії вціліло 80 %, а в Західній Німеччині – 90 % виробничих потужностей.

Війна заподіяла величезної шкоди сільському господарству: на чверть скоротилися посівні площі, погіршився обробіток ланів, зменшилися врожайність, рівень механізації, скоротилася чисельність працездатного населення. У цілому матеріальні збитки СРСР, завдані війною, становили 2569 млрд крб. (у довоєнних цінах). Радянський Союз втратив понад 30 % національного багатства.

Фактично відбудову економіки СРСР було завершено на початку 1950-х рр. За короткий час було відновлено і побудовано 6200 промислових підприємств. Нові гіганти індустрії виросли на Уралі, в Західному Сибіру, Казахстані, житлове будівництво становило 100 млн м^2 на

рік. Одначе виробництво в сільському господарстві залишалося на рівні середини 1920-х рр.

Радянський Союз одним з перших відмінив запроваджену під час війни карткову систему на харчі. Для низькооплачуваних верств робітників і службовців вводилася «хлібна надбавка» – до 110 крб. на місяць. Мінімальна зарплата на той час становила 300 крб, а середня – 475 крб. у 1946 р. та 550 крб. у 1947 р. Наприкінці **1947 р.** було проведено грошову реформу, за якою обмін старих грошей на нові здійснювався за курсом: 10 старих крб. до 1 нового крб.; на ощадних книжках до 3 тис. – один до одного, більше 10 тис. – два до одного. Внаслідок цього частина накопичених заощаджень була людьми втрачена. Постраждали в основному спекулянти, та ті, хто звик тримати значні суми вдома. У цілому, реформа благотворно вплинула на стан економіки.

На відміну від процесів відбудови у Західній Європі, СРСР спирався (крім отримання репарацій) на власні ресурси і сили, не приймаючи допомоги ззовні.

Різними були й моделі відбудови в СРСР та в західноєвропейських державах. Якщо на Заході передусім відбувалася стабілізація валюти, затим відновлювалась інфраструктура (доріг, засобів комунікації), розвивалися сільське господарство і легка промисловість і лише потім вводилися нові технології у важку промисловість, то в радянській економіці основний наголос робився на відновленні важкої індустрії, економії коштів за рахунок сільського господарства і соціальної сфери. Процес відбудови здійснювався централізовано, на основі єдиного загальносоюзного плану. Планування проводилось і в деяких західних країнах, зокрема у Франції, але там воно мало рекомендаційний характер, а не директивний, як у СРСР.

Отож, єдине для всіх країн, що постраждали від воєнних дій – завдання відбудови зруйнованого господарства і переходу економіки країни на мирні рейки вирішувалося в СРСР та країнах Західної Європи по-різному.

2 ***Суспільно-політичне життя.*** Наприкінці 1940-х рр. у країні ще більше посилився культ особи Й. Сталіна. Газети проголошували генсека авторитетом практично з усіх питань – від мовознавства до найтонших глибин військової тактики і стратегії. Судячи з усього, він і сам почав вірити у свою всемогутність.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Із вставок, зроблених Й. Сталіним до тексту його «Короткої біографії»

Товариш Сталін розвинув далі передову радянську військову науку. Товариш Сталін розробив положення про постійно діючі фактори, що вирішують долю війни, про активну оборону й закони контрнаступу й наступу, про взаємодію родів військ і бойової техніки в сучасних умовах війни, про ролі значних мас танків і авіації в сучасній війні, про артилерію, як наймогутніший рід військ. На різних етапах війни сталінський геній знаходив правильні рішення, повністю враховуючи особливості обстановки. Сталінське військове мистецтво виявилося як в обороні, так і у наступі. З геніальною проникливістю розгадував товариш Сталін плани ворога й відбивав їх.

...Маючи повну підтримку всього радянського народу, Сталін, однак, не допускав у своїй діяльності й тіні зарозумілості, зазнайства, самозамилування.

Прокоментуйте наведений текст. Висловіть свою точку зору.

До кола найближчих до Сталіна діячів належали В. Молотов, Л. Берія, Л. Каганович, А. Жданов, К. Ворошилов. За час війни та у перші повоєнні роки до нього ввійшло молоде покоління партійних працівників: М. Хрущов, М. Вознесенський, Г. Маленков, О. Кузнєцов, М. Суслов, В. Андріанов. Стосунки між деякими з них складалися не найкраще. Протистояння у верхніх ешелонах влади посилювалося хворобливою підозріливістю вождя.

У 1949 р. у боротьбі за вплив на Сталіна Г. Маленков і Л. Берія (він очолював міністерство внутрішніх справ країни) спровокували так звану «ленінградську справу». Секретар ЦК КПРС О. Кузнєцов, голова Держплану М. Вознесенський, голова Ради Міністрів РРФСР М. Родіонов, перший секретар Ленінградського обкому та міськкому партії П. Попков та деякі інші керівні діячі – вихідці з Ленінграду – були звинувачені в антипартійній і антидержавній діяльності. Із спогадів М. Хрущова відомо, що навіть Сталін вагався із прийняттям остаточного рішення, але врешті дозволив Берія «розкручувати» справу. Загалом під репресії потрапило близько 200 осіб. Головних обвинувачених було розстріляно, а решту засуджено до різних термінів ув'язнення. Згодом, 30 квітня 1954 р., Верховний суд СРСР реабілітував усіх, хто проходив за «ленінградською справою».

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

З довідки генерального прокурора СРСР Р. Руденка для першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова

З точки зору юридичних норм не було жодних доказів не тільки для засудження, але навіть для суду над цими людьми. Все звинувачення було побудоване на їх власних зізнаннях, вирваних в них шляхом застосування психологічних і фізичних тортур.

Прокоментуйте наведений текст. Висловіть свою думку.

У ті ж роки проходили ідеологічні кампанії боротьби з «безрідним космополітизмом» (тобто, з людьми, які «надмірно» цікавилися західними музикою, літературою та живописом), з «безідейними та ідеоло-

гічно шкідливими» творами літератури, «формалізмом» у музиці, вченими-генетиками, «лікарями-терористами». Потрапили під заборону такі перспективні напрямки у науці, як квантова фізика, теорія ймовірності, статистичний аналіз у соціології тощо.

Проте, несправедливо було б віднести все це виключно на рахунок особи Сталіна. Адже зрозуміло, що ні він (на той час досить хвора уже людина), ні його оточення просто фізично були нездатні відстежувати будь-які більш-менш значні події у науці, мистецтві або культурі, і покладалися на інформацію, яка походила від колег за фахом майбутніх жертв нищівної критики чи репресій. Аналогічно, працівники спецслужб, яким доручалася перевірка тих або інших «сигналів громадськості» про чиюсь шкідницьку чи ворожу діяльність, зверталися по експертизу відповідних спеціалістів. А отже, йшлося про конкурентну боротьбу, здійснювану з допомогою і руками влади.

Система доносів один на одного особливо була поширена у середовищі науковців і літераторів, що призвело до знищення цілих літературних напрямів і наукових шкіл. Єдиний виняток становить музика – голова Союзу композиторів Т. Хренніков не дозволив репресувати жодного з членів Спілки.

Також протягом другої половини 1940-х рр. було здійснено масштабні депортації ряду народів, серед представників яких під час Великої Вітчизняної війни процент колаборантів був найвищим. Переселення торкнулися кримських татар, чеченців, інгушів, калмиків, карачаївців та балкарців. Що стосується німців Поволжя, то їх було переселено на самому початку війни.

3 ***Боротьба за владу після смерті Сталіна.*** 5 березня 1953 р. Сталін помер. З його останнім подихом розпочався новий виток боротьби за лідерство в країні серед його найближчого оточення. Наступного дня відбулося об'єднане засідання ЦК КПРС, Ради Міністрів і президії Верховної Ради СРСР, де й стався розподіл повноважень у керівництві. На посаду голови Ради Міністрів призначили Г. Маленкова. Його першими заступниками стали Л. Берія, який очолив об'єднане з МДБ МВС СРСР, міністр оборони М. Булганін, а також В. Молотов і Л. Каганович. М. Хрущову було доручено «зосередитися на керівництві секретаріатом ЦК КПРС», де він обіймав посаду першого секретаря.

9 березня відбувся похорон Сталіна, під час якого у товчії загинули сотні людей. Труну з тілом вождя було встановлено у мавзолеї поруч із ленінським саркофагом. Вже 10 березня 1953 р. на засіданні президії ЦК КПРС Маленков вніс пропозицію припинити пропаганду культу особи. У країні з'явились ознаки лібералізації. Проте боротьба за владу тривала. 4 квітня у пресі надрукували повідомлення МВС, що справа лікарів була сфальсифікованою колишнім керівництвом колишнього Міністерства держбезпеки. Враховуючи, що міністр МДБ Ігнатьєв пішов на підвищення, обійнявши посаду секретаря ЦК, це був опосередкований удар по Хрущову.

З ініціативи Л. Берія розпочався перегляд національної політики, пов'язаний із призначенням на керівні посади в республіках саме місцевих кадрів. Авторитет і вплив керівника МВС зростали. Розвитком подій були вкрай стурбовані Хрущов, Маленков і Булганін, які зуміли сформувати абсолютну більшість у боротьбі проти Берії. Це партокра-

Похорони Й.В. Сталіна

тичне угруповання перемогло: **26 червня 1953 р.** Берію було заарештовано на засіданні президії ЦК КПРС. На липневому пленумі ЦК його виключили з партії та зняли з усіх посад як «ворога Комуністичної партії й радянського народу». Без суду і слідства (вирок оголошено тільки в грудні 1953 р.) Берію розстріляли в липні 1953 р.

Тепер боротьба за владу вже з новою силою розгорнулася між Хрущовим і Маленковим. Маленкова підтримували Молотов і Каганович, а Хрущова, який керував партапаратом, – оновлені ним же кадри керівників партії, МВС та новоутворений Комітет держбезпеки (КДБ).

У січні 1955 р. на пленумі ЦК КПРС Маленков був підданий жорсткій критиці. А вже наступного місяця він написав заяву про відставку з посади прем'єр-міністра. Хрущов перетворився на одноосібного лідера й відтоді вже не випускав керівництво країною зі своїх рук.

? Перевірте себе

1. Чому після війни поновилися сталінські репресії?
2. Чим можна пояснити, що від репресій тією або іншою мірою постраждали військовики або «ленінградці» – учасники блокади?
3. Хто такі «космополіти»?
4. Якою причиною були викликані гоніння на генетиків?
5. Які особливості мала відбудова господарства в СРСР?

Виконайте завдання

Порівняйте відбудову господарства в СРСР і країнах Західної Європи за наступною схемою: масштаби збитків – джерела фінансування – модель відбудови.

Обговоріть, подискутуйте

Чому після смерті Й. Сталіна розпочалася гостра боротьба за владу?

Творчо попрацюйте

Розпитавши старше покоління, напишіть розповідь, як жила ваша родина у повоєнну добу. Чи існує у ваших рідних ностальгія за тими часами і чому?

ДАТИ І ПОДІЇ

5 березня 1953 р. – смерть Й. Сталіна
23 червня 1953 р. – арешт Л. Берії

§24 «Відлига» (1953–1964 рр.)

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

Хто претендував на владу в післясталінському ЦК?

1 ***М. Хрущов. Лібералізація суспільно-політичного життя.*** Термін «відлига» означає потепління у політичному житті країни, свіжий вітер перемін після лютих морозів сталінської доби. Він почав уживатися в політичному лексиконі з легкої руки відомого письменника Іллі Еренбурга, який цим словом назвав свою повість, опубліковану в 1955 р. Згодом «відлигою» почали називати епоху, пов'язану з перебуванням при владі М. Хрущова.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Микита Хрущов (1894–1971) – перший секретар ЦК КПРС у 1953–1964 рр., голова Ради Міністрів СРСР (1958–1964). Герой Радянського Союзу, тричі Герой Соціалістичної Праці. З його діяльністю пов'язується десталінізація. Ініціатор передачі Кримської області до складу України. У жовтні 1964 р. внаслідок внутрішнього перевороту в Політбюро позбавлений всіх посад і усунутий від державного і партійного керівництва.

М. Хрущов

Після смерті Й. Сталіна в СРСР відбулися значні зміни у суспільно-політичному житті, які називають **процесом десталінізації.**

У широкому розумінні слова десталінізація – це відхід від проявів «класичного» сталінізму в усіх сферах життя – політичній, економічній, культурній, духовній.

У вузькому розумінні десталінізація – це критика культу особи. Більшість дослідників уважають, що процес десталінізації можна переділити на три етапи.

1-й етап: весна 1953 р. – початок 1956 р.

Через три місяці після смерті Сталіна було оголошено амністії ув'язненим до 5 років, яких було засуджено за посадові та господарські злочини, неповнолітнім (до 18 років), жінкам, котрі мали дітей віком до 10 років. Було скорочено термін ув'язнення за контрреволюційну діяльність.

Рідше згадувалось ім'я Сталіна у пресі, офіційних документах. А у вересні 1953 р. було ліквідовано інструмент масових чисток і терору – військові трибунали військ МВС і Особливу нараду МВС, яка мала право застосовувати в адміністративному порядку висилку, заслання, ув'язнення.

У 1955 р. засуджено керівників МДБ СРСР, які сфабрикували «ленінградську справу», а її учасників реабілітовано. Спецслужби було поставлено під жорсткіший контроль вищих органів влади.

2-й етап десталінізації (1956–1961 рр.) проходив під знаком XX з'їзду КПРС, на закритому засіданні якого М. Хрущов зачитав доповідь «Про культ особи і його наслідки». З неї приголомшені делегати і гості з'їзду дізналися, що чимало репресованих у минулому державних діячів і членів партії не мали нічого спільного з ворожою діяльністю, а стали жертвами хворобливої підозріливості і політичних інтриг Сталіна і його оточення.

ПОГЛЯД УЧАСНИКА ПОДІЙ

Із доповіді М. Хрущова на закритому засіданні XX з'їзду КПРС

Сталін запровадив поняття «ворог народу». Цей термін відразу звільняв від необхідності всяких доказів ідейної неправоти людини або людей, з якими ти ведеш дискусію: він давав можливість усякого, хто в чомусь не згодний зі Сталіним, хто був тільки запідозрений у ворожих намірах, усякого, хто був просто жертвою наклепу, піддати найжорстокішим репресіям, з порушенням усяких норм революційної законності. Це поняття «ворог народу» по суті вже знімало, виключало можливість якої-небудь ідейної боротьби або вираження своєї думки з тих або інших питань навіть практичного значення. Основним і, по суті справи, єдиним доказом провини робилося, всупереч всім нормам сучасної юридичної науки, «визнання» самого обвинувачуваного, причому це «визнання»... досягалось шляхом фізичних заходів впливу на обвинувачуваного.

Висловіть свою точку зору – чи припустимо під час дискусії займатися навішуванням ярликів?

Були реабілітовані партійні і державні діячі, воєначальники, письменники, в тому числі, українські Е. Блакитний, В. Чумак, М. Куліш тощо. Це було явищем однозначно позитивним. Інша річ, що механізм хрущовської реабілітації діяв реально за тим же принципом, що й механізм репресій: військову колегію Верховного суду СРСР було директивно зобов'язано повністю реабілітувати ряд осіб, а отже, питання юридичної оцінки підстав для їх засудження не бралися до уваги. Відтак, до категорії незаслужено репресованих потрапили і люди, абсолютно справедливо покарані за корисливі, посадові та інші злочини.

У 1957 р. було поновлено Чечено-Інгушську, Кабардино-Балкарську, Калмицьку, Карачаєво-Черкеську АСРР, проте не було офіційно реабілітовано німців Поволжя та кримських татар.

3-й етап десталінізації (осінь 1961 р. – осінь 1964 р.) пов'язаний із XXII з'їздом КПРС, на якому з новою силою прозвучала критика культу особи. Наприкінці жовтня 1961 р. делегати XXII з'їзду партії одноголосно погодилися на винесення саркофагу з труною Сталіна з Червоної площі. Наступним кроком стало зняття пам'ятників Й. Сталіну, закривались і перейменовувались музеї, заводи, колгоспи, які були названі ім'ям вождя; Сталінську область було перейменовано в Донецьку, а місто Сталіно – у Донецьк.

Лібералізація торкнулася й інших аспектів життя СРСР. Так, зокрема, у Москві в 1957 р. відбувся VI Всесвітній фестиваль молоді і студентів, розпочали свою роботу міжнародні московські кінофестивалі, було відновлено іноземний туризм, країна стала більш відкритою світові.

Поновилося видання журналу «Иностранная литература», радянські читачі дістали можливість ширше знайомитися із світовим літератур-

ним процесом. У Москві відкрито театр «Сучасник», вийшли у світ перші номери журналів «Юность», «Москва», «Наш современник». Зростав авторитет журналу «Новый мир», очолюваного видатним поетом О. Твардовським. Засновано Ленінські премії за найбільш визначні праці у сфері науки, техніки, літератури й мистецтва. На екрани країни вийшли художні фільми «Весна на Зарічній вулиці», «Справа Рум'янцева», «Висота», «Летять журавлі», які здобули всенародну любов.

Вражаючими були досягнення СРСР у науці й техніці. **4 жовтня 1957 р.** було запущено перший штучний супутник Землі, 5 грудня спущено на воду перший у світі атомний криголам «Ленін», створено найпотужніший у світі синхрофазотрон. **12 квітня 1961 р.** космонавт **Ю. Гагарін** на космічному кораблі «Восток-1» уперше в світі облетів земну кулю. Головним конструктором космічних кораблів був уродженець Житомирщини – **С. Корольов.**

2 ***Економічні реформи за М. Хрущова.*** Із 1957 р. в економіці СРСР почали здійснюватись реформи. Так, у промисловості, замість галузевих міністерств було створено територіальні органи управління – раднаргоспи (загалом 105). У сільському господарстві держава підвищила закупівельні ціни на зернові і продукти тваринництва, замість трудоднів запроваджувалась грошова оплата праці, селянам видали паспорти.

У 1958 р. істотні зміни відбулися у системі освіти, що супроводжувалися збільшенням капіталовкладень у цю сферу та зростанням оплати праці вчителів.

Особливо значимими виявились зрушення у соціальній сфері. Внаслідок пенсійної реформи 1956 р. доходи пенсіонерів (при одночасному зниженні пенсійного віку для жінок до 55, а для чоловіків – до 60 років) збільшилися у два, а інвалідів – у 1,5 рази, робочий день скорочувався до 7 годин. Збільшувалася і тривалість щорічних відпусток, а також відпусток для жінок по догляду за дитиною.

У промисловості реформи дещо сприяли підвищенню ефективності виробництва, поглибленню спеціалізації та кооперації виробництва певних регіонів і територій. У сільському господарстві реформи мали наслідком зростання валового виробництва на 35 %, покращання матеріального рівня життя колгоспників. Натомість зазнала невдачі спроба М. Хрущова за американським зразком розширити використання зерна кукурудзи. Вирощування цієї культури для відгодівлі худоби обходилося удвічі дорожче від заготівлі традиційних кормових трав. Аналогічно невдалим виявився задум впродовж 3–4 років збільшити у 3,2 рази виробництво м'яса. Кормів для здійснення цього задуму в СРСР явно не вистачало. Це призвело до порушення структури посівів зернових, скорочення поголів'я у тваринництві, зміни екологічного балансу в ряді регіонів країни; з 1962 р. СРСР змушений був розпочати масові закупівлі зерна та інших видів сільськогосподарської продукції за кордоном.

ПОГЛЯД УЧАСНИКА ПОДІЙ

Із спогадів директора Інституту США і Канади у 1967–1995 рр. Г. Арбатова

Хрущов, здається, краще за інших керівників відчував наболілі потреби народу і намагався зробити щось реальне для їх пом'якшення. Він першим почав

широкомасштабне будівництво, нехай скромних п'ятиповерхових будинків з великою кількістю маленьких, але окремих квартир. Багато тисяч людей тоді вперше зітхнули з полегшенням, відчувши, що значить жити не у комуналці. Він усвідомив, що на... пенсію... прожити не можна, й значно підвищив її... За 10 років перебування у руля дай бог кожному керівникові зробити стільки для народу.

На підставі наведеного тексту й прочитаного раніше зробіть свій коментар.

3 ***Зміни у зовнішній політиці.*** У роки «відлиги» в міжнародних відносинах проявилися складні, суперечливі тенденції. З одного боку, існував і поглиблювався розкол світу на два ворожі табори, тривала «холодна війна» – посилювалося протистояння НАТО і Варшавського договору, з іншого – почали виявлятися перші ознаки відмови від непримиренної ворожнечі між Заходом і Сходом.

У **1955 р.** СРСР установив дипломатичні відносини з ФРН, підписав державний договір з Австрією. Здійснювалися заходи щодо поліпшення відносин із Норвегією, Швецією, Данією.

У **1958 р.** було укладено угоду зі США про співпрацю в царині культури, економіки, проведено обмін делегаціями вчених та діячів культури. У 1959 р. відбувся візит М. Хрущова до США, який загалом мав позитивні результати. Внаслідок візиту радянської делегації до Югославії (кінець травня – початок липня 1955 р.) підписано радянсько-югославську декларацію, що започаткувала нормалізацію міждержавних відносин.

? Перевірте себе

1. Поясніть термін «десталінізація».
2. Які зміни у політичному житті відбулися при владі М. Хрущова?
3. Якими були досягнення СРСР у космічній галузі в цей період?
4. Перелічіть реабілітованих у період «відлиги» діячів літератури і мистецтва.
5. Опишіть зміст міжнародних угод СРСР цього періоду.

Виконайте завдання

Порівняйте етапи десталінізації за схемою: етапи – роки – основні заходи.

Обговоріть, подискутуйте

Частина російських дослідників називає сьогодні Й. Сталіна «ефективним менеджером». Спробуйте дати свою оцінку ролі Й. Сталіна в історії СРСР.

Творчо попрацюйте

Складіть таблицю основних досягнень економічної реформи в СРСР за різними напрямками: промисловість, сільське господарство, соціальна сфера.

ДАТИ І ПОДІЇ

1957 р. – VI Всесвітній фестиваль молоді і студентів
12 квітня 1961 р. – перший політ людини у космос

§25 Роки «застою» (1964–1985 рр.)

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

Дайте характеристику періоду перебування при владі М. Хрущова.

1 ***Усунення від влади М. Хрущова.*** 1962–1964 рр. залишились у пам'яті трудящих СРСР як період внутрішнього безвладдя і наростання напруженості. Погіршилося продовольче постачання. У 1962 р. сталося значне підвищення цін на продовольчі товари – на 25–40 %. Це викликало невдоволення широких верств населення.

Восени 1963 р., в десяті роковини обрання Хрущова першим секретарем ЦК, у країні виник дефіцит хліба, що призвело до паніки серед населення. Вихід із ситуації було знайдено: термінова закупівля зерна за кордоном і використання стратегічних запасів, впровадження талонів на хліб (уперше після скасування продовольчих карток 1947 р.).

До того ж, людина, яка дорікала Сталіну у нескромності, тепер прихильно ставилася до славослів'я на свою адресу.

Відставка першого секретаря ЦК КПРС, голови Ради Міністрів СРСР стала неминучою. Найбільшу активність в усуненні Хрущова від влади відіграли його ставленики – Л. Брежнєв, М. Суслов, М. Ігнатов, О. Шелепін. Їх підтримали О. Косигін, В. Семичастний. Скориставшись відсутністю Хрущова у Москві (він разом із Мікояном відпочивав у Піцунді), опозиція підготувала засідання президії та пленуму ЦК. Потім М. Хрущова викликали у Москву нібито для розв'язання невідкладних питань розвитку сільського господарства. **14 жовтня 1964 р.** на пленумі ЦК КПРС зі звинувачувальною доповіддю проти нього виступив М. Суслов. Звинуваченого у волюнтаризмі, суб'єктивізмі, порушенні норм колегіальності керівництва партією та країною, післясталінського реформатора було усунено з усіх посад і відправлено на пенсію, а його ім'я на двадцять років викреслено з історії СРСР. Першим секретарем ЦК КПРС став Л. Брежнєв, головою Ради Міністрів – О. Косигін. Президію Верховної Ради СРСР (із липня 1964 р.) очолив А. Мікоян.

Відставка М. Хрущова була зумовлена невдоволенням партійного апарату, представників військово-промислового комплексу, байдужістю суспільства та його інтелектуальної еліти.

2 ***Л. І. Брежнєв.*** Період перебування при владі Л. Брежнєва історики оцінюють по-різному. У кожному разі, це був найстабільніший і найспокійніший період в історії Радянського Союзу. Брежнєв і його оточення, значно у меншому ступені, ніж Хрущов, виявляли схильність до реформаторства, що дозволяло уникнути зайвих потрясінь. Ставку було зроблено на повільне, кількапроцентне збільшення економічних показників, що дозволяло поступово підвищувати рівень життя людей. СРСР став єдиною у світі самодостатньою країною, повністю забезпеченою власними ресурсами.

Проте, з іншого боку, зовнішня стабільність приховувала у собі й небезпеку. По-перше, така система стримувала ініціативу і рух вперед.

Л. Брежнєв

По-друге, завдяки відміні запровадженого при М. Хрущові в статуті партії принципу обов'язкової ротації (оновлення) на кожних виборах третини складу членів партійних комітетів всіх рівнів, в країні утворився кадровий застій, коли одні й ті ж самі люди впродовж багатьох років незмінно перебували на своїх посадах. Наслідком такого становища стала корупція, все більші масштаби зловживань з боку партійної еліти, відхід від політичної діяльності найбільш здібних і перспективних діячів, а також засилля кар'єристів.

Ще однією негативною ознакою політичного життя 1970-х рр. було формування культу особи Л. Брежнєва, що швидко набув досить гротескного характеру. Нестримна пристрасть до вихвалянь і нагород (Брежнєв мав 220 радянських і закордонних орденів і медалей) увінчалася 4 зірками Героя Радянського Союзу, званнями Героя Соціалістичної Праці та маршала СРСР, нагородженням орденом «Перемоги». Піднесенню його авторитету не сприяла й трилогія мемуарів «Мала земля», «Відродження», «Цілина», написана кількома літераторами від імені генерального секретаря. Із членами родини Брежнєва було пов'язано декілька кримінальних справ. Авторитет лідера партії у країні катастрофічно впав.

Саме у період правління Брежнєва в СРСР почав гостро відчуватися своєрідний інтелектуальний застій. Влада вперто не звертала уваги на те, що і світ, і суспільство змінювались – і в плані інтересів, і в плані потреб, і в плані технологічних досягнень, у тому числі й під впливом «холодної війни». Існуючі можливості вже не відповідали потребам і можливостям міського населення, особливо молоді. На всі ці виклики часу необхідно було негайно реагувати, але консервативне і практично не оновлюване керівництво за змінами встигнути вже не могло.

ПОГЛЯД УЧАСНИКА ПОДІЙ

Із спогадів Г. Арбатова

Брежнєв... перебував на вищій у країні посаді цілих 18 років. Притому, в період... коли потрібно було здійснювати радикальні зміни у всіх сферах життя суспільства. Але якраз на це Брежнєв був органічно нездатним... В нього не було ні уявлення про глибокі зміни, яких потребує країна, ні вміння розібратися у плані таких змін, нехай і підготовленим іншими, вірно його оцінити і втілити у життя. Це був лідер, який дивився назад, не здатний піднятися над старим.

Прокоментуйте наведений текст. Чи погоджуєтесь ви з думкою автора? Свою точку зору обґрунтуйте.

3 ***«Косигінська» реформа та її результати.*** У 1965 р. нове радянське керівництво здійснило спробу економічних реформ. Пріоритет у розробленні та проведенні їх належав голові Ради Міністрів СРСР О. Косигіну. Рішеннями березневого (1965 р.) пленуму ЦК КПРС передбачалося, що

реформа допоможе забезпечити подолання диспропорцій у розвитку галузей економіки, невідповідності між рівнем виробництва та рівнем праці та ін. Сутність економічної реформи полягала: у скороченні кількості показників, що їх доводили до підприємства; у створенні на підприємствах фондів матеріального стимулювання; у перерозподілі частки національного прибутку на користь аграрного сектору; у заходах щодо розвитку соціальної інфраструктури та ін. Основним критерієм ефективності кожного підприємства ставав прибуток, що не відповідало принципам соціалістичного господарства.

ПОГЛЯД УЧАСНИКА ПОДІЙ

Із праці С. Кара-Мурзи «Радянська цивілізація»

Досить швидко виявилося, що господарча система відповідає на зміни не так, як очікувалось, і реформа без галасу була згорнута. Пізніше стверджували, що реформу придушили консерватори, але їхній консерватизм можна розглядати і як почуття відповідальності. Побачивши, що орієнтація на прибуток перш за все викликала тенденцію до підвищення цін, консерватори не стали доводити справу до краху економіки.

Прокоментуйте думку автора. Чому, з вашої точки зору, орієнтація на прибуток викликала тенденцію до зростання цін?

4 ***Суспільно-політичне життя.*** На початку 1970-х рр. у політичному курсі партійного керівництва утвердилися консервативні тенденції. Так, в ідеологічній сфері відбулася часткова реабілітація сталінщини: рідше згадувалися факти репресій, виправдовувалися методи колективізації, причини страшних поразок у роки війни 1941–1945 рр. перекручувались. Провідну роль у реабілітації сталінщини, насадженні догматизму в царині суспільних наук відіграв головний партійний ідеолог М. Суслов.

Однією з рис політичного життя партійного керівництва 1970-х рр. було утвердження принципу формування вищих партійних і державних органів від різних бюрократичних інститутів: республіканських і союзних, комсомольських і профспілкових. Таке явище західні політологи схарактеризували як «інституційний плюралізм», коли вищі партійні органи представляли владні інститути і громадські організації, навіть інтереси окремих республік.

У 1977 р. було прийнято нову радянську конституцію – конституцію розвиненого соціалізму, що, як і попередня, надавала широкі права трудящим, одночасно фіксуючи провідне місце партії у країні. Свобода слова, друку, мітингів і зібрань гарантувалася за умови, що вони «відповідають інтересам трудящих і використовуються в інтересах зміцнення соціалістичного ладу». Це ж саме стосувалося свободи наукової, технічної і художньої творчості – вона теж надавалася «відповідно до цілей комуністичного будівництва».

5 ***Дисидентський рух.*** У 1960–1970-х рр. виникла нова форма протесту – дисидентство, яке за своєю природою було духовним, інтелектуальним і моральним опором закостенілості радянської системи суспільства. Найактивнішими учасниками дисидентського руху були окремі представники творчої інтелігенції, духовенство та віруючі, представ-

ники різних національностей. Дисидентство як соціальний рух мав помірковане й радикальне крила. Вчені вирізняють такі етапи дисидентського руху в СРСР:

*перший (*1961–1968 рр.). Формою руху було написання листів лідеру країни з підписами окремих відомих діячів науки та культури («підписанти»). За різними даними, до цього гурту належало кілька сотень осіб. Формою поширення дисидентських ідей на той час став «самвидав» – машинописні журнали, збірники, літературно-публіцистичні доробки. У молодіжному середовищі на противагу офіційному комсомолу виникали перші неформальні організації. Від середини 1960-х рр. дисидентський рух перейшов до активних форм діяльності. Так, у грудні 1965 р. на Пушкінській площі у Москві відбулася перша правозахисна демонстрація, організаторами якої були А. Сахаров, О. Гінзбург, А. Амальрик, Л. Богораз;

другий (1968 – середина 1970-х рр.). Під час нього відбувся виступ 8 осіб на Красній площі 25 серпня 1968 р. на знак протесту проти вторгнення радянських військ до Чехословаччини; видання за кордоном літературно-публіцистичних творів (А. Синявським, Ю. Даніелєм, О. Гінзбургом, О. Марченком, О. Солженіциним та ін.), звернення учасників руху з критикою радянської дійсності до міжнародних організацій, в яких висвітлювалися факти порушення прав людини в СРСР; формування правозахисного та національного рухів у республіках СРСР і наростання репресій проти вільнодумства (судові процеси над А. Синявським, Ю. Даніелєм, О. Марченком, О. Гінзбургом, Ю. Галансковим, Ю. Орловим) та їх арешти, висилка за кордон О. Солженіцина, висилка академіка А. Сахарова до Горького (Нижній Новгород), вміщення членів дисидентського руху в психіатричні клініки, «справа Григоренка», «справа Щаранського», позбавлення радянського громадянства М. Ростроповича, Ю. Любимова.

1 ***Зовнішня політика.*** Брежнєвське керівництво прагнуло поліпшити зовнішньополітичне становище СРСР, покращити відносини з такими провідними державами світу, як США, Франція, ФРН. Значною мірою воно цього досягло. Перша половина 1970-х рр. характеризувалася розрядкою міжнародної напруженості.

Одначе торгово-економічні відносини із західними партнерами розвивалися не на користь СРСР. 80 % радянського експорту становив продаж нафти, газу, вугілля, лісу, мінеральної сировини, а частка готових виробів, машин, устаткування становила тільки 5 %. Це свідчило про відставання багатьох галузей економіки СРСР, про відсутність у країні конкурентоздатних товарів.

Керівництво СРСР негативно поставилося до «Празької весни» – політичних реформ влади Чехословаччини. У серпні 1968 р. збройні сили СРСР, НДР, Польщі, Угорщини та Болгарії увійшли до цієї країни для «захисту завоювань соціалізму».

? Перевірте себе

1. Чому було усунено від влади М. Хрущова?
2. Назвіть учасників «антихрущовської» змови.

3. Дайте характеристику діяльності Л. Брежнєва.
4. Поясніть сутність «косигінської» реформи.
5. Яким був зовнішньополітичний курс СРСР у період правління Л. Брежнєва?

Виконайте завдання

Складіть таблицю «Дисидентство в СРСР» за схемою:

Етапи	Учасники руху	Програмні цілі	Основні форми діяльності	Вияви боротьби проти них

Обговоріть, подискутуйте

Чи був сам факт мирного зняття М. Хрущова ознакою демократизації життя у СРСР?

Творчо попрацюйте

Напишіть реферат на тему: «СРСР у роки застою».

ДАТИ І ПОДІЇ

1965 р. – «косигінська» реформа
1977 р. – прийняття нової конституції СРСР

§26 «Перебудова» та розпад СРСР (1985–1991 рр.)

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

Спробуйте підбити підсумки епохи Л. Брежнєва.

1 ***Прихід до влади М. Горбачова.*** Після смерті Л. Брежнєва СРСР ненадовго очолив Ю. Андропов. Заходи, вжиті ним для зміцнення економіки країни, були пов'язані з посиленням дисципліни, розвитком агропромислових комплексів, розширенням прав керівників підприємств, новими заохочувальними кроками для здійснення Продовольчої програми, прийнятої ще за Л. Брежнєва. Також у цей період розпочалася боротьба із проявами корупції, яка охопила верхні щаблі у владі. Відбулися процеси хабарників з кількох міністерств, у тому числі міністерства зовнішньої торгівлі, заміна міністра внутрішніх справ СРСР. Одночасно розпочалися «рейди» по підприємствах, магазинах та перукарнях з метою виявлення прогульників і зміцнення загального рівня трудової дисципліни.

Ці заходи принесли певні успіхи. У 1983 р. ВВП збільшився на 3,1 %, на 4 % зросло промислове виробництво, сільське господарство «піднялося» на 6 %.

Проте, 9 лютого 1984 р. Андропов пішов з життя, і його місце посів **Костянтин Черненко**, людина дуже хвора, до того ж, на три роки старша від попередника. Коли через рік і він помер, вибір впав на наймолодшого члена політбюро – Михайла Горбачова.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

М. Горбачов

Михайло Горбачов народився у березні 1931 р. на Ставропіллі. Закінчивши юрфак МДУ працював на партійно-комсомольській роботі. Наприкінці 1978 р. обраний секретарем ЦК КПРС. З березня 1985 р. – генеральний секретар, з жовтня 1988 р. – одночасно голова президії Верховної Ради, з березня 1990 р. – президент СРСР. З 1992 р. – на пенсії.

Політичну кар'єру М. Горбачова не можна назвати цілком типовою. У 1979 р. – першому ж році його перебування на посаді секретаря ЦК КПРС з питань сільського господарства – довелося імпортувати 31 млн тонн зерна (більше, ніж будь-коли у радянській історії). Й надалі ця кількість лише зростала (у 1980 р. – 35, а у 1986 р. – 46 млн тонн). Та, незважаючи на це, Горбачова обирають спершу кандидатом, а потім й членом політбюро, що робить його одним з кандидатів на посаду генерального секретаря ЦК КПРС.

Прихід до влади в Кремлі пересічного партапаратника, який не вирізнявся досягненнями та здібностями, засвідчив кризу системи добору кадрів для формування вищих владних органів у СРСР, що відіграло велику роль у скорому розпаді країни.

2 **«Прискорення» і «гласність», «нове мислення»**. Із березня 1985 р. в історії СРСР розпочався період, що його прийнято називати «перебудовою». За задумом реформаторського крила радянського керівництва, а його репрезентували насамперед М. Горбачов, директор Інституту світової економіки і міжнародних відносин О. Яковлєв та перший секретар ЦК компартії Грузії Е. Шеварднадзе (який невдовзі очолив міністерство іноземних справ СРСР), вона повинна була торкатися всіх сфер життя суспільства: економічної, політичної, ідеологічної, культурної та духовної. Негайно засоби масової інформації зарясніли публікаціями про вкрай скрутне становище у країні. Проте ці дані настільки не відповідали дійсності, що викликали подив навіть у аналітиків американських спецслужб. Так у своєму звіті у цей період ЦРУ звертало увагу керівників США, що твердження про відсутність приросту радянської економіки у 1980–1985-х рр. мають виключно «*політичне забарвлення*» і викликані прагненням «*виділити переваги Горбачова у порівнянні з його попередниками*».

ПОГЛЯД УЧАСНИКА ПОДІЙ

Із спогадів американського посла у Москві Дж. Метлока

Горбачов за своєю природою був одинаком. В нього не було ні офіційної ради міністрів, ні «кухонного кабінету» у справжньому сенсі... Горбачов часто збирав разом людей, які просто не могли працювати разом, й... ніколи не використовував їх як справжні дорадчі органи... думку яких сприймають серйозно. Більше того, він найчастіше говорив своїм радникам, а не слухав їх...

Оточуючі бачили, що в нього немає особистих друзів... Він привів у дію політичні сили, не уявляючи при цьому, яким має бути кінцевий підсумок... Я не міг зрозуміти його стратегії у вирішенні економічних і національних проблем... Збільшувалися докази того, що його розуміння цих проблем було помилковим.

Прокоментуйте наведений текст. Поясніть , як він характеризує М. Горбачова.

На квітневому (1985 р.) пленумі ЦК КПРС було проголошено курс на прискорення соціально-економічного розвитку СРСР (реформа А. Аганбегяна). Його основні положення мали на меті: подолати значне зниження темпів економічного зростання вітчизняного машинобудування як базової галузі економіки на основі широкого впровадження НТР, виробити новий господарчий механізм, розвивати матеріальні стимули виробництв та удосконалювати структуру управління господарством.

Однак «прискорити» й «перебудувати» суспільство виявилося легше пообіцяти, ніж зробити. Приріст національного доходу у 1987 р. склав лише 2,3 %, знизившись на 1,8 % у порівнянні з попереднім. Через поспішні, непродумані реорганізації, починаючи з 1986 р. центральний апарат управління господарством став практично недієздатним. Вже до січня 1987 р. реформаторські починання спровокували загальне погіршення ситуації у країні, й почали переростати в системну кризу.

Виправити становище покликана була реформа М. Рижкова – Л. Абалкіна (1987–1989 рр.), яка передбачала надання підприємствам самостійності, переведення їх на самоокупність і самофінансування. Заробітна плата стала також пов'язуватись із результатами господарчої діяльності. Проте нова реформа здійснювалася в умовах монополії державної власності в економіці.

Незважаючи на прийняття закону «Про індивідуальну трудову діяльність», на шляху товаровиробників було безліч перепон. Кооперативи та «індивідуали» наприкінці 1980-х рр. становили тільки 1,1 % підприємств країни. Спроби перетворень не були підкріплені продуманою грошовою, кредитною, фінансовою політикою, що призвело до сплеску інфляції 1988 р. Проведення авантюрної та безграмотної антиалкогольної кампанії знищило 265 тис. га виноградників і вивело з товарообігу 89 млрд крб., одночасно створивши потужний сектор організованої злочинності. За даними Держкомстату СРСР, у 1987 р. на самогоноваріння було витрачено 1,4 млн тонн цукру, що практично компенсувало скорочення продажу горілки і горілчаних виробів. Із магазинів почали зникати товари першої необхідності, що спричинило запровадження давно забутої карткової системи. Отже. реформа себе не виправдала.

Протягом 1990–1991 рр. була здійснена ще одна спроба переходу до регульованої ринкової економіки. Сутністю її було запровадження під контролем держави ринкових механізмів. Гострі дискусії велися про темпи й методи переходу до ринкових відносин. Програма уряду передбачала поступовий планомірний перехід, а висунута альтернативна програма С. Шаталіна – Г. Явлінського «500 днів» робила наголос на динамічних темпах переходу до ринку і зламі командно-адміністративної системи, можливість відродження приватної власності. Після обговорень було прийнято компромісний варіант проекту переходу до ринку, що також виявився нежиттєздатним. Проіснувавши декілька місяців, програма зазнала краху.

Термін «гласність» виник у Радянському Союзі в роки «перебудови». Йшлося про обмеження цензури засобів масової інформації, дозвіл на публікацію раніше заборонених літературних творів та припинення глушіння західних радіостанцій «Свобода», «Німецька хвиля», «Голос Америки», «Бі-бі-сі», які вели трансляції мовами народів СРСР. Проте довгоочікуваною можливістю відкрито висловлювати свої думки публіцисти користувалися по-різному. Протягом короткого часу під сумнів були поставлені всі, в тому числі, й позитивні досягнення радянського ладу. Навіть трагедія 13-річної дитини, вбитої (разом із своїм молодшим братом) за свідчення, дані нею на суді проти батька, дістала «переосмислення» як кара зраднику. Такі публікації дезорієнтували населення і сприяли створенню соціального напруження.

НА ДУМКУ ДОСЛІДНИКА

З праці доктора історичних наук А. Уткіна «Велика вісімка: ціна входження»

Американське посольство, із захватом повідомляючи про дике самовикриття, що розгорнулося в СРСР... відзначило, що вождь перебудови не допускає у... пресі лише один сюжет: критику самого себе. Не вірячі власним очам громадяни читали про Радянську армію як про «гадину» (такою була назва величезної статті про національну армію у «Московських новостях»), але Горбачов категорично відкидав критичні оцінки на свою адресу. У жовтні 1989 р. газета «Аргументи і факти»... відзначила, що у країні Сахаров більш популярний, ніж Горбачов... Генеральний секретар був розлючений. 13 жовтня 1989 р. усіх головних редакторів викликали «на килим» до ЦК КПРС. Головному редакторові «Аргументів і фактів» Старкову запропонували посаду редактора міжнародного журналу в Празі або Бюлетеня Верховної ради. У 1992 р. Старков сказав... Метлоку: «Якщо ви припишете заслугу просування гласності Горбачову, то образите всіх тих, хто боровся з ним за цю саму гласність».

Прокоментуйте наведений текст.

3 ***Лібералізація суспільного та культурного життя.*** Без глибоких політичних реформ подальший розвиток «перебудови» був неможливим. Основними цілями політичної реформи були:

а) відновлення ролі рад народних депутатів як органів влади і повернення громадським організаціям соціальної активності;

б) здійснення перерозподілу влади за збереження керівної ролі КПРС.

Перший етап реформи припав на червень 1988 р. – червень 1989 р. Його змістом було: прийняття нового виборчого закону, за яким вибори мали проводитися на альтернативній основі; проведення виборчої кампанії делегатів на 1-й з'їзд народних депутатів СРСР; проведення самого з'їзду; створення постійно діючого законодавчого органу – Верховної Ради СРСР.

НА ДУМКУ ДОСЛІДНИКА

З праці С. Кара-Мурзи «Радянська цивілізація»

Формально Конституція СРСР з поправками 1988 р. і новий виборчий закон були набагато менше демократичними, ніж конституції 1936 р. і 1977 р. Вибори народних депутатів не були цілком рівними і прямими. Третина складу обиралася в «громадських організаціях», причому їх «делегатами». В округах на кожний мандат депутата прийшлося по 230,4 тис. виборців, а

у «громадських організаціях» – по 21,6 виборця (у понад десять тисяч разів менше!). Меншою була тут і кількість кандидатів на місце депутата (1,2)... На виборах не дотримувався і принцип «одна особа – один голос». Академік, будучи членом ЦК КПРС і членом Товариства філателістів СРСР, голосував 4 рази: в окрузі і трьох громадських організаціях (деякі категорії громадян могли голосувати десяток разів).

Висловіть своє ставлення до такої виборчої системи. Що, на вашу думку, вона засвідчувала?

Свідченням лібералізації внутрішньополітичного життя був указ президії Верховної Ради СРСР про відновлення у громадянстві «деяких осіб, що мешкають у цей час за кордоном». З-поміж інших радянське громадянство знов отримали Г. Вишневська, М. Ростропович, В. Войнович. 14 листопада 1989 р. Верховна Рада СРСР прийняла Декларацію про визнання незаконними і злочинними всіх репресивних актів проти народів, що піддавалися насильному переселенню, та безумовне відновлення їхніх прав.

Партійне керівництво в центрі й на місцях дедалі більше дискредитувало себе. 4 лютого 1990 р. на Манежній площі в Москві відбулися демонстрація і мітинг із вимогою скасування 6-ї статті конституції СРСР, де йшлося про привілейоване становище КПРС. Цю статтю було скасовано на III-му позачерговому з'їзді народних депутатів (11–15 березня 1990 р.). На з'їзді було введено інститут президентства в країні. Першим (і останнім) президентом СРСР з'їзд обрав М. Горбачова, а головою президії Верховної Ради СРСР – А. Лук'янова.

Вибори 1990 р. ознаменували значну перемогу демократичних сил. Ради двох найбільших міст країни – Москви і Ленінграда – очолили представники демократичного табору.

3 ***Посилення національних рухів і загострення політичної боротьби в СРСР.*** Послаблення і прорахунки центральної влади сприяли активізації національних рухів. Вже у грудні 1986 р. в столиці Казахстану Алма-Аті спалахнули перші за багато років в СРСР більш-менш значні заворушення на національному ґрунті. Причиною стало рішення М. Горбачова звільнити з посади першого секретаря компартії Казахстану Д. Кунаєва і призначити на його місце свого ставленика Г. Колбіна. Як стверджував пізніше наступник Колбіна Н. Назарбаєв, процедура обрання Колбіна, яка тривала менше 20 хвилин, *«обурила цілковитою зневагою до думки навіть партійного активу»*. Так само у Вірменії, Азербайджані та деяких інших республіках СРСР місцеві партійні керівники не збиралися без бою здавати владу.

НА ДУМКУ ДОСЛІДНИКА

З праці радянського дисидента А. Амальріка «Чи проіснує СРСР до 1984 р.?» (1969 р.)

У ряді випадків носіями таких (націоналістичних. – *Авт.*) тенденцій можуть стати національні партійні кадри... Вони будуть прагнути до національного відокремлення ще й тому, щоб, уникнувши загального хаосу, що насувається, зберегти своє привілейоване становище.

Прокоментуйте наведений текст. Свою точку зору обґрунтуйте.

Проте дводенні заворушення не були сприйняті у Москві серйозно, де, як і раніше, вважали національне питання «успішно вирішеним». Відтак поступово на карті СРСР з'явилися місця і зони кривавих зіткнень. Протягом 1988–1989 рр. у них загинуло 292 особи, 5200 було поранено. Близько 360 тис. радянських громадян довелося тікати з місць проживання.

Нищівним ударом по територіальній цілісності СРСР було втручання у справи піввікової давності, а саме – проголошення злочинним пакту Молотова–Ріббентропа. Адже цей політичний акт одночасно поставив під сумнів законність перебування у складі країни всіх трьох прибалтійських республік. Це сприяло перемозі на виборах до Верховних Рад Латвії і Литви опозиційних національних рухів. В Естонії опозиціонери отримали трохи менше половини депутатських мандатів. Протягом весни – літа 1990 р. Литва, Естонія, РРФСР, Україна й інші радянські республіки прийняли декларації про державний суверенітет. М. Горбачов іронічно назвав цей процес «парадом суверенітетів».

ПОГЛЯД УЧАСНИКА ПОДІЙ

Із спогадів американського посла в СРСР Дж. Метлока

Горбачов... видається майже сліпим стосовно реальних сил, які стояли за етнічною та національною агітацією... Або він не знав, або не бажав знати про прояви національних почуттів – росіян і неросіян. Він домагався чогось небувалого: добровільно йому дарованого імперського контролю.

Прокоментуйте точку зору американського дипломата. Чи погоджуєтесь ви з ним? Чому?

Дуже гостра ситуація склалася під час обговорення кризової соціально-економічної та політичної ситуації на IV з'їзді народних депутатів (17–27 грудня 1990 р.). Прем'єр-міністр СРСР М. Рижков, констатувавши, що «*перебудову у тому вигляді... в якому вона задумувалась, здійснити не вдалося*», визначив причиною «*кризу в... політиці, ідеології та управлінні*».

Для зміцнення своєї позиції центральне керівництво призначило на 17 березня 1991 р. всесоюзний референдум із питань збереження СРСР. Хоча за це висловилися 76 % опитуваних, референдум не вніс ясності у протиріччя з приводу нового союзного договору і подальшої долі СРСР.

Після референдуму почався «новоогарьовський процес» – переговори керівників дев'яти республік (Росії, України, Білорусі, Казахстану, Узбекистану, Туркменистану, Киргизстану, Таджикистану, Азербайджану) із президентом СРСР. «Заява 9+1», підписана 23 квітня 1991 р., декларувала принципи нового союзного договору і знаменувала початок третього етапу політичної реформи. 24 липня 1991 р. М. Горбачов заявив, що роботу над союзним договором закінчено. Республікам передбачалося надати додаткові повноваження, більшість центральних структур втрачали владу з укладенням нового договору. Попереднє підписання документа було призначено на 20 серпня 1991 р.

4 ***Серпневий заколот 1991 р.*** Вранці 19 серпня 1991 р. ТАРС передав інформацію, що Горбачов за станом здоров'я не може більше виконувати повноваження президента СРСР, у зв'язку з чим влада переходить

до рук віце-президента Г. Янаєва. Одночасно було оголошено про створення **Державного комітету з надзвичайного стану** (ДКНС), до складу якого увійшли 8 осіб з найближчого оточення М. Горбачова – Янаєв, прем'єр-міністр Павлов, міністри оборони і внутрішніх справ Язов і Пуго, голова Комітету держбезпеки Крючков, заступник голови Ради оборони Бакланов, голова Селянської спілки СРСР Стародубцев та президент Асоціації державних об'єднань Тизяков.

Члени ДКНС

Всупереч усталеній практиці здійснення державних переворотів, «заколот» розпочався не в суботу або неділю, а в понеділок; не дотримано було й основних умов, необхідних для його успіху, а саме: заколотники не заарештували потенційних противників, не закрили державних кордонів, не обмежили пересування громадян, не відключили телефонного зв'язку і, навіть у Москві, не спромоглися взяти під контроль приміщення російських республіканських органів влади, зокрема парламенту Росії – «Білого дому». Введені до столиці СРСР військові частини так і не отримали конкретних наказів.

Завдяки цьому, президент Росії Б. Єльцин і його однодумці змогли безперешкодно потрапити до «Білого дому», який було оточено кількадесятитисячним натовпом прихильників, і звідти закликати росіян до опору. Розігнати цей натовп не становило жодних труднощів, але заколотники продовжували пасивно спостерігати за розвитком подій. 21 серпня, без особливих на те причин (навіть у Москві на заклики Єльцина до страйку відгукнулася лише біржа) заколот раптово було припинено, хоча захисники «Білого дому» для заколотників загрози не становили, і військового наступу на них не вели. У ході «путчу» загинуло лише троє молодих людей – учасників нападу на БМП (слідство визнало дії екіпажу БМП правомірними).

Президент України Л. Кравчук, голова Верховної Ради Білорусії С. Шушкевич і президент Росії Б. Єльцин у Біловезькій Пущі

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Борис Єльцин (1931–2007) – радянський партійний діяч. У 1976–1985 рр. – перший секретар Свердловського обкому КПРС. З 1985 р. – секретар ЦК КПРС і перший секретар Московського міськкому партії. Став популярним завдяки конфлікту з М. Горбачовим. У 1989 р. обраний народним депутатом СРСР, у 1990 р. – РРФСР. У 1991–1999 рр. – президент Росії. Відіграв одну з вирішальних ролей у розпаді СРСР.

М. Горбачов, за його твердженням, весь цей час перебував під домашнім арештом на дачі у Форосі (Крим), у цілковитій ізоляції з причини відключення телефонного і супутникового зв'язку.

ПОГЛЯД УЧАСНИКА ПОДІЙ

Із заяви В. Заніна, генерального директора НВО «Сигнал», яке виготовляло президентську систему зв'язку 24 серпня 1991 р.

Ознайомившись із версією М. С. Горбачова, зробленою письмово у газетах, я стверджую, що таким чином ізолювати президента СРСР від зв'язку неможливо. Я є одним з виробників різноманітних засобів зв'язку, і ізоляція живого і незв'язаного президента можлива лише за умови демонтування основного обладнання, вилучення його і вивозу, чого не було зроблено, виходячи з повідомлення. Це багато тонн. Тобто, мав місце випадок добровільного невиходу на зв'язок... Президентові достатньо мати авторучку і аркуш паперу, щоб забезпечити собі зв'язок з країною.

Прокоментуйте наведений текст. Висловіть свою точку зору, яку обґрунтуйте.

Змовників, за винятком Пуго (за офіційною версією він застрелився), було заарештовано, але, згодом, усі вони потрапили під амністію. Командуючий сухопутними військами СРСР В. Варенников відмовився від амністії і був судом виправданий.

Після краху перевороту події набрали кардинально нового характеру. Було припинено діяльність КПРС і оголошено про початок реформи КДБ з метою його остаточної ліквідації та заміни службою розвідки і контррозвідки, ухвалено рішення про радикальну військову реформу.

5 ***Розпад СРСР***. Ще на початку «путчу» Б. Єльцин підписав укази про перехід *«всіх органів виконавчої влади Союзу РСР, включаючи КДБ СРСР, МВС СРСР, міністерство оборони СРСР»* у підпорядкування президенту Росії. 20 серпня він оголошує себе головнокомандуючим Збройними силами СРСР на території Росії. Наступними указами російська влада, що вийшла далеко за межі своїх повноважень, переводила під свій контроль підприємства союзного значення, телебачення і радіо. Отже, союзний «центр» практично перестав існувати. З 23 серпня по 1 вересня 1991 р. проголосили свою незалежність Естонія, Латвія, Україна, Молдавія, Азербайджан, Узбекистан та Киргизстан. «Новоогарьовський процес» було зірвано.

1 грудня 1991 р. в Україні відбувся референдум, на якому громадяни майже одностайно (91 % голосуючих) висловилися за незалежність республіки. Обраний президентом Л. Кравчук витлумачив результати референдуму як мандат на неприєднання України до нового союзного договору.

8 грудня 1991 р. в білоруській урядовій резиденції «Вискулі», що в Біловезькій Пущі (біля Бреста), таємно зібралися керівники трьох республік – Білорусі, Росії та України: С. Шушкевич, Б. Єльцин, Л. Кравчук. Наслідком зустрічі стала заява про те, що *«Союз РСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припинив своє існування»*. Потім Б. Єльцин зателефонував президенту Дж. Бушу, а С. Шушкевич – Горбачову. Так політичні реформи Горбачова завершилися розпадом СРСР.

У ході зустрічі трьох лідерів тепер уже незалежних країн народилася Угода про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД). Керівники держав Середньої Азії та Казахстану в основному схвалили цю ініціативу. На зустрічі 21 грудня в м. Алмати відбулося підписання спільної Декларації. Виняток становили республіки Прибалтики і Грузія, яка приєдналася до СНД трохи пізніше.

Після цього, М. Горбачову, першому і останньому президенту СРСР, нічого не залишалося, як подати у відставку. Це сталося **25 грудня 1991 р.**

Того ж вечора, о 19-й годині, у Москві над Кремлем було спущено червоний прапор із Державним гербом СРСР, а на його місце піднісся російський. Цей акт зміни державних символів поставив останню, драматичну крапку в долі величезної країни, що називалася Радянським Союзом.

? Перевірте себе

1. За яких обставин прийшов до влади М. Горбачов?
2. Чому, на вашу думку, зазнали краху реформи М. Горбачова?
3. СРСР багато років вважався країною, у якій було вирішено національне питання. Чим пояснюється активізація національних рухів в період «перебудови»?
4. Чому не вдався державний переворот, у якому брали участь міністр оборони і керівник КДБ?
5. Як ви ставитеся до рішень, прийнятих у Біловезькій Пущі? Свою думку обґрунтуйте.

Виконайте завдання

Порівняйте політичні реформи в роки перебудови за схемою:

1-й етап	2-й етап	3-й етап

Обговоріть, подискутуйте

Чи був СРСР приречений на розпад?

Творчо попрацюйте

Напишіть твір, в якому дайте відповідь на питання: яке значення для світового співтовариства мав розпад СРСР?

ДАТИ І ПОДІЇ

11 березня 1985 р. – обрання М. Горбачова генеральним секретарем ЦК КПРС
19 серпня 1991 р. – спроба державного перевороту
1 грудня 1991 р. – референдум в Україні
25 грудня 1991 р. – припинення існування СРСР

5 §27 Росія у 1991–2010 рр.

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

Чому в Росії ще до розпаду СРСР було запроваджено посаду президента?

1 ***Перехід до ринкової економіки.*** Росія раніше від багатьох радянських республік проголосила свій суверенітет (це сталося 12 червня 1990 р.), обрала президента і розпочала перехід економіки на ринкові засади.

Після серпневої 1991 р. спроби державного перевороту керівництво Росії почало проводити цілком самостійну політику. У жовтні того ж року на 5-му з'їзді народних депутатів Росії президент Б. Єльцин виголосив програму радикальних економічних перетворень методами «шокової терапії».

Відповідно до прийнятої концепції групи недавнього журналіста Є. Гайдара, пострадянську економіку не можна було вдосконалити, а тому вона підлягала негайному демонтажу з одночасною ліквідацією командно-адміністративної системи управління й розподілу.

Цю модель було апробовано в Російській Федерації в 1992–1993 рр.

Першим кроком у здійсненні реформи стало запровадження вільних цін 2 січня 1992 р. Ціни зросли відразу в 10–12 разів. Відтак сталося різке падіння життєвого рівня більшості населення. Крім того, реформа завдала удару по ощадних внесках громадян, що становили трудові накопичення. У господарстві вибухнула криза неплатежів. До 1 червня 1992 р. сума взаємних боргів становила близько 2 трлн крб. Більшість підприємств опинилася під загрозою краху. Надання кредитів Центробанком посилювало інфляцію в країні. Курс карбованця падав на очах. Фінансово-грошова система дедалі більше дестабілізувалася.

Виникли проблеми зі своєчасними виплатами пенсій, стипендій, платні військовослужбовцям, учителям, лікарям та іншим працівникам бюджетної сфери. «Шокова терапія» викликала розлад цілих галузей економіки. Продукція багатьох підприємств виявилася неконкурентоспроможною, закривалися заводи й фабрики, збільшувалося безробіття. У суспільстві наростала соціальна напруженість.

НА ДУМКУ ДОСЛІДНИКА

З праці М. Геллера «Росія на роздоріжжі»

Програма Гайдара не принесла полегшення російській економіці. За рік її реалізації становище погіршилось. Катастрофічна статистика відома всім... Гайдар стверджував у своєму звіті, що йому заважали (Верховна Рада), він говорив: могло бути гірше, головне ж – що іншого не дано... Можна погодитися... відносно перешкод, можна визнати, що катастрофа могла бути ще страшнішою. Важко погодитися, що існує лише один рецепт порятунку. Перевіркою кожного рецепта і кожних ліків є їхня ефективність: навіть найсолодші ліки у винятково вишуканій упаковці нічого не варті, якщо вони не лікують.

Чи погоджуєтесь ви з твердженням дослідника? Свою точку зору обґрунтуйте.

Суперечливий характер реформ 1992–1993 рр., їхні непередбачувані наслідки призвели до відставки Є. Гайдара і призначення головою уряду Російської Федерації **В. Чорномирдіна**. Уряд Чорномирдіна намагався поєднати зміцнення ролі держави в економіці з розвитком ринкових відносин.

З 1 липня 1994 р. в Росії розпочалася грошова приватизація. Загальна кількість приватних підприємств становила понад 1 млн, а частка приватного сектору у виробництві досягла 62 %.

Незважаючи на наявність негативних тенденцій, посилення соціальної напруженості, майнове розшарування суспільства, у перші роки здійснення реформи принесли чимало позитивного.

Однак боротьба між різними угрупованнями у верхніх ешелонах влади Росії тривала. У квітні 1998 р. президент Б. Єльцин відправив уряд В. Чорномирдіна у відставку. Новим прем'єр-міністром став 35-річний маловідомий підприємець **С. Кирієнко**. При цьому уряді в серпні 1998 р. вибухнула глибока фінансова криза, стався «обвал рубля», який за короткий час знецінився майже в три рази.

Це змусило Б. Єльцина повернути до влади «стару гвардію» під проводом **Є. Примакова**, який доти обіймав посаду міністра закордонних справ. Цей досвідчений політик спромігся поступово стабілізувати соціально-економічну ситуацію в країні, хоча життєвий рівень основної маси росіян після серпня 1998 р. суттєво знизився. Діяльність Є. Примакова, який за рейтингами соціологічних опитувань швидко став найпопулярнішим політиком Росії, викликала занепокоєння Б. Єльцина та його оточення, і в травні 1999 р. прем'єр-міністра було відправлено у відставку. Його заступив колишній міністр внутрішніх страв **С. Степашин**, але він протримався на цій посаді лише три місяці. 9 серпня 1999 р. прем'єр-міністром Російської Федерації було призначено В. Путіна, маловідому на той час у політиці людину.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Володимир Путін народився у 1952 р. Закінчив юридичний факультет ленінградського університету. У 1975–1990 рр. працював у КДБ СРСР. Прем'єр-міністр Російської Федерації у 1999 р. та з 2008 р., президент країни у 2000–2008 рр. Кандидат економічних наук. Голова партії «Єдина Росія» безпартійний.

2 ***Внутрішня політика В. Путіна і Д. Медведєва.*** Наприкінці 1999 р. Б. Єльцин раптово оголосив про свою відставку. На позачергових виборах президента Росії В. Путін здобув перемогу вже в першому турі. У березні 2004 р. його було переобрано на другий термін. Новий президент дістав у спадок розбалансовану економічно, політично, культурно й духовно країну, практично «приватизовану» наближеними до сім'ї Єльцина олігархами та криміналітетом, представники якого були обрані навіть губернаторами кіль-

В. Путін

кох регіонів. Населення ще не оговталося від дефолту 1998 р., а патріотичні гасла і цінності були дискредитовані ще у період «перебудови». З Північного Кавказу до Москви докочувалися перші хвилі тероризму.

Вдалими кадровими перестановками Путіну вдалося досягти зміцнення центральної вертикалі влади. Під контроль держави було повернуто ряд стратегічно важливих, у тому числі, енергозабезпечуючих, підприємств і засобів масової комунікації. Після реформи федеративного устрою, внаслідок якої було запроваджено сім федеральних округів, Путін оголосив про відмову від прямих виборів керівників суб'єктів федерації. Нині їх кандидатури висуваються президентом і затверджуються місцевими законодавчими зборами. Одночасно відбулося значне зміцнення обороноздатності країни.

Важливим досягненням В. Путіна є те, що він змусив бізнес пристосовуватись до інтересів держави. За президентства В. Путіна Росія не тільки достроково розрахувалася із зовнішніми боргами, але й накопичила одні з найбільших у світі золотовалютні ресурси, що дозволило країні з найменшими втратами витримати світову фінансову кризу.

НА ДУМКУ ДОСЛІДНИКА

Із виступу В. Путіна 12 січня 2011 р.

Ми не дали кризі зруйнувати нашу економіку і соціальну сферу. Не було тотального банкрутства наших фінансових установ, як в 1998 р., не було тотального банкрутства підприємств. Ми допомогли людям зберегти вклади в банках, підтримали багатьох з тих, хто зіткнувся з труднощами при виплаті житлових кредитів. Ми цілеспрямовано, в цілому результативно, боролися із ростом безробіття. Ми зробили все, щоб країна не повернулася до принизливих і масових багатомісячних затримок заробітних плат, пенсій, грошового утримання військовослужбовцям.

Проаналізуйте цей текст. За рахунок чого, на вашу думку, вдалося досягти такого результату? Свою точку зору обґрунтуйте.

Зважена економічна та соціальна політика керівництва Росії отримала схвалення та підтримку значної частини населення Росії. Це позначається не тільки на особистій популярності В. Путіна, але й на депутатському складі Державної Думи, який працює у тісному контакті із урядом країни.

Обраний президентом у березні 2008 р. Д. Медвєдєв продовжує політику свого попередника, який нині очолює кабінет міністрів.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Дмитро Медвєдєв народився у 1965 р. Наймолодший президент в історії сучасної Росії. Кандидат юридичних наук. У 2005–2008 рр. перший заступник прем'єр-міністра РФ, куратор національних проектів. Голова ради директорів ВАТ «Газпром» (2000–2008).

В останні роки в Росії багато зроблено для стимулювання освіти, культури, народжуваності, набирає обертів боротьба з корупцією на всіх рівнях державної влади. Широко розгорнулось впровадження нових технологій, що повернуло Росії втрачене за часів Єльцина одне з провідних місць у світі.

Д. Медведєв

3 ***Зовнішня політика Росії.*** У 1990–1991 рр. саме позиція керівництва Росії, що розпочало боротьбу за владу з союзним центром, сприяла швидкому розпадові СРСР. Проте це не позначилося на подальших, вже міжнародних стосунках з рядом колишніх союзних республік (зокрема, Латвією, Естонією, Грузією) та колишніх країн європейського соціалістичного табору, де до влади прийшли крайні антиросійські сили. Паралельно підірвані були зв'язки з країнами Азії, Африки та Латинської Америки.

За цих обставин Росії довелося заново будувати модель зовнішньополітичної стратегії, пріоритетами якої стало поєднання взаємовигідних форм співробітництва з усіма зацікавленими у цьому державами із послідовним захистом своїх життєво важливих інтересів.

Російська Федерація на міжнародній арені стала правонаступницею СРСР. Вона посіла місце постійного члена Ради Безпеки ООН, затвердивши за собою статус великої ядерної держави, є активним учасником всіх основних міжнародних процесів, зокрема пов'язаних із колективною безпекою. Країна підписала і ратифікувала (на відміну від КНР і США) Договір про всеохоплюючу заборону ядерних випробувань, прийнятий у вересні 1996 р. на сесії Генеральної Асамблеї ООН, підписала договір про стратегічне партнерство з НАТО, а також, після подій 11 вересня 2001 р., увійшла до складу так званої антитерористичної коаліції. Проте Росія виступає проти подальшого наближення НАТО до своїх кордонів, і змусила США відмовитися від наміру розміщення у Східній Європі елементів ПРО. У квітні 2010 р. РФ і США підписали Договір про скорочення стратегічних наступальних озброєнь.

Значним успіхом російської зовнішньої політики стало утворення стратегічного альянсу – «трикутника» Росія–Китай–Індія та «п'ятикутника» Бразилія–Росія–Індія–Китай–ПАР, де проживає близько половини населення планети. За деякими даними, вже у найближчій перспективі сукупна економічна потужність цих держав перевищить сукупну економічну потужність семи західних найбагатших країн світу. Країни «п'ятикутника» виступають за багатополярний світ і суворе дотримання норм міжнародного права.

У рамках СНД Росія прагне налагодити політичне та економічне співробітництво, забезпечити захист прав російськомовного населення в колишніх союзних республіках.

4 ***Війна в Чечні.*** У вересні 1991 р. озброєні загони самозваного Загальнонаціонального конгресу чеченського народу силою захопили будівлі Кабміну, радіо- і телецентру, інших державних установ Чечено-Інгушської АРСР. Також було оголошено про розпуск Верховної Ради. Республіку було поділено на Чечню і Інгушетію. Нове керівництво Чечні на чолі з генералом Джохаром Дудаєвим оголосило про незалежність від Росії.

Чечня не підписала федеративний договір 1992 р. і відмовилася брати участь у президентських виборах, так само, як і в референдумі за новою російською конституцією у грудні 1993 р. Досить швидко республіка опинилася під цілковитим контролем криміналітету. На її території до літа 1999 р. діяло близько 160 озброєних банд, у тому числі, іноземного походження. Широкого поширення набула наркоторгівля, щорічний прибуток від якої досягав майже 800 млн доларів. Розпочався друк фальшивих російських грошей, що завдало шкоди у розмірі третини мільярда доларів. У масовому порядку здійснювались пограбування майна військових частин російської армії та напади на поїзди. Так лише протягом 1993 р. було пограбовано 559 поїздів.

Станом на грудень 1994 р. чеченські збройні сили налічували понад 13 тис. осіб, що мали у розпорядженні 40 танків, до 100 гармат і мінометів та 600 одиниць протитанкових засобів. Спроби центральної влади врегулювати цю кризу позитивного наслідку не дали.

Тому **11 грудня 1994 р.** розпочалася спецоперація. Незважаючи на явну перевагу федеральних збройних сил, наявність у Дудаєва зброї дала йому можливість організувати ефективну оборону і завдати значної шкоди частинам, що наступали. Воєнні дії тривали до осені 1996 р. 30 серпня 1996 р. в дагестанському м. Хасав'юрт було підписано два документи, якими на деякий час війну у Чечні було припинено, хоча протистояння цим не закінчилось. Після загибелі Дудаєва у січні 1997 р., президентом Республіки Ічкерії (так стала називатися Чечня) було обрано А. Масхадова, який продовжив політику свого попередника.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Із статистичного дослідження «Росія і СРСР у війнах XX століття»

Адміністративний кордон з Чечнею і прилеглі до бунтівної республіки... Дагестан, Інгушетія, Північна Осетія і Ставропілля – стали місцем неоголошеної війни. На протязі лише першої половини 1999 р. тут відбулося понад 80 збройних зіткнень і бандитських нападів... Терористичні акти, викрадення людей... перетворили південь Росії на фронтову зону... По суті, ця акція була спрямована на зруйнування Російської держави.

Прокоментуйте наведений документ. Висловіть і обґрунтуйте свою точку зору.

На реалізацію розроблених за кордоном планів з відторгнення від Росії Кавказького регіону виділялися десятки мільйонів доларів. На ці кошти, переважно на території Чечні, було створено цілу мережу учбових центрів і терористично-диверсійних баз, здійснювалася закупівля найсучасніших зразків зброї.

Другий етап антитерористичної операції у Чечні розпочався з **1 жовтня 1999 р.**, після терористичних атак на житлові будинки у Москві, Буйнакську та Волгодонську, де загинуло 243 особи і постраждало 694 (з них близько 100 дітей). Ракетно-бомбовими ударами було знищено бази, табори та штаби терористів. Втрати бойовиків на початок 2001 р. перевищили 15 тис. осіб.

У вересні-жовтні 1999 р. у лавах сепаратистів стався розкол, внаслідок чого на бік федеральної влади перейшов ряд впливових діячів Чечні,

зокрема муфтій Ахмат Кадиров. У червні 2000 р. саме він був призначений головою адміністрації Чеченської Республіки. У жовтні 2003 р. його було обрано президентом. Після трагічної загибелі А. Кадирова внаслідок теракту, президентом став його син, Рамзан, під керівництвом якого місцевій адміністрації нарешті вдалося остаточно взяти під контроль становище у республіці.

Р. Кадиров (у центрі), поруч із ним батько – А. Кадиров

5 ***Українсько-російські відносини.*** Російський та український народи споконвіку живуть поруч, а більше трьох століть – в одній державі. Близько 3 млн українців мешкають нині в РФ, близько 8,5 млн росіян – в Україні.

На жаль, після 1991 р. взаємини двох братніх народів неодноразово були затьмареними зіткненням інтересів олігархічних кланів і політичних еліт країн, до якого тією чи іншою мірою залучалися і пересічні громадяни. Прикрими епізодами в історії обох держав залишаться суперечки з приводу поділу майна СРСР і Чорноморського флоту, територіальної належності Криму і статусу Севастополя, «газова» війна, коли через несвоєчасне здійснення взаєморозрахунків було на деякий час припинено транспортування російського газу в Європу, конфлікт навколо острова Тузла, недружні оцінки окремих подій минулого.

Всі ці проблеми взаємних стосунків поступово вирішуються. **31 травня 1997 р.** було підписано Договір про дружбу і співробітництво між Україною та Росією, а також угоду про базування Чорноморського флоту РФ в Криму до 2017 р. У квітні 2010 р. цей термін було продовжено до 2042 р.

Росія була і залишається найбільшим торговельним партнером України – її частка в експорті і імпорті української продукції досягає однієї чверті, причому цей обсяг постійно збільшується. Лише за 8 місяців 2010 р. взаємний товарообіг зріс на 84 %, у порівнянні з аналогічним періодом попереднього року, і склав близько 25 млрд доларів, що дозволяє створювати нові високооплачувані робочі місця. Досягнуто значних успіхів у реалізації спільних проектів, зокрема у ядерній енергетиці, авіа- і суднобудуванні, а також у ракетно-космічному будівництві. У травні 2010 р. президент РФ Д. Медвєдєв на зустрічі з В. Януковичем ствердив, що в перспективі товарообіг між двома країнами має досягти 100 млрд доларів – «це якраз той рівень, який відповідає масштабам наших економік».

? Перевірте себе

1. Чому реформи 1990-х рр. у Росії спричинили зубожіння населення?
2. Яка з республік колишнього Союзу першою оголосила про свій суверенітет? Чому?
3. Яка, на вашу думку, причина подій у Чечні?

4. Чому виникла проблема поділу Чорноморського флоту?
5. Назвіть головні вектори зовнішньої політики Росії на початку XXI ст.

Виконайте завдання

Намалюйте схему державного устрою Російської Федерації.

Обговоріть, подискутуйте

Чи відрізняється політика В. Путіна від політики Б. Єльцина? Якщо так, то чим саме?

Творчо попрацюйте

Напишіть реферат на тему: «Якими, мають бути взаємини Росії і України?».

ДАТИ І ПОДІЇ

11 грудня 1994 р. – початок бойових дій у Чечні
31 травня 1997 р. – підписання договору між Україною і Росією
грудень 1999 р. – відставка Б. Єльцина

§28 Відновлені та нові незалежні держави. Початок самостійного життя (1991–2010 рр.)

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

Пригадайте історію приєднання до СРСР країн Прибалтики.

1 ***Соціально-економічне та політичне становище Прибалтійських країн, Білорусі та Молдови.*** Політичне керівництво держав Балтії – Литви, Латвії та Естонії – із самого початку прагнуло якнайшвидше і з найменшими втратами увійти в європейський ринок, як засіб для вирішення своїх труднощів. Практично одночасно (у 2004 р.) їх було прийнято до ЄС і складу військового блоку НАТО. Проте світова фінансова криза виявила недосконалість створюваної там економічної моделі, заснованої, переважно, на зарубіжних кредитах, експорті сировини та критичній залежності від отримання енергоносіїв. Внаслідок цього, навіть у Естонії, яку західні експерти у 1990-х рр. вважали взірцем для країн із перехідною економікою, починаючи з 2007 р. спостерігається найбільше в ЄС зниження рівня промислового виробництва. Зберігається значне (до 20 % у 2010 р.) безробіття, що спричиняє міграцію працездатного населення. Наголос в Естонії робиться на розвитку сфери послуг і туризму.

У **Литві** провідною політичною силою тривалий час залишався народний рух «Саюдіс». Його лідер В. Ландсбергіс був головою Верховної Ради Литви під час проголошення нею незалежності. Проте велику роль у здобутті Литвою незалежності відіграв також Альгірдас Бразаускас. Свого часу він був першим секретарем ЦК компартії республіки і домігся відокремлення литовської компартії від КПРС. Після проголо-

шення незалежності Бразаускас очолив Демократичну партію, створену на соціал-демократичних засадах. Ця партія зуміла скористатися невдоволенням населення економічними труднощами, що виникли з переходом до ринкового господарювання, і навесні 1993 р. завоювала більшість місць у парламенті. Крім того, Бразаускаса було обрано президентом держави. Його курс полягав у здійсненні реформ повільно і поетапно. Така програма уповільнює економічний розвиток, але, на думку соціал-демократів, вона максимально враховує інтереси населення, яке за роки радянської влади втратило навички приватновласницької діяльності.

Ситуація корінним чином змінилася на початку 1998 р., коли на президентських виборах переміг 71-річний Вальдас Адамкус, який мав і американське громадянство. Після річної перерви (його наступник Р. Паксас був достроково позбавлений повноважень за порушення конституції), Адамкус перебував при владі до липня 2009 р., відверто орієнтуючись на Захід. Новим президентом стала економіст Даля Грибаускас, слухачка програми для керівників у Інституті міжнародних економічних зв'язків у Вашингтоні (1991 р.). У 1996–1999 рр. вона працювала в посольстві Литви у США. Отже, у найближчому майбутньому зовнішньополітичний курс країни навряд чи зміниться.

У **Латвії** та **Естонії** гострої форми набуло національне питання. Під приводом захисту інтересів корінних національностей у цих державах було позбавлено права голосу (а, відповідно, й громадянства) представників національних меншин, що оселилися на територіях Латвії і Естонії після включення їх до складу СРСР, а також їхніх нащадків. Зокрема, Латвія відмовилася ратифікувати навіть Загальну конвенцію про захист національних меншин (підписану всіма країнами Євросоюзу), і, з метою стимулювати відтік «приїжджих», закрила всі промислові підприємства, де працювало російськомовне населення, одначе це лише поглибило економічну кризу. Станом на 2010 р. близько 350 тис. жителів Латвії (більше 15 %) не мають латвійського громадянства.

У 1999 р. парламент Латвії обрав президентом країни (а пізніше – переобрав) професора Монреальського університету В. Віке-Фрайберге, колишнього керівника канадської делегації в комісії однієї з наукових програм НАТО. У республіці було здійснено приватизацію і реституцію (повернення майна колишнім власникам). Як і сусіди по Балтії, вона експортує переважно сировину (ліс, залізо, метал), має значний зовнішній борг і високий рівень безробіття (до 15 %). У 2008 р. стала лідером серед країн ЄС за кількістю громадян, що опинилися на межі бідності (26 %). З травня 2007 р. країну очолює Валдіс Затлерс, за фахом лікар-травматолог-ортопед.

Інакше склалося в **Білорусі**, де труднощі перехідного періоду викликали обурення значної частини населення. Це сприяло перемозі на перших же президентських виборах керівника комісії Верховної Ради Білорусі по боротьбі з корупцією О. Лукашенка, відомого своєю різкою критикою О. Шушкевича. Він виступив із програмою інтеграції з Росією та встановлення жорсткого державного контролю за економічною діяльністю.

5

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Олександр Лукашенко народився у 1954 р. За фахом історик й економіст-організатор сільськогосподарського виробництва. З березня 1987 р. очолював радгосп. У 1990 р. обраний народним депутатом республіки. Єдиний, хто голосував проти ратифікації Біловезьких домовленостей. Президент Республіки Білорусь з 1994 р., президент Національного олімпійського комітету, головнокомандуючий Збройними силами і голова Ради безпеки.

ПОГЛЯД УЧАСНИКА ПОДІЙ

Із спогадів О. Лукашенка (1999 р.)

Мені не було й сорока років... І головне, що мені довелося вирішувати, – це треба було вести... цей осколок Радянського Союзу, ...розвинутий, з потужною економікою, з монстрами фінішного виробництва – МАЗом, БєлАЗом, МТЗ, деревообробкою й так далі. Усе зупинене було, полиці порожні в магазинах, люди – на площах. Їх уже розігріли наші націоналісти в той час, під певними гаслами... Я пам'ятаю, на завод «Горизонт» приїхав, люди дивляться на мене, хлопчика. Їм і мене жаль, бачать же, що я не можу осягнути неосяжне, і плачуть, що родину прогодувати не можливо. І вже просять мене: «Ну, хоча б 30 доларів, щоб хоч якось протягнути, хліба купити й так далі». Моторошна була ситуація... У нас, я пам'ятаю, за одну добу у 18 разів подорожчав хліб.

Прокоментуйте наведений текст. Висловіть своє ставлення до нього.

За рахунок регулюючих заходів влади, в республіці вдалося відновити і модернізувати існуючі підприємства, що забезпечило зростання більшості економічних показників. У квітні 1997 р., Б. Єльцин і О. Лукашенко підписали союзний договір. Незважаючи на різку критику уряду О. Лукашенка з боку опозиціонерів всередині країни та із Заходу, переважна більшість білорусів вдруге, втретє і, навіть, вчетверте (у грудні 2010 р. Лукашенко набрав 79 % голосів виборців) підтримала його на президентських виборах. Це пояснюється стабільною економічною ситуацією в республіці, де практично відсутнє поняття безробіття, та соціальною захищеністю громадян.

О. Лукашенко

Життєвий рівень населення в **Республіці Молдова** – так почала називатися Молдавія після припинення існування СРСР – у 1990-х рр. падав настільки стрімко, що країна розпалася на дві частини, причому утворення **Придністровської Республіки**, де були зосереджені основні об'єкти молдавської промисловості, одностайно підтримали як місцеві росіяни і українці, так і молдавани (у Придністровській Республіці їх близько 32 %). Військова допомога, надана їм з боку колишньої 14-ї радянської армії, значно обмежила масштаби жертв, спричинених спробами молдавської сторони повернути втрачені території. У вересні 2006 р.

на території Придністровської республіки було проведено референдум, 97 % учасників якого висловилися за незалежність від Молдови і подальше входження Придністров'я до складу РФ.

Молдова у 2005 р. була визнана Світовим банком найбіднішою країною Європи. На цей час ВВП республіки становив лише третину від рівня вже кризового 1989 р., а близько 750 тис. молдаван шукали заробітну платню за кордоном. Про кризу довіри населення до влади і соціальну апатію свідчить факт, що на референдум щодо визначення форми виборів президента (зараз він обирається парламентом), який проходив у вересні 2010 р. з'явилося лише близько 31 % виборців, внаслідок чого він не відбувся. У Молдові існують впливові сили, що прагнуть об'єднання з Румунією.

2 ***Соціально-економічне та політичне становище держав Закавказзя та Центральної Азії.*** Держави Азії – колишні республіки СРСР Казахстан, Киргизстан, Узбекистан, Туркменистан – мають багато спільного. Після розпаду Радянського Союзу у більшості з них при владі залишилися колишні місцеві компартійні лідери – у Казахстані Нурсултан Назарбаєв, в Узбекистані Іслам Карімов, у Туркменістані – Сапармурад Ніязов. Відбулась ідеологічна трансформація влади, внаслідок якої двоє останніх зробили ставку на побудову своєрідної феодально-мусульманскої держави.

У **Туркменістані** значних масштабів набув культ особи С. Ніязова, «Туркменбаші» (голови всіх туркменів), як називався один з його офіційних титулів. В період президентства Ніязова на його честь в країні було встановлено до 14 тис. погрудь і пам'ятників, декілька з них – із золота. На гербі Туркменістану було вміщено зображення улюбленого коня Туркменбаші.

Ніязовим були ліквідовані наукові інститути, фундаментального і прикладного напрямків, сільські поліклініки і обмінні пункти валюти, запроваджено щоденну клятву вірності республіці й Туркменбаші. Після смерті Ніязова у грудні 2006 р., другий президент Туркменістану, Гурбангули Бердимухаммедов скасував ці нововведення.

У грудні 2010 р. у Туркменістані відзначалося 15-річчя з дня прийняття Генеральною Асамблеєю ООН спеціальної резолюції «Постійний нейтралітет Туркменістану», за яку проголосували всі 185 країн, що входили на той момент до цієї організації.

С. Ніязов і пам'ятники, встановлені на його честь

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

З інтерв'ю Г. Бердимухаммедова засобам масової інформації (грудень 2010 р.)

Просто взяти й проголосити про прийняття на себе статусу нейтральної держави – не означало отримати міжнародні гарантії безпеки. Ось чому було створено безпрецедентний механізм узгодження своїх нейтральних намірів з усією світовою спільнотою. Внаслідок цього вперше у міжнародній практиці країна отримала міжнародний статус нейтралітету через консенсусну згоду всіх держав – членів ООН... Туркменістан брав на себе і певні зобов'язання... Це – неприєднання до політичних, економічних, військових союзів і блоків, ...відмова від зброї масового знищення, заборона на провезення такої зброї по суші й через повітряний простір нашої країни.

Прокоментуйте наведений текст. Що, на вашу думку, надійніше гарантує безпеку країни – участь у військовому блоці чи нейтральний статус? Свою точку зору обґрунтуйте.

Іншої стратегічної лінії дотримується керівництво **Узбекистану**, адже за період самостійного існування територія країни неодноразово ставала об'єктом нападів і зазіхань, зокрема, з боку прихильників крайньої мусульманської течії «вакхабітів».

ПОГЛЯД УЧАСНИКА ПОДІЙ

Із заяви І. Карімова (травень 2000 р.)

У цьому світі одна країна, така як Узбекистан, сама себе захистити не зможе, тому що проти нас налаштована не якась держава, а певні центри, що мають величезні ресурси. Ми шукаємо захисту, і знаходимо його в особі Росії.

Висловіть свою думку з приводу заяви І. Карімова.

Незмінний багаторічний керівник **Казахстану** Н. Назарбаєв в середині 2010 р. отримав титул «Лідер Нації», що до кінця життя наділяє його владними повноваженнями. Також запроваджено кримінальну відповідальність за образу або спотворення фактів біографії першого президента. В економіці у Казахстані поєднуються елементи планового і ринкового господарства.

Показники економічного добробуту держав Центральної Азії значною мірою визначаються наявністю або відсутністю в їхніх надрах нафти й газу. Енергетичні багатства дозволяють розраховувати на іноземні інвестиції, на втілення в життя престижних проектів розвитку. У цьому аспекті пощастило Казахстану, Туркменістану та Узбекистану. Вони разом із сусідніми державами розробляють проекти видобутку і транспортування нафти й газу до Європи. Отож, інтеграційні процеси в цьому регіоні посилюються. Так Туркменістан володіє майже третиною світових запасів газу і великими покладами нафти. На газопереробних підприємствах республіки працюють фірми США, Німеччини, Туреччини, Ірану, Ізраїлю, Японії, Великої Британії.

Прибутки від продажу природних ресурсів дозволяють Туркменістану застосовувати сучасні машини та устаткування для промисловості і розвивати сільське господарство, значно покращуючи при цьому

життєвий рівень населення (впродовж останніх років населення Туркменістану безкоштовно забезпечуються електроенергією, газом і питною водою).

Перший президент **Киргизії** – науковий діяч Аскар Акаєв – був скинутий у 2005 р. внаслідок так званої «тюльпанової революції», спричиненої вкрай низьким рівнем життя населення. Але нова влада, очолена Курманбеком Бакієвим (він обіймав посаду прем'єр-міністра Киргизії у 2000–2002 і 2005 рр.), не тільки не виправила, але й погіршила ситуацію. Новий державний переворот у квітні 2010 р. привів до влади лідера опозиційної парламентської фракції соціал-демократичної партії Киргизії Розу Отунбаєву, що, на підставі референдуму, проведеного у червні 2010 р., стала президентом країни перехідного періоду.

Драматично і навіть трагічно розвивалися події в **Грузії**, де під гаслом відновлення незалежності республіки 1918–1921 рр. були скасовані автономії Південної Осетії і Абхазії, розпочалися примусові виселення аварців, лезгінців і турок-месхетинців. Природною реакцією на ці дії стали Декларація про державний суверенітет Абхазької АРСР і південноосетинський референдум з питань державної незалежності або возз'єднання з Північною Осетією. У відповідь, грузинським керівництвом, на чолі з Е. Шеварднадзе, що повернувся з Москви на батьківщину, у серпні 1992 р. розпочалася кровопролитна і руйнівна грузино-абхазька війна, яка тривала близько року. Бойові дії спричинили занепад грузинської економіки та значне падіння рівня життя населення, яке потерпало через інфляцію, низькі доходи, відсутність опалення та електроенергії. Лише із відстороненням Е. Шеварднадзе від влади і заміною його Михайлом Саакашвілі становище у країні покращилося. Проте протистояння між Грузією та її колишніми автономними республіками тривало. У ніч з 7 на 8 серпня 2008 р. грузинські війська, укомплектовані в тому числі, й найманцями, приступили до здійснення *«операції з відновлення конституційного порядку»*. Навіть незалежно від одночасного нападу на позиції російських миротворців, цей крок був рівнозначним із оголошенням війни Росії, оскільки більше 80 % населення Південної Осетії мали російське громадянство. Протягом п'ятиденної війни

Південноосетинський ополченець і підбитий у Цхінвалі грузинський танк

російські війська, разом з південно-осетинською армією, відбили наступ. Паралельно, висадженням 9-тисячного російського десанту було зірвано план аналогічного нападу на Абхазію. Внаслідок цих подій Абхазія і Південна Осетія рядом країн були визнані вже як повністю самостійні держави.

За твердженням грузинських офіційних джерел, в період перебування при владі Саакашвілі у Грузії спостерігається значне зниження рівня корупції. Сам Саакашвілі у лютому 2009 р. публічно заявив, що корупція у країні взагалі переможена. Країна рухається до визнання західних стандартів прав людини, покращується інфраструктура, зокрема, будуються гарні дороги, зростає рівень життя населення.

Із звинувачень у підтасовці владою результатів виборів на користь партійного лідера Рахмона Набієва в листопаді 1991 р. розпочалась громадянська війн у **Таджикистані,** що коштувала країні близько.150 тис. жертв, значних руйнувань і майже один мільйон емігрантів. Грошові кошти, які вони пересилають на батьківщину, за рік перевищують 2,5 млрд доларів. Таджикистан займається експортом алюмінію і бавовни, більша частина великих підприємств перебуває в державній власності. Становище «суверенної, незалежної, демократичної, правової світської» республіки залишається нестабільним, зокрема з причини територіальних претензій з боку Китаю. Так у 2002 р. до складу Піднебесної відійшло 1,3 тис. кв. км таджицької території, на початку 2011 р. – ще 1 тис.

Внаслідок несприятливих економічних умов і політичних обставин Таджикистан є бідною країною – за обсягом ВВП на душу населення він посідає 4-те з кінця місце в Азії. З 1994 р. країну очолює Емомалі Рахмонов.

Територіальні претензії стали причиною жорстоких військових зіткнень між сусідніми народами двох колишніх союзних республік **Вірменією** й **Азербайджаном**. Війна завершилась для обох значними людськими і матеріальними втратами, у тому числі внаслідок еміграції. Близько 800 тис. вірменів виїхали з республіки в РФ чи США. Вірменія і Азербайджан є аграрно-індустріальними країнами, значну частину експорту яких становить експорт сировини й дорогоцінних та кольорових металів. Військові підрозділи Азербайджану, у складі міжнародних сил беруть участь у операціях в Афганістані, Косові та Іраку. Президентом країни є Ільхан Алієв, син колишнього першого секретаря ЦК Компартії, а потім президента Азербайджану Гейдара Алієва. Вірменію очолює колишній міністр оборони і прем'єр-міністр Серж Саргсян.

Міцні дружні культурні та економічні стосунки пов'язують Україну з Азербайджаном. У січні 2011 р. розпочалися поставки азербайджанської нафти по трубопроводу Одеса–Броди, за домовленістю між урядами до 2016 р. в Україні діятиме близько 500 азербайджанських автозаправних станцій. У свою чергу Україна сприяє зміцненню обороноздатності Азербайджану, а також у 2011 р. внесла свій вклад у перемогу азербайджанського дуету Ельдар і Нігяр на конкурсі Євробачення. Адже підготовкою та «розкруткою» цих співаків займалися одразу декілька українських компаній.

? Перевірте себе

1. Які незалежні країни повстали на карті світу після розпаду СРСР?
2. Порівняйте післярадянське становище прибалтійських і азійських держав.
3. Назвіть особливості суспільного ладу сучасної Білорусі.
4. У яких пострадянських державах панує іслам?

Обговоріть, подискутуйте

Виправданим чи ні, на вашу думку, є курс О. Лукашенка?

Узагальнення до теми 4

1. Серед учасників Другої світової війни Радянський Союз постраждав найбільше і у матеріальному, і у людському вимірі. Значна частина країни лежала в руїнах. При цьому в умовах розпочатої «холодної війни» доводилось надавати першочергового значення потребам оборони і необхідності якнайшвидшого опанування ядерних технологій. Тим не менше, відновлення зруйнованого господарства СРСР здійснив у найкоротші строки.
2. Зі смертю Й. Сталіна в країні розпочалась «відлига» – курс на демократизацію суспільного життя, здійснюваний за ініціативою М. Хрущова. У рамках здійснення господарських реформ значна увага почала приділятися забезпеченню населення предметами широкого вжитку. Підвищилися зарплати і пенсії, розпочалось масове житлове будівництво.
3. Після відсторонення М. Хрущова від влади, політику реформ частково було згорнуто. Наступний період радянської історії прийнято називати «періодом застою». У міжнародній політиці країна пройшла шлях від активної участі у процесі розрядки міжнародної напруженості до введення військ до Афганістану.
4. У 1985 р. СРСР очолив М. Горбачов, який проголосив початок «перебудови». Проте, внаслідок непродуманих кадрових і законодавчих змін становище у країні із застійного стало кризовим. У 1991 р. СРСР розпався на окремі національні республіки. Розпад величезної багатонаціональної країни став цивілізаційною трагедією для мільйонів людей, що несподівано опинилися в абсолютно нових умовах поза межами своєї етнічної території.
5. Правонаступником СРСР стала Російська Федерація. Після періоду політичних й економічних криз, на початку XXI ст. вона досягла стабільності і повернула собі позиції однієї з найпотужніших держав світу.
6. Нові незалежні держави, які виникли на теренах СРСР, обрали різні моделі розвитку, проте всі вони пережили на початковому етапі економічні труднощі, зниження рівня життя населення, масове безробіття. У перше десятиріччя XXI ст. ситуація у більшості з них покращилася, однак продовжують існувати деякі внутрішні проблеми і приховані конфлікти, які призводять до соціального невдоволення і потребують вирішення.

6

ТЕМА

Країни Центральної та Східної Європи

§29 Особливості створення і розпаду європейського соціалістичного табору

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

Які країни Центральної та Східної Європи були окуповані нацистами, а які були їхніми сателітами?

1 ***Встановлення комуністичних режимів.*** Після ліквідації нацизму й відновлення національної незалежності у країнах Центральної та Південно-Східної Європи у 1944–1945 рр. до влади прийшли уряди Національних фронтів, які складалися з декількох партій та організацій, що боролися проти окупантів або проти власних профашистських правителів.

Усі ці сили об'єднувала наявність спільного ворога, але бачення майбутнього своїх країн було в них різним. Одні тяжіли до побудови соціалістичної моделі суспільства, інші орієнтувалися на західні цінності. Обидва угруповання в прихованій або явній формі підтримувалися, відповідно, Радянським Союзом чи західними державами. Враховуючи, що у більшості східноєвропейських країн в цей час перебували радянські війська, прихильникам соціалізму здійснювати свою лінію було легше. До того ж, вони завойовували симпатії населення проводячи важливі економічні перетворення – націоналізацію банків і великих підприємств, ліквідацію поміщицького землеволодіння. У державну власність переходило майно фашистів і їх поплічників. Розширювалися можливості для здобуття освіти і користування культурними цінностями. Також ініціатори соціалістичних змін мали необмежені можливості для ведення агітації.

Природно, що за таких умов опозиціонери новому курсу опинялися перед вибором: підтримати напрям реформ чи втратити позиції, стаючи на шлях конфронтації. А будь-яка підпільна та підривна діяльність, тим більше спроби організувати збройний опір або переворот були наперед приречені на невдачу. Люди втомилися вже від війни і прагнули спокою. Неодноразово оголошувані у перші повоєнні роки амністії у поєднанні з жорсткими військово-репресивними контрдіями сприяли різкому скороченню кількості учасників активної опозиції.

З метою об'єднання своїх зусиль, розрізнені спочатку партії комуністичного і соціал-демократичного спрямування (а часом й недавні опозиційні) утворювали коаліції, народні фронти, зливалися з іншими. Отже, влада поступово ставала централізованою і зосереджувалася в одних руках. В цілому, не викликає сумнівів, що орієнтація на побудову «народної демократії» у східноєвропейських країнах більш-менш позитивно сприймалася на той час переважною частиною населення.

Головна проблема полягала в іншому – у сильній залежності комуністичних партій цих країн (за винятком Югославії) від сталінського диктату, що обмежував можливості вибору власних, пристосованих до місцевих реалій, форм і пріоритетів суспільства. Відповідно, і діячі, підтримувані Й. Сталіним, часом виявляли схильність до застосування аналогічних йому диктаторсько-репресивних методів у внутрішньопартійному житті і догматичних, поспішних, непродуманих дій у розробці програм індустріалізації або здійсненні реформ на селі. Особливо постраждали у цьому відношенні Угорщина і Польща, де помірковані громадські, державні та партійні діячі, що не боялися відстоювати свою точку зору, стали жертвами репресій. Серед інших до в'язниць, зокрема, потрапили майбутні керівники обох цих країн Янош Кадар і Владислав Гомулка. Деякі з компартійних керівників за сталінським прикладом також побудували собі культ вождів.

У 1947 р. з метою більш тісної координації дій компартій і їх прихильників та здійснення пропаганди комуністичних ідей і радянської політики у Європі було утворено **Комінформ** – Інформаційне бюро комуністичних і робітничих партій – у складі СРСР, Болгарії, Угорщини, Польщі, Румунії, Чехословаччини, Югославії, Франції та Італії. Проте невдовзі – вже через рік – з нього було виключено Югославію, яка не підкорялася сталінському диктату. Стосунки між СРСР і цією країною надовго зіпсувались.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Із інформаційної записки голови зовнішньополітичної комісії ЦК ВКП(б) В. Григор'яна 15 травня 1949 р.

19 квітня Готвальд (лідер Чехословаччини. – *Авт.*) попросив мене... зайти до нього. Готвальд звернувся до мене з питанням – чи знаю я про телеграму Ракоші... з приводу вантажних автомобілів, відправлених чехами Югославії і затриманих угорцями... Він декілька разів намагався пояснити, що вантажні автомобілі, на його думку, не є військовими матеріалами, Чехословаччина пов'язана із Югославією торговельним договором й що він не бачить нічого поганого у тому, що Чехословаччина направила Югославії вантажні автомашини. При цьому Готвальд заявив, що під час його перебування на відпочинку в СРСР йому радили продовжувати торгівлю з Югославією... Після всього ним висловленого Готваль спитав мою думку щодо доцільності продажу югославам вантажних машин. Я відповів, що тітовцям не слід допомагати, оскільки вони поводяться гидко по відношенню до СРСР і країн народної демократії.

Прокоментуйте наведений документ. Висловіть свою точку зору щодо змісту описаного.

У 1956 р. Комінформ було ліквідовано.

2 ***Рада економічної взаємодопомоги.*** 25 січня 1949 р. Болгарія, Угорщина, Польща, Румунія, СРСР і Чехословаччина проголосили створення нової міжурядової організації – Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ) – призначеної для спільного розв'язання економічних проблем, підвищення рівня життя, науково-технічного співробітництва, координації народногосподарських планів та реалізації спільних проектів. Також передбачалася розробка спільних стандартів. У лютому того ж року до РЕВ приєдналась Албанія (реально приймала участь до 1961 р.), у 1962 р. – Монголія, у 1972 р. – Куба, у 1978 р. – В'єтнам. Також РЕВ на основі окремих угод у різні роки підтримувала стосунки із Югославією, Анголою, Іраком, Лаосом, Фінляндією, Іраком, Мексикою, Нікарагуа, Мозамбіком, Ефіопією, Афганістаном, НДРЙ. Штаб-квартира РЕВ розміщувалась у Москві.

Статутні документи РЕВ надавали однакові права всім учасникам і характеризувалися максимальною демократичністю – будь-які рішення не були обов'язковими для виконання у разі незгоди з ними окремих членів організації.

Участь у РЕВ мала важливе значення для економічного і технічного розвитку – завдяки цьому в країнах, що входили до її складу, з допомогою інших членів РЕВ створювались об'єкти розвинутої індустрії, здійснювались будівництво та бартерний (тобто, безгрошовий) обмін товарами тощо. Протягом 1950–1984 рр. промислове виробництво країн РЕВ збільшилося в 14 разів, а національний дохід – у 9,1 раза. Так, якщо у 1950 р. країни РЕВ разом виробляли близько 18 % світової промислової продукції, то у 1984 р. – майже одну третину.

Учасники Ради більше торгували один з одним, ніж з іншими країнами, що обмежувало можливості для розвитку. Другим недоліком такої замкнутої системи було виключно централізоване планування, тобто практична відсутність ринкових механізмів, впровадженню яких не надавалося значення, оскільки економіка соціалістичних країн була більше зорієнтована на задоволення основних потреб, ніж на отримання при-

бутку. У кінцевому підсумку, це зумовило технологічне відставання у ряді галузей (крім військової) і недоступність окремих досягнень технічного прогресу (особливо, новітньої побутової техніки) масовому споживачу. Навіть у таких передових індустріальних державах Східної Європи, як НДР і Чехословаччина на деяких підприємствах використовувалося застаріле обладнання.

Проте, ліквідація РЕВ й подальший розпад напрацьованих і стабільних торговельних зв'язків між колишніми соціалістичними державами призвели до ще гірших наслідків. Одним з них стало катастрофічне скорочення рівня виробництва і високі темпи інфляції. Фактично, виробничі потужності цих країн у переважній більшості припинили своє існування.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Із спеціального звіту ООН по Східній Європі (1999 р.)

Перехід від централізованої планової економіки до ринкової супроводжувався значними змінами у розподілі національного надбання і добробуту. Дані засвідчують, що це були найшвидші з будь-коли здійснюваних змін... У перехідних економіках ці тенденції характеризувалися драматичністю, і за них було сплачено величезну людську ціну.

Прокоментуйте наведений документ. Висловіть свою думку.

Хоча формально Рада економічної взаємодопомоги припинила свою діяльність у 1991 р., деякі структури, створені в її рамках (Міжнародний банк економічного співробітництва, Міжнародний інвестиційний банк, Інтерсупутник), продовжують існувати й до сьогодні.

3 ***«Оксамитові» революції.*** У 1989 р. у переважній більшості східноєвропейських країн (за винятком Румунії та Югославії) відбулася зміна суспільної системи, політичного ладу і геополітичної орієнтації. Замість Організації Варшавського договору, що припинила своє існування, практично всі ці держави невдовзі отримали членство в НАТО, а отже, замість Радянського Союзу (або Росії), опинилися у зоні впливу Сполучених Штатів.

Подібні трансформації, здійснювані практично одночасно і за єдиним сценарієм, незважаючи на різні економічні умови, національні традиції і рівень політичних протиріч у суспільстві, спершу вважалися наслідком виключно внутрішніх обставин у цих державах. Проте поява нових документів і свідчення безпосередніх учасників цих подій тепер схиляють дослідників до іншої точки зору: відбулося застосування цілого комплексу спеціально розроблених технологій, який прийнято називати «ніжними» або «оксамитовими» революціями. У ширшому сенсі йдеться про безкровне повалення існуючого режиму методом організації постійних вуличних демонстрацій, у поєднанні з провокуванням влади на застосування сили.

«Оксамитові» революції здійснюються у три етапи. На **першому** з них виявляються, організуються і згуртовуються сили будь-якої більш-менш реальної опозиції. У Польщі їх роль виконували представники незалежної профспілки «Солідарність», у Чехословаччині – студентська молодь, у Болгарії – екологічні рухи (клуб «Екогласність», Комітет з екологічного захисту), у НДР – нові незалежні партії («Новий форум», «Демократія – сьогодні») тощо.

«Жертва» поліції

Другий етап присвячується пропагандистській кампанії з використанням вітчизняних і зарубіжних засобів масової інформації (нагнітання справедливої і вигаданої критики уряду, безпосередні трансляції всіляких мітингів і т. д.).

Третій етап – це період активних дій, для якого потрібне виникнення особливих обставин. Організаторами «оксамитових» революцій вони, як правило, фальсифікуються. Тому досягнення успіху на цьому етапі можливе лише при активному чи пасивному сприянні заколоту з боку керівництва місцевих спецслужб.

Зокрема, мирна студентська демонстрація у Празі **17 листопада 1989 р.**, присвячена 50-й річниці закриття нацистами чеських університетів, так і залишилася б не поміченою, якби поліція, без будь-яких явних на те причин, не зустріла перші ряди кийками. Студент, що йшов на чолі колони, якраз у районі скупчення преси, впав і його забрала «швидка допомога». Негайно поширилися чутки, що студент Мартін Шмід загинув. Оскільки у Карловому університеті вчилося двоє студентів з цим прізвищем, і обидва вони знаходилися далеко від Праги, спростувати цю «утку» одразу ніхто не міг. Відтак, не дивно, що «вбивство» студента викликало значне обурення.

НА ДУМКУ ДОСЛІДНИКА

Із праці С. Телєгіна, О. Александрова, М. Мурашкіна, С. Кара-Мурзи «Експорт революцій»

Ця ключова подія «оксамитової революції» виявилася спектаклем, влаштованим спецслужбами самого правлячого режиму ЧССР. Роль пораненого студента, якого під об'єктивами безлічі телекамер заносили до карети «швидкої допомоги», зіграв лейтенант держбезпеки (Людвіг Зіфчак. – *Авт.*). 20 листопада студенти столиці оголосили про страйк, який відразу ж, на протязі першого дня, підтримали практично всі вищі навчальні заклади країни (що дуже нагадує події травня 1968 р. у Франції). Одночасно у центрі Праги й у інших містах розпочалися масові демонстрації... На п'ятий день демонстрацій протесту пішло у відставку політбюро ЦК КПЧ, а згодом й уряд.

Дайте оцінку наведеному тексту. Свою точку зору обґрунтуйте.

Аналогічним чином, вирішальну роль у поваленні лідера Східної Німеччини Е. Хонеккера відіграв керівник служби безпеки Е. Кренц, у «ніжному» перевороті в Болгарії брали активну участь радянські дипломати В. Терехов, В. Шарапов, полковник комітету держбезпеки СРСР А. Одинцов, кандидати у члени політбюро Болгарської комуністичної партії (БКП) А. Лукінов і П. Младенов. Нові лідери цих держав негайно поставили питання про виведення з своєї території радянських військ і почали орієнтувати свою економіку на Захід. Навіщо керівництво СРСР саме сприяло втраті своїх союзників, назавжди залишиться предметом наукових дискусій.

? Перевірте себе

1. Назвіть реформи, проведені урядами національних фронтів у країнах Східної та Південно-Східної Європи у 1945–1947 рр.
2. За яких умов у цих країнах було встановлено комуністичні режими?
3. З якою метою було створено РЕВ?

Виконайте завдання

Покажіть на карті країни, що входили до РЕВ.

Обговоріть, подискутуйте

1. За рахунок чого відбувалася зміна суспільно-політичного ладу в країнах Східної Європи?
2. У чому виявилася відмінність суспільно-політичного ладу в країнах Східної Європи від західних країн?

Творчо попрацюйте

Визначте сутність етапів «оксамитової» революції.

ДАТИ І ПОДІЇ | **1949 р.** – створення Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ)

§30 Польща

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

Пригадайте особливості окупаційного режиму Німеччини у Польщі.

1 ***Суспільно-політичне життя у перші повоєнні роки.*** Територію Польщі було визволено від нацистських окупантів військами Червоної армії у 1944 р.

28 червня 1945 р. відповідно до рішень Ялтинської конференції Тимчасовий уряд Польщі було перетворено на Тимчасовий уряд національного єднання, до складу якого увійшли Ст. Миколайчик та кілька представників лондонського уряду. Новий уряд визнали СРСР, США та Велика Британія. Від осені того року розпочалася підготовка виборів до парламенту. Враховуючи напружену ситуацію у суспільстві, керівництво Польської робітничої партії запропонувало створити єдиний виборчий блок із участю всіх легально діючих на цей час партій, мандати між якими поділити згідно домовленості. Квота, виділена пролондонській селянській партії (ПСП), очолюваній Ст. Миколайчиком, становила 20 %, але він на це не погодився, наполягаючи додати принаймні ще 5. Внаслідок цього кроку Польська селянська партія залишилася сам на сам з Демократичним блоком із чотирьох партій соціалістичної орієнтації, згодом підтриманих ще двома.

Першою пробою сил став референдум щодо змін в державному устрої, який відбувся 30 червня 1946 р. Пропоновані перетворення, у тому

числі ліквідацію сенату і націоналізацію основних галузей господарства, схвалило від 68,2 до 91,4 % громадян, що прийняли участь в голосуванні. Цю тенденцію підтвердили і вибори до сейму **19 січня 1947 р.** Демократичний блок здобув 80,1 % голосів, ПСП – 10,3 %. Невдовзі після цього ПСП розкололася, а її лідер Миколайчик у другій половині жовтня втік до Лондона. Президентом Польської Республіки і головою Державної ради було обрано **Болеслава Берута**, одного з найбільш послідовних провідників сталінізму в Польщі.

У грудні 1948 р. з партій, що входили до Демократичного блоку було утворено – Польську об'єднану робітничу партію (ПОРП).

2 ***Польща у 1950–1980-х рр.*** До 1956 р. в країні сформувалася командно-адміністративна система управління економікою. Диктаторський режим Б. Берута призвів до посилення беззаконня, корупції, зловживань владою. Погіршувалися умови праці трудящих, різко зменшилася заробітна платня при одночасному зростанні споживчих цін. Це викликало невдоволення владою.

Драматичні події стались у м. Познань. **28 червня 1956 р.** спалахнув страйк на автомобільному заводі. Робітники висунули вимоги економічного характеру, підтримані й іншими підприємствами Познані. Одначе згодом події вийшли за межі економічного страйку. Робітники роззброїли охорону в'язниці, заволоділи зброєю, атакували приміщення суду, прокуратури, поліції, воєводського управління державної безпеки. Танкові частини міністерства внутрішніх справ Польщі придушили заворушення. Загинули 38 осіб, 270 було поранено.

На тлі познанських подій відбулася реабілітація засуджених партійних і державних діячів ПОРП. 21 жовтня 1956 р. недавно випущеного з в'язниці **В. Гомулку**, давнього опонента Б. Берута, було обрано першим секретарем ЦК ПОРП. Його повернення до влади зі схваленням зустріли сотні тисяч поляків.

Новий лідер Польщі ще у 1940-х рр. пропагував особливий, польський, шлях до соціалізму, в рамках якого важливе місце посідала відмова від колективізації. Саме реалізація цього курсу заклала міну уповільненої дії під стабільність життя в республіці. 3 млн приватних селянських господарств, що контролювали близько двох третин земельного фонду Польщі на початок 1980-х рр., незважаючи на постійно збільшувані дотації з бюджету, прогодувати країну не могли.

Вимушене підвищення цін на продукти харчування, що вивело на вулиці міст обурених робітників і призвело до зіткнень мітингуючих з армією і силами правопорядку, у 1970 р. поклало край політичній кар'єрі В. Гомулки. Його місце на десять років зайняв **Едвард Герек**, що вдався до широкої модернізації польської економіки, заснованої на імпорті необхідної техніки не в межах РЕВ, а з високорозвинених країн Заходу. Оскільки коштів бюджету для цього не вистачало, обладнання доводилося закупати в кредит, а розраховуватися майбутньою продукцією.

Завдяки цьому «ривку» Польща на початок 1980-х рр. входила до десятки найбільш промислово розвинутих країн світу. Але одночасно збільшувався й зовнішній борг. На кінець 1981 р. він становив уже 125,5 млрд доларів. Це не було спричинене необхідністю.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Із виступу В. Ярузельського (лютий 1982 р.)

Досить часто нам продавалася застаріла технологія і вже вилучені із західної промисловості ліцензії. Від нас вимагали завищених процентів за кредити... Купувались ліцензії, які взагалі не вдалося використати, а також такі, що давали б гірший і більш дорогий продукт, ніж польська промисловість. Так само виглядала і справа з імпортом. За валюту купувалися елементарні компоненти для виробництва, які можна було б виготовляти у країні. Купувалися зубний порошок, мотузка для снопов'язання, парасольки, мисливські патрони, тощо.

Чим, на вашу думку, пояснюється настільки невигідна для країни закупівельна і кредитна політика – некомпетентністю чи корупцією?

3 ***Від створення «Солідарності» до «круглого столу».*** Наприкінці 1970-х рр. у безхмарних досі стосунках Польщі із Заходом почали відбуватись істотні зміни. Кредитодавці почали відмовлятися від розрахунків продукцією, посилаючись на її недостатню якість і погану реалізацію. Одночасно, спочатку США, а потім й інші країни підвищили кредитну процентну ставку. Польський бюджет потрапив у пастку, єдиним порятунком з якої, здавалося, було б підвищення роздрібних цін на харчі, зокрема, м'ясо, оголошене з червня 1980 р. Робітники відреагували на це протестами, організувати які в країні було кому – на той час у Польщі вже нараховувалось до 40 різноманітних нелегальних організацій («Комітет громадської самооборони – Комітет захисту робітників», «Комітет вільних профспілок», «Рух молодої Польщі», «Студентський комітет солідарності» тощо). Особливо активну роль відігравала католицька церква, між якою і ПОРП у 1966 р. відбулося «історичне примирення». Насправді, саме церква стала головним розповсюджувачем опозиційних настроїв, спочатку шляхом масової католизації – на 1980-й р. храмів у Польщі діяло вдвічі більше, ніж у 1937 р.; за кількістю побудованих їх за рік Польща випереджала усю Європу. В цілому, на кожних 1750 осіб припадав один служитель культу. Виразом значення, яке надавалося Польщі Ватиканом було обрання римським Папою краківського кардинала **Кароля Войтили** (церковне ім'я Іоанн Павел II).

Після смерті понтифіка у 2004 р. новий Папа римський Бенедикт XVI розпочав процес беатифікації (тобто, оголошення блаженним) свого попередника. Це було здійснено 1 травня 2011 р.

Масові страйки змусили уряд задовольнити основні вимоги робітників: підвищення зарплати, незалежних профспілок, доступ до засобів масової інформації. Восени 1980 р. було зареєстровано незалежну профспілку «Солідарність», яку очолив Лех Валенса.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Лех Валенса (1943) – польський політичний та профспілковий діяч, лідер першої незалежної профспілки у Східній Європі – «Солідарність», президент Польщі (1990–1995 рр.), лауреат Нобелівської премії миру. За фахом електрик, працював на Гданській судоверфі. Після поразки на президентських виборах у 1995 р. практично залишив велику політику.

Л. Валенса виступає на мітингу

Протягом короткого часу «Солідарність» перетворилася на масовий рух, в якому брали участь мільйони людей, у тому числі й члени ПОРП. «Солідарність» перетворилася на центр, довкола якого згрупувались усі опозиційні сили Польщі. Страйки в країні не припинялися, а лідери профспілки заявили про свої претензії на владу.

18 жовтня 1981 р. у Польщі відбулася чергова зміна першого секретаря ЦК ПОРП. Замість С. Кані, що недавно заступив Е. Гєрека, було обрано генерала **Войцеха Ярузельського**. Обіймаючи також посаду голови уряду та міністра оборони, він сконцентрував у своїх руках основні важелі влади.

У ніч проти 13 грудня 1981 р. Ярузельський очолив «Військову раду національного порятунку», а Державна рада оголосила у країні воєнний стан. Було заборонено збори, мітинги, страйки, закрито кордони, інтерновано (тобто, ізольовано в будинках відпочинку і пансіонатах МВС) керівників «Солідарності», а також «Комітету громадської самооборони». Л. Валенсу розмістили на урядовій дачі. Таким способом В. Ярузельський фактично врятував державу від можливого повторення сценарію чехословацьких подій 1968 р.

Воєнний стан було скасовано в 1983 р. Одначе політична нестабільність зберігалася. Поворотними у історії Польщі стали лютий–квітень 1989 р., коли відбулося засідання «круглого столу», де з одного боку в дискусіях узяли участь ПОРП та її прихильники, а з іншого – опозиція і католицькі кола. Було досягнуто угоди про визнання за опозицією права на відкриту діяльність, про реформу парламенту і виборчого закону.

Хоча на виборах у червні 1989 р. до сейму ПОРП здобула більшість мандатів, у сенаті вона зазнала нищівної поразки. У січні 1990 р. її було перетворено на соціал-демократичну партію Республіки Польща (СДРП), яка стала на позиції парламентської демократії та ринкової економіки. **9 грудня 1990 р.** на президентських виборах переміг Лех Валенса.

5 ***Польща наприкінці XX – на початку XXI ст.*** Нова економічна політика, що здійснювалась під керівництвом міністра фінансів Лешека Бальцеровича, дістала назву «шокової терапії». Було ліквідовано державний контроль над цінами, розпочалася приватизація державної власності, в економіку почали залучати іноземний капітал. Здійснення такої політики наштовхнулося на серйозні труднощі. Особливо постраждали сільські жителі, що становили близько третини економічно активного населення – їх рівень життя знизився на 30–40 %, тобто набагато більше, ніж у інших соціальних верств.

Реформи спричинили масове безробіття, подолати яке не вдалося й досі – у 2010 р. в країні налічувалось 11,8 % безробітних. Слабка соціальна захищеність трудящих неодноразово викликала акції протесту.

Чимало людей розгубилося, втратило життєві орієнтири. Відчутно погіршилося становище робітників текстильної промисловості, розташованої навколо Лодзі, а також вугільної та металургійної на півдні країни.

ПОГЛЯД УЧАСНИКА ПОДІЙ

Із інтерв'ю Л. Валенси 28 вересня 2003 р.

Є знамените фото кінця 1980 р.: кінець страйку на гданській верфі... Довкола щасливі робітники і ми на трибуні. Але тоді я казав соратникам: люди, які зараз готові носити нас на руках, завтра жбурлятимуть у вас камінням... Я завжди наполягав, що у Польщі повинна бути президентська політична система... з можливістю оперативного втручання в хід справ. Тоді можна було б швидко ловити злодіїв за руку. Я хотів, щоб приватизація в нас пройшла інакше, щоб польську власність не викупали іноземці. Я попереджав: якщо всього цього не вдасться забезпечити, нас чекають нові потрясіння. Сьогодні збуваються мої давні передбачення. Для мене це – драма.

Дайте оцінку словам колишнього президента Польщі.

У 2004 р. Польща вступила до складу Євросоюзу. Тим не менше, у наступні роки економічне становище Польщі і, відповідно, рівень життя більшості населення поступово покращується. Урядом послідовно здійснюється комплекс реформ, спрямованих на зниження витрат, податкового тиску та сприяння бізнесу. Рівень інфляції – до 3 %. Головними торговельними партнерами Польщі є Німеччина, Росія, Італія, Франція та Нідерланди.

6 ***Відносини України та Польщі.*** Польща та Україна – дружні сусідні держави, стратегічні партнери, які мають гарні політичні, економічні, торговельні відносини.

Польща першою з держав світу визнала незалежність України і встановила з нею дипломатичні відносини. У 1992 р. між Україною та Польщею було укладено Угоду про добросусідство, дружні відносини та співпрацю. Регулярним став обмін державними візитами. Наступника Л. Валенси **Александра Квасьневського** інколи жартома називали «адвокатом України перед Європою». Наприкінці 2004 р. він навіть виступив одним з посередників при врегулюванні конфлікту, що виник між двома основними політичними угрупованнями під час президентських виборів.

Після Квасьневського президентом Польщі було обрано **Леха Качинського**. В період його перебування взаємини двох держав ще більше зміцніли. Проте у 2010 р. Л. Качинський трагічно загинув. На позачергових виборах перемогу здобув спікер сейму, представник опозиційної партії **Броніслав Коморовський**.

Разом із Польщею Україна виборола право провести в себе фінал чемпіонату Європи з футболу «Євро-2012».

? Перевірте себе

1. Які сили боролися за визволення Польщі?
2. Розкажіть про встановлення комуністичного режиму в Польщі.
3. Які події стались у Польщі 1956 р., 1970 р., 1980 р.? Якими були їхні причини й наслідки?

4. Назвіть результати засідання «круглого столу».
5. Що принесла Польщі «шокова терапія»?

Виконайте завдання

1. Визначте, про кого йдеться:
а) Краківський архієпископ, Папа Римський;
б) електрик суднобудівного підприємства, лідер «Солідарності»;
в) міністр фінансів, автор проекту «шокової терапії».

2. Визначте учасників та причини повоєнного політичного протистояння у Польщі.

Обговоріть, подискутуйте

Чому криза 1980-х рр. у Польщі набула такого серйозного характеру?

Творчо попрацюйте

З допомогою додаткових джерел схарактеризуйте українсько-польські стосунки на сучасному етапі.

Червень 1945 р. – створення Тимчасового уряду національного єднання.
19 січня 1947 р. – вибори до сейму
9 грудня 1990 р. – перемога на президентських виборах Л. Валенси

§31 Чехословаччина, Чеська та Словацька Республіки

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

Пригадайте, як після Першої світової війни утворилася Чехословаччина.

1 ***Чехословаччина у 1945–1968 рр.*** Територію Чехословаччини було звільнено від нацистських окупантів радянськими військами у 1945 р. Невдовзі до країни повернувся із еміграції і знову приступив до своїх обв'язків колишній президент **Е. Бенеш**. У 1946 р. було сформовано коаліційний уряд, за участю представників всіх існуючих великих партій. Прем'єр-міністром у ньому став перший секретар Комуністичної партії Клемент Готвальд. У лютому 1948 р. виникла гостра урядова криза, формальним приводом до якої було звільнення із міністерства внутрішніх справ кількох старших офіцерів-некомуністів. Керівництво міністерства відмовилося надати пояснення, і тоді міністри від націонал-соціалістичної, народної і демократичної партій подали у відставку, сподіваючись таким шляхом добитися розпуску уряду, де комуністів було всього 8. Проте цю акцію не підтримали представники соціал-демократичної партії, а також два безпартійних міністри, а отже, більшість членів уряду (14 з 26) залишались на посадах.

Масові мітинги і страйки на підтримку комуністів, спричинили зміну керівництва у «бунтівних» партіях, і повернення до союзу із КПЧ. Е. Бенеш через кілька місяців подав у відставку, й 14 червня 1948 р. президентом республіки було обрано **К. Готвальда**. Новий уряд очолив комуніст А. Запотоцький.

В економічній площині Чехословаччина в 1950-х рр. розвивалася досить успішно. Дався взнаки той промисловий потенціал, що його держава мала ще з довоєнних часів, висока кваліфікація чеських робітників, досить значна допомога СРСР. Економічні успіхи (національний прибуток 1960 р. виріс проти 1948 р. удвічі) дозволили комуністам констатувати, що у Чехословаччині побудовано «основи соціалізму», а конституція 1960 р. закріпила цей факт у своїх статтях. Країна дістала нову назву **Чехословацька Соціалістична Республіка** (ЧССР). КПЧ було законодавчо забезпечено привілейоване становище. Керівником країни (першим секретарем ЦК КПЧ і президентом Чехословаччини) в той період був **А. Новотний**.

2 ***Події 1968 р.*** Наприкінці 1960-х рр. темпи економічного розвитку країни значно знизилися. Почастішали випадки корупції та зловживання владою, обростала привілеями партійна й державна бюрократія. Суспільство не сприймало авторитарного стилю керівництва А. Новотного. У 1968 р. його було усунуто з усіх посад. Замість нього лідером партії обрали словака **Александра Дубчека**, а президентом – **Людвіка Свободу**. Проти обох цих кандидатур у Москві не заперечували. Тривогу викликали там, натомість, деякі ініціативи А. Дубчека, зокрема, скасування цензури друку, дозвіл на створення ряду нових політичних клубів і здійснення більш незалежного зовнішнього курсу. Занепокоєні також були лідери ряду країн-союзниць – Польщі, Болгарії та НДР. Всіх турбувала перспектива повторення угорських подій 1956 р.

Насправді, ситуація від тієї відрізнялася досить істотно. Адже, як і раніше, всі важелі влади продовжували залишатися під контролем й в руках КПЧ. На відміну від уряду Імре Надя, чехословацьке керівництво не ставило питання про вихід з РЕВ, або, тим більше, Організації Варшавського договору. Процес демократизації, в цілому, проходив мирно. Опитування громадської думки, неодноразово здійснювані у цей період, засвідчували, що зміну суспільного ладу готові були вітати лише 5 % населення. Більшість підтримувала курс на побудову «соціалізму з людським обличчям» (так керівники ЧССР назвали свою програму реформ).

Та, незважаючи на все це, у Москві було прийнято рішення, яке в очах багатьох людей не тільки в Чехословаччині перетворило Радянську армію з армії-визволительки від нацизму на армію-окупанта. 18 серпня президенту Чехословаччини було відправлено спільне звернення керівників СРСР, Польщі, НДР, Болгарії та Угорщини, в якому повідомлялося про намір застосувати військові підрозділи ОВД для відсічі чехословацькій контрреволюції. Отримавши листа, Л. Свобода ствердив, що він цю акцію не вітає, але зробить усе можливе, щоб запобігти кровопролиттю.

А. Дубчек (у центрі) з Л. Брежнєвим і М. Сусловим

У ніч проти **21 серпня 1968 р.** війська п'яти країн Варшавського договору увійшли до Чехословаччини і зайняли найважливіші стра-

тегічні пункти. 200-тисячна чехословацька армія, підкоряючись наказу міністра оборони, в події не втручалася.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Із стенограми переговорів керівників партії і уряду СРСР із А. Дубчеком 23 серпня 1968 р.

Брежнєв. Хід подій... підтверджує, що за твоєю спиною... праві сили... Тепер знайшлися й підпільні станції і склади зброї... Ти міг цього й не знати... Ми.. не окупували Чехословаччину, не збираємося тримати її у «окупації», а хочемо, щоб вона була вільною... Ніякого диктату в нас немає, давай шукати разом якийсь варіант.

Дубчек. Хотілося б, щоб комуністи зрозуміли всю реальність становища, ...але боюся, що не зрозуміють, оскільки і я сам не розумію. Я вважаю, що таке збройне вторгнення було передчасним, тим більше, що не були використані внутрішні збройні сили і решта органів примусу... Я... вважаю те, що сталося... найбільшою політичною помилкою, що має трагічні наслідки. З вашого боку була нереальна оцінка, ...у цілому ми, вочевидь, діаметрально розійшлися.

Чи погоджуєтесь ви з думкою А. Дубчека? Чому?

27 серпня за підсумками переговорів з чехословацькою делегацією на чолі із Л. Свободою, було опубліковано комюніке, в якому йшлося про досягнення домовленості щодо найскорішої нормалізації становища в ЧССР, визначено умови перебування радянських військ у країні. Війська НДР, Болгарії, Угорщини, Польщі залишили країну.

У квітні 1969 р. замість А. Дубчека першим секретарем ЦК КПЧ обрали **Густава Гусака**, який згодом став і президентом країни.

3 ***Чеська і Словацька Федеративна Республіка (ЧСФР).*** У результаті «оксамитової» революції 29 грудня 1989 р. Федеральні збори обрали відомого опозиціонера, драматурга, борця за права людини і побудову громадянського суспільства **Вацлава Гавела** президентом країни. Головою Федеральних зборів став А. Дубчек, лідер «Празької весни». Нове керівництво було сформовано на коаліційній основі. Держава дістала назву **Чеська і Словацька Федеративна Республіка (ЧСФР).**

Вацлав Гавел

У 1990 р. уряд розпочав економічні реформи. «Батьком» реформи був міністр фінансів **Вацлав Клаус.** Вона базувалася на роздержавленні та приватизації, забезпеченні конвертованості крони, вільному ціноутворенні. Уряд домігся збалансованості державного бюджету і приборкання інфляції. Були проведені велика і мала приватизації, внаслідок чого частка держави у ВВП із 97 скоротилася до близько 20 %. Незважаючи на болісність перетворень, життєвий рівень населення у складний перехідний період був одним із найвищих у Східній Європі.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Вацлав Гавел (1936) – президент Чехії у 1993–2003 рр. та Чехословаччини (1989–1992), чеський драматург. У 1960-х–1980-х рр. один з лідерів правозахисного руху в ЧССР.

4 ***Утворення незалежних Чеської та Словацької Республік. Їхні відносини з Україною.*** Формальним приводом до розпаду Чехо-Словаччини стали результати парламентських виборів. Влітку 1992 р. у Чеській Республіці найбільшу кількість голосів виборців здобула **Громадська демократична партія (ГДП)**, очолювана В. Клаусом. У Словаччині 37,2 % виборців підтримали **Рух за демократичну Словаччину (РДС)** В. Меч'яра.

Одразу ж після підбиття підсумків виборів з ініціативи ГДП почалися переговори В. Клауса і В. Меч'яра з приводу розпуску федерації. На думку населення політики не зважали – згідно опитувань громадської думки проти розпаду країни виступали 63 % словаків і 64 % чехів. Пропозицію проведення загальнодержавного референдуму ГДП відкинула. Все мала вирішити позиція Федеральних зборів. У вирішальний момент в ній змінилося керівництво: у вересні 1992 р. їх голова – А. Дубчек – став жертвою автомобільної катастрофи і 7 листопада помер. А вже 25 листопада Федеральні збори з перевагою у три голоси прийняли закон про припинення з 31 грудня існування федерації. Майно, фінанси та інші цінності були розділені відповідно до пропорції населення (2:1).

Президентом Чеської Республіки став Вацлав Гавел. Уряд очолив Вацлав Клаус.

У 1997–1998 рр. чеська економіка пережила кризу, з якої почала виходити лише з середини 1999 р. Криза спричинила зростання іноземної заборгованості та безробіття. Проте після вступу Чехії до Євросоюзу (у травні 2004 р.) становище дещо покращилося, ВВП почав зростати на 6–7 % на рік. З березня 1999 р. країна є членом НАТО. Найбільшою галуззю виробництва залишається автомобільна. Чехія продукує більше мільйона машин щорічно, 80 % яких ідуть на експорт. Головні торговельні партнери – країни Східної Європи та Німеччина. Рівень безробіття коливається у районі 7 %. Зовнішній борг становив 86,79 млрд доларів у 2010 р.

Досить успішно розвивається зовнішньоекономічна діяльність Словаччини. Країна також вступила до блоку НАТО й приєдналася до ЄС, з 2009 р. використовує в розрахунках євро. Дешева і кваліфікована робоча сила, низькі податки, однакові для підприємств і приватних осіб (19 %), відсутність податків на дивіденди приваблюють інвесторів, особливо у галузі електроніки. Проте досить високим залишається рівень безробіття (13,5 %), зовнішній борг – 59,3 млрд доларів. Президент обирається на п'ятирічний термін загальним голосуванням за двотуровою системою (раніше, як у Чехії, це була прерогатива парламенту). З червня 2004 р. країну очолює вчений-юрист, лідер партії Рух за демократію **Іван Гашпарович** (переобраний у 2009 р.).

Однією з перших Словаччину визнала Україна. Відносини між двома суверенними державами дружні й стабільні. Останнім часом поглиблення співробітництва стало помітним у нафтопереробній промисловості, енергетиці, переробці лісу, у сфері туризму. Між державами діє Угода про добросусідство та співробітництво.

? Перевірте себе

1. Хто був першим президентом Чехословацької Республіки після Другої світової війни?

2. Які події стались у лютому 1948 р. в Празі?

3. Поясніть термін «Празька весна».
4. Як поставились у Москві до подій 1968 р.? Чому було введено радянські війська до Чехословаччини?
5. Якими були вияви дисидентського руху в Чехословаччині?
6. Як сталося роз'єднання Чехословаччини в 1992 р.?
7. Які особливості розвитку Чехії та Словаччини після 1992 р.?

Обговоріть, подискутуйте

Чи можна було, на вашу думку, зберегти єдність Чехословаччини?

Творчо попрацюйте

Використавши додаткові джерела, зробіть політичний портрет Вацлава Гавела.

25 лютого 1948 р. – прихід до влади комуністів
21 серпня 1968 р. – інтервенція військ Варшавського договору до Чехословаччини
Листопад–грудень 1989 р. – «оксамитова» революція
1 січня 1993 р. – створення двох суверенних держав – Чеської і Словацької Республік

§32 Угорщина

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

Пригадайте роль і місце Угорщини у Другій світовій війні.

1 ***Угорщина у перше повоєнне десятиріччя.*** Оскільки Угорщина в період Другої світової війни була союзницею Німеччини, у вересні 1944 р. на територію Угорщини, переслідуючи гітлерівські війська, вступила Радянська армія.

2 грудня 1944 р. у м. Сегед було створено Угорський національний фронт незалежності (УНФН). До нього входили представники Угорської комуністичної партії (УКП), соціал-демократів та інших партій, серед яких була і партія дрібних сільських господарів (ПДСГ). Політрада УНФН призначила прем'єр-міністром коаліційного уряду генерала Б. Міклоша.

20 січня 1945 р. уряд Б. Міклоша підписав угоду про перемир'я з СРСР, США, Великою Британією, оголосивши війну Німеччині, а 4 квітня Червона армія завершила визволення Угорщини. Таким чином, влада УНФН і його уряду поширилася на всю країну.

На виборах до Національних зборів 4 листопада 1945 р. беззастережну перемогу здобула ПДСГ (57 % голосів), коаліція УКП і соціал-демократів отримала лише 34 %. Уряд лідера ПДСГ **Ференца Надя** захищав приватну власність і обстоював існуючу політичну систему. Проте вже через кілька років склад уряду і парламенту змінився на користь прихильників лівих сил. Після об'єднання комуністів і соціал-демократів було створено нову **Угорську партію трудящих (УПТ)**, яка стала правлячою партією.

18 серпня 1949 р. було ухвалено нову конституцію Угорщини. Відтоді офіційно країну називали Угорською Народною Республікою (УНР).

Генеральний секретар УПТ **М. Ракоші** був прихильником авторитарно-репресивних методів управління. Він став справжнім диктатором для угорців. У процесі боротьби з інакомислячими з його ініціативи було репресовано чимало керівних діячів партійного і державного апарату.

Після смерті Сталіна позиції М. Ракоші похитнулися. Він більше не користувався підтримкою з боку Москви. Населення вимагало негайно реабілітувати безвинно засуджених і страчених політичних і громадських діячів. У середині липня 1956 р. пленум ЦК УПТ нарешті відправив його у відставку, але на місце генерального секретаря було призначено одного з найближчих прихильників Ракоші **Е. Гере**.

2 ***Події 1956 р.*** Перепоховання 6 жовтня 1956 р. жертв репресій – відомого партійного діяча Ласло Райка та інших – перетворилося на 200-тисячну маніфестацію. Проте поступово мітинги почали втрачати мирний характер – завдяки відкритому кордону із Австрією до протестуючих долучилися озброєні угорські емігранти. Народний гнів було спрямовано проти співробітників органів державної безпеки і членів партії. У Будапешті спалахнули справжні бої.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Із статті у австрійській газеті «Зальцбургер тагеблатт» 31 жовтня 1956 р.

Через австрійсько-угорський кордон відкрито рух у обидва боки, а «вільні радіостанції», що вимагають встановлення західної демократії на угорській землі, насправді є... пересувними американськими радіостанціями... Зараз... організується рух серед угорських біженців з метою нелегальної відправки хортистів до Угорщини. На зальцбурзькому вокзалі сотнями збираються групи угорських біженців, які відправляються на угорський кордон.

Прокоментуйте наведений документ.

Прагнучи виправити становище, уряд СРСР сприяв приходові до влади в Угорщині відомого опонента політики М. Ракоші **Імре Надя**. Він став головою уряду Угорщини. Гере було усунуто з посади першого секретаря УПТ й замінено недавно реабілітованим **Я. Кадаром**. Проте дії Надя виявилися непередбачуваними. Він сформував коаліційний уряд, що прого-

На вулицях Будапешту

лосив нейтралітет Угорщини і вихід її з Варшавського договору, висловив намір припинити орієнтацію на СРСР і розпочати великомасштабне економічне співробітництво із західними країнами. Замість комуністичних адміністрацій створювалися нові органи влади – ради. Оголошувалася амністія для політичних в'язнів, УПТ розпускалася.

Після цього у Москві остаточно було прийнято рішення про військове врегулювання угорської проблеми. Завдання відновлення існуючого ладу покладалося на Я. Кадара. Замість УПТ створювалася нова партія – **Угорська соціалістична робітнича партія (УСРП)**. Також було організовано Тимчасовий революційний робітничо-селянський уряд для «розгрому контрреволюції та відродження соціалізму у країні».

На світанку **4 листопада** радянські війська за наказом маршала Конєва розпочали військову операцію з придушення повстання і через три дні встановили контроль над Будапештом. Імре Надя було заарештовано і, після закритого судового процесу, страчено, хоча керівництво Кремля закликало угорських лідерів виявити милосердя.

3 ***Правління Я. Кадара.*** Новий керівник країни обрав шлях національної злагоди, компромісів і поступових реформ, чим суттєво відрізнявся від інших керівників країн Східної Європи. Він уважав, що самі тільки комуністи неспроможні побудувати нове суспільство. Йому належить знаменитий вислів: «Хто не проти нас, той з нами». Це кредо допомогло згуртувати суспільство на базі національної злагоди.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Янош Кадар (1912–1989) – угорський партійний і державний діяч, один з організаторів Руху Опору в країні під час Другої світової війни. У 1948–1950 рр. – міністр внутрішніх справ, у 1951–1954 рр. – в ув'язненні. У 1957–1988 рр. – перший (з 1985 р. – генеральний) секретар УСРП. У 1961–1965 рр. – голова уряду УНР.

До розроблення проектів реформ було залучено найкращі сили, вивчено світовий досвід, для подолання труднощів першого етапу створено матеріальні резерви. Архітекторами реформи господарського механізму стали **Р. Ньєрш** та **Е. Фок**. Угорці скасували директивне адресне планування, запровадили ринкові методи управління економікою. Два види власності – державна і кооперативна – були зрівняні у правах, функції міністерств обмежено, підприємства дістали широку самостійність. В країні діяла велика кількість приватних підприємств. Було запроваджено торгівлю засобами виробництва, здійснено реформу ціноутворення. Ринок швидко насичувався товарами, що перетворило Угорщину на одну з найбільш процвітаючих країн європейського соціалістичного блоку. Я. Кадар стримував тих, хто намагався надати реформі ще більшої радикальності.

Янош Кадар

4 ***Перетворення 1988–1990 рр.*** На конференції УСРП у травні 1988 р. діяльність керівництва партії зазнала гострої критики. Розуміючи ситуацію, а також зважаючи на вік, Я. Кадар подав у відставку. Його наступником на посаді генерального секретаря ЦК УСРП став **К. Гросс**. Конференція ухвалила програму стабілізації економіки і скорочення зовнішньої заборгованості. У країні поширювалася гласність, почали виникати нові партії, групи, рухи. Зокрема, поновили свою діяльність старі політичні партії, було створено Угорський демократичний форум (УДФ), Союз вільних демократів (СВД) та ін.

Улітку 1989 р. розпочалися переговори між УСРП, громадськими організаціями та опозиційними партіями, об'єднаними «круглим столом» (УДФ, СВД). Було досягнуто домовленості про те, що парламентська система має спиратися на багатопартійність, УСРП припиняла діяльність своїх організацій в армії та правохоронних органах. Частина майна УСРП передавалася для фінансування діяльності інших партій, а сама УСРП самоліквідовувалась: замість неї виникла Угорська соціалістична партія (УСП), яка виступала за соціально спрямовану ринкову економіку з різноманітними формами власності.

У 1989 р. було прийнято низку демократичних законів: про право громадян на створення об'єднань та асоціацій, про проведення мітингів і зборів, про референдум, про президента республіки і вибори. 23 жовтня 1989 р. Державні збори Угорщини ухвалили поправки до конституції країни. Віднині держава стала називатися **Угорською Республікою**, на чолі якої стоїть президент, котрого обирає парламент.

25 березня 1990 р. в Угорщині відбулися багатопартійні парламентські вибори.

Перемогу на виборах здобув УДФ – правоцентристське об'єднання. В економіці УДФ обстоював ідею створення ринкової економіки з урахуванням національної специфіки і традицій господарювання, відкидаючи сліпе копіювання «західної моделі». Уряд очолив лідер партії Йожеф Анталл. Президентом Угорщини було обрано лідера ліберального об'єднання Союз вільних демократів (СВД) професора **Арпада Генца**. У 1995 р. його переобрали на цю посаду.

Перехід до ринкової економіки в 1988–1990 рр. відбувався з великими труднощами, що призвело до значного зниження рівня життя населення.

5 ***Сучасне становище.*** Протягом останніх років в Угорщині прискорився процес створення підмурівків ринкової економіки – малої приватизації, роздержавлення у сфері промислового виробництва, що зумовило перехід значної частини населення у приватний сектор. На сьогодні ринкові перетворення там практично завершені. Проте в умовах радикальної ринкової реформи намітилася тенденція до зниження рівня виробництва, почастішали випадки банкрутств підприємств, що призвело до збільшення кількості безробітних, падіння реального життєвого рівня населення на 10 %.

До 1995 р. внаслідок приватизації, що провадилася з 1990 р., у розпорядженні держави залишилось 50 % промислових об'єктів. Уряд продовжував приватизацію і в наступні роки. До рук приватних власників перейшов навіть енергетичний сектор, що викликало гостру критику з боку опозиції.

У серпні 2004 р. Угорщина пережила серйозну урядову кризу, внаслідок чого у відставку пішов тодішній прем'єр-міністр Петер Медьєші, а на

його місце було призначено мультимільйонера **Ференца Дюрчаня**. Причиною конфлікту стали відчутний бюджетний дефіцит (до 6 % у 2003 р.), завищений курс національної валюти та значна внутрішня і зовнішня заборгованість.

У 2006 р. після виступу прем'єр-міністра про жалюгідний стан угорської економіки, в країні відбулися народні хвилювання.

З 1999 р. Угорщина – член НАТО, з 2004 р. – ЄС. Із серпня 2010 р. обов'язки президента виконує **Впал Шмідт**, золотий медаліст з фехтування на Олімпійських іграх 1968 і 1972 рр.

6 ***Українсько-угорські відносини.*** У грудні 1991 р. Угорщина визнала суверенну Українську державу, було встановлено дипломатичні відносини. У 1992 р. укладено Угоду про основи добросусідства і співробітництва. Плідними були державні візити президента України Л. Кучми до Угорщини і президента Угорщини А. Генца до України. Курс на співробітництво з Україною підтримували і наступні президенти Угорської Республіки, адже у Закарпатті мешкає значна угорська община, особливо у Виноградівському і Берегівському районах. Українська держава надає можливість дітям навчатися в школах рідною мовою, спілкуватися з родичами в Угорщині.

Проте у взаємовигідному економічному співробітництві двох держав є чимало резервів. Це стосується насамперед переробної промисловості, обслуговування перевезень, створення спеціальної економічної зони в Закарпатті «Європа–Центр».

У цілому, незважаючи на певні економічні труднощі, Угорщина залишається однією з найстабільніших країн Східної Європи.

? Перевірте себе

1. За яких обставин Угорщину було визволено від нацистських військ?
2. Прослідкуйте етапи встановлення комуністичної влади в Угорщині.
3. Що спричинило народні виступи у 1956 р.?
4. Хто очолював коаліційний уряд під час революційних подій 1956 р.? Яка його подальша доля?
5. У чому полягають особливості економічних реформ 1960–1980-х рр.?
6. Назвіть зовнішньополітичні пріоритети Угорщини після 1989 р.
7. Проаналізуйте українсько-угорські відносини на сучасному етапі.

Виконайте завдання

Визначте, яку спрямованість мала революція 1956 р: а) проти перетворення Угорщини в промислову державу; б) проти культу особи М. Ракоші і його наступника; в) проти аграрної реформи; г) за визволення політичних в'язнів і повну свободу слова; д) за відновлення заборонених національних свят.

Творчо попрацюйте

З використанням додаткових джерел, зробіть історичний портрет Я. Кадара.

ДАТИ І ПОДІЇ

4 квітня 1945 р. – визволення Угорщини від нацистської окупації

23 жовтня 1956 р. – початок заворушень в Угорщині

23 жовтня 1989 р. – прийняття нової назви держави – Угорська Республіка

§33 Румунія

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

Яку роль відіграла Румунія у Другій світовій війні? За яких обставин вона стала союзницею Гітлера?

1 ***Ліквідація монархії, встановлення комуністичного режиму після війни.*** Румунія, як і Угорщина, була союзницею Німеччини під час Другої світової війни.

23 серпня 1944 р. в Румунії розпочалось антифашистське повстання. Того дня король Міхай I, попередньо домовившись із діючими нелегально антифашистськими партіями, заарештував главу фашистського уряду маршала Антонеску і сформував антифашистський коаліційний уряд, який оголосив війну Німеччині.

31 серпня 1944 р. радянські війська разом із 1-ю румунською дивізією визволили Бухарест. 6 березня 1945 р. на базі НДФ (Національно-демократичного фронту) було створено уряд на чолі з лідером «Фронту землеробів» П. Гроза.

10 лютого 1947 р. Румунія підписала Паризьку мирну угоду, яка гарантувала країні національну незалежність, суверенітет і територіальну цілісність.

Зусилля лівих сил були спрямовані на повалення монархії. Король Міхай I, опинившись в ізоляції, на вимогу комуністів мусив 30 грудня 1947 р. зректися престолу. Країну було проголошено Румунською Народною Республікою.

У лютому 1948 р. партія соціал-демократів об'єдналася з комуністами. Створена на основі цього **Румунська робітнича партія (РРП)** стояла на засадах марксизму-ленінізму. Лідером партії був **Г. Георгіу-Деж.**

РРП очолила широке політичне об'єднання – Фронт народної демократії (ФНД). З 1948 р. до кінця 1989 р. в Румунії існувала однопартійна система. Компартія, зосередивши в своїх руках усю повноту влади, проголосила будівництво в країні соціалістичного суспільства. У червні 1948 р. було здійснено націоналізацію основних засобів виробництва, розпочалося кооперування сільського господарства. До 1962 р. було завершено суцільну колективізацію.

2 ***Правління Н. Чаушеску.*** Після смерті у березні 1965 р. Г. Георгіу-Дежа першим секретарем ЦК РКП (в липні 1965 р. партію перейменовано на Румунську комуністичну партію) було обрано Ніколає Чаушеску. Він же обійняв посаду голови Державної ради, а у 1974 р., після внесення відповідних змін до конституції – президента Румунії. Характерною особливістю правління Чаушеску була його орієнтація на підтримку родичів. Вони обіймали високі посади в партії, армії, профспілках, держплані, засобах інформації. Недаремно в народі жартували, що країною править клан Чаушеску, що складається з 40 осіб. Головним і чи не єдиним радником Чаушеску в усіх державних і партійних справах була його дружина Єлена, яка обіймала посаду першого заступника прем'єр-міністра.

Зліва: Є. і Н. Чаушеску. Справа: пам'ятник на їх могилі

Чаушеску намагався здійснювати незалежну зовнішню політику. Зокрема, у 1968 р. він відмовився підтримати введення військ ОВД до Чехословаччини, у 1979 р. він засудив вторгнення до Афганістану. У 1984 р. Румунія була єдиною країною РЕВ, яка не бойкотувала Олімпіаду в Лос-Анджелесі. Це не могло не позначитися на стосунках з країнами РЕВ. Втрати Румунії від скорочення обсягу торгівлі з СРСР лише за п'ять років (1980–1985) перевищили 3 млрд доларів.

Натомість опозиційність Чаушеску дістала цілковиту підтримку на Заході. З 1975 по 1987 р. Румунія отримала звідти близько 22 млрд доларів кредитів і позик, причому 10 з них – від США. Проте Чаушеску не погодився на пропозиції вийти з ОВД чи Ради економічної взаємодопомоги.

На початок горбачовської «перебудови» Чаушеску відреагував негативно, відверто стверджуючи, що вона веде до загибелі соціалізму. Його переговори з керівниками Болгарії, Чехословаччини та НДР про створення своєрідної опозиції викликали незадоволення як у Москві, так і у Вашингтоні. Відтепер у обох наддержавах Чаушеску почали називати не інакше, як диктатором і тираном. Важелі кредитного тиску на опального лідера були вже втрачені – хоч і ціною значного погіршення економічного становища у країні, Чаушеску достроково виплатив всі борги. У ті роки населення гостро відчуло нестачу харчів, вечорами в країні вимикалась електрика, лише кілька годин на день працювало телебачення, практично відсутня була гаряча вода.

3 ***Падіння і смерть Чаушеску.*** Румунія виявилась єдиною з країн-членів РЕВ, де технологія здійснення мирних, «оксамитових революцій не спрацювала. Першими симптомами наближення кризи стали заворушення в м. Брашів восени 1987 р., де робітники захопили приміщення місцевого комітету партії і мерії. Під час придушення безпорядків загинуло 7 осіб і близько 200 було заарештовано.

16–17 грудня 1989 р. у Трансільванії, в Тимішоарі відбулися криваві зіткнення демонстрантів з міліцією. Детальні подробиці тих подій невідомі й досі. Звинувативши у трагедії іноземні спецслужби, Чаушеску негайно перервав свій візит до Ірану. Повернувшись до країни, він спробував виступити перед багатолюдною маніфестацією на Палацовій площі у Бухаресті. Проте під час його виступу почались заворушення і стрілянина.

Подружжя Чаушесків залишило Бухарест на вертольоті. Тим часом, перестрілки у місті тривали. По телебаченню повідомлялося, що опір чинять співробітники Секуритате (органів державної безпеки). Але жоден з цих «терористів» так і не був схоплений, пред'явлений громадськості і покараний.

Активний учасник повалення Чаушеску і безпосередній організатор його страти генерал **В. Станкулеску** у грудні 2010 р. публічно визнав, що румунський комуністичний лідер став жертвою змови за участю спецслужб наддержав, а стрілянина у Бухаресті й Тимішоарі, що мала спровокувати народне повстання, була справою рук радянської військової розвідки (ГРУ).

Н. і Є. Чаушеску, після пошуків притулку, дістались міста Тирговіште і там були заарештовані та ув'язнені у казармі місцевого гарнізону, де вони перебували до 25 грудня, коли над ними було організовано імпровізований судовий процес.

ПОГЛЯД УЧАСНИКА ПОДІЙ

Із спогадів учасника страти подружжя Чаушесків Д. Чірлана (грудень 2010 р.)

Я міг слухати все крізь двері, тому й дізнався, що із цим судом щось не так... Так звані адвокати не захищали, а звинувачували. Але я був солдатом, що мав підкорятися наказам... То була лише видимість суду... Це було... політичне вбивство.

Прокоментуйте наведений документ.

Весь суд тривав менше трьох годин. Подружжя Чаушеску засудили до страти. Підсудним не дали часу на оскарження – вирок було негайно виконано. Голова суду вже через два місяці після цього, за офіційною версією, покінчив життя самогубством. Соціологічні дані, оприлюднені у липні 2010 р. Румунським інститутом з оцінки і стратегії, засвідчують, що сьогодні діяльність Чаушеску досить позитивно оцінюється румунським суспільством. Так, за його кандидатуру на виборах президента готові були б проголосувати близько 41 % громадян країни. 49 % відзначили, що він був гарним керівником, і лише 15 % дотримуються протилежної думки. У грудні того ж року понад 50 % опитаних висловили незгоду з вироком трибуналу, а 84 % – з розстрілом Чаушеску. Наприкінці 2010 р. подружжя Чаушеску було перепоховано, над могилою споруджено обеліск.

4 ***Нове співвідношення суспільно-політичних сил.*** Створена в перші години повстання рада Фронту національного порятунку оголосила про розпуск усіх державних структур, у тому числі й компартії. Декретом ради ФНП від **29 травня 1990 р.** Соціалістична Республіка Румунія зветься просто Румунією.

На парламентських виборах у травні 1990 р. ФНП завоював абсолютну більшість місць у парламенті. Президентом Румунії було обрано **Й. Ілієску**. Опозиція не змирилася з поразкою, неодноразово виникали гострі конфлікти. Кульмінація протистояння припала на 13 червня 1991 р. Університетську площу в Бухаресті, що стала місцем масових маніфестацій противників ФНП, за наказом влади було силою очищено від демонстрантів. У відповідь на це вони підпалили кілька урядових

будинків. Уряд залучив до придушення опозиції 10 тис. шахтарів, які, діючи з винятковою жорстокістю, розгромили штаб-квартири опозиційних партій. Одначе ті самі шахтарі у 1991 р., в умовах зростання економічної кризи, озброївшись сокирами, ланцюгами, пляшками з бензином, розпочали штурм будинку уряду. Сили безпеки не дозволили захопити будинок, але уряд пішов у відставку.

У 1991 р. парламент ухвалив конституцію Румунії, однак до стабільності було ще далеко. ФНП роздирали глибокі протиріччя, які призвели до його розколу. На виборах у вересні 1992 р. перемогу здобув Демократичний фронт національного спасіння – політичний блок лівих сил, незабаром перейменований на соціал-демократичну партію. Президентом країни знову було обрано Й. Ілієску. Після поразки на наступних виборах він у 2000 р. ще раз повертався до влади.

З 1 січня 2007 р. Румунія входить до складу Євросоюзу. У травні того ж року країну очолив колишній мер Бухареста **Траян Бесеску**, переобраний у грудні 2009 р. Він є прихильником об'єднання Молдови і Румунії. На сьогоднішній день у країні налічується понад 8 % безробітних, нижче рівня бідності перебуває 25 %. Основними торговельними партнерами є Німеччина, Італія, Франція, Туреччина і Угорщина. Зовнішній борг у 2010 р. становив 108,9 млрд доларів.

Зберігається напруженість у відносинах з Угорщиною через задавнену трансільванську проблему. Угорське населення у Трансільванії зазнає, хоча й меншого, ніж за режиму Чаушеску, обмеження національних прав і свобод.

5 ***Українсько-румунські відносини.*** Українці мешкають у Румунії в різних регіонах: Південній Буковині, Добруджі, Марамуреші, Банаті. Їхнє соціально-економічне й національне становище порівняно з українською діаспорою в інших країнах Східної Європи протягом багатьох років залишалося найбільш складним. Керівництво Румунії цілеспрямовано провадило політику створення «єдиної румунської соціалістичної нації», насильницьки асимілюючи всі національні меншості, у тому числі й українців.

Одразу ж після повалення режиму Чаушеску було створено громадську організацію – Союз українців Румунії (СУР), яка представляла інтереси всього українства країни. Влітку 1991 р. СУР прийнято у члени Всесвітнього конгресу вільних українців. Відкрились українські школи. Українська молодь Румунії здобуває освіту у вишах Львова, Івано-Франківська, Чернівців, Тернополя. З 1990 р. виходить літературний щомісячник «Наш голос», видається газета «Вільне слово».

У свою чергу, в Україні існують школи, де етнічні румуни здобувають освіту рідною мовою. Українська держава фінансує забезпечення їх підручниками.

? Перевірте себе

1. За яких умов Румунію було проголошено республікою?
2. У чому полягали особливості зовнішньої політики Румунії у 1960–1980-ті рр.?
3. Що стало причиною повалення Н. Чаушеску?

Виконайте завдання

Визначте правильну хронологічну послідовність подій:
1. Антифашистське повстання у Бухаресті.
2. Обрання Н. Чаушеску першим секретарем ЦК РКП.
3. Зречення короля Міхая I престолу.
4. Й. Ілієску вперше обраний президентом Румунії.
5. Заворушення в Тимішоарі.
6. Загибель Н. Чаушеску.

Обговоріть, подискутуйте

Чому, на вашу думку, події в Румунії у грудні 1989 р. набули кривавого характеру?

Творчо попрацюйте

Використавши додатковий матеріал, напишіть реферат про долю острова Зміїний, який був причиною українсько-румунського конфлікту.

ДАТИ І ПОДІЇ

23 серпня 1944 р. – антифашистське повстання в Бухаресті
30 грудня 1947 р. – Король Міхай I зрікся престолу
25 грудня 1989 р. – страта Н. та Є. Чаушеску

§34 Болгарія

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

Пригадайте, за яких обставин Болгарія вийшла з війни.

1 ***Прихід комуністів до влади після війни. Ліквідація монархії.*** Під час Другої світової війни Болгарія була союзницею Німеччини, але у війні проти Радянського Союзу участі не брала. У боротьбі проти гітлеризму і монархо-фашистської диктатури сформувався союз антифашистських і патріотичних сил – Вітчизняний фронт (ВФ). Провідні позиції у ВФ прагнула захопити компартія, яка спиралася на зростаючий партизанський рух. **6 вересня 1944 р.** партизани розгорнули бойові дії, їхні загони рушили на столицю. В ніч проти 9 вересня було завдано удару по основних урядових установах у Софії. О 6-й годині ранку народ Болгарії почув по радіо звістку про те, що народне повстання перемогло і сформовано уряд Вітчизняного фронту на чолі з лідером угруповання «Ланка» Кимоном Георгієвим. У новому уряді переважали комуністи.

Перемозі народного повстання сприяв вступ на територію Болгарії Радянської армії 8 вересня 1944 р. Новий уряд спирався на присутність радянських військ у країні. Підписавши наприкінці жовтня 1944 р. перемир'я з країнами антигітлерівської коаліції, Болгарія вступила у війну проти Німеччини.

Вирішальні для комуністів події сталися восени 1945 р. 4 листопада 1945 р. з багаторічної еміграції до країни повернувся **Георгій Димит-**

ров, останній генеральний секретар розпущеного 1943 р. Комінтерну, голова ЦК Болгарської робітничої партії (комуністів) – БРП(к). 18 листопада відбулися вибори до великих народних зборів – парламенту Болгарії. Партії, що входили до Вітчизняного фронту, висунули спільних кандидатів і здобули перемогу. Опозиційні партії ці вибори бойкотували.

Захід відреагував невизнанням результатів виборів 1945 р. Однак 8 вересня 1946 р. в Болгарії відбувся референдум про форму державної влади. 93 % учасників проголосували за ліквідацію монархії, 15 вересня Болгарію було проголошено Народною республікою, а її тимчасовим президентом став **Василь Коларов**. У жовтні 1946 р. було призначено нові вибори до Великих народних зборів, у яких взяли участь і представники опозиції. За кандидатів БРП(к) проголосували 50 %. Уряд очолив Г. Димитров, парламент – В. Коларов. Підписавши в лютому 1947 р. мирну угоду з Болгарією, західні країни фактично визнали нову владу.

Ухвалена у грудні 1947 р. конституція Болгарії закріпила прихід комуністів до влади. У серпні 1948 р. БРП(к) і БСДРП (Болгарська соціал-демократична робітнича партія) об'єднались у Болгарську комуністичну партію (БКП).

Усередині самої БКП встановився культ її лідерів Г. Димитрова (помер 1949 р.) і В. Червенкова, а спроби деяких болгарських комуністів, як, скажімо, секретаря ЦК БКП і голови уряду Трайчо Костова, провадити самостійну політичну лінію закінчувалися репресіями.

2 ***Болгарія в другій половині 1950–1989-х рр.*** Після смерті Сталіна в Болгарії почалася критика культу особи В. Червенкова. У 1954 р. першим секретарем ЦК БКП замість нього став Тодор Живков.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Тодор Живков (1911–1998) – болгарський партійний і державний діяч, перший (з 1981 р. – генеральний) секретар ЦК БКП у 1954–1989 рр., з 1971 р – голова Державної ради. У листопаді 1989 р. відсторонений від влади, а у 1990 р. притягнений до кримінальної відповідальності «за зловживання», відбував покарання під домашнім арештом. У 1996 р. звільнений Верховним судом. До кінця життя користувався значною популярністю у населення.

У 1965 р. Болгарія стала учасником ОВД, її війська вводилися у 1956 і 1968 рр., відповідно, до Угорщини та Чехословаччини. Найбільш успішними в економічному аспекті для Болгарії були 1960–1970-ті рр. З'явилися нові галузі господарства, в тому числі електротехнічна та електронна. Швидкими темпами розвивалися машинобудування та енергетика, хімічна промисловість. Стабільно розвивався аграрний сектор. Болгарія постійно експортувала до країн РЕВ продукцію сільського господарства та переробної промисловості. Велике значення в цьому мали особисті контакти Т. Живкова з Л. Брежнєвим. СРСР надавав Болгарії енергоносії та інші товари на дуже сприятливих умовах. Живков не залишився в боргу: Болгарія була найнадійнішим союзником СРСР у 1960–1980-х рр.

Влітку 1989 р. становище у Болгарії різко загострилося. Живков був занепокоєний початком «перебудови», створенням нових партій у Польщі та Угорщині, ситуацію в СРСР він розцінював як критичну. За кілька тижнів до 10 листопада 1989 р. болгарський лідер висловлював наростаючу тривогу: «Ми не втримаємось у Болгарії самотужки». Закон про вільний виїзд із країни призвів до масової втечі мусульманського й тюркомовного населення. Під внутрішнім і зовнішнім тиском **10 листопада 1989 р.** Живков змушений був подати у відставку з усіх посад.

Л. Брежнєв і Т. Живков

Після відставки Т. Живкова, БКП у квітні 1990 р. була перейменована на Болгарську соціалістичну партію (БСП). 7 грудня 1989 р. було засновано Союз демократичних сил (СДС), який проголосив ідею розбудови Болгарської держави на принципах демократії та приватної власності. Керівником СДС став доктор філософських наук **Желю Желєв**.

1 серпня 1990 р. Великі національні збори назвали Ж. Желєва президентом Болгарії, а після виборів 19 січня 1992 р. він став першим всенародно обраним президентом країни.

3 ***Сучасне становище Болгарії.*** Ухвалення Великими народними зборами 12 липня 1991 р. нової конституції стало важливим етапом у переході країни до демократичного державного устрою. Нова конституція Республіки Болгарія (такою стала офіційна назва держави) регламентує основні принципи і засоби побудови демократичної політичної системи. Згідно з конституцією Болгарія є республікою з парламентським управлінням. Законодавчу діяльність здійснюють Народні збори (парламент), що складаються з 240 народних представників. Кабінет міністрів і президент здійснюють виконавчу владу. Останній володіє обмеженими повноваженнями та обирається громадянами строком на п'ять років. За конституцією, судова влада є незалежною.

А от економічні перетворення в Болгарії відбувалися важко. Ще 1991 р. було ухвалено закон про землю, але земельна реформа в країні просувалася повільно. Багато проблем спричинила поквапна, непродумана ліквідація адміністративним способом, аж до введення військ, рільницьких кооперативів (вельми прибуткових, із європейськими ринками збуту продукції) ще до створення нових структур власників. Це призвело до розпродажу більшої частини худоби, зокрема племінного стада, техніки, будівель та іншого майна.

Об'єктивні показники свідчили про поглиблення кризи в економіці – кількість безробітних 1993 р. сягнула 600 тис., а реальна платня того ж року впала на 75 % проти 1990 р. У 1996 р. ситуація в економіці ще більш погіршилася. До кінця 1996 р. інфляція досягла рівня понад 150 %, з початку року національна валюта – лев – девальвувалася на 70 %, було вичерпано золотий запас країни, потік іноземних інвестицій

припинився. У цих умовах на президентських виборах 1996 р. переміг лідер Об'єднання демократичних сил, адвокат із Пловдива **Петр Стоянов**.

Стабілізації вдалося досягти лише на початку XXI ст. Протягом 2004–2008 рр. у країні навіть спостерігався стабільний приріст (близько 6 %). Це дозволило країні у 2007 р. отримати членство в Євросоюзі. Проте, пізніше наступив спад, спричинений світовою фінансовою кризою. Проблемами Болгарії залишаються високий рівень корупції, слабка правова система і наявність організованої злочинності. Нижче рівня бідності перебувають близько 22 % населення, більше 9 % – працездатних осіб – безробітні. Зовнішній борг наприкінці 2010 р. становив 47,15 млрд доларів.

З січня 2002 р. президентом Болгарії є **Георгій Первонов**.

Болгарію завжди пов'язували тісні відносини з Україною. Суверенні держави ще у 1992 р. підписали в Софії Угоду про дружні взаємовідносини та співробітництво. Тривалий час прем'єр-міністром Болгарії працював **Сергій Станишев**, уродженець Херсону. Особливо активно контакти між державами розвиваються у сфері туризму, транспорту і зв'язку.

? Перевірте себе

1. У чому полягають особливості внутрішньополітичного розвитку і зовнішньої політики Болгарії у 1960–1980-ті рр.?
2. Які причини мала болгарська революція 1988 р.?
3. В якому напрямі розвивалася Болгарія після 1989 р.?
4. Який характер мають українсько-болгарські відносини?

Виконайте завдання

Визначте, про кого йдеться: а) доктор філософських наук, керівник Союзу демократичних сил, президент Болгарії; б) керівник Комінтерну, очолював уряд Болгарії; в) юрист-адвокат, очолював об'єднання демократичних сил, президент Болгарії.

Обговоріть, подискутуйте

Чим революційні події у Болгарії 1989 р. відрізнялися від інших країн Центральної та Південно-Східної Європи?

Творчо попрацюйте

Використавши додаткові джерела, напишіть реферат про Тодора Живкова, який 35 років керував Болгарією.

ДАТИ І ПОДІЇ

9 вересня 1944 р. – створення уряду Вітчизняного фронту

15 вересня 1946 р. – Болгарію проголошено Народною республікою

Липень 1991 р. – ухвалення демократичної конституції Болгарії

§35

Югославія

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

Хто очолював Рух Опору у країні в період Другої світової війни?

1 ***Курс на розвиток самоврядування.*** Після розриву відносин із СРСР у Югославії почали шукати свій шлях «побудови соціалізму». Нові підходи до проблеми соціалістичного будівництва було спершу викладено Й. Броз Тито 26 червня 1950 р. на засіданні скупщини ФНРЮ. На його пропозицію парламент Югославії ухвалив того дня закон про передання заводів в управління робітникам, який проголошував, що підприємствами як загальнонародною власністю керують через робітничі ради і комітети, управління, трудові колективи. Ці заходи потягли за собою реорганізацію економічної та політичної системи країни. Законом від 29 грудня 1952 р. було проведено велику реформу в царині планування народного господарства: чимало функцій у цій сфері передано республіканським і місцевим органам та підприємствам, галузеві міністерства ліквідувались.

Після відмови в 1953 р. від політики колективізації сільського господарства селянські трудові кооперативи було реорганізовано в кооперативи загального типу і прирівняно до промислових підприємств. Тоді ж було видано закон, що обмежував приватну власність на землю максимальним наділом у 10–15 га на одне господарство; 1954 р. у межах цього максимуму було дозволено вільний продаж та оренду землі. З осені 1955 р. почала проводитись нова політика перебудови села, що спиралася на створення агропромислових комбінатів одночасно з розвитком сільськогосподарських кооперативів.

Зміни заторкнули і правлячу партію, яка після VI з'їзду стала називатися **Союзом комуністів Югославії** (СКЮ). Як було відзначено на з'їзді, партія в умовах розвитку самоврядування не могла більше відігравати директивної ролі у державному та суспільному житті. За нею зберігалося право розроблення генеральної лінії, але боротися за її втілення вона повинна була не командними методами, а методами переконання. Проголосивши самоврядування невід'ємним юридично гарантованим правом трудящих, нова конституція країни, ухвалена у квітні 1963 р., поширила самоврядувальні відносини і на установи невиробничої сфери, що було кваліфіковано як перехід до громадського самоврядування. Відповідно до основного закону країна стала називатися Соціалістичною Федеративною Республікою Югославією (СФРЮ). Отже, внутрішньополітичний розвиток Югославії значно відрізнявся від інших соціалістичних країн.

У 1950–1960-ті рр. Югославія також посіла самостійне помітне місце на міжнародній арені. Президент Югославії Й. Броз Тіто разом із лідерами Індії, Єгипту стояв біля витоків руху неприєднання. Авторитет Югославії у країнах «третього світу» був досить сталим і високим.

Після смерті Сталіна поступово налагодилися й радянсько-югославські відносини. Прийняті в 1955–1956 рр. за підсумками візитів М. Хрущова до Белграда (1955 р.) та Й. Броз Тіто до СРСР (1956 р.) радянсько-югославські документи містили основні принципи поліпшення двосторонніх відносин.

2 ***Загострення міжнаціональних відносин і політичної ситуації в країні.*** Югославія складалася із шести окремих республік і двох автономних провінцій, а загалом у ній проживало 25 різних етнічних груп. Нова конституція 1974 р. істотно розширила права союзних республік та автономних країв, що сприяло формуванні в них власних політичних еліт. У новому державному устрої виразно проглядали риси конфедерації. Єдність країни було на практиці поставлено у залежність від єдності СКЮ, а долю останнього – від особи Тіто.

Як ствердив біограф югославського лідера Р. Уест, «У своїй боротьбі за мир у державі й утриманні югославів у "братерстві і єдності" Тіто зазнав поразки – єдиної у його житті...» оскільки «релігійної нетерпимості перемогти не зміг, ...не зміг викорінити у сербів прагнення вигнати "турків", ...не зумів знищити у хорватах прагнення «"очистити" їх країну від "слов'яносербів"».

Після смерті лідера Югославії 4 травня 1980 р. відцентрові тенденції посилились. У країні не залишилося стабільного керівництва – найвищі посади в державі та СКЮ заміщувалися строком на один рік почергово представниками всіх республік і країв. Національні проблеми стали віссю політичного життя Югославії. Наприкінці травня 1981 р. великі заворушення спалахнули у найбільш відсталому в економічному аспекті краї – Косово, де 90 % населення складали етнічні албанці. Вони вимагали створення суто албанського краю і надання йому статусу республіки. Зіткнення демонстрантів із міліцією призвели до жертв з обох сторін. Напруженість не спадала і в наступні роки. Саме косівські події 1981 р. започаткували кризу югославської державності.

1 ***Проголошення незалежності союзних республік. Громадянська війна.*** Вразливим місцем Югославії була наявність значного зовнішнього боргу. У 1989 р. МВФ і Всесвітній банк висунули уряду ряд вимог – проведення приватизації господарства, скорочення соціальних виплат і заморожування рівня зарплат. Внаслідок цього, впродовж року роботу втратило до 600 тис. робітників.

НА ДУМКУ ДОСЛІДНИКА

Із праці С. Телєгіна, О. Александрова, М. Мурашкіна, С. Кара-Мурзи «Експорт революцій»

Після характерного для 1960-х рр. середньорічного приросту ВВП на 6,1 %, з 1990 р. почалося його щорічне скорочення на 7,5 %. Падіння промислового виробництва у 1991 р. склало 21 %. На вимогу Всесвітнього банку було звільнено ще 1,3 млн робітників – половину робітників країни... Криза створила економічну ситуацію, яка... розчистила шлях до відокремлення від Югославії Хорватії і Словенії у червні 1991 р. За ними пішли Боснія й Македонія.

Прокоментуйте наведений текст. Зробіть свої висновки.

Внаслідок всього цього, **27 червня 1991 р.** в країні спалахнула громадянська війна. Під приводом припинення етнічного конфлікту і розмежування воюючих сторін до країни було введено війська ООН – міжнародні миротворчі сили. У конфлікт втрутилось і Європейське Співтовариство. Його члени у січні 1992 р. вирішили визнати всі нові держави, які забажали б вийти зі складу Югославії. Після міжнарод-

ного визнання Хорватії, Сербія автоматично ставала агресором, бо її війська знаходилися на території суверенної держави. Проти Сербії було введено міжнародні санкції. Зрештою, Сербія вивела свої війська з Хорватії, проте на території останньої продовжувала існувати ніким не визнана республіка **Сербська Країна**. У 1995 р. хорватська армія провела успішну операцію «Гроза», внаслідок якої республіку Сербську Країну було ліквідовано, значна частина сербів була знищена, а решта стали біженцями. У 1997 р. Хорватія, шляхом переговорів, домоглася суверенітету і над Східною Славонією.

Македонія здобула незалежність на основі референдуму у вересні 1992 р., уникнувши воєнної конфронтації. Також проголосив незалежність своєї країни й парламент Боснії та Герцеговини. СФРЮ вже практично не існувала. У Белграді вирішили створити нову федерацію – Союзну Республіку Югославію (СРЮ), яка об'єднала Сербію і Чорногорію (квітень 1993 р.).

Нову державу очолив лідер колишніх комуністів Сербії **Слободан Милошевич**, який став президентом СРЮ. Але на цьому трагедія на Балканах не припинилась. У березні 1992 р. розгорівся етнічний конфлікт у Боснії та Герцеговині. У цій новоутвореній державі проживали три етнічно-релігійні групи: серби (православні), які становили 1/3 населення, хорвати (католики) та серби й хорвати, які сповідували іслам. Сербська частина населення на чолі з Радованом Караджичем прагнула приєднання до СРЮ. Мусульманська частина населення на чолі з Алією Ізетбеговичем наполягала на незалежності; хорватська частина населення прагнула приєднання районів компактного проживання хорватів до Хорватії. Спроба розшматувати республіку вилилась у тривалу війну, яка позначилась особливою жорстокістю та етнічними чистками.

Скориставшись із воєнної переваги, серби оволоділи 70 % території країни. Основні бої розгорілися в районі м. Сараєва. Тоді, за рішенням ООН, авіація НАТО і контингент військ ООН завдали ударів по позиціях сербів, знищуючи їхню бойову техніку. Отже, й ООН, і НАТО відверто зайняли у цьому конфлікті позицію підтримки однієї з сторін. Більше того, Сполучені Штати, діючи всупереч ембарго ООН, переправили боснійським мусульманам озброєння на суму 300 млн доларів. Мусульмани й хорвати, скориставшись із цієї ситуації, перейшли в наступ і встановили контроль над 50 % території республіки.

За 3,5 роки бойових дій у Боснії та Герцеговині було вбито й поранено десятки тисяч людей, зруйновано десятки населених пунктів, сотні промислових і громадських об'єктів. Кількість біженців та переміщених осіб перевищила 3 млн.

Поворотним моментом у цій трагедії стало створення міжнародної Контактної групи (КГ) щодо Боснії та Герцеговини у складі представників Росії, США, ФРН, Франції та Великої Британії, якою у липні 1994 р. було розроблено мирний план.

Згідно з підписаною у грудні 1995 р. мирною угодою Боснія та Герцеговина залишається єдиною державою в її міжнародно визнаних кордонах, однак складається з двох суб'єктів – Боснійської мусульмано-хорватської Федерації та Республіки Сербської.

Ще одна Балканська війна була розв'язана силами НАТО в **березні 1999 р.** Керівники держав – членів НАТО заявили, що застосування

зброї служить нібито єдиним виходом для припинення «гуманітарної катастрофи» в Косові, де посилилося етнічне протистояння між албанцями і сербами. Причини сербсько-албанського конфлікту приховуються у глибині віків. Приводом до загострення ситуації стало анулювання президентом С. Милошевичем автономії албанської громади. У січні-лютому 1999 р. відбулися переговори ворогуючих сторін за участю західних дипломатів у передмісті Парижа – Рамбуйє. Югославський президент не погодився на пропозицію Заходу про введення військ НАТО до Косова з метою припинення конфлікту і не підписав підсумковий документ. Тоді командування НАТО з метою примусити С. Милошевича піти на поступки, без санкції ООН, 24 березня 1999 р. розпочало бомбардування югославських військових, а потім і промислових та цивільних об'єктів. Воєнні дії тривали 75 днів.

Події в Косові сприяли здійсненню чергової «оксамитової» революції, спрямованої проти Мілошевича. Це сталося під час президентських виборів, у першому турі яких незначну перемогу здобув кандидат від опозиції В. Коштуниця. Мав відбутися другий тур, але натовп захопив стратегічно важливі об'єкти в країні, а виборча комісія заявила, що помилилася при підрахунку голосів, і визнала перемогу Коштуниці. У **березні 2001 р.** Милошевича було взято під варту, а в липні – передано до Міжнародного суду в Гаазі як воєнного злочинця. Процес розтягнувся на кілька років, і під час нього Милошевич помер. У **2007 р.** зі складу СРЮ вийшла Чорногорія, а наступного року проголосив незалежність край Косово. Він був визнаний переважно країнами Заходу.

Наслідки війни у Сербії відчуваються й досі. В країні зберігається значний рівень безробіття (19,2 % на 2010 р.), зовнішній борг досягає майже 31 млрд доларів. Значна частина економіки перебуває в руках держави. Нижче рівня бідності проживає близько 9 % населення.

? Перевірте себе

1. У чому криються причини конфлікту між КПЮ і ВКП(б) в 1940-х рр.?
2. Поясніть сутність системи самоврядування в Югославії.
3. Визначте особливості внутрішньої та зовнішньої політики Югославії у 1950–1980-х рр.
4. Чим конституція 1974 р. відрізнялася від конституції 1963 р.?
5. Які з югославських республік першими проголосили незалежність?

Виконайте завдання

Визначте, на які країни розпалась колишня Югославія.

Обговоріть, подискутуйте

1. Чи був розпад СФРЮ закономірним явищем? Відповідь обґрунтуйте.
2. Проаналізуйте витоки балканських воєн кінця XX ст.

Творчо попрацюйте

Напишіть реферат на тему, яку роль у балканському конфлікті відіграв релігійний фактор.

ДАТИ І ПОДІЇ

29 листопада 1945 р. – ухвалення Декларації про остаточну ліквідацію монархії, проголошення ФНРЮ
Червень 1991 р. – проголошення незалежності Словенії та Хорватії

Узагальнення до теми 6

1. Після Другої світової війни у країнах Центральної та Східної Європи до влади прийшли уряди національних фронтів, які складалися з декількох партій і організацій.
2. Наприкінці 1940-х рр. домінуючу роль у цих країнах почали відігравати комуністичні партії (під різними назвами), які обрали шлях «народної демократії».
3. Сліпе наслідування сталінських методів керування та радянської моделі побудови суспільства, без урахування місцевих особливостей, в Угорщині і Польщі (середина 1950-х рр.) та Чехословаччині (кінець 1960-х рр.) ставало причиною широкого невдоволення, після чого здійснювалася певна лібералізація влади.
4. У другій половині 1980-х рр. у країнах «народної демократії» відбулися мирні (за винятком Румунії) «оксамитові» революції. Внаслідок цього до влади прийшли прозахідні політики, які розпочали перебудову економіки на ринковий лад, приватизацію промислових та сільськогосподарських об'єктів. Вони відмовилися від марксистської ідеології і через деякий час вступили в ЄС та НАТО.
5. Югославія розпалася на національні держави, між якими у 1990-х рр. відбувалися кровопролитні конфлікти на етнічному та релігійному ґрунті.

7

ТЕМА

Розвиток провідних країн Латинської Америки у 1945 р. — на початку XXI ст.

§36 Особливості соціально-економічного та політичного розвитку країн регіону в повоєнний час (1945 р. — 1950 рр.)

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

Пригадайте з курсу всесвітньої історії за 10 клас, яким було становище у Латинській Америці до війни.

1 ***Прискорення розвитку латиноамериканських країн у повоєнні роки.*** Одним із наслідків Другої світової війни для Латинської Америки стало різке скорочення надходження імпортних промислових товарів та іноземних капіталів (особливо, з країн Європи). Натомість на світовому ринку значно зросли ціни на латиноамериканську аграрно-сировинну продукцію. Завдяки збільшенню вартості свого експорту, держави регіону змогли нагромадити значні кошти, які спрямували на розвиток місцевого виробництва. Розпочалася так звана «імпортзамінна індустріалізація», тобто створення власного машинобудування та інших галузей промисловості для задоволення потреб економічного розвитку. Імпортзамінна індустріалізація охопила головним чином Аргентину, Мексику, Бразилію, Чилі, Уругвай, Венесуелу, Колумбію і Перу.

Пріоритет надавався розвитку галузей легкої й харчової, а також цементної, нафтової, будівельної промисловості. У провідних за рівнем

економіки країнах (Аргентині, Бразилії, Мексиці, Чилі, Уругваї) із цим періодом пов'язане також становлення нових галузей: металургійної, хімічної, нафтопереробної, енергетичної. Випуск промислової продукції в регіоні в 1958 р. перевищив довоєнний рівень майже в 3 рази. Видобуток нафти виріс в 4 рази, досягши 1/5 світового виробництва (80 % цієї кількості добувала Венесуела). У кілька разів збільшилося виробництво електроенергії, а виплавка сталі – в 13 разів.

За рівнем промислового розвитку в Латинській Америці перше місце тривалий час утримувала Аргентина. 10 % населення регіону, що проживали на її території, у 1950 р. забезпечували чверть всієї промислової продукції Латинської Америки, тоді як Бразилія з 30 % населення – лише шосту частину. Президент Аргентини Хуан-Домінго Перон у 1946–1955 рр. провів часткову націоналізацію, сплатив борги країни, домігся самозабезпечення Аргентини основними промисловими товарами. У період його правління в Аргентині було створено перший у Латинській Америці реактивний літак, але під тиском США виробництво його припинили.

У Бразилії в 1950 р. повернувся до влади Жетуліо Варгас, який відновив свою політику 1930-х рр., але вже без спроб копіювання фашистських держав. Наступний президент (із 1955 р.) Жуселіно Кубічек продовжив імпортзамінну індустріалізацію. На початку 1960-х рр. Бразилія наполовину забезпечувала себе промисловими товарами.

Виникло багато нових промислових підприємств. В Аргентині й Бразилії їхнє число за 1940-і рр. подвоїлося. Було побудовано ряд великих сучасних заводів. Більше чверті промислових робітників Бразилії й Мексики в 1950-і рр. працювали на підприємствах з кількістю зайнятих понад 500 осіб. Паралельно розвивалося дрібне і середнє промислове, а також кустарне виробництва, що задовольняло потреби місцевого ринку.

Впровадження імпортзамінної індустріалізації сприяло збільшенню кількості міських жителів. Між 1940 і 1960 рр. середнє число городян з 34 досягло 46 %. Найбільше городян проживало в Уругваї та Аргентині (понад 70 %), до них наближалися Чилі й Венесуела. Натомість у більшості країн Центральної Америки, у Парагваї, Болівії й Еквадорі від 70 до 90 % населення усе ще мешкало в сільській місцевості.

Позитивні зміни відбувалися й у виробництві сільськогосподарської продукції. Проте цей процес стримувався невисоким рівнем технічного забезпечення і незадовільними умовами та можливостями для праці.

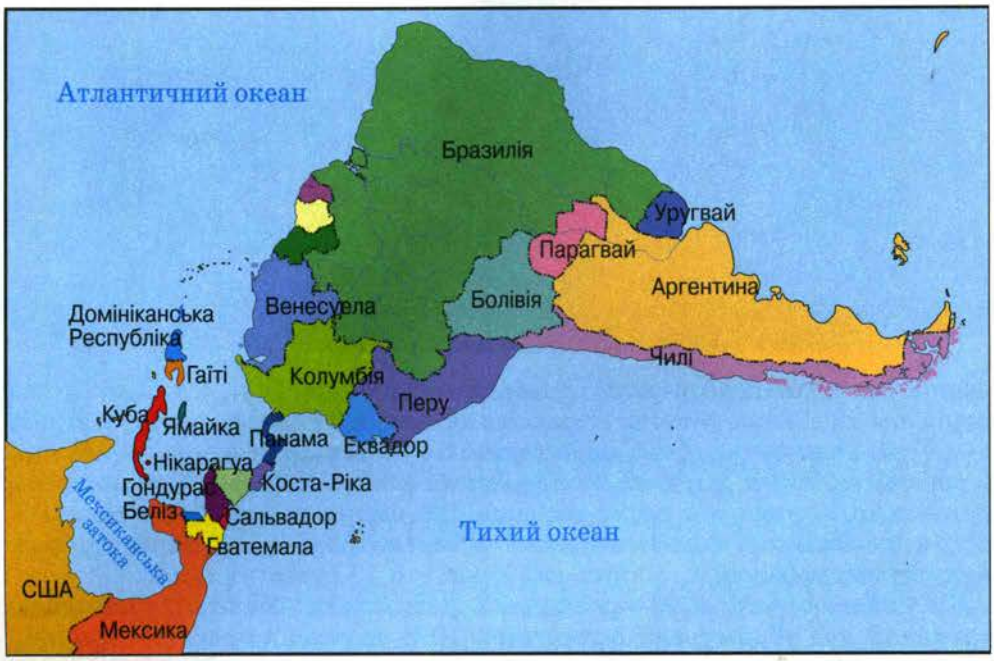

Карта Латинської Америки

Майже повсюдно (за винятком Мексики і Болівії) в країнах регіону, як і раніше, переважав латифундизм. У 1950-х рр. 47 % всіх господарств Латинської Америки мали в розпорядженні лише 0,9 % сільськогосподарських угідь, а 100 тис. великих поміщиків (1 % всіх господарств) та власників маєтків контролювали 62 % сільськогосподарського земельного фонду, частину з якого вони взагалі не використовували. Злиденне існування мільйонів безземельних і малоземельних селян відчутно впливало на ефективність імпортзамінної індустріалізації.

Важливим фактором промислового зростання стала стимулююча роль держави, зокрема, сприяння у створенні нових виробництв та підприємств важкої промисловості, а також націоналізація власності іноземних компаній. Так на частку держави в післявоєнні роки у Бразилії й Мексиці припадало близько третини всіх інвестицій.

Втім, імпортзамінна індустріалізація все ж не змогла забезпечити достатні умови для самостійного економічного розвитку латиноамериканських держав. Зберігся високий ступінь залежності їхньої економіки від експорту продукції сільського господарства й сировини й відповідно від коливань світового ринку, де ситуація у 1950-і рр. почала для Латинської Америки погіршуватись. Державному бюджету ставало важко підтримувати надмірно розбухлий державний сектор економіки.

Дефіцит державного бюджету також спричиняло здійснення дорогих і амбіційних проектів. Так наприклад, 1957 р. у Бразилії розпочалося будівництво нової столиці в центрі країни подалі від перенаселеного Ріо-де-Жанейро. Це було ультрасучасне місто, збудоване за проектом всесвітньо відомого архітектора Оскара Німеєра на невпорядкованій те-

риторії. Його назвали Бразиліа. Нова столиця мала стати символом майбутнього розквіту країни. У свою чергу, Мексика домоглася права проведення у своїй столиці Мехіко Олімпійських ігор 1968 р., що спричинило значну реконструкцію багатомільйонного міста. Подібні проекти призвели до інфляції (у Бразилії національна грошова одиниця – крузейро – за період із 1961 р. по 1964 р. «схудла» у п'ять разів) і зростання соціальної напруженості в суспільстві.

2 ***Військові перевороти та диктаторські режими.*** В умовах політичної нестабільності, якою характеризувалося повоєнне життя більшості республік Латинської Америки, значної ваги почала набувати армія. Збройні сили все частіше втручалися у конституційний процес, чинили тиск на виборні органи, підштовхували до зміни урядів чи безпосередньо здійснювали переворот, перебираючи владу в свої руки. Уряди, створені військовими, прийнято називати хунтами. Як правило, втручання армії було обумовлене інтересами окремих груп пануючих верств суспільства, або, ще частіше, іноземного капіталу. Проте, траплялися і випадки, коли військові (переважно, середні й молодші офіцери) і справді прагнули оновити країну, вирішити наболілі соціальні питання, послабити позиції іноземних монополій. З їх допомогою у 1944–1945 рр. було відновлено (у більшості випадків, на жаль, ненадовго) демократичний лад у Сальвадорі, Гватемалі, Еквадорі, Бразилії та Аргентині.

ПОГЛЯД УЧАСНИКА ПОДІЙ

Із записів аргентинського революціонера Ернесто Че Гевари (грудень 1956 р.)

Припливи і відпливи, виникнення і припинення імперських воєн відзначені відповідно перемогами реакції чи виникненням демократичних урядів внаслідок нестримного тиску мас. Цей історичний процес є майже однаковим в усіх країнах Латинської Америки: диктаторські уряди, що представляють мізерну меншість, приходять до влади шляхом державних переворотів; демократичні уряди, які користуються широкою народною підтримкою, пробиваються з великими труднощами і дуже часто, ще до приходу до влади, бувають зв'язані обіцянками, на які їм довелося піти, щоб втриматися при владі.

Прокоментуйте наведений документ. Висловіть своє ставлення до нього.

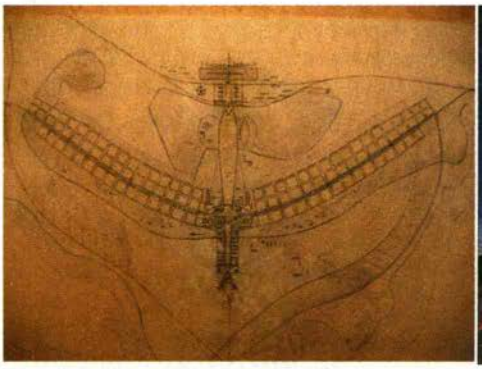

План м. Бразиліа та «візитна картка» міста – кафедральний собор

У державах з давніми конституційними традиціями і розвинутою партійною системою, на зразок Уругваю, Чилі і Мексики, армія у 1940–1950 рр. загалом трималася осторонь від політики. Що стосується Коста-Рики, то вона, відповідно до конституції 1949 р., стала єдиною республікою західної півкулі, у якої були відсутні власні збройні сили.

З кінця 1940-х рр. Латинською Америкою прокотилася хвиля антидемократичних військових путчів. Так у Перу, після військового перевороту наприкінці 1948 р. встановилася диктатура генерала М. Одріа. Тоді ж у Венесуелі військовими було повалено уряд відомого письменника Ромуло Гальєгоса, обраного у 1947 р. президентом країни. У 1949 і 1951 р. відбулися перевороти в Панамі, в 1951 р. – у Болівії, у 1952 р. – на Кубі, де армія поставила на чолі держави генерала **Ф. Батісту**. У 1954 р. в Парагваї владу захопив генерал **А. Стресснер**, що керував країною наступних 35 років, крім іншого, зробивши її притулком для багатьох нацистських злочинців. Було встановлено диктатури у Гватемалі, Гондурасі, Бразилії, Аргентині.

Продовжували існувати створені ще у 1930-х рр. криваві диктаторські режими **Р. Трухільо** в Домініканській Республіці та А. Сомоси у Нікарагуа. Тисячі людей загинули або потрапили до в'язниці. При цьому, й у решті латиноамериканських країн, в яких зберігалася конституційна влада, здійснювався наступ на демократичні свободи й права людини.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Анастасіо Сомоса Гарсія (1896–1956) – президент Нікарагуа у 1936–1947 і 1950–1956 рр., фактичний диктатор. Жертвами терору його режиму стало близько 150 тис. нікарагуанців. Крім політичних супротивників, переслідував також художників модерністських й абстрактних напрямів, поетів-сюрреалістів, любителів чорних шкіряних курток (Сомоса чомусь вважав їх одягом комуністів). Загинув внаслідок замаху, здійсненого Р. Пересом.

НА ДУМКУ ДОСЛІДНИКА

Із статті О. Тарасова «Між вулканами і партизанами» (травень 1998 р.)

Одного разу хтось з родичів дружини сказав Сомосі, що танго початково було «танком пролетарів Буенос-Айресу». Сомоса негайно заборонив виконання танго по всій країні. Громадяни зобов'язані були здати всі грамплатівки з танго – при цьому, кожного здаючого штрафували... й заносили до списку «нестійких до комуністичної пропаганди», після чого розбивали платівку об голову її власника. Декількох дуже літніх бабусь... таким чином вбили. Власника

Зображення диктатора А. Сомоси на нікарагуанських грошах – купюрі 20 кордоб

кінотеатру в Манагуа, що необачно показав фільм, де танцювали танго, Сомоса засудив до пожиттєвого ув'язнення з конфіскацією кінотеатру на свою користь. Років через п'ять Сомоса, щоправда, танго дозволив: хтось із американських дипломатів пояснив диктатору, що «пролетар» – це зовсім не одне й те ж саме, що «комуніст».

Прокоментуйте наведений текст. Висловіть своє ставлення до дій диктатора.

Таке становище значною мірою було пов'язане з «холодною війною». США, побоюючись подальшого розширення радянського впливу і втрати володінь своїх монополій, перетворили національні армії на один з інструментів здійснення своєї політики. Також вони розмістили в Латинській Америці військові бази і зв'язали більшість країн договорами про взаємну військову допомогу. Першим з них став Міжамериканський договір, підписаний **2 вересня 1947 р.** у Ріо-де-Жанейро США і 20 американськими республіками. 12 з цих республік (Бразилія, Чилі, Колумбія, Перу, Куба, Еквадор, Уругвай та інші) у 1951–1955 рр. додатково зобов'язалися брати участь у спільному захисті континенту від «підривної діяльності», а також забезпечувати США стратегічною сировиною. Американці переозброїли місцеві армії та сформували нову воєнну еліту, яка пройшла підготовку у США.

Крім того, **30 квітня 1948 р.** було прийнято статут **Організації американських держав (ОАД)** і Декларацію про збереження і захист демократії в Америці, що надавала право вживати конкретних заходів проти «комуністичної небезпеки» у будь-якій з країн регіону. Резолюцією X Міжамериканської конференції у Каракасі (березень 1954 р.) це право було розширене аж до колективної інтервенції Організації американських держав проти країни, що виявиться «під контролем з боку міжнародного комуністичного руху». При голосуванні резолюції Мексика і Аргентина утрималися. Проти виступила лише Гватемала, яка вже у червні того ж року стала першою жертвою «демократичної» інтервенції. Причиною було здійснення урядом президента Арбенса земельної реформи, що призвела до націоналізації 90 тис. гектарів кращих земель американської монополії «Юнайтед фрут» на Тихоокеанському узбережжі. Після вторгнення з території Гондурасу і Нікарагуа групи спеціально підготовлених найманців, до влади прийшла військова хунта, на чолі з полковником Карлосом Кастільйо-Армасом.

НА ДУМКУ ДОСЛІДНИКА

Із праці Д. Уайза, Т. Росса «Невидимий уряд»

Хунта почала з того, що відсторонила неграмотних від участі у виборах. Одним ударом 70 % населення Гватемали, майже всі індіанці, були позбавлені виборчих прав... Новий режим... створив комітет захисту від комуністів, наділивши його широкими, характерними для держави поліцейського типу правами, знову відібрав у селян 800 акрів землі, повернув «Юнайтед фрут компані» конфісковані урядом Арбенса угіддя, анулював поправки до закону 1947 р., що надавав робітникам і профспілкам деякі права... Після перевороту... у Гватемалі почали з'являтись американські гангстери... Власниками заново побудованого казино, поряд з американськими гангстерами були й гватемальські офіцери. Кастільйо-Армас закрив казино й невдовзі після цього, 26 липня 1957 р., був вбитий.

В чиїх інтересах проводилися реформи урядом Кастільйо-Армаса?

■ *Громадянська війна у Колумбії*

Під тиском США були розірвані дипломатичні стосунки з СРСР Бразилії, Чилі, Колумбії, Куби й Венесуели.

Засилля диктаторських режимів та іноземного капіталу, масовий терор і злидні, відверті гоніння на національно-визвольні та ліві сили, у тому числі комуністів, за яких на демократичних виборах у Чилі, Бразилії, Кубі, Еквадорі та Коста-Риці голосувало в середньому по 10 % виборців, не раз ставали причиною повстань і громадянських воєн. Так у Колумбії громадянська війна тривала майже 10 років, що коштувало життя близько 200 тис. колумбійців.

У Болівії 9 квітня 1952 р. вибухнуло народне повстання проти військової хунти генерала Бальївіана. У результаті, була розгромлена армія і ліквідований репресивний апарат диктаторського режиму. Новий уряд сформував лідер Націоналістичного революційного руху (НРР) Віктор Пас Естенссоро, що повернувся з еміграції. У жовтні 1952 р. в країні були націоналізовані олов'яні рудники. Їх передали у розпорядження Державної гірничорудної компанії. Пізніше (у серпні 1953 р.) був виданий декрет про аграрну реформу, що передбачала експропріацію всіх великих земельних володінь. Протягом кількох років землю отримали 400 тис. селянських родин. До 1960 р. з латифундизмом в країні було практично покінчено.

3 ***Кубинська революція.*** Територіальна наближеність і практично необмежені важелі тиску Сполучених Штатів, здавалося б, наперед виключали можливість вирватися із сфери їхнього впливу для будь-якої з країн Латинської Америки. Це враження ще більше посилилося після подій у Гватемалі. Проте, «зачарован коло» вдалося прорвати маленькій Кубі, американську політику щодо якої ще на початку XIX ст. недвозначно сформулював президент США Джон Квінсі Адамс: *«яблуко що впало з іспанського дерева, неодмінно має потрапити до рук дядька Сема»*. На початку 1950-х рр. в країні, що слугувала раєм для мільйонерів, панували жахливі умови життя. Більше половини з 5,5 млн населення не мало навіть електричного світла, 400 тис. сімей мешкали в халупах, з травня по грудень кожен рік основна маса людей була безробітною.

Збройна боротьба проти військово-політичної диктатури американського ставленика Батісти розпочалася 26 липня 1953 р. з нападу повстанців на військову казарму Монкадо у місті Сантьяго-де-Куба. Нерівний бій 153 революціонерів, озброєних в основному малокаліберними гвинтівками і мисливськими рушницями, з переважаючими силами регулярної армії тривав дві з половиною години. Чимало з тих, що потрапили до полону, були потім вбиті, решту, разом з керівником повстання Фіделем Кастро, засудили до різних термінів ув'язнення.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Фідель Кастро Рус (1926 р.) – державний, політичний і військовий діяч Куби. У 1976–2008 рр. – її президент. Походить із заможної родини. За фахом юрист. Разом із братом Раулем і аргентинцем Че Геварою очолив революційний рух проти диктатора Батісти. Після перемоги, у 1959 р. став прем'єр-міністром Революційного уряду республіки. У 1961 р. оголосив кубинську революцію соціалістичною. З жовтня 1965 р. – перший секретар ЦК Компартії Куби.

ПОГЛЯД УЧАСНИКА ПОДІЙ

Із виступу Ф. Кастро на судовому процесі у справі учасників нападу на казарму Монкада

Коли ви судите кого-небудь, звинуваченого в крадіжці, панове судді, ви його не питаєте, скільки днів він був без роботи, скільки в нього дітей, скільки днів на тиждень у нього була їжа, а скільки – ні. Ви абсолютно не цікавитесь соціальними умовами, у яких він живе; ви відправляєте його до в'язниці... Але туди не відправляють багатих, які підпалюють магазини і торговельні лавки, щоб отримати гроші за страховими полісами, хоча при цьому часом гинуть й люди – адже вони мають достатньо грошей, щоб заплатити адвокатам і дати хабаря судді. Ви сажаєте до тюрми нещасного, який краде, щоб не померти з голоду, але жоден із сотні злодіїв, що вкрали в держави мільйони, ніколи не провів і ночі за ґратами.

Прокоментуйте наведений текст. Висловіть своє ставлення до нього.

Проте невдовзі, під тиском громадськості, влада змушена була амністувати революціонерів. Вони виїхали до Мексики і там почали готувати нове повстання. 2 грудня 1956 р. невеликий озброєний загін у складі 82 осіб під керівництвом Ф. Кастро висадився із шхуни «Гранма» на узбережжі Кубі в провінції Ор'єнте. Спершу десанту не щастило – загін був оточений військами Батісти й розсіяний. Але приблизно 20 бійцям вдалося пробитися в гори Сьєрра-Маестра. Поступово, за рахунок підтримки місцевих жителів, чисельність загону збільшувалась й він перетворився на Повстанську армію. Після провалу наступу батістовських військ улітку 1958 р. партизани остаточно перехопили стратегічну ініціативу. Наприкінці серпня – на початку вересня вони спустилися з гір, захопивши багато населених пунктів, велику кількість озброєння і полонених.

Ф. Кастро

1 січня 1959 р. війська під командуванням братів Фіделя й Рауля Кастро увійшли до Сантьяго. Розуміючи безвихідь свого становища, Батіста напередодні втік із Куби. Останній спробі проамериканських сил зберегти владу шляхом створення урядової хунти, яка проголосила президентом країни

члена Верховного суду Карлоса Пьєдру, поклав край загальний політичний страйк. 2 січня повстанці захопили Гавану. 4 січня країну очолив Революційний уряд.

17 травня 1959 р. новим урядом було прийнято закон про аграрну реформу, згідно з яким максимальні розміри землеволодінь обмежувались 400 га, а іноземні володіння ліквідовувались. Внаслідок реформи, на здійснення якої пішло два роки, 60 % придатної для сільськогосподарської обробки землі перейшло до рук селян-власників, а решта стала державним сектором. Вже 11 липня 1959 р. Куба отримала ноту США з вимогою негайно скасувати реформу. Не дочекавшись цього, уряд Д. Ейзенхауера вдався до економічної блокади. Американські компанії, що контролювали кубинську нафтову промисловість, всупереч діючим законам, припинили завезення і переробку нафти на своїх кубинських заводах. Також вони відмовились переробляти отриману Кубою радянську нафту. Одночасно було скорочено поставки промислового обладнання, харчів і кубинську квоту на ввезення до США цукру.

У відповідь керівництво Куби протягом серпня–жовтня 1960 р. націоналізувало американську власність на острові, а наслідки економічної блокади були нейтралізовані допомогою з боку СРСР і країн соціалістичного табору. Ф. Кастро врахував сумний досвід сусідів по регіону – він розпустив стару професійну армію, завдяки чому ліквідував небезпеку внутрішнього перевороту. Спроба за гватемальським зразком організувати вторгнення ззовні, зазнала краху: десант бригади емігрантів в Заливі свиней **17 квітня 1961 р.** закінчився нищівною поразкою. За іронією долі висадку було здійснено поблизу віддаленого селища вуглекопів, де раніше була практично відсутня цивілізація, а отже, сама думка про повернення до попереднього стану викликала в людей жах. Відтак, відсіч не тільки з боку армії, але і мирного населення перевищила будь-які сподівання.

Постійна загроза з боку США у жовтні 1962 р. стала причиною однієї з найсерйозніших міжнародних криз («Карибська криза»).

На протязі багатьох десятиліть лише єдиний американський уряд – уряд Дж. Кеннеді – намагався порозумітися з Ф. Кастро, доручивши провести таємні переговори спеціальному раднику при ООН У. Етвуду.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Із звіту сенатського слідчого комітету США (комісії Черча) 1975 р.

Етвуд стверджував, що з вересня по листопад 1963 р. ним було проведено серію зустрічей з кубинським представником в ООН, де обговорювався початок переговорів з питань порозуміння між Кастро і Сполученими Штатами... Етвуд стверджував, що... Кеннеді був настроєний «шукати нагоди зближення з Кубою», щоб «вивести Кастро з-під радянського впливу і можливо забути Залив свиней, й можливо повернутися до нормальних стосунків»... Єдиними, хто знав про його контакти... були президент, посол Е. Гарріман, Макджордж Банді (радник президента. – *Авт.*), помічник Банді і журналістка Ліза Говард.

Чи можливо, на вашу думку, було досягнення компромісу? Свою точку зору обґрунтуйте.

Л. Освальд і людина, що видавала себе за нього в кубинському і радянському посольствах в Мехіко.

Довести цей задум до кінця перешкодила трагічна смерть Дж. Кеннеді, причому, судячи з усього, організатори цього вбивства одночасно розраховували спровокувати збройний конфлікт США із Кубою. З цією метою незадовго до замаху невстановлена особа в Мексиці видаючи себе за Л. Х. Освальда (пізніше офіційного звинуваченого у вбивстві президента), намагалася отримати візи для в'їзду в СРСР й на Кубу.

? Перевірте себе

1. Поясніть суть імпортзамінної індустріалізації. До яких наслідків вона призвела?
2. Чим були викликані військові перевороти?
3. Дайте загальну характеристику військових режимів.
4. Чому було повалено уряд Арбенса?
5. Назвіть причини кубинської революції.

Виконайте завдання

1. Заповніть таблицю «Імпортзамінна індустріалізація у Латинській Америці».

Найбільш економічно розвинуті країни	Здобутки	Проблеми	Наслідки

2. Покажіть на карті країни, в яких у повоєнні роки відбулися воєнні путчі.

Обговоріть, подискутуйте

1. Спробуйте пояснити, чому США, які позиціонують себе як захисники демократії, у Латинській Америці надавали підтримку антидемократичним, диктаторським режимам.

2. Чому, на вашу думку, Ф. Кастро, який багато років проводив відверту антиамериканську політику, вдалося так довго утримуватись при владі?

Творчо попрацюйте

Використавши додаткові джерела, зробіть історичний портрет Ернесто Че Гевари.

ДАТИ І ПОДІЇ

2 вересня 1947 р. – підписання Міжамериканського договору
30 квітня 1948 р. – прийняття статуту ОАД
2 січня 1959 р. – перемога революції на Кубі

§37 Країни Латинської Америки у 1960–1970-х рр.

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

Пригадайте найважливіші події попереднього періоду. У якому економічному становищі перебували країни регіону?

1 ***Нова економічна політика США – «Союз заради прогресу».*** Кубинська революція змусила Сполучені Штати змінити своє ставлення до становища у Латинській Америці, у деяких густонаселених районах якої річний національний продукт на душу населення не досягав і 70 доларів, тобто однієї тридцять шостої частини річного продукту середньостатистичного громадянина США. Тому на сприятливий ґрунт потрапив план прискореного розвитку регіону на основі припливу фінансових засобів із США та інших розвинутих держав (**«Пан Америка»**), запропонований у 1958 р. президентом Бразилії Кубічеком. Вже у 1960 р. конгрес Сполучених Штатів виділив 500 млн доларів на створення міжнародного фонду для соціального прогресу. У березні 1961 р. додаткових 100 млн було асигновано на підтримку зміцнення ладу в Чилі. Проте, із самого початку очевидно було, що цих кроків недостатньо.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

З послання президента США Дж. Кеннеді до конгресу 14 березня 1961 р.

Декілька цифр проілюструють глибину проблем Латинської Америки. Це швидко ростуча частина світу. Її теперішнє населення – 195 млн – було на 30 % меншим десять років тому, і до 1980-х рр. цей континент буде змушений утримувати 400 млн людей... Середній американець може сподіватися прожити 70 років, але тривалість життя у Латинській Америці лише 46, знижуючись до 35 у деяких центральноамериканських країнах... Неписьменними залишаються близько половини дорослих, й ця цифра досягає 90 % в одній з країн... Й у одній центральноамериканській державі 40 % приватизованої землі належить одній п'ятій відсотка загальної кількості ферм. Очевидно, що коли землеволодіння до такого ступеня концентроване, зусилля, спрямовані на підвищення рівня сільськогосподарського виробництва, приноситимуть користь лише мізерній частині населення.

Прокоментуйте наведені факти і цифри. Висловіть щодо них свою точку зору.

Запропонована у березні 1961 р. президентом США і прийнята на сесії Економічної і соціальної ради ОАД в уругвайському місті Пунта-дель-Есте (серпень 1961 р.) програма «Союзу заради прогресу» була розрахована на 10 років і передбачала надання щорічної допомоги 19 країнам Латинської Америки в обсязі 2 млрд доларів (1,1 млрд з бюджету США, а решту з американських і західноєвропейських приватних джерел). Ще 80 млрд доларів латиноамериканські держави повинні були виділити із власних засобів. Ці кошти надавалися на умовах кредиту конституційним режимам, і мали піти на проведення цілого ряду різноманітних заходів – мобілізацію наявних ресурсів, здійснення податкових і земельних реформ, забезпечення населення житлом, медичною допо-

могою і освітою. До будівництва соціально важливих об'єктів – шляхів, мостів, лікарень, шкіл – пропонувалося залучати армію.

Надання допомоги обумовлювалось зобов'язаннями стимулювати приватні інвестиції і гарантувати від націоналізації майно північноамериканських монополій, також контролем уряду США за цільовим використанням наданих коштів і участю у спільних діях, спрямованих на боротьбу з революційними рухами і політичну та економічну ізоляцію Куби. У січні 1962 р. на Консультативній нараді міністрів іноземних справ держав-членів ОАД США вдалося домогтись прийняття резолюції про несумісність комуністичних принципів із принципами міжамериканської системи. На підставі цієї резолюції Куба була виключена з ОАД, незважаючи на незгоду з цим рішенням Мексики, Аргентини, Бразилії, Болівії, Еквадору і Чилі. Проте пізніше під тиском США більшість із цих країн (за винятком Мексики) прийняли участь в економічній блокаді «острова свободи» і навіть розірвали з Кубою дипломатичні стосунки.

2 ***Здійснення реформ і протидія їм з боку консервативних сил.*** Програма «Союзу заради прогресу» сприяла пожвавленню реформаторської діяльності латиноамериканських урядів. Економічна ситуація вимагала приділити основну увагу селу. Протягом 1961–1964 рр. закони про аграрну реформу було прийнято у 14 країнах регіону. Мексика, Болівія і Венесуела вступили на цей шлях раніше. Лише Аргентина, Уругвай і Парагвай залишилися осторонь цього процесу.

Реформи передбачали забезпечення селян земельними наділами, переважно за рахунок колонізації неосвоєних державних та викуплених державою не використовуваних поміщиками земель. У більшості випадків, наділи розподілялися між селянами на умовах кредитів, з розстрочкою виплат на кілька років. Виняток становила Венесуела, у якій земля надавалася безкоштовно. Також держави надавали допомогу землевласникам шляхом кредитів та постачання мінеральних добрив і техніки. Не зачіпаючи принципового укладу життя в державі і на селі усі ці заходи покликані були сприяти розвитку дрібного фермерського господарства, як альтернативи великому, поміщицькому, піднесенню економіки та життєвого рівня.

Проте навіть такі обмежені, обережні й місцями непослідовні реформи викликали занепокоєння заможних верств суспільства і їх транснаціональних покровителів. Вони не бажали втрачати своїх прибутків, тим більше, що реформи, на їхню думку, сприяли зміцненню лівих сил – надто свіжим ще був приклад Куби. Водночас, консервативні кола вважали за необхідне покласти край тенденції до інтеграції латиноамериканських країн на регіональній (а не на міжамериканській, тобто за участю США) основі. Голосів перестороги вони не слухали.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Із виступу Дж. Кеннеді з нагоди першої річниці існування програми «Союз заради прогресу» 12 березня 1962 р.

Ви – люди, що мають багатство і владу – мусите очолити боротьбу за корінні реформи, здійснення яких є єдиним засобом зберегти недоторканною

структуру вашого суспільства. Ті, хто робить неможливою світову (соціально-економічну. – *Авт.*) революцію, роблять неминучою насильницьку революцію. Соціальні реформи – серце «Союзу заради прогресу».

Чи погоджуєтесь ви з думкою президента Дж. Кеннеді? Свою точку зору обґрунтуйте.

Активізація антиреформаторських сил мала наслідком військові перевороти. Протягом 1963 р. військово-диктаторські режими, поваливши уряди реформаторів, захопили владу у Гватемалі, Гондурасі, Домініканській Республіці й Еквадорі. Особливо дошкульною поразкою курсу реформ були події в Домініканській Республіці, яку із січня 1963 р. вперше за багато років очолював конституційно обраний президент – відомий письменник і демократ **Хуан Бош**, чия політика користувалася особистою підтримкою президента Кеннеді. Бош встиг лише легалізувати діяльність партій і профспілок, встановити державний контроль над експортом цукру і прийняти нову конституцію, як 25 вересня 1963 р. був скинутий військовою хунтою.

До аналогічних результатів призвів широкий комплекс реформ, розпочатий президентом Бразилії **Жоао Гулартом**, що очолив країну у вересні 1961 р. після невдалої спроби військового путчу. Наприкінці 1963 – на початку 1964 р. в Бразилії було проголошено державну монополію на ввезення нафти й нафтопродуктів, обмежено десятьма відсотками вивіз прибутків іноземних компаній, підвищено мінімальну заробітну плату робітників і службовців, запроваджено соціальне страхування для сільськогосподарських працівників. У березні 1964 р. вийшли декрети про націоналізацію необроблюваних земельних володінь розміром понад 500 га, державну монополію на переробку нафти і регулювання цін на житло. 31 березня 1964 р. в одному з штатів Бразилії розпочався путч, дія якого швидко поширилась на всю країну. Гуларт змушений був емігрувати до Уругваю, де й прожив до кінця життя.

Черговий військовий переворот стався в Болівії в листопаді 1964 р. Там також було замінено реформістський уряд, і запроваджена військова диктатура генерала Рене Барьєнтоса. У червні 1966 р. хунта захопила владу і в Аргентині. Поява військових режимів означала не тільки згортання процесу реформ, але й відчутний «відкат» назад – прийняті раніше закони відмінювались, значна частина землі поверталася назад великим власникам.

Отже, політика, спрямована на зміцнення конституційної демократії в Латинській Америці, себе не виправдала, зокрема, у зв'язку із змінами в міжнародній політиці США. Адміністрація Л. Джонсона, що прийшла до влади у листопаді 1963 р. після смерті Дж. Кеннеді, фактично здійснила перегляд концепції «Союзу заради прогресу». Відтепер допомога надавалася не лише конституційним, але й диктаторсько-терористичним режимам, за умови їх лояльності до уряду США. Більше того – «команда» Джонсона активно сприяла насадженню у Латинській Америці саме таких режимів. Характерним прикладом може служити повстання у Домініканській Республіці, що сталося під гаслами відновлення конституційного ладу. Але як тільки армія хунти 28 квітня

1965 р. була наголову розбита повсталими, в районі Санто-Домінго почали висаджуватися підрозділи морської піхоти США. Це була перша, починаючи з 1930-х рр. безпосередня військова інтервенція США на територію латиноамериканської держави. **2 травня 1965 р.** Л. Джонсон публічно проголосив право Сполучених Штатів *«на збройне втручання у будь-якій країні Західної півкулі»*. Загалом в інтервенції прийняло участь близько 30 тис. американських військових, 50 кораблів і більше 270 літаків. Пізніше з ініціативи США в Домініканську Республіку додатково були направлені 1700 солдатів і офіцерів з Бразилії, Гондурасу, Нікарагуа й Парагваю. Уряди Мексики, Перу, Еквадору, Уругваю і Чилі засудили цю акцію.

ПОГЛЯД УЧАСНИКА ПОДІЙ

Із щоденника офіцера ЦРУ Ф. Ейджі
27 вересня 1965 р.

Інтервенція у Домініканську Республіку примусила мене задуматися над тим, чим же ми насправді займаємося тут, у Латинській Америці. З одного боку, поширення кубинської революції призупинене. З другого боку, немає жодного прогресу в податкових реформах і в усуненні несправедливостей, що робить комунізм привабливим... Інтереси невеликої кількості землевласників... зіштовхнулися з інтересами більшої частини населення... Мене непокоїть питання: чи справді політичні діячі у Вашингтоні прагнуть проведення реформ у країнах Латинської Америки? Може, участь комуністів була б не такою поганою справою... Найгірше ж полягає у тому, що чим більше ми працюємо над створенням сил безпеки... тим меншою, вочевидь, стає потреба в реформах. Який сенс боротися з підривною діяльністю, якщо триває несправедливість? Я не думаю, що «Союз заради прогресу» виконує свої завдання.

Прокоментуйте наведений текст і дайте оцінку точки зори Ф. Ейджі. Свою думку обґрунтуйте.

Найбільш активно й цілеспрямовано у цей період здійснювались реформи тільки у Мексиці. За 12 років (1958–1970) 600 тис. селян отримали 32 млн га землі. Протягом 1960–1970 рр. частка общинного землеволодіння збільшилася з 26 до 49,8 %. Значні кошти були вкладені у будівництво в сільській місцевості лікарень, шкіл, мостів, доріг, зрошення угідь тощо.

В цілому, програма «Союзу заради прогресу» принесла позитивні зрушення в країни регіону. Зокрема, на її кошти було побудовано близько 200 тис. нових шкільних приміщень, велику кількість медичних закладів, підготовлено понад 800 тис. учителів. Проте, одночасно чимало із запланованих заходів, переважно із суб'єктивних причин, виявилися малоефективними. Обсяг виділених коштів був меншим, від запланованого, причому немала кількість їх використовувалася не на реформи, а на оплату поставок американських товарів та на покриття бюджетного дефіциту. Доходи на душу населення в Латинській Америці зросли лише на 1,7 %, замість планованих 2,5 %, натомість значно збільшився зовнішній борг – з 10 млрд у 1960 р. до 17,6 млрд у 1970 р. Частка Латинської Америки на ринку США знизилася на 8 %. Відтак, на початку 1970-х рр. від програми «Союзу заради прогресу» уряд Сполучених Штатів фактично відмовився.

3 ***Демократичні, соціальні та інтеграційні процеси.*** Диктаторські режими не були в змозі (та й не збиралися) вирішувати наболілі соціальні та економічні проблеми. Те ж саме стосувалося країн з конституційною владою, в яких реформи здійснювалися занадто повільно. Чимало латиноамериканців було обурено безцеремонним втручанням з боку США. Все це разом узяте спричинило активізацію національно-визвольних і лівих рухів. Навіть поміркована досі Латиноамериканська конфедерація християнських профспілок прийняла у 1968 р. «Хартію трудящих Латинської Америки», у якій закликала до національного і соціального звільнення, а також єднання народів регіону.

У регіоні й справді посилилися інтеграційні процеси. У 1969 р. всередині **Латиноамериканської асоціації вільної торгівлі** (ЛАВТ) утворилася Андська група, до якої увійшли Болівія, Колумбія, Еквадор та Чилі, а згодом й Венесуела. Починаючи з 1971 р. члени цієї групи здійснювали узгоджену політику стосовно оздоровлення національної економіки, обмеження впливу та вивезення іноземного капіталу.

У 1975 р. з ініціативи Мексики (і без участі США) було організовано **Латиноамериканську економічну систему** (ЛАЕС), що об'єднала одразу 25 країн регіону. Серед інших, до неї увійшла і Куба. Кардинальні зміни відбулися і у роботі ОАД. У 1973 р. там було прийнято резолюцію щодо можливості членства в організації держав з різним суспільним устроєм, а у 1975 р. скасовані санкції проти Куби. Перу, Еквадор, Болівія, Венесуела, Коста-Рика відновили дипломатичні стосунки з Радянським Союзом.

Частина латиноамериканських держав (Аргентина, Перу, Панама) стали учасниками Руху неприєднання. Малися на увазі неприєднання до військових блоків великих держав, ліквідація економічної нерівноправності та миролюбна зовнішня політика, спрямована на мирне співіснування всіх народів. Ще 7 латиноамериканських держав (зокрема, Венесуела, Колумбія і Мексика) виявили бажання взяти участь у роботі Руху як спостерігачі.

Методи боротьби населення Латинської Америки за свої права були різними – від страйків і мітингів, до актів непокори, захоплення підприємств, земель і зіткнень з військами та поліцією. В окремих країнах регіону (Нікарагуа, Гватемалі, Колумбії, Сальвадорі) розпочалася партизанська війна.

До боротьби за демократичні і соціальні перетворення все частіше долучалися і прогресивно настроєні військові. Спершу в Перу (з жовтня 1968 р.), а потім у Болівії (вересень 1969 р.), Панамі (жовтень 1969 р.), Еквадорі (лютий 1972 р.) і Гондурасі (грудень 1972 р.) вони принаймні на певний час очолювали владу, здійснивши націоналізацію власності частини або більшості іноземних компаній, реформи аграрних і виробничих відносин. Деякі з цих урядів навіть ставили за мету побудову суспільства без експлуатації.

У **Аргентині** з травня 1969 р. велася масова боротьба проти хунти, склад якої неодноразово змінювався. Протягом 1969–1972 рр. щорічно страйкувало до 14 млн осіб. Нарешті, у травні 1973 р. влада перейшла до конституційного уряду. 20 червня до Аргентини з еміграції повернувся президент країни у 1946–1955 рр. Хуан Перон. Отримавши на виборах близько 62 % голосів, він знову став президентом, відразу розпо-

чавши реалізацію трирічного плану перетворень – розширення кількості контрольованих державою підприємств, націоналізацію великих банків, посилення контролю над іноземним капіталом, зниження безробіття. Несподівана смерть Перона зробила президентом його дружину, Мартінес де Перон, що виявилася неготовою до цієї ролі. Життєвий рівень населення став стрімко падати. У 1975 р. відбулося близько 1100 страйків, а середньорічний темп інфляції в країні на початку 1976 р. досяг 440 %. 24 березня 1976 р. уряд Мартінес де Перон було повалено армією.

У середині і другій половині 1970-х рр. військові диктаторські режими керували Бразилією, Аргентиною, Чилі, Уругваєм, Парагваєм та більшою частиною країн Центральної Америки. Конституційна влада збереглася лише у Мексиці, Венесуелі, Колумбії, Домініканській Республіці та Коста-Риці.

Значних успіхів на шляху реформ досяг уряд лідера соціал-християнської партії Рафаеля Кальдери у **Венесуелі**. У 1971 р. було націоналізовано видобуток природного газу і вжито заходів, спрямованих на витіснення транснаціональних корпорацій з внутрішнього ринку нафтопродуктів, прийнято закон про повернення у власність держави до середини 1980-х рр. 80 % іноземних нафтових концесій. У 1974 р. збільшено було податки на прибуток іноземних нафтових компаній – тепер вони досягали 90 %. Тоді ж було націоналізовано власність американських залізорудних монополій, а у січні 1976 р. наступним урядом – соціал-демократа Карлоса Переса – всю нафтову промисловість. Це була найбільша у Латинській Америці націоналізація іноземної власності. Прибутки держави від нафти, що різко зросли, дозволили зробити значні капіталовкладення у розвиток різних галузей промисловості, освоєння не використовуваних земель, соціальну підтримку населення.

У **Мексиці** значну увагу побудові суспільства «соціальної демократії» приділив обраний у 1970 р. президент Луїс Ечеверріа. У 1973 р. було видано закон про сприяння національному виробництву і обмеженню іноземного капіталу. Значні кошти почали вкладатися у розвиток освіти, науки, техніки, відсталих районів, зміцнення державного сектору економіки (кількість зайнятих у якому збільшилась майже у півтора раза). Уряд підтримував селянські господарства, зокрема колективні форми землеробства. Наприкінці 1976 р. у великих землевласників було експропрійовано 100 тис. га землі й передано їх 8 тис. селянських сімей.

Опір з боку представників великого капіталу, а також світова економічна криза середини 1970-х рр. більше ніж в три рази уповільнили темпи розвитку країни в порівнянні з 1970 р., рівень інфляції досяг 20–30 %. Уряду довелося вдатися до зовнішнього кредитування. Після відставки Л. Ечеверріа у 1976 р. його курс було частково згорнуто.

3 ***Події у Чилі.*** 4 вересня 1970 р. на президентських виборах у Чилі, одній з найбільше розвинутих на той момент країн Латинської Америки переміг кандидат від блоку лівих партій «Народна єдність» Сальвадор Альєнде. З цієї нагоди в Сантьяго відбулися багаточисельні маніфестації. Жодних інцидентів при цьому не було, тим не менше, вже наступ-

Останнє фото С. Альєнде

ного дня в статті французької газети «Монд» висловлювалося побоювання, чи не викличе перемога лівих контрнаступ з боку сил, «що мріють придушити зразкову чилійську демократію». Тривога виявилась небезпідставною – починаючи з 8 вересня у Вашингтоні неодноразово збирається на наради спеціальний консультативний орган при президенті «Комітет 40». Учасникам наради будо запропоновано доповідь інформаційного управління ЦРУ, де відзначалося, що хоча *«США не мають життєво важливих інтересів у Чилі, ...економічні втрати могли б виявитися значними»*. До того ж, «сам факт існування уряду Альєнде був би викликом». Отже, спецслужбам було доручено забезпечити організацію військового перевороту ще до того, як Альєнде буде приведений до присяги.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Сальвадор Альєнде (1908–1973) – президент Чилі у 1970–1973 рр., за фахом лікар. Із студентських років займався політикою. У 1933 р. приймає участь у створенні соціалістичної партії. Працював міністром охорони здоров'я і соціального забезпечення (1939–1943 рр.), У 1943 р. обирається генеральним секретарем соціалістичної партії. З 1952 по 1964 р. тричі висувається кандидатом у президенти, у 1966–1969 рр. – голова сенату. Загинув при захисті президентського палацу від путчистів 11 вересня 1973 р.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Із листа американського посла Е. Коррі чинному президенту Чилі Е. Фрею 21 вересня 1970 р.

Жоден болт, жодна гайка не досягнуть берегів Чилі, якщо Альєнде прийде до влади. У цьому випадку ми зробимо все від нас залежне, аби довести Чилі і чилійців до стану злиднів і крайніх нестатків... Ви дуже помиляєтесь, сподіваючись уникнути жахливих злиднів у майбутньому. Всяка надія на те, аби так чи інакше уникнути цього, є для Чилі чистісінькою ілюзією.

Прокоментуйте наведений текст. Висловіть своє ставлення до його змісту.

Але на чолі чилійської армії стояла людина, від якої участі у державному перевороті очікувати не доводилося – 57-річний генерал Рене Шнейдер. Задовго до виборів він дав зрозуміти, що армія виконає «вердикт урн», яким би він не був. Відтак, 19 жовтня 1973 р. з Вашингтона у Чилі були доставлені дипломатичною поштою і пізніше передані групі змовників автомати, набої і кілька гранат, призначених для викрадення генерала Шнейдера і його заступника Карлоса Пратса, що мало стати сигналом для здійснення військового перевороту.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Із виступу президента США Р. Ніксона 19 жовтня 1973 р.

Мова йде про світове зло, яке ґрунтується на наступній тезі: якщо ви захищаєте якусь ідею, ви можете використовувати для перемоги цієї ідеї будь-які засоби, мета їх виправдає... Ми повинні об'єднатися у міжнародному масштабі проти такої концепції, де б вона не виявлялася: у Канаді, Сполучених Штатах, чи десь іще... Нічим не можна виправдовувати насильства, якщо існуюча система передбачає право змінити її мирним шляхом.

Прокоментуйте слова президента США, сказані у той же день, коли американське посольство у Чилі отримало зброю для замаху на головнокомандуючого.

Спроба викрадення Р. Шнейдера не вдалася – головнокомандуючий вчинив опір, і був смертельно поранений. Це було перше, після 1937 р., політичне вбивство у Чилі. Як і попереджали аналітики ЦРУ, користі Сполученим Штатам воно не принесло: місце загиблого зайняв його однодумець Карлос Пратс. А 24 жовтня 1970 р. 153 з 195 чилійських сенаторів затвердили на президентській посаді С. Альєнде. Проте позиція Вашингтона залишилася незмінною: – Альєнде повинен бути усунутий у результаті державного перевороту. В життя починають впроваджуватися різноманітні сценарії економічної і внутрішньої війни.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Із меморандуму начальника відділу країн Західної півкулі ЦРУ У. Броу 29 вересня 1970 р.

1. Банки не повинні поновлювати кредитів або їм варто відкладати їхнє поновлення.
2. Компанії повинні затримувати всі документи, пов'язані з відправленням грошей, доставкою готової продукції, запасних частин тощо.
3. Чилійські ощадні й кредитні компанії потраплять в скрутне становище. Якщо здійснити на них тиск, вони змушені будуть закритися, тим самим зросте тиск на економіку в цілому.
4. Ми повинні позбавити чилійців усякої технічної допомоги... Компанії, які надають цю допомогу, зобов'язані негайно розірвати усі ділові зв'язки із Чилі.
5. Перелік компаній додається, і ми радимо зв'язатися із ними, щоб вони здійснили вищезазначене.

Висловіть свою точку зору, наскільки наведений документ узгоджується з принципами вільного ведення бізнесу.

Якщо врахувати, що за даними міністерства торгівлі США у 1970 р. в Чилі працювало 110 американських фірм, чиї капіталовкладення становили понад 964 млн доларів, а також те, що більше, ніж 90 % обладнання для підприємств міднорудної промисловості і 87 % запасних частин для нафтової імпортувалися саме із Сполучених Штатів, то можна уявити собі, який нищівний удар завдавався економіці маленької латиноамериканської країни.

Під тиском уряду США міжнародні фінансові структури і всі без винятку приватні північноамериканські банки відмовили Чилі в кредитах на загальну суму 350 млн доларів. Від уряду Народної єдності зажадали негайно сплатити колосальний зовнішній борг, залишений від попередників – 4 млрд 226 млн доларів. Як і планувалося, це призвело до

Чилійська хунта

швидкого вичерпання валютних резервів країни, зниження купівельної спроможності населення і дефіциту товарів зарубіжного виробництва. Тільки протягом 1972 р. вони подорожчали на 60 %. 11 червня 1971 р. уряд націоналізував виробництво міді, але користі від цього виявилося мало. Компанія «Кеннекот» через суди добилася накладення ембарго на окремі партії міді, що Чилі постачала до Франції, Голландії та деяких інших держав. Затяжні судові процеси паралізували надходження валюти від продажу міді за кордоном. Ще більше погіршили ситуацію страйки власників вантажного транспорту і технічного персоналу на мідних рудниках і штучне зниження американськими монополіями ринкової ціни на мідь з 68 до 48 центів за фунт. Між тим країна мусила імпортувати м'ясо, вершкове масло і близько 50 % необхідного їй зерна.

Проте, незважаючи на труднощі, популярність уряду не знижувалась. На муніципальних виборах у квітні 1971 р. ліві отримали 50,86 % голосів. У порівнянні з 36,3 % на президентських виборах це було значним успіхом. Опозиція покладала значні надії на парламентські вибори 1973 р., але і там істотних змін не сталося – за блок Народної єдності проголосували 43,39 % виборців. Тим часом із армії під різними приводами усувались лояльні щодо влади військові, а на їх місце просувалися учасники заколоту. Особливо стрімку кар'єру за цей період робить колишній багаторічний військовий аташе при посольстві Чилі у Вашингтоні генерал **Аугусто Піночет** – начальник штабу армії, командуючий армією, начальник генштабу збройних сил, командуючий сухопутними силами, головнокомандуючий. **11 вересня 1973 р.** саме він очолив військову хунту, що захопила владу в країні.

Пізніше було встановлено, що за період 1970–1973 рр. тільки з державного бюджету США на дестабілізацію обстановки у Чилі і дискредитацію її уряду було витрачено понад 8 млн доларів, не враховуючи приватних вкладень в цю справу компаній ІТТ, «Анаконда» і «Кеннекот». Не слід забувати й те, що нелегальні гроші обмінювалися на чилійську грошову одиницю (ескудо) за цінами «чорного ринку», які постійно змінювалися, за рахунок чого доларову суму можна було подвоїти.

У Чилі запанував терор, жертвами якого стали десятки тисяч людей, у тому числі, й іноземців. Майже 100 тис. потрапили у тюрми. Близько мільйона чилійців змушені були залишити батьківщину. Проте і за кордоном деяких з них досягали довгі руки чилійських спецслужб. Так у Аргентині був убитий попередник Піночета на посаді головнокомандуючого К. Пратс, у Сполучених Штатах – колишній міністр уряду Народної єдності Орландо Летельєр.

Перевірте себе

1. Чим була зумовлена розробка програми «Союз заради прогресу»?
2. Дайте характеристику тогочасного соціально-економічного становища в регіоні.
3. Чим було зумовлена значна кількість військових переворотів?
4. Охарактеризуйте хід реформ у Венесуелі і Мексиці.
5. Чому Сполучені Штати прагнули до повалення уряду С. Альєнде?

Виконайте завдання

Зробіть таблицю «Інтеграційні процеси в Латинській Америці у 1940-х–1980-х рр.».

Назва організації	Рік створення	Країни, що входять	Напрями діяльності

Обговоріть, подискутуйте

1. З яких причин наслідки здійснення програми «Союз заради прогресу» виявилися меншими, від сподіваних?
2. Спробуйте оцінити роль і значення США у латиноамериканському регіоні.

Творчо попрацюйте

Зробіть історичний портрет Августо Піночета.

Квітень 1965 р. – вторгнення США у Домініканську Республіку
Травень 1973 р. – відновлення конституційного ладу в Аргентині
11 вересня 1973 р. – переворот у Чилі
1975 р. – створення Латиноамериканської економічної системи (ЛАСТ)

§38 Перехід до сучасних моделей розвитку (кінець XX – початок XXI ст.)

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

Пригадайте в яких країнах Латинської Америки існували диктаторські режими.

1 ***Криза і ліквідація військово-диктаторських режимів.*** У другій половині 1970 – на початку 1980-х рр. у Латинській Америці посилилися протестні настрої щодо військово-диктаторських режимів, які гальмували суспільно-політичний і науково-технічний розвиток. Прагнення добитися позитивних зрушень підштовхнуло до участі в боротьбі за припинення репресій і відновлення демократичних свобод навіть поміркованi верстви суспільства – дрібних і середніх підприємців, релігійні організації. Демократичному наступові сприяли і зміни у міжнародній політиці США, що сталися із приходом до Білого дому адміністрації

Дж. Картера, яка вітала конституційні зміни і засуджувала дії терористичних (зокрема, чилійської) диктатур.

Головною подією цього періоду стала перемога революції у **Нікарагуа**, що повалила 43-річну диктатуру клану Сомоси. Антоніо Сомосі (другому сину вбитого у 1956 р. диктатора), що керував країною з 1967 р., разом із родичами належала майже третина національного надбання Нікарагуа. Потужний поліцейсько-військовий апарат нещадно придушував найменші прояви опозиції. Величезний зовнішній борг, у розмірі 1,2 млрд доларів, у поєднанні із безземеллям значної маси населення і майже 40 % безробіттям зробили ситуацію у державі нестерпною.

Приводом для вибуху загального невдоволення стало вбивство у січні 1978 р. одного з лідерів демократичної опозиції, редактора популярної газети Педро Чаморро. 23 вересня розпочався загальний політичний страйк, який тривав до 7 лютого, місцями перерісши у барикадні бої. Уряд придушив страйк, але збройні і мирні виступи тривали. У квітні 1978 р. було утворено Широкий опозиційний фронт (ШОФ), який об'єднав противників режиму. Провідну роль у ШОФі відігравав **Сандіністський фронт національного визволення** (СФНВ), названий на честь А. Сандіно, керівника партизанської війни проти американської інтервенції у 1927–1933 рр.

9 вересня почалося повстання. Режиму й цього разу вдалося опанувати ситуацію, витіснивши повстанців в ліси і гори, але ненадовго. 4 червня 1979 р. загони сандіністів, підтримані загальним страйком і повстаннями населення у містах перейшли у рішучий наступ. 16 червня на території Коста-Рики сандіністи, спільно з іншими опозиційними силами, утворили Уряд національного відродження. Спроба Сполучених Штатів, під прикриттям ОАД, спробувати перешкодити перемозі сандіністів, була відкинута переважною більшістю країн регіону. Внаслідок 45-денних боїв армію диктатора було розгромлено. 19 червня 1979 р. сандіністи захопили столицю. Сомоса втік до Парагваю, але й там через рік був вбитий сандіністами.

Перемога революції в Нікарагуа сприяла прискоренню процесу демократизації в Латинській Америці. У 1979 р. в Еквадорі і у 1980 р. в Перу військові режими добровільно поступилися владою конституційним урядам. Після кількох переворотів було відновлено конституційний лад у Болівії, де уряд очолила коаліція лівих сил, з участю комуністів.

Соціально-економічне становище, у якому, внаслідок правління диктаторського режиму, опинилося населення країни, стало причиною першого

Сандіністи і знищена вибухом машина диктатора

А. Стресснер

загального страйку 27 квітня 1979 р., що охопив близько 1,5 млн осіб. Дедалі частіше проводилися зібрання і мітинги. Наприкінці 1980 р. без дозволу влади відновили діяльність профспілки, а вже наступного року – політичні партії. Незважаючи на арешти і переслідування опір хунті посилювався. Військовий президент Аргентини з грудня 1981 р. генерал Галтієрі спробував консолідувати націю шляхом невеликої переможної війни – 2 квітня 1982 р. аргентинські збройні сили захопили відторгнуті в Аргентини Великою Британією ще у 1833 р. Фолклендські (Мальвінські) острови. Проте, розрахунки хунти на посередництво і підтримку США виявилися марними – Сполучені Штати, що мали рівнозначні військові зобов'язання щодо Аргентини і Великої Британії, однозначно стали на бік останньої. Аргентинська армія зазнала поразки, яка поглибила кризу. Новий військовий уряд генерала Біньйоне змушений був призначити на 30 жовтня 1983 р. загальні вибори, на яких переміг кандидат від радикалів Рауль Альфонсін. **10 грудня 1983 р.** період правління армії закінчився.

Цілих сім років довелося торувати дорогу для демократичних змін населенню Бразилії. Першою ознакою наближення краху режиму там став страйк 400 тис. робітників промислового комплексу Сан-Пауло у травні 1978 р. Цей та інші масові виступи під гаслами підвищення заробітної плати, поліпшення умов праці та відновлення профспілок поступово приносили свої плоди. У 1979 р. влада оголосила амністію для політичних в'язнів і емігрантів. В умовах різкого погіршення рівня життя (інфляція у 1980 р. досягала 120 %) розпочався перехід до багатопартійності. На парламентських виборах у листопаді 1982 р. опозиційні партії підтримали майже 60 % виборців. Проте уряд все ж таки наполіг на непрямій процедурі виборів президента, розраховуючи забезпечити собі більшість серед 686 членів колегії виборщиків, яка складалася з членів Національного конгресу і представників штатів. Втім, і за таких обставин урядовий кандидат зазнав поразки. **15 березня 1985 р.**, після 21-річного правління військових, країну очолив уряд цивільних.

У березні 1985 р. військові відійшли від влади в Уругваї, на початку 1986 р. – у Гватемалі і Гондурасі. У **січні 1989 р.** нарешті настала черга Парагваю, де 35 років підряд панувала диктатура А. Стресснера. Він був скинутий внаслідок військового перевороту.

Після падіння А. Стресснера останнім бастіоном військових диктатур деякий час залишався режим А. Піночета у Чилі. Хунта змогла протриматись 16,5 років до **11 березня 1990 р.** Цього вдалося досягти значною мірою за рахунок припливу іноземних інвестицій і капіталів (переважно з США). Також завдяки підвищенню світових цін на мідь, прибутки від експорту 1984–1988 рр. збільшилися на третину. Проте це не позначалося на рівні життя основної частини населення. Хунта залишила у спадок наступникам багатомільярдний зовнішній борг (близько 19 млрд доларів). Заробітна плата залишалася значно нижчою ніж за часів С. Альєнде. За межею бідності в Чилі наприкінці 1980-х рр. перебувало від 45 до 48 % чилійців.

Відходячи від влади, Піночет запевнив собі статус недоторканності. Проте, як тільки він виїхав за кордон, у Англію, його заарештували на вимогу іспанського прокурора. Сполученим Штатам вдалося запобігти екстрадиції диктатора до Іспанії, але неприємності чекали його і вдома: уряд очолили соціалісти, і Піночет був позбавлений недоторканності. Проти нього порушили декілька кримінальних справ, і решту життя колишньому диктатору довелося провести в судах або під домашнім арештом.

2 ***Тенденції і напрями розвитку країн регіону на сучасному етапі.*** Навіть у віддаленій перспективі на економічному, соціально-політичному та культурному житті країн Західної півкулі позначатимуться наслідки діяльності диктаторських та деяких конституційних режимів, які заплющували очі на необхідність реформ, підміняючи їх зарубіжними кредитами. Ці наслідки виявляються, у першу чергу, в розмірі зовнішньої заборгованості, що має тенденцію до збільшення, сильній залежності від зарубіжного капіталу, вкрай низькому рівні життя місцями досить значної частини населення і, відповідно, соціальній нестабільності. Нестача ресурсів для саморозвитку обмежує впровадження інноваційних технологій та можливості для пристосування до ситуації, що складається у глобалізованому світі.

Таблиця основних соціально-економічних показників країн Латинської Америки

Країна	Рівень безробіття у 2010 та 2009 рр., %	Населення, що проживає за межею бідності, %	Рівень інфляції, %	Зовнішній борг (млрд доларів США) 2010 та 2009 рр.
Аргентина	7,9 / 8,7	30	22	128,6 / 118,4
Болівія	8,3 / 7,7	30,3	2,1 / 3,3	6,13 / 5,65
Бразилія	7 / 8,1	26	4,9	310,8 / 273,7
Венесуела	12,1 / 7,9	37,9	29,8 / 27,1	55,6 / 53,5
Гватемала	3,2	56,2	3,9 / 1,9	17,47 / 16,04
Домініканська Республіка	14,2 / 14,9	42,2	6,3	13,09 / 11,04
Еквадор	7,6 / 8,5	35,1	3,6 / 8,4	14,71 / 13,48
Коста-Рика	6,6 / 7,8	16	5,8 / 7,8	9,12 / 7,97
Куба	2	–	0,76	19,75 / 19,42
Мексика	5,6 / 5,5	до 47	4,1 / 3,6	212,5 / 204,5
Нікарагуа	8 / 8,2	48	4,7 / 3,7	4,03 / 3,633
Панама	4,4 / 6,7	28,6	3,3 / 2,4	13,86 / 13,7
Парагвай	6,9 / 7,9	19,4	4,2 / 2,6	4,34 / 3,88
Перу	6,7 / 8,1	34,8	1,8 / 2,9	33,29 / 30,51
Уругвай	7,4 / 7,8	27,4	6,8 / 7,1	13,89 / 13,23
Чилі	8,7 / 9,6	18,2	1,7 / 1,5	84,51 / 72,76

За даними The World Factbook

Необхідність захисту своїх інтересів, пошуки можливостей для пришвидшення саморозвитку, створення кращих умов для продажу своєї продукції і здешевлення імпорту сприяють посиленню інтеграційних процесів у Латинській Америці як на регіональному, так і на світовому рівнях. Ще у 1991 р. для рішення завдань економічного співробітництва група країн (Гватемала, Сальвадор, Нікарагуа, Гондурас, Коста-Рика і Панама) заснувала **Центральноамериканську інтеграційну систему** (ЦАІС). Пізніше до неї увійшли Домініканська Республіка і Беліз, а Гондурас був виключений після військового перевороту, що стався там у червні 2009 р. У межах системи діє зона вільної торгівлі, а також проробляються плани політичної інтеграції. Зокрема, на саміті керівників держав ЦАІС у грудні 2006 р. був оприлюднений план, що передбачає введення єдиної регіональної валюти і спільних паспортів.

У 2004 р. за ініціативою президентів Венесуели і Куби Уго Чавеса й Фіделя Кастро було утворено об'єднання **АЛБА** (Боліварійська альтернатива для Америки), до складу якого входять вісім країн Латинської Америки і Карибського басейну: Болівія, Венесуела, Куба, Еквадор, Нікарагуа, Антігуа і Барбуда, Сент-Вінсент і Гренадіни. Дев'ятим членом організації з 2008 р. був Гондурас, але після військового перевороту там нове керівництво оголосило про вихід з АЛБА.

У квітні 2009 р. країни-учасниці об'єднання прийняли одностайне рішення про запровадження для взаєморозрахунків нової, поки що віртуальної, грошової одиниці – **сукре**. Офіційно сукре був введений в обіг з 1 січня 2010 р. У майбутньому він має стати повноцінною валютою, що дозволить позбутися засилля долара.

Найбільшою в світі регіональною зоною вільної торгівлі, з населенням понад 400 млн осіб й сукупним ВВП понад 10 трильйонів доларів є **НАФТА** (Північноамериканська зона вільної торгівлі), що діє із січня 1994 р. між Сполученими Штатами, Канадою і Мексикою. Основні пункти домовленостей між ними передбачають:

відміну всіх видів мита на товари, якими торгують між собою США, Канада і Мексика;

створення режиму сприяння для північноамериканських вкладень у Мексиці;

захист північноамериканського ринку від азіатських і європейських компаній, які намагаються уникати сплати американських мит шляхом завезення своїх товарів через Мексику.

Об'єднання НАФТА є принципово новим явищем у практиці інтеграції. Вперше держава «третього світу» добровільно вступила в економічний союз з двома високорозвинутими країнами. Адже за рівнем ВВП на душу населення Мексика відстає від Сполучених Штатів майже у 7 разів, а від Канади більше, ніж у 4.

3 ***Українці в країнах регіону.*** Переважна більшість українців, що проживають у Латинській Америці, зосереджена в Аргентині та Бразилії.

В Аргентині історія українського поселення розпочалася 1897 р., коли сюди на постійне проживання прибула перша невелика група українських емігрантів. Українці прибували до Аргентини протягом 50 років. Українські громади селилися в 43 місцевостях майже в усіх провінціях країни. Із 250 тис. осіб українського походження близько

100 тис. є жителями столиці й провінції Буенос-Айрес, майже 55 тис. мешкають у провінції Чако і 10 тис. – у провінції Мендоса.

В Аргентині існує чимало українських громадських організацій. Це – «Просвіта», «Відродження», «Український національний клуб», «Січ». У 1947 р. було скликано 1-й конгрес українців в Аргентині, на якому створено Українську центральну репрезентацію (УЦР).

Аргентина однією з перших у світі й першою в Латинській Америці визнала незалежність України (5 грудня 1991 р.). Українська громада активно виступає за розвиток торгово-економічного співробітництва між двома країнами. З цією метою на початку 1992 р. було створено Аргентино-українську торговельну палату, яка об'єднує 50 підприємців.

У Бразилії мешкає понад 200 тис. етнічних українців. Більшість із них зосереджена в південному штаті Парана, що межує з аргентинською провінцією Місьйонес, де також живе багато українців. Існують просвітницькі товариства, найбільшим з яких є Хліборобсько-просвітницька спілка в Парані. Наукову і видавничу діяльність здійснює Українсько-бразильський центр українознавства.

? Перевірте себе

1. Які диктаторські режими були повалені в Латинській Америці?
2. Із чим було пов'язане повалення диктаторських режимів у країнах регіону?
3. Що стало причиною нікарагуанської революції?
4. Проаналізуйте дані таблиці. Які висновки ви зробите?
5. Порівняйте діяльність інтеграційних об'єднань АЛБА і НАФТА.
6. Дайте характеристику життя українців у країнах регіону.

Виконайте завдання

Покажіть на карті центри розселення української діаспори в Аргентині та Бразилії.

Обговоріть, подискутуйте

Які висновки для економічного розвитку може зробити влада України з досвіду передових країн Латинської Америки?

ДАТИ І ПОДІЇ

19 червня 1979 р. – перемога революції у Нікарагуа
1994 р. – створення НАФТА
2004 р. – створення АЛБА

Узагальнення до теми 7

1. Післявоєнні роки у Латинській Америці характеризуються різким скороченням надходжень зарубіжних товарів, що стало причиною впровадження так званої «імпортзамінної індустріалізації», а саме створення власного машинобудування та інших галузей промисловості для задоволення потреб економічного розвитку. Імпортзамінна індустріалізація охопила головним чином Аргентину, Мексику, Бразилію, Чилі, Уругвай, Венесуелу, Колумбію і Перу.

2. Політичне життя більшості країн Латинської Америки у другій половині XX ст. характеризувалося нестабільністю з причини внутрішніх протиріч (бідності і безземельності значної частини населення) та політичного, економічного і військового втручання, переважно, з боку Сполучених Штатів. Спроби боротьби за національне визволення придушувались шляхом організації військових переворотів чи збройного вторгнення у рамках системи колективної безпеки країн ОАД.
3. Після перемоги кубинської революції, адміністрацією президента Дж. Кеннеді було розроблено план, спрямований на покращання економічного і соціального рівня життя у регіоні (своєрідний «план Маршалла» для Латинської Америки). Він отримав назву «Союз заради прогресу». Проте, спроби здійснення цього задуму наштовхнулися на опір американських монополістичних кіл, внаслідок чого план із часом було згорнуто.
4. У намаганні взяти під свій контроль політико-економічні процеси у Латинській Америці Сполучені Штати часом створювали там або підтримували антидемократичні, диктаторські та військові режими (Піночет у Чилі, Сомоса у Нікарагуа).
5. У 1980-х рр. більшість таких режимів у регіоні було повалено.
6. На початку XXI ст. особливістю життя у Латинській Америці (за винятком Куби) є наявність значної інфляції, бідності, що досягає в окремих країнах половини населення, та зовнішньої заборгованості, що перешкоджає як економічному, так і соціальному розвитку.
7. В останні десятиріччя XX ст. – на початку XXI ст. в Латинській Америці активізувалися інтеграційні процеси в торгово-економічній та фінансовій сферах, що сприяє об'єднанню зусиль окремих країн для вирішення спільних завдань.

8

ТЕМА

Країни Азії та Африки в другій половині XX ст. — на початку XXI ст.

§39 Ліквідація колоніалізму, створення і розвиток незалежних держав

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

Пригадайте, які країни Азії були колоніями до Другої світової війни. Чиїми саме?

1 ***Розпад колоніальної системи. Етапи деколонізації.*** Закінчення Другої світової війни стало новим етапом у житті народів Азії та Африки. У XX ст. колоніалізм в основному вже вичерпав себе. *По-перше*, економічно розвинутим європейським державам, насамперед Великій Британії, стало зрозуміло, що набагато вигідніше вивозити капітали до країн Азії та Африки для будівництва промислових і сільськогосподарських підприємств, оскільки тут велика кількість дешевої робочої сили, джерел сировини та енергоносіїв, а також не існує необхідності витрачати великі кошти на охорону навколишнього середовища.

Друга причина була політичною. Зміни в політичному устрої країн Західної Європи, рух до демократії виявилися несумісними з існуванням колоній, тим більше, що у них виникли умови для посилення національно-визвольного руху. Цьому сприяли прагнення національної буржуазії посісти панівне становище у своїх країнах, зростання ролі інтелігенції, яка вимагала деколонізації та робітничого класу, створення нових політичних партій та організацій.

Процес деколонізації, тобто ліквідації колоніального володарювання й надання політичної незалежності народам, розтягнувся на кілька десятиріч. Його можна поділити на три етапи.

Перший етап (1945–1955 рр.) розпочався революціями у В'єтнамі та Індонезії. Їхні колишні метрополії – Франція та Голландія – побудувавши власну державність після німецької окупації, спробували відновити панування над цими країнами, але в багатолітній, тривалій кровопролитній війні зазнали поразки. Лаос, що в жовтні 1945 р. здобув незалежність, був знов окупований Францією і виборов свободу лише в 1954 р. разом з Камбоджею.

Інакше повелися англійці зі своїми колоніями в Азії, що вимагали незалежності. Лейбористський уряд підтримав національні сили залежних країн, передавши в їхні руки всю повноту влади. У 1947 р. було створено незалежні уряди в Індії та Пакистані, 1948 р. – у Бірмі, Ізраїлі, Шрі-Ланці (Цейлон). Так протягом першого етапу деколонізації з'явилося 15 суверенних держав із населенням 1,2 млрд осіб.

Другий етап (середина 1950 – кінець 1960-х рр.) був більш організованим і планомірним у питаннях про надання незалежності колоніям. Велика Британія вчасно подбала про додаткову підготовку управлінських, військових кадрів, лікарів, аби не допустити хаосу в нових державах і зберегти в них свій вплив. Для цього колонізатори нерідко йшли на контакт із національно-визвольними рухами. У той період незалежність дістали 7 країн Азії, 37 – Північної та Екваторіальної Африки.

Особливе значення мав 1960 р., коли Генеральна Асамблея ООН з ініціативи СРСР прийняла Декларацію про надання незалежності колишнім колоніальним країнам. Цей рік було визнано **«роком Африки»**, позаяк одразу 17 країн стали незалежними. Тільки у випадку з Алжиром Франція використала всі сили й засоби, щоб перешкодити незалежності. Протягом 1954–1962 рр. вона вела колоніальну війну, що була пов'язана з інтегрованістю двох економік, а також зі знайденими в Алжирі родовищами нафти.

На **третьому етапі**, що розпочався в першій половині 1970-х рр., було ліквідовано залишки колись могутніх колоніальних імперій. У 1975 р. впала остання з них – португальська, надавши незалежність Анголі, Мозамбіку, Сан-Томе і Принсіпі. До середини 90-х рр. 11 країн Південної Африки набули державного статусу. При цьому більшість африканських країн зберегла тісні зв'язки з колишніми метрополіями. Багато з них входять до Британської та Французької співдружності націй. При-

хід до влади у Південноафриканській Республіці нового уряду, який узявся за ліквідацію расистського минулого, зумовив надання в 1990 р. незалежності Намібії – останньої колонії в Африці.

2 ***Шляхи розвитку незалежних держав.*** Перед народами молодих країн постало завдання становлення і зміцнення їхньої політичної незалежності, завоювання економічної самостійності, проведення соціальних реформ, розвитку освіти і культури. Вирішення цих завдань супроводжувалося гострим протиборством між різними політичними силами.

Низка країн Азії та Африки обрали соціалістичну орієнтацію. Серед них – Ангола, Алжир, Гвінея-Бісау, Ефіопія, Мозамбік, Народно-Демократична Республіка Ємен та ін. Для цієї групи характерна була наявність державного сектору, централізоване регулювання економіки та кооперування. Після розпаду Радянського Союзу ці країни дуже швидко відмовилися від цього і почали розвивати ринкове господарство.

В перші роки незалежності більшість країн Сходу переживали значні економічні труднощі, пов'язані як із слабкістю національних економік, зорієнтованих на видобуток сировини та виробництво напівфабрикатів, демографічним бумом, нерозвиненістю інфраструктури, так і з нерівноправним міжнародним розподілом праці.

Попри всі ці проблеми, більшість країн Азії та деякі крани Африки у другій половині XX ст. – на початку XXI ст. перетворилися з переважно аграрних на аграрно-індустріальні, а деякі навіть стали передовими індустріальними державами.

3 ***Нові індустріальні держави.*** Феноменом трьох останніх десятиріч став вихід на передові позиції у світовій економіці нових індустріальних країн Сходу, які відіграють дедалі більшу роль в сучасних економічних процесах. Темпи економічного зростання Південної Кореї, Тайваню, Гонконгу і Сінгапуру, яких ще називають «азійськими драконами», у 1970–1980-ті рр. були чи не найвищими у світі й становили в середньому близько 8–10 % на рік. Це дозволило їм стати передовими державами.

Сучасна **Південна Корея** може слугувати моделлю для багатьох країн, що розвиваються. Кілька десятиріч тому вона пасла задніх. Тепер її економіка посідає важливе місце у світі. Конкурентоспроможність південнокорейських товарів пояснюється не тільки їхньою якістю, а й нижчою вартістю та високою продуктивністю праці.

Високі темпи економічного розвитку, величезний потенціал Південної Кореї зайшли в суперечність із авторитарним режимом управління. Сильна авторитарна влада тут була послаблена внаслідок енергійного протесту населення, особливо – бунтівного студентства. Це відіграло певну роль у вимушеному переході влади до демократичних форм правління. Визнання ролі опозиції та введення багатопартійної системи сприяли помітній зміні в політичній структурі, формуванню громадянського суспільства. Політичні перетворення, попри фінансові кризи середини 1990-х та 2008 рр., ще більше піднесли можливості корейської економіки.

За останні десятиріччя вражаючих успіхів в економіці досяг **Сінгапур.** Він перетворився на виробника високотехнологічних товарів, став центром нафтохімічної та фармацевтичної промисловості. За обсягом перегонки нафти Сінгапур посідає третє місце у світі, а за рівнем комп'ютеризації та впровадження робототехніки – друге в Азії (після

Японії). Важливою частиною економіки країни є зовнішня торгівля. Великі прибутки дає іноземний туризм (до 5 млн туристів на рік). Сінгапур – один з найбільших портів у світі. Сінгапурці (переважно китайці) вважають свою країну центром нового світу, столицею регіону планети, що найбільш динамічно розвивається.

Ще одним «азійським драконом» є **Гонконг**. Попри відсутність природних багатств і обмеженість території, Гонконг протягом останніх десятиріч розвивався дуже динамічно. За обсягом товарообігу він посідав восьме місце у світі, одразу ж після «сімки» розвинених країн. Після Нью-Йорка і Лондона Гонконг є третім у світі фінансовим центром, його банки і страхові компанії відіграють у регіоні провідну роль.

У 1984 р. Великою Британією і Китаєм було підписано угоду про повернення цієї території КНР. Після завершення дії угоди з 1 липня 1997 р. колишнє британське володіння набуло в межах КНР особливого статусу, високого ступеня автономії та збереже існуючу там соціально-економічну систему протягом наступних 50 років.

Такі ж швидкі темпи економічного розвитку демонструє **Тайвань**. На початку 1990-х рр. прибуток на душу населення на Тайвані був принаймні в 10 разів вищий, ніж у КНР.

Таїланд, Малайзія, Індонезія й Філіппіни, а в останні роки і В'єтнам являють собою щось на зразок другого ешелону країн, що активно розвиваються і досягли при цьому помітних результатів.

? Перевірте себе

1. Які чинники вплинули на розпад колоніальної системи?
2. Чому 1960 р. називають «роком Африки»?
3. Яка африканська країна і коли останньою дістала незалежність?
4. Назвіть країни, що свого часу обрали соціалістичну орієнтацію.
5. Які країни й чому називають новими індустріальними країнами Сходу?
6. За яких обставин Гонконг було долучено до складу КНР?

Виконайте завдання

1. Проаналізуйте процес деколонізації за схемою: Етапи – Дати – Регіони – Країни (рік визволення).
2. Заповніть схему: Нові індустріальні країни Сходу, «Перший ешелон», «Другий ешелон».

Обговоріть, подискутуйте

1. Чим відрізнялася політика Великої Британії та Франції щодо своїх колоній у повоєнний час?
2. Поясніть феномен нових індустріальних держав Сходу. Чому їх назвали «азійськими драконами»?
3. Що означає термін «соціалістична орієнтація»?

Творчо попрацюйте

Напишіть есе на тему: «Імміграція з країн Сходу до Європи – причини та наслідки».

ДАТИ І ПОДІЇ

1960 р. – «рік Африки»
1990 р. – незалежність дістала Намібія – остання колонія в Африці

§40 Японія

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

Пригадайте становище Японії після завершення Другої світової війни. Коли і де було підписано акт про капітуляцію?

1 ***Сан-Франциський мирний договір.*** Після закінчення воєнних дій на Далекому Сході й підписання акта про капітуляцію Японію окупували американські війська. Верховна влада в країні перейшла до рук американської окупаційної армії, яку очолював генерал Дж. Макартур.

Американська адміністрація зробила дуже багато для ліквідації японського мілітаризму, для впровадження конституції (почала діяти з 3 травня 1947 р.), проведення низки прогресивних реформ, які усунули середньовічні пережитки і спрямували країну на шлях буржуазно-демократичного розвитку. Так, у конституції 1947 р. владі імператора було надано номінального характеру – її обмежили статусом «символу держави та єдності нації». Завдяки аграрній реформі 1946–1949 рр. було ліквідовано поміщицьке землеволодіння. Держава викупила в багатіїв і продала селянам 80 % усіх сільськогосподарських угідь. Отже, збільшився внутрішній ринок Японії. Крім того, серйозної структурної перебудови зазнала вся економічна система країни. Було успішно здійснено й реформу податкової системи, запропоновану американським фінансовим радником Доджем.

Для підписання угоди про мир з Японією **20 липня 1951 р.** у м. Сан-Франциско (США) було скликано мирну конференцію за участю делегацій 52 країн. Однак на конференції були відсутні делегації азійських країн, з якими воювала Японія. Делегації СРСР, а також Польщі та Чехословаччини відмовилися поставити свої підписи під угодою, що була підписана 7 вересня 1951 р.

Учасники угоди оголосили про припинення стану війни з Японією, визнали повний суверенітет японського народу над Японією та її територіальними водами. Японія визнала незалежність Кореї, відмовилася від усіх прав і претензій на Тайвань та інші острови у Тихому океані. Один із пунктів угоди проголошував відмову Японії «від усіх прав, правозасад і претензій на Курильські острови і на ту частину острова Сахалін і прилеглих до нього островів, суверенітет над якими Японія набула за Портсмутською мирною угодою від 5 вересня 1905 року». В угоді було обумовлено можливість розміщення або залишення іноземних збройних сил на японській території за дво- чи багатосторонньою угодою.

Того ж дня було підписано Угоду про безпеку між Японією та США, що закріпила перебування американських військ на території Японії.

Таким чином, хоч Японія відмовилася від Курильських островів і Південного Сахаліну, СРСР не підписав Сан-Франциської мирної угоди. Це дало змогу Японії поставити питання про Південнокурильські острови (Шикотан, Хабомаї, Кунашир, Ітур), які належали їй за Портсмутським договором.

Тільки у жовтні 1956 р. в Москві було підписано Спільну декларацію СРСР і Японії, що юридично припиняла стан війни між державами та проголошувала відновлення миру і добросусідських відносин між двома

країнами. Мирну угоду так і не було підписано. Проблему островів не розв'язано й досі.

2 ***Японське «економічне диво».*** Японія вийшла з війни зі зруйнованою промисловістю, зубожілим сільським господарством і практично не маючи запасів паливно-сировинних ресурсів (за винятком кам'яного вугілля), та вже наприкінці 1960-х рр. спромоглася посісти друге місце в капіталістичному світі за обсягом промислового виробництва, а на початку 1970-х рр. – і за обсягом ВНП. Протягом 1955–1973 рр. темпи зростання японської економіки були найвищими у світі – близько 11% на рік. Це явище дістало назву японського «економічного дива», яке, втім, має цілком земне походження.

Велике значення для розвитку Японії мали реформи, проведені під керівництвом американських окупаційних властей, про які вже йшлося. Це – *перша причина*.

Важливу роль у повоєнній відбудові японської промисловості відіграли також щедрі доларові «ін'єкції» США, коли вони під час війни в Кореї (1950–1953 рр.), а потім у В'єтнамі (1964–1973 рр.) використовували потужності японських підприємств і допомагали будувати нові. Це – *друга причина*.

Ці кошти, а також внутрішні накопичення капіталу дозволили Японії повністю оновити обладнання у промисловості та створити принципово нові виробництва. У цьому полягала *третя причина* швидкого економічного розвитку Країни Вранішнього Сонця.

У 1960 р. правлячою ліберально-демократичною партією було висунуто план подвоєння національного прибутку (план Ідзангі), розрахований на 10 років. Згідно з цим планом Японія мала посісти провідні місця у світі в ряді галузей промисловості, значно поліпшити якість своїх товарів, налагодити їх випуск у такій кількості, яка дасть змогу одержувати великі прибутки за рахунок експорту. Щоб реалізувати план, його ініціатори різко скоротили податки і ставки банківського кредиту, тобто розміри процентів, що їх сплачують бізнесмени за отриману позику. Завдяки цьому зросла ділова активність підприємців, які охоче вкладали кошти у виробництво. В цьому полягає *четверта причина* японського «економічного дива».

Важливо також зазначити, що інтенсифікація праці в сільському господарстві вивільняла робочі руки, необхідні для реалізації плану в промисловості. У цьому полягає *п'ята причина* швидких економічних перетворень в Японії. Крім того, японці успішно використовували закордонні досягнення в найсучасніших галузях індустрії. Закуповуючи патенти та ліцензії на наукові відкриття, оригінальні технології тощо і вміло застосовуючи їх до своїх можливостей, вони отримували величезні прибутки. Це – *шоста причина*.

Поза сумнівом, велике значення мало й те, що в Японії не було потреби витрачати великі кошти на оборону. Витрати на «сили самооборони», які лише наприкінці 1960-х рр. зросли до 247 тис. військовослужбовців, не перевищували 1 % бюджету. В цьому – *сьома причина*.

Але найголовніше багатство країни – її народ. Упродовж повоєнних років японські трудящі працювали більше часу і значно інтенсивніше, ніж у багатьох інших країнах, за досить скромну винагороду. Й лише

наприкінці 1980-х рр. заробітна платня японців досягла рівня розвинених країн (19,5 долара на годину у 1988 р.). Працелюбність і дисциплінованість стали традиційними в японському суспільстві, де мірилом людської гідності є не так багатство, як сумлінне ставлення до праці та навчання. Це – *восьма причина. Дев'яту* слід шукати в досить високій ефективності державного регулювання економічного розвитку Японії, високому ступені координації зусиль між державою і приватним бізнесом на стадії вироблення принципових рішень із питань економічного розвитку, що полегшувало їхню практичну реалізацію.

Швидкі темпи промислового розвитку змусили японців переглянути зовнішньоекономічний курс. До середини 1960-х рр. японський уряд здійснював політику обмеження доступу іноземних товарів на внутрішній ринок і сприяння національній буржуазії у вивозі товарів (протекціоністська політика). Але така політика викликала зворотні дії інших країн. Тому, починаючи з 1964 р., японський уряд удався до лібералізації зовнішньої торгівлі. Це – *десята причина*. Активна участь у міжнародній торгівлі одразу принесла позитивні результати. Дешеві японські товари заполонили світовий ринок. Досить швидко у кілька разів збільшилися золоті й валютні резерви країни. Японські бізнесмени почали вкладати гроші в промисловість інших країн. Особливо активно вкладалися кошти у видобування сировини, щоб забезпечити нею японську промисловість. У самій Японії теж почали виникати спільні з іноземними підприємства. Деякі японські та іноземні фірми зливалися. Розташована на Далекому Сході Японія ставала невід'ємною частиною західної економічної системи.

3 ***Внутрішнє становище та зовнішня політика.*** Культурологи порівнюють японський національний характер із тростиною, яка згинається під поривами вітру, зливи, бурі, але потім знову випрямляється. Вони вважають, що японський народ, який протягом століть часто переживав стихійні лиха (руйнівні землетруси, повені, цунамі тощо) навчився терпляче долати перешкоди. Всі ці риси національного характеру – мужність, терпіння, гнучкість – яскраво проявилися в останні десятиріччя XX і на початку XIX ст.

Умови розвитку японської економіки в 1970-ті рр. корінним чином змінилися. Зміни було започатковано кроками американського уряду із захисту долара («два шокові удари Ніксона»). Японія змушена була піти на різке підвищення курсу єни, перейти до її «плавання». Конкурентоспроможність японських товарів на зовнішніх ринках значно знизилася. В середині 1970-х рр. розпочалася енергетична криза, спричинена підвищенням майже в 5 разів ціни на нафту. «Нафтовий шок» став поштовхом до економічної кризи, яка охопила більшість розвинених держав. Падіння промислового виробництва в Японії в ті роки дорівнювало 19,3 %, тоді як у США – 13,5 %, ФРН – 11,2 %.

Наслідком кризи стало розроблення нової стратегії розвитку японської економіки. Ставку було зроблено на енерго- та матеріалозберігальні технології, а також на широке застосування електронно-управлінських засобів у промисловості та сфері послуг. «Технотроніка», «мехатроніка», «інформатизація» почали визначати практичну діяльність корпорацій. Ці поняття означали першочергове виготовлення і за-

Аварія на АЕС Фукусіма

стосування роботів-маніпуляторів, верстатів із числовим програмним управлінням, розвиток інформаційної індустрії.

Електронні фірми Японії, що випускають мікропроцесори, контролюють від 60 до 90 % світового ринку окремих їх видів. Від середини 1980-х рр. Японія потіснила США з позицій провідного виробника найсучасніших інтегральних схем різних видів лазерів, оптичних волокон тощо.

Перебудова структури економіки в 1990-ті рр. проходила також у напрямку зростання ролі інформаційних технологій в усіх сферах життя.

У другій половині 1980-х – першій половині 1990-х рр. кредитно-фінансова система країни почала кульгати. Річ у тому, що банки зменшили кредити на виробничі потреби, вкладаючи гроші в невиробничі активи: цінні папери, земельні ділянки, нерухомість, твори мистецтва. На ці речі виник спекулятивний бум, ціни на них різко зросли. Банки інколи проводили дуже ризиковані операції, давали гроші на авантюрні проекти без усяких застав, як заведено в Японії для «своїх» клієнтів. Склалася економіка «мильної бульки». У другій половині 1990-х рр. стався її крах. У 1997 р. почалася глибока фінансова криза, за два роки японські банки втратили 1,2 млрд доларів. У 2008 р. ситуація повторилася. Кризи потягнули за собою фінансовий обвал і в інших країнах Азії.

Отже, на початку XXI ст. Японія перебуває у неоднозначному становищі. З одного боку – безпрецедентні успіхи в найпередовіших галузях економіки, з іншого – наявні труднощі у фінансовій, соціальній, аграрній сферах. Жахливого удару економіці країни завдала серія землетрусів, що сталися протягом березня–квітня 2011 р. Адже крім значних людських і матеріальних втрат вони спричинили аварію на атомній станції **Фукусіма**, співставну за масштабами із Чорнобильською катастрофою.

У політичній сфері ситуація є стабільнішою. 38 років (з 1955 р. по 1993 р.) Японією керувала ліберально-демократична партія. У наступні роки вона втратила владу через розкол в її лавах. Уперше в країні було створено коаліційні кабінети, куди, крім ліберальних демократів увійшли й соціалісти, але вже 1996 р. ліберальні демократи знову повернули собі всю повноту влади і твердо утримували її ще 13 років. З

2009 р. більшість місць у парламенті належить соціал-ліберальній демократичній партії. Японія має декілька територіальних конфліктів (з Росією, Китаєм і Південною Кореєю). Головним стратегічним партнером Японії впродовж усіх повоєнних років залишалися США.

З Україною відносини почали встановлюватися в середині 1990-х рр. У березні 1995 р. відбувся перший офіційний візит президента України до Японії, відтоді вони тривають.

Під час зустрічей з вищими керівниками Японії, представниками ділових кіл особлива увага приділяється питанням економічного співробітництва. Японці виявляють зацікавленість у співробітництві в таких галузях, як зв'язок, харчова промисловість, фармакологія.

? Перевірте себе

1. За яких обставин було підписано Сан-Франциський мирний договір?
2. Яке значення мали післявоєнні реформи для розвитку Японії?
3. Як змінилася державна влада в Японії за конституцією 1947 р.?
4. Чому Японії довелося змінити економічну стратегію в 1970–1980-х рр.?

Виконайте завдання

Заповніть схему: Причини японського «економічного дива».

Обговоріть, подискутуйте

1. Чи вдалося Японії перетворитися з «майстерні світу», якою вона була у 1960–1970-х рр. на світове «конструкторське бюро»?
2. Які риси японського національного характеру допомогли досягти сучасного розвитку Японії?

Творчо попрацюйте

Напишіть статтю про можливості співпраці японських та українських вчених щодо подолання наслідків аварій на атомних станціях Чорнобилі та Фукусіма.

ДАТИ І ПОДІЇ

Травень 1947 р. – набрання чинності конституцією Японії

7 вересня 1951 р. – підписання Сан-Франциської мирної угоди

§41 Китай

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

Пригадайте, які сили прийшли до влади у Китаї після революційних подій 1925–1927 рр.

1 ***Проголошення КНР.*** Після завершення Другої світової війни в Китаї склалася ситуація, коли за владу розпочали боротьбу дві впливові сили – гоміндан і компартія Китаю. Ця боротьба між ними тривала вже протягом 20 років, і лише японська окупація змусила їх тимчасово об'єднатися проти спільного ворога. Після війни боротьба розгорілася з новою силою. За гомінданом і КПК стояли наддержави – США та СРСР, які надавали

своїм друзям всіляку допомогу: постачали озброєння, боєприпаси, продовольство, надсилали інструкторів, навчали керівні кадри тощо.

Громадянська війна в Китаї тривала з 1946 р. по 1949 р. Спершу перевага була на боці гоміндану, але в середині 1947 р. становище військ Чан Кайші різко погіршилося. До середини серпня комуністи оволоділи майже всією Маньчжурією. Незважаючи на допомогу, яка надійшла від США у квітні 1948 р. в розмірі 570 млн доларів, уряд гоміндану продовжував здавати позиції. У першій половині 1949 р. комуністи захопили Пекін, Шанхай, Нанкін, Гуаньчжоу. Війська гоміндану практично були розгромлені.

У вересні 1949 р. в Пекіні відбулася перша пленарна сесія Народної політичної консультативної ради Китаю (НПКРК). Перебравши функції Всекитайських зборів народних представників (ВЗНП), сесія ухвалила Загальну програму, яка відіграла роль тимчасової конституції КНР.

1 жовтня 1949 р. на площі Тяньаньмень у Пекіні відбулася урочиста церемонія проголошення Китайської Народної Республіки. Однак Чан Кайші 28 лютого 1950 р. поновив за собою титул президента Китайської Республіки. Разом із більшістю членів уряду Чан Кайші вилетів літаком на о. Тайвань, де вже зібралися сотні тисяч його прихильників. На карті світу з'явилася друга китайська держава – Китайська Республіка.

2 ***Культ особи Мао Цзедуна. Соціально-економічні експерименти комуністів Китаю.*** На сесії було обрано Центральну народну урядову раду, головою якої став Мао Цзедун.

Після смерті Й. Сталіна Мао Цзедун почав претендувати на першу роль у комуністичному русі. Наприкінці 1950-х рр. він відійшов від погодженого з СРСР курсу і розпочав форсовану індустріалізацію з метою наздогнати передові країни світу. Цей експеримент з ініціативи Мао Цзедуна було названо «великим стрибком» і розпочато 1958 р.

«Великий стрибок» повинен був перетворити Китай протягом дуже короткого часу на одну з найбільш економічно розвинених країн світу. Перед народним господарством було поставлено нездійсненні завдання з різкого збільшення виплавки чавуну і сталі, видобутку вугілля. Якщо в первісному варіанті другого п'ятирічного плану передбачалося виплавити до кінця п'ятирічки, тобто у 1962 р., 10–12 млн тонн сталі, то в затвердженому 1958 р. плані ця цифра сягнула 100 млн тонн. У країні почалося масове спорудження примітивних доменних печей, що виплавляли крихкий, непридатний для промислового використання чавун. У той час з'явилося гасло: «Три роки наполегливої праці – 10 тисяч років щастя!».

Для здійснення «великого стрибка» в сільському господарстві ставилося завдання створити замість колективних господарств (аналогів радянських колгоспів) комуни і зібрати фантастичний урожай у 500 млн т, тобто в 3,5 раза більший, ніж зібрали в 1957 р. 740 тис. кооперативів було перетворено на 23,6 тис. «народних комун», які за земельною площею і кількістю робочих рук у 20–30 разів переважали кооперативи. У власність комун перейшли всі засоби виробництва з усуспільненням навіть домашньої птиці та посуду. Працю було організовано на основі військової дисципліни. Здійснювався безплатний розподіл продовольства

без урахування кількості та якості праці, було ліквідовано ринки в містах і селах, заборонено торгівлю.

Зрівнялівка остаточно знищила стимули до покращання праці, і замість отримання великого урожаю, на що сподівалися китайські керівники, урожайність у країні різко впала. «Великий стрибок» закінчився повним провалом.

ПОГЛЯД УЧАСНИКА ПОДІЙ

Із виступу Мао Цзедуна на нараді політбюро ЦК КПК 23 липня 1959 р.

Я не претендую на право автора ідеї створення народних комун, я лише вніс пропозицію... Я... закликав до масової виплавки 10,7 млн тонн сталі, і якщо ви схвалювали це, теж можете розділити зі мною частину провини... Весь світ проти досвіду народних комун...Може, ми зазнали цілковитої поразки? Ми зазнали лише часткової поразки.

Спробуйте пояснити, чому китайський лідер завляв, що поразка «великого стрибка» є лише частковою.

На ліквідацію тяжких наслідків «великого стрибка» було витрачено кілька років. За цей час Мао Цзедун підготував новий експеримент під назвою «культурна революція» (1966–1976 рр.).

Нічого спільного ані з культурою, ані навіть з революцією ця акція, що розбурхала цілий світ, не мала. Під вивіскою «культурної революції» нове покоління прихильників китайського вождя провадило відвертий геноцид колишніх сподвижників Мао, що намагалися виступити з критикою режиму. Першими жертвами репресій стали лідери КПК – голова КНР Лю Шаоці, генеральний секретар ЦК КПК Ден Сяопін та ін. Після багатотисячного мітингу в серпні 1966 р. в Пекіні було створено спеціальні каральні загони «культурної революції». У вогнищах, розпалених на міських майданах, як у 1930-ті рр. у Німеччині, палали книги Шекспіра і Драйзера, Пушкіна і Достоєвського. Розлючені й засліплені цитатниками Мао, «червоні охоронці» (хунвейбіни) і «бунтівники» (цзяофані), керовані безпосередньо «великим керманичем» і його найближчими поплічниками, громили партійні комітети і міністерства, захоплювали підприємства і вищі навчальні заклади. Так китайська молодь стала основним провідником «великої пролетарської культурної революції».

Крім молоді, головну роль у проведенні «культурної революції» відіграла армія. Структуру державної влади було зруйновано. У країні утвердилася військово-бюрократична диктатура. Боротьба за вплив і владу між різними угрупованнями діячів «культурної революції» тривала аж до смерті Мао Цзедуна в 1976 р. Загалом «культурна революція» ще більше погіршила економічну ситуацію в країні.

3 ***Реформи Ден Сяопіна.*** Наприкінці 70-х рр. до влади в Пекіні повернувся Ден Сяопін, репресований під час «культурної революції». У 1973 р. він був поновлений на верхівці влади, однак 1976 р. знову зазнав переслідувань. Після смерті Мао Цзедуна його реабілітували, і з 1978 р. він став найвпливовішим політичним діячем Китаю, ініціатором і головним архітектором реформ, хоча й не обіймав найвищих посад у КПК і державі.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Ден Сяопін (1904–1997) – партійний і державний діяч КНР, учасник громадянської війни і народної революції. Активний прихильник перетворення Китаю до кінця XX ст.. у передову державу з потужним економічним і ракетно-ядерним потенціалом. У 1956–1966 рр. – генеральний секретар ЦК КПК. Голова комісії радників КПК у 1982–1987 рр., голова Центральної воєнної ради у 1983–1990 рр.

Ден Сяопін

Цей маленький на зріст чоловік відіграв дуже важливу роль у житті сучасного Китаю. **У грудні 1978 р.** під його керівництвом було проведено пленум ЦК КПК, який поставив завдання радикальним чином змінити внутрішню і зовнішню політику країни.

Отже, реформи в Китаї почали втілюватися в життя з 1979 р. Першою з них стала перебудова сільського господарства. Кооперативи було розпущено, селяни отримали землю в довгострокову оренду, їм дозволялося реалізовувати більшу частину врожаю за вільними цінами, і лише певну кількість вони здавали на державне замовлення. Прибутки селян значно зросли. Держава стимулювала сільськогосподарську реформу, зокрема піднявши закупівельні ціни на 18 видів продукції села. У 1984 р. врожай зерна в Китаї сягнув 407 млн тонн – удвічі більше, ніж 1958 р. Це дозволило не тільки «нагодувати народ», а й перетворити Китай з імпортера продовольства на його експортера.

Майже одночасно розпочалося створення спеціальних економічних зон. На узбережжі було виокремлено 4 такі зони й 14 районів, до яких входять найбільші промислові міста країни – Шанхай, Тяньцзінь, Гуанджоу та ін. Через ці економічні зони до Китаю надходять іноземні інвестиції, сучасні технології, досвід модернізації сучасного виробництва. Усього з 1979 по 1995 р. іноземні капіталовкладення становили понад 181 млрд доларів, причому від 2/3 до 3/4 (за різними оцінками) з них надійшло від китайської діаспори. Вони стали важливим чинником піднесення китайської економіки.

З 1984 р. розгорнулася реформа системи управління державною промисловістю, мета якої – відмова від централізованого директивного плану й перехід до ринкових відносин. На початку 1995 р. 85 % державних підприємств працювали за підрядними формами роботи. У березні 1998 р. на сесії вищого законодавчого органу Китаю пролунали такі цифри – в недержавному секторі економіки країни зайнято понад 200 млн осіб, що на 80 млн більше, ніж на підприємствах і в установах державного сектору. У березні 1985 р. було вирішено реформувати систему управління у сфері науки і техніки для її якнайскорішої модернізації відповідно до вимог науково-технічної революції.

Реформи у сфері освіти передбачали передання відповідальності за початкову освіту місцевій владі, сприяння розвиткові професійно-технічної освіти, введення 9-річного обов'язкового навчання, збільшення фінансування освіти, розширення самостійності вишів. Напри-

кінці 1993 р. керівництво вдалося до нових реформ, найбільш значних після 1978 р. Ці реформи консолідували і зміцнили національну валюту, поліпшили податкову систему, яка почала давати більше прибутку, посилили повноваження центрального банку й водночас передбачили велику кількість заходів, що зміцнювали права корпорацій і громадян, право власності.

Важливою рисою досить успішних економічних реформ у країні було те, що вони здійснювалися не «за будь-яку ціну», а супроводжувалися покращанням життєвого рівня населення. З 1979 р. середньорічний приріст прибутків міського населення становив 6,5 %, сільського – 8,2 %, а обсяг ощадних вкладів населення збільшився в 103 рази.

Навесні 1989 р. у Китаї, як і в країнах європейського соціалістичного блоку, було здійснено спробу «оксамитової» революції, формальним приводом для якої стала смерть колишнього генерального секретаря ЦК КПК Ху Яобана. Починаючи з 18 квітня 1989 р. на центральній площі Пекіна Тяньаньмень почали безперервно відбуватися студентські маніфестації, спершу з вимогами скасувати постанову про зняття Ху Яобана з посади. Кількість маніфестантів із кожним днем збільшувалась і скоро досягла кількох сотень тисяч осіб. Мітинги під гаслами демократизації за західним зразком пройшли у Шанхаї, Нанкіні та інших містах.

НА ДУМКУ ДОСЛІДНИКА

Із праці С. Телєгіна, О. Александрова, М. Мурашкіна, С. Кара-Мурзи «Експорт революцій»

30 травня влада здійснила спробу мирно витіснити людей з площі, але маси людей просто зупинили колони бронетехніки своїми тілами. Увечері 4 червня... відбулося крупномасштабне застосування збройних сил, з великою кількістю загиблих і поранених. Площу було очищено, наметове містечко ліквідоване, частина демонстрантів заарештована. Генсек ЦК КПК Чжао Цзіян, який... особисто вийшов до мітингуючих, був позбавлений усіх партійних і державних посад і відправлений під домашній арешт... Знаючи, що сталося з СРСР, легко уявити собі, яка доля очікувала Китай, якби влада... капітулювала перед натовпом, у якому зібралося 0,01 % населення країни.

Висловіть свою думку з приводу подій, описаних авторами. Чи вважаєте ви, що існували інші методи вирішення конфлікту?

На початку XXI ст. Китай перетворився на провідну державу світу. У 2010 р. він став найбільшим у світі експортером і другою країною (після США) за розвитком економіки. Китай має найбільші запаси золота та іноземної валюти. Серед негативних наслідків бурхливого розвитку є значне забруднення повітря, ерозія грунтів, скорочення кількості і погіршення якості питної води, особливо на півночі. У березні 2011 р. в країні було прийнято 12-й п'ятирічний план, який передбачає подальше реформування економіки. Інфляція, у цілому, незначна – у 2010 р. вона не перевищила 5 %. У Китаї налічується близько 4,5 % безробітних. За межею бідності перебувають майже 3 % населення.

Досвід Китаю особливо корисний для України. Встановлення дружніх відносин з КНР, виведення їх на рівень стратегічного партнерства – одне з істотних досягнень зовнішньої політики незалежної України. По-

тенціал українсько-китайської співпраці у найрізноманітніших галузях промисловості, сільського господарства, науки і техніки – величезний, і його успішна реалізація залишається одним із найважливіших завдань двосторонніх відносин.

? Перевірте себе

1. За яких обставин комуністи прийшли до влади в Китаї?
2. Визначте сутність експерименту «великий стрибок».
3. Які сили брали участь у здійсненні «культурної революції»?
4. Визначте напрямки економічних реформ у Китаї останніх десятиріч.
5. Яких успіхів в економіці досяг Китай протягом останніх десятиріч?

Виконайте завдання

Порівняйте економічну політику китайського керівництва в 1950–1980-х рр. за схемою: у сільському господарстві – у промисловості – у соціальній сфері.

Обговоріть, подискутуйте

1. З якими проблемами доводиться сьогодні мати справу Китаю?
2. Спробуйте оцінити перспективи подальшого розвитку Китаю.

Творчо попрацюйте

Напишіть есе на тему: «Ден Сяопін – архітектор китайських реформ».

ДАТИ І ПОДІЇ

1 жовтня 1949 р. – проголошення КНР
Грудень 1978 р. – пленум ЦК КПК, що розпочав реформи

§42 Індія

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

Пригадайте ім'я найбільш відомого індійського борця за національне звільнення першої половини XX ст.

1 ***Перемога народів Індії у боротьбі за незалежність.*** Ще однією могутньою країною Азії є Індія. Національно-визвольний рух у цій найбільшій англійській колонії значно посилився після Другої світової війни. Керували ним дві партії – ІНК (Індійський національний конгрес), лідером якої був Джавахарлал Неру, і Мусульманська ліга на чолі з Мухаммедом Алі Джинною. ІНК виступав за збереження цілісності та єдності країни, а Мусульманська ліга вимагала створення незалежної мусульманської держави Пакистан.

Новий віце-король Індії лорд Л. Маунтбеттен після довгих консультацій з лідерами обох провідних партій зрозумів, що примирення неможливе, і в червні 1947 р. з'явився план поділу Індії лорда Маунтбеттена, за яким країну передбачалося переділити за релігійною ознакою на дві держави – Індію (або Індійський Союз) і Пакистан, які мали уві-

йти до складу Британської співдружності націй на правах домініонів. План ліг в основу закону «Про незалежність Індії», прийнятого парламентом Великої Британії. Вивід британських військ було завершено 15 серпня 1947 р. На картах світу з'явилися дві нові держави – Індійський Союз (Індія) і Пакистан.

Кордони між новоутвореними державами не відображали особливостей національного складу, географії та історичних традицій, що призводило до збройних конфліктів між Індією і Пакистаном. Перший з них виник восени 1947 р. у князівстві Кашмір.

Магараджа (князь) Кашміру, за віросповіданням індус, хотів приєднати князівство до Індії, а основна маса населення, мусульмани, – до Пакистану. У жовтні 1947 р. між Індією й Пакистаном спалахнув збройний конфлікт через Кашмір, що його змогли припинити лише за посередництва ООН.

Політика протистояння спричинила переселення мільйонів людей з однієї країни до іншої. За приблизними підрахунками, мігрувало понад 6 млн мусульман і 4,5 млн індусів, близько 700 тис. осіб загинуло в індусько-мусульманських сутичках.

ПОГЛЯД УЧАСНИКА ПОДІЙ

Із праці М. Ганді «Моя віра у ненасильство»

Я виявив, що життя існує серед руйнування й, отже, повинен існувати закон вищий, ніж закон руйнування. Тільки при такому законі суспільство буде побудовано правильно й розумно, і життя буде вартим того, щоб прожити його. І якщо це – закон життя, то ми повинні застосовувати його в щоденному житті. Де не виникала б сварка, де б вам не протистояв опонент, підкорюйте його любов'ю. Стихійно я прийшов до цього у своєму житті. Це не означає, що всі мої проблеми вирішені. Але я виявив, що цей закон любові діє так, як ніколи не діяв закон руйнування... Не можна сказати, що я не здатний на гнів, наприклад, але майже у всіх випадках мені вдається контролювати свої почуття.

Прокоментуйте поданий текст. Висловіть своє ставлення до філософії ненасильства.

Проти індусько-мусульманської ворожнечі різко виступив Махатма Ганді. Він у черговий раз оголосив голодування на знак протесту. Але позицію Ганді не поділяли екстремісти з обох боків. У січні 1948 р. його було смертельно поранено. Смерть М. Ганді дещо згасила пристрасті, змусила лідерів ІНК та Мусульманської ліги піти на поступки.

Протягом 1947–1949 рр. відбулося приєднання 555 індійських князівств (із 601) до домініону Індія, інші увійшли до складу Пакистану. Індійський уряд провів реформу князівств, ліквідувавши чимало з них.

26 листопада 1949 р. було ухвалено нову конституцію Індії. Після набрання чинності конституції 26 січня 1950 р. країна стала незалежною.

2 ***Курс Джавахарлала Неру у внутрішній та зовнішній політиці.*** Першим прем'єр-міністром незалежної Індії став Джавахарлал Неру. Із вступом Індії на шлях незалежності розпочалася нова епоха в житті її народу, перед яким постало історичне завдання подолання колоніального минулого і вибору шляху розвитку.

Сім'я Д. Неру (у центрі). Крайня праворуч стоїть І. Ганді

Курс Дж. Неру в розвитку економіки передбачав створення державного сектору в промисловості. Держава також опікувалася приватним капіталом, який зміцнював свої позиції. Крім того, створювався змішаний сектор, фінансування якого здійснювалося як державою, так і приватними особами (переважно це були підприємства сучасних галузей економіки). Отож, у промисловості було створено три сектори: державний – важка промисловість, енергетика, транспортні засоби, зв'язок; змішаний – сучасні галузі економіки; приватний – легка і харчова галузі. Індустріалізація Індії збіглася з початком НТР у розвинених країнах. Через це Індії, за образним висловам Дж. Неру, *«перш ніж навчитися ходити, довелося вчитися бігати»*. Уряд ІНК докладав великих зусиль для створення в країні сучасних галузей промисловості, що вимагало величезних капіталовкладень, яких хронічно не вистачало. Західні країни, і насамперед Велика Британія і США, надавали Індії свій технічний досвід, кредити, вкладали кошти в індійську промисловість. Конкуренція на індійському ринку змушувала західних підприємців пом'якшувати умови надання допомоги. З 1955 р. почали швидкими темпами розвиватися економічні взаємини між Індією та СРСР. У грудні 1953 р. було підписано першу радянсько-індійську торговельну угоду про радянську участь у будівництві в м. Бхілаї металургійного заводу потужністю 1 млн тонн сталі на рік із перспективою наступного розширення заводу в 2,5 раза.

За роки незалежності Індія досягла великих економічних успіхів. З'явилися нові сучасні галузі промисловості – аерокосмічна, приладобудівна, нафтохімічна та ін. Індія виготовляє електронну апаратуру, легкові автомобілі, ліки тощо.

В аграрній сфері справи стояли значно гірше. Головна проблема індійського села – малоземелля основної маси сільських трудівників – вирішувалася з величезними труднощами. Уряд спромігся ліквідувати інститут посередників – заміндарів, які орендували землю в поміщиків, а потім віддавали в суборенду селянам, ввести фіксовану орендну плату, в деяких районах викупити частину поміщицьких земель і передати її селянам. Однак головний зміст аграрної політики ІНК зводився до розвитку великих господарств, які мали б високу продуктивність. У деякому зростанні виробництва зернових певну роль відіграла «зелена революція» – комплекс агротехнічних заходів, пов'язаних із застосуванням високоврожайних сортів культур, штучних добрив, сучасної сільськогосподарської техніки. Втім, «зелена революція» мала обмежений характер. Вона охопила порівняно невелику кількість поміщицьких і заможних господарств, оскільки вимагала значного збільшення капіталовкладень.

Зовнішньополітичний курс ІНК в 1947–1964 рр. вирізнявся чіткістю позицій у таких основоположних питаннях, як боротьба за мир, безпеку і співробітництво, протидія агресії, колоніалізму і расизму.

Разом із чотирма іншими країнами Азії (Пакистан, Індонезія, Бірма, Цейлон) Індія стала ініціатором скликання конференції в індонезійському м. Бандунг у квітні 1955 р., в роботі якої взяли участь керівники урядів 29 держав Азії та Африки. Бандунзька конференція, на якій провідна роль належала Індії та КНР, виступила від імені більшості населення земної кулі (понад 1,5 млрд душ) на підтримку миру й національної свободи.

Дж. Неру і його країна стояли біля витоків руху неприєднання. З ініціативи Індії, Індонезії та Югославії у вересні 1961 р. в Белграді відбулася 1-ша конференція керівників держав та урядів країн, що не приєдналися, в якій взяли участь 25 держав.

Однак серйозних ускладнень зазнали в ті роки відносини з Китаєм. Наприкінці 1950 – на початку 1960-х рр. КНР висунула претензії на деякі райони в Гімалаях, провадила шовіністичну політику стосовно народів Тибету. Це призвело до втечі з Тибету «живого бога» всіх буддистів далай-лами до Індії. Підтримка далай-лами індійським урядом погіршила відносини між державами. Спалахнув збройний конфлікт. Китайські війська захопили частину індійської території в Гімалаях. Ці негаразди згубно вплинули на стан здоров'я Дж. Неру, і в травні 1964 р. він помер.

Зі смертю Дж. Неру завершилася ціла епоха в житті незалежної Індії, оскільки саме Неру був творцем політичної системи країни та її зовнішньої політики.

3 ***Уряд І. Ганді.*** Після смерті Дж. Неру 1964 р. прем'єр-міністром Індії став Лал Бахадур Шастрі. У своєму першому виступі по радіо він заявив, що його уряд неухильно крокуватиме курсом Дж. Неру.

Однак у січні 1966 р. Шастрі несподівано помер від серцевого нападу. Незважаючи на протидію опозиції на чолі з М. Десаї, третім прем'єр-міністром незалежної Індії стала Ін діра Ганді, дочка Дж. Неру.

Індіра Ганді рішуче приступила до соціально-економічних реформ. Світова енергетична криза середини 1973 – початку 1974 рр. призвела до кількаразового збільшення витрат на імпорт нафти, за рахунок якої покривалися 2/3 потреб Індії у цьому виді сировини. Стався різкий спад виробництва в енергетиці, що, у свою чергу, негативно позначилося на промисловості. Тривали зростання цін та інфляція. Сільському господарству завдала тяжкого лиха страшна посуха, що тривала чотири роки поспіль. Падав і без того невисокий життєвий рівень населення. Незважаючи на оголошений урядом І. Ганді курс на досягнення економічної самостійності, Індія мусила знову вдатися до солідних іноземних позик. В умовах економічної кризи наростав спротив опозиції. За цієї ситуації уряд вдався до екстраординарних заходів: 26 червня 1975 р. оголосив надзвичайний стан у країні.

Тим часом опозиція консолідувала свої сили. Депутати парламенту від правих партій об'єдналися в одну фракцію, що дістала назву «Джаната фронт», перетворену потім на «Джаната парті» (Народна партія).

На виборах до парламенту, що відбувались у березні 1977 р. більшість місць (270) отримали представники «Джаната парті», ІНК здобула лише 153 місця. Відтак, було сформовано уряд «Джаната парті» на чолі з Морарджі Десаї.

Поразка ІНК призвела до його розколу. На початку 1978 р. І. Ганді оголосила про створення нової партії, названої її ім'ям, – Індійський національний конгрес (Індіри), що стояв на позиціях М. Ганді та Дж Неру.

4 ***Розвиток Індії наприкінці XX – на початку XXI ст.*** На позачергових виборах до народної палати в січні 1980 р., викликаних урядовою кризою, ІНК(І) досяг значного успіху, отримавши 2/3 мандатів. Індіра Ганді після 33-місячної перерви знову стала на чолі уряду, який продовжив курс центристського напрямку.

Однак, крім економічних проблем, які поступово вирішувалися, в Індії ще існують проблеми етнічні та релігійні. Сепаратистські течії використовують їх у своїх цілях, зокрема вони прагнуть перетворити окремі регіони країни на самостійні держави. Ця проблема залишається чи не найголовнішою для індійського уряду.

Так, сикхи прагнуть створити незалежну державу Халістан на території Пенджабу (північно-західна частина Індії). Вони закликали до розчленування Індії, тероризували населення, вбивали небажаних їм політичних і громадських діячів, провокували зіткнення між різними релігійними громадами. Сикхи були організаторами низки диверсій на залізницях, індійських авіалайнерах. Спроби переговорів з їхнім керівництвом результатів не принесли, хоча індійський уряд готовий був піти на деякі поступки. Більше того, навесні 1984 р. вони захопили Золотий храм в Амрітсарі (своєрідну сикхську Мекку), перетворивши її на штаб-квартиру. Сикхи розраховували, що ніхто не зазіхне на їхню святиню. Розрахунок до деякої міри виявився вірним: воєнна операція урядових військ «Блакитна зірка» з очищення Золотого храму від сикхських терористів у червні 1984 р. не тільки не поставила крапки у вирішенні пенджабської кризи, а й стала відправним пунктом для її подальшого трагічного розвитку – вбивства сикхськими екстремістами прем'єр-міністра І. Ганді **31 жовтня 1984 р.**

Вбивство здійснили члени охорони прем'єр-міністра, сикхи за віросповіданням. Постріли в Делі призвели до зростання сепаратистських тенденцій і збройних конфліктів на етнорелігійному ґрунті, крім Пенджабу, і в інших штатах.

На загальних виборах до центрального парламенту у грудні 1984 р. індійський народ рішуче висловився на підтримку національної єдності й суверенітету республіки.

Переконливу перемогу здобув ІНК(І), отримавши рекордну більшість депутатських мандатів (401 з 508). Прем'єр-міністром країни на 5 років став син Індіри Ганді Раджив. Після вбивства Раджива у 1991 р., з 1998 р. політичну кар'єру розпочала **Соня Ганді**, його вдова. Вже через рік її було обрано лідером опозиції, і у 2004 р. ІНК під її керівництвом здобув перемогу. Проте, внаслідок потужної кампанії, спрямованої проти приходу до влади іноземки (Соня народилася у Італії), прем'єр-міністром став запропонований нею Манмохан Сінях.

На початку 1990-х рр. у Індії розпочалася економічна лібералізація, яка дістала свій вияв у приватизації державних підприємств і скороченні контролю над зовнішньою торгівлею та іноземними інвестиціями. Все це сприяло економічному зростанню ВВП країни більше ніж на 7 %

починаючи з 1997 р., за обсягом ВВП вона посідає 12-те місце у світі. Індія – ядерна держава, і найбільший у світі експортер чаю; широко експортуються також послуги у галузі програмування та інформаційних технологій. Більше ніж половина працюючих зайнята у сільському господарстві.

Проте, одночасно значна частина населення держави (25 %) живе за межею бідності, потерпає від безробіття (близько 11 %), та неможливості доступу до якісної базової та вищої освіти. Зовнішній борг у 2010 р. становив 237,1 млрд доларів. Населення Індії складає майже 1,2 млрд.

? Перевірте себе

1. Схарактеризуйте становище в Індії на момент закінчення Другої світової війни.
2. Розкрийте основні положення конституції Індії.
3. Проаналізуйте курс Дж. Неру в економічній сфері.
4. Які основні напрямки внутрішньої політики уряді Індіри Ганді?
5. Що стало причиною її загибелі?

Виконайте завдання

Намалюйте схему державного устрою Індії за конституцією 1950 р.

Обговоріть, подискутуйте

У чому полягають причини поділу Індії на дві держави?

Творчо попрацюйте

Використавши додаткові джерела створіть історичний портрет сім'ї Джавахарлала Неру, яка відіграла визначну роль в історії Індії XX ст.

ДАТИ І ПОДІЇ

15 серпня 1947 р. – колишня колонія Індія розділилася на два британські домініони – Індійський Союз і Пакистан
26 січня 1950 р. – набуття чинності конституцією Індії

§43 Країни Близького та Середнього Сходу

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

Пригадайте, що вам відомо про становище у країнах Близького Сходу з курсу 10 класу.

1 ***Утворення Держави Ізраїль.*** Ідея утворення єврейської держави зародилася наприкінці XIX ст. австрійським журналістом Т. Герцля.

У 1897 р. сіоністський конгрес у Базелі (Швейцарія) ухвалив рішення про утворення держави євреїв на території Палестини. Одначе шлях до втілення цього рішення розтягнувся на півстоліття.

Лише після закінчення Другої світової війни питання про утворення єврейської держави було поставлене перед світовим товариством. У

1946 р. це питання було винесено на обговорення ООН. США і СРСР підтримали ідею утворення Держави Ізраїль. Радянський Союз розраховував створити свій форпост на Сході, щоби в такий спосіб сприяти розпадові Британської імперії. 29 листопада 1947 р. ООН схвалила резолюцію про утворення на території Палестини двох держав: єврейської (56 % території) і арабської (43%). Місто Єрусалим оголошувалося міжнародною зоною. Велика Британія зобов'язувалася вивести свої війська з територій Палестини.

Проти створення єврейської держави категорично виступили араби, що посилило міжнаціональну боротьбу. З квітня 1948 р. єврейські збройні загони вирізали арабське селище Дейр-Ясін (254 особи), араби також не поступалися в жорстокості. У таких складних умовах Велика Британія вирішила достроково вивести свої війська – до 14 травня 1948 р. Того ж дня було проголошено Державу Ізраїль. Першим її прем'єр-міністром став Д. Бен-Гуріон. Палестинці ж не зуміли створити своєї держави через відсутність політичних структур.

2 ***Виникнення й загострення близькосхідної проблеми.*** Сусідні арабські країни не визнали Ізраїлю та відразу оголосили йому війну. 15 травня 1948 р. їхні об'єднані сили (10 тис. єгиптян, 4 тис. йорданців, 4,5 тис. сірійців, 3 тис. іракців і 2 тис. ліванців) розпочали наступ. Але сили оборони Ізраїлю зупинили агресора і завдали удару у відповідь.

У першій арабсько-ізраїльській війні СРСР підтримував ізраїльтян (араби розцінювались як агенти англійського імперіалізму).

У квітні–червні 1949 р. між сторонами було підписано договір про перемир'я. Палестинську державу знову не було створено. Територію, відведену для неї за рішенням ООН, захопили Ізраїль (6,7 тис. кв. км), Єгипет (сектор Газа), Йорданія (Західний берег р. Йордан). Ця війна зав'язала в тугий вузол близькосхідну проблему, яка непокоїть людство і досі.

Ізраїль та арабські країни воювали між собою п'ять разів. Уперше – у **1948–1949 рр.**, вдруге – **1956 р.**, коли Ізраїль узяв участь в англо-французькій інтервенції проти Єгипту, спричиненій націоналізацією Суецького каналу. Світова громадськість виступила проти цієї воєнної акції, і агресори змушені були вивести свої війська.

Третя (**«шестиденна війна»**) була розв'язана Ізраїлем проти Єгипту, Сирії та Йорданії у 1967 р. Багато дослідників уважають, що то була превентивна війна (Ізраїль завдав попереджального удару, позаяк уряди Єгипту та Йорданії готові були «скинути Ізраїль у море»). У тій війні Ізраїль захопив Сінайський півострів, Західний берег р. Йордан, сектор Газа, східну частину Єрусалима та Голанські висоти, що належать Сирії. Територія, захоплена Ізраїлем, втричі перевищувала його власну. Незважаючи на перемогу у війні, навколишня ситуація для Ізраїлю погіршилася. Сусідні арабські держави заявили, що не визнають його права на існування.

Учетверте арабсько-ізраїльська війна розгорілася **1973 р.**, коли Єгипет і Сирія намагалися відвоювати свої території, але марно. П'ята воєнна сутичка сталася 1982 р. між Ізраїлем і Ліваном, куди перебралися військові формування палестинців; вона започаткувала багаторічну громадянську війну в цій арабській країні. Слід зазначити, що серцевиною

всіх цих кривавих конфліктів є Палестинська проблема. У 1964 р. було створено Організацію визволення Палестини (ОВП), головою якої з 1969 р. став Ясір Арафат. Палестинці ставлять питання про створення своєї держави. З 1988 р. мова йде про Західний берег р. Йордан та інші Палестинські землі, окуповані Ізраїлем 1967 р. На початку 1990-х рр. зусилля провідних країн світу, а надто США, поклали початок врегулюванню близькосхідної кризи.

Цей процес набув подальшого розвитку в жовтні 1994 р., після того як мирний договір між Ізраїлем та Йорданією підписали прем'єр-міністр Ізраїлю І. Рабин і король Йорданії Б. Хусейн. Згідно з договором автономія палестинців поширювалася на райони Західного берега р. Йордан. У вересні 1995 р. було підписано вже ізраїльсько-палестинський договір про автономію Західного берега р. Йордан. Після цього знаменного кроку у жовтні 1995 р. терорист убив ізраїльського прем'єр-міністра І. Рабіна, який разом з Я. Арафатом став лауреатом Нобелівської премії миру. У травні 1996 р. прем'єр-міністром Ізраїлю було обрано лідера партії «Лікуд» Б. Нетаньяху, який зайняв жорсткішу позицію щодо палестинців. Зокрема, він заявив про початок будівництва єврейських кварталів у Східному Єрусалимі. З наведених причин Сирія відмовилася від переговорів з Ізраїлем, хоча останній пропонував їй повернути Голанські висоти. Не було також вирішено питання про повернення до Палестини 3,5 млн біженців.

Наступний прем'єр-міністр Ізраїлю Єгуд Барак обійняв цю посаду 1999 р. і запропонував сенсаційні поступки палестинцям, щоб підписати з ними широкомасштабний договір про мир. Улітку 2000 р. арабо-ізраїльські переговори відбувалися за сприяння американського президента Б. Клінтона, проте домовленості досягнуто не було. Каменем спотикання стало питання про Єрусалим, що його і Ізраїль, і палестинці вважають своєю столицею.

У жовтні 2000 р. арабсько-палестинські відносини різко загострилися, в містах спалахнули збройні сутички. В цих умовах Є. Барак був звинувачений у невмінні захистити національні інтереси і пішов у відставку. На дострокових виборах переміг лідер правих сил Аріель Шарон, який сформував коаліційний уряд, що не йшов на поступки палестинцям. Ті, зі свого боку, провели серію терактів, що призвели до загибелі десятків мирних жителів. На початку XXI ст. ситуація знов загострилася. Після смерті Ясіра Арафата, до влади в Палестинській автономії прийшли екстремісти. Військові сутички між палестинцями та ізраїльтянами почастішали. Отже, кінця протистоянню арабів та євреїв поки що не видно.

3 ***Найважливіші події повоєнного розвитку Ірану, Туреччини, Афганістану.*** **Іран.** У повоєнній історії Ірану вирізняються три найважливіші події.

1. Реформи Мосаддика. У березні 1951 р. іранський меджліс ухвалив закон про націоналізацію нафтової промисловості Ірану, а в квітні того року уряд очолив лідер Національного фронту (створений 1949 р.) М. Мосаддик, який енергійно взявся за проведення закону в життя. Всі нафтопромисли й нафтоперегонні заводи Ірану було взято під контроль уряду. Незважаючи на спроби втручання ззовні (аж до Ради Безпеки

ООН і Міжнародного суду в Гаазі), закон про націоналізацію було доведено до кінця, зокрема спроваджено з Ірану англійських фахівців, які працювали в АІНК. У жовтні 1952 р. стався розрив дипломатичних відносин із Великою Британією. У серпні 1953 р. в країні стався заколот. Ворожі Мосаддику сили повалили його уряд, а новий кабінет Заході пішов на поступки англійцям та американцям.

2. «Біла революція». За порадою американців, на початку) 1960-х рр. у країні було проведено низку реформ, що дістали назву «білої революції», оскільки здійснювались вони під безпосереднім керівництвом шаха Ірану. Стрижнем «білої революції» стала аграрна реформа 1960–1963 рр. Відбувалася вона складно. Було обмежено розміри земельної власності, причому деякі послаблення зроблено для тих, хто застосовував сучасну техніку. Крім того, реформа передбачала створення селянських кооперативів типу акціонерних товариств, націоналізацію лісів, розпродаж (приватизацію) державних промислових підприємств для фінансування земельної реформи. Велике значення для подальшої долі країни мала судова реформа, за якою було ліквідовано шаріатські (ісламські) суди, судочинство повністю перейшло з рук духівництва до світських судів, у мечетей також відібрали право не сплачувати податки за надані їм землі. Це викликало страшне незадоволення верхівки Мусульманського духівництва, яке почало накопичувати сили для боротьби із шахом.

3. Антишахська ісламська революція розпочалась у січні 1978 р. в релігійному центрі Ірану м. Кум, де влада розігнала антиурядову демонстрацію. Навесні та влітку 1978 р. антишахські виступи посилились.

Могутній, безпрецедентний за охопленням широких верств населення, за щоденним напруженням і самопожертвою антимонархічний рух змусив шаха 16 січня 1979 р. залишити межі Ірану – як виявилось, назавжди (у липні 1980 р. він помер у Єгипті). А за два тижні запеклий ворог шаха аятола Хомейні на спеціально зафрахтованому літаку авіакомпанії «Ер Франс» із тріумфом повернувся на Батьківщину з Парижа.

12 лютого 1979 р. прихильники Хомейні повністю оволоділи Тегераном. У країні було проведено референдум, наслідком якого стало проголошення 1 квітня 1979 р. Ісламської Республіки Іран. У грудні того ж року було ухвалено нову конституцію, в якій було спеціально обумовлено, що найвища влада в країні належить духовенству в особі імама Хомейні (після смерті – його наступникові), а цивільну політичну владу здійснюють президент, меджліс і прем'єр. Державна, кооперативна і приватна форми власності склали три сектори економіки нової республіки. Втручання і вплив західних країн ліквідовувались. Країна принципово відкинула капіталізм і комунізм і протиставила їм власний, ісламський шлях розвитку. В наступні роки Іран жив за законами шаріату, впродовж восьми років воював проти Іраку, що призвело до занепаду економіки, міжнародної ізоляції. Після смерті Хомейні ситуація поступово виправляється: почали відновлюватися контакти з іншими державами, однак у внутрішній політиці поки що відсутній політичний та ідейний плюралізм.

Афганістан

Після Другої світової війни Афганістан залишався однією з найвідсталіших держав світу. Панівний напівфеодальний режим перешкоджав прогресу країни. 86 % населення мешкало в селах, майже 3 млн осіб вело напівкочовий спосіб життя. У країні фактично відсутня сучасна промисловість, майже немає залізниць.

Наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. у зв'язку зі скороченням зовнішньої допомоги, що її Афганістан отримував як від Сполучених Штатів Америки, так і від Радянського Союзу, у країні розпочалася глибока внутрішня криза. Було сформовано антимонархічну опозицію, до якої приєднались і прихильники численної Народно-демократичної партії Афганістану (НДПА), створеної 1965 р. на підвалинах марксизму.

17 липня 1973 р. в Афганістані стався державний переворот. Монархію було скинуто, проголошено республіку. До влади прийшов уряд М. Дауда, який розширив позиції державного сектора в економіці, ухвалив закон про земельну реформу. В опозицію до уряду М. Дауда стала НДПА, що спиралася на підтримку СРСР. Одначе всередині партії не було єдності, вона поділялась на дві великі фракції: «Хальк» (народ), яку очолював Нурмухамед Таракі, та «Парчан» (прапор), за назвою газети, заснованої Бабраком Кармалем.

27 квітня 1978 р. НДПА вчинила державний переворот, спираючись на вірні військові частини. Президента країни М. Дауда змовники стратили. 30 квітня лідер НДПА Таракі став новим президентом країни, а Бабрак Кармаль – віце-президентом. Державний переворот 27 квітня 1978 р., названий його організаторами «квітневою революцією», започаткував поворот мусульманської країни до соціалізму. Проте в партії тривали гострі суперечки про напрями розвитку країни. Перемогу здобув Таракі, а Кармаля було відправлено послом ДРА у Чехословаччину. Основна маса населення не прийняла нового режиму, який почав провадити радикальні реформи (націоналізацію промислових підприємств, роздавання землі селянам) без урахування економічної відсталості, релігійної свідомості, традицій і звичаїв народу. Одначе його всебічно підтримало радянське керівництво, яке вбачало в Афганістані нову сферу свого впливу.

У вересні 1979 р. керівник НДПА і Революційної ради Н. Таракі був скинутий і страчений його суперником Х. Аміном, після чого було розгорнуто кампанію переслідування прихильників Таракі. До внутрішніх справ Афганістану грубо втрутився Радянський Союз: 27 грудня 1979 р. за рішенням політбюро ЦК КПРС на чолі з Л. Брежнєвим до Кабула увійшли радянські війська, президентський палац було оточено і взято штурмом. Аміна вбили, а на чолі НДПА і Революційної ради став Б. Кармаль.

Введення радянських військ до Афганістану призвело до розгортання опору афганського народу (бійців якого називають моджахедами), який потім переріс у кровопролитну громадянську війну. Близько 5 млн осіб покинули рідні місця та облаштувалися в Пакистані й частково Ірані, звідки продовжили боротьбу.

Нове керівництво СРСР на чолі з М. Горбачовим визнало рішення своїх попередників помилковим. На цю позицію вплинув не тільки новий курс у зовнішній політиці, а й значні втрати радянської армії.

У вересні 1994 р. у прикордонних із Пакистаном районах розпочала бойові дії нова військово-політична група талібів. Таліби – учні релігійних шкіл – медресе (найближчий український еквівалент – семінарист).

Саме випускники медресе, багато з яких народилося й подорослішало у період сімнадцятирічної війни в Афганістані і сформували кістяк руху талібів. Абсолютна більшість талібів за національною належністю є пуштунами.

У лютому 1995 р. таліби вже контролювали 8 із 30 провінцій країни. Тривалий час точилися жорстокі бої за столицю, і 27 вересня 1996 р. передові загони талібів вступили до Кабула. Захоплення загонами руху «Талібан» афганської столиці викликало хвилю жаху серед мешканців самого міста і прилеглих до нього районів. У жовтні таліби повісили Наджибуллу. Ісламські повстанці заявили про введення шаріату по всій країні. Верховний лідер талібів Мохаммад Омар проголосив створення правлячої ради, яка мала заступити уряд Раббані.

Невдовзі таліби контролювали приблизно 90 % всієї території країни. Воєнну допомогу ісламському рухові подавав Пакистан, а фінансову – Саудівська Аравія. Однак у зв'язку з тим, що таліби начебто надали притулок Усамі Бен Ладену, якого США звинували в організації терористичних актів 11 вересня 2001 р., 7 жовтня 2001 р. американські війська та війська їхніх союзників розпочали воєнні дії проти талібів. У листопаді 2011 р. режим талібів упав, було сформовано коаліційний уряд Х. Карзао, який підтримали американці. Проте, військові дії у цій країні тривають й досі, до стабільності ще далеко.

Туреччина

Вже в перші повоєнні роки Туреччина почала зміцнювати співробітництво зі Сполученими Штатами Америки. За договором з США від 1948 р. Туреччина почала отримувати істотну допомогу в межах плану Маршалла. Навзамін вона надала їм право створювати на своїй території військові бази. У 1952 р. Туреччина вступила до НАТО, а 1955 р. підписала Багдадський (згодом – Організація центрального договору, СЕНТО). У повоєнній історії країни важливу роль відігравали військовики, які неодноразово здійснювали державні перевороти і захоплювали владу. Перший такий переворот стався у травні 1960 р., коли Генерал Дж. Гюрсель разом зі своїми прибічниками захопив владу в країні та проголосив гасло повернення до принципів Ататюрка. Вся влада перейшла до рук Комітету національної єдності (голова Дж. Гюрсель). У 1961 р. було затверджено нову конституцію країни, яка, хоч і обмежено, але декларувала демократичні свободи.

У березні 1971 р. вище командування армії, невдоволене нездатністю уряду подолати анархічну діяльність молодіжних ультралівих та ультраправих організацій, різних релігійних сект вчинило черговий заколот, посіло головні позиції в управлінні державою, але врегулювати ситуацію не змогло.

Наприкінці 1970-х рр. політичне становище у країні ще більше ускладнилося. Криза політична, що спричинювала часту зміну урядів, доповнювалась економічною. Спостерігався розгул релігійного фанатизму. В умовах кризи, що наростала, у вересні 1980 р. владу в свої руки знову взяла армія. Голова Ради національної безпеки (РНБ) гене-

рал Еврен запровадив воєнний стан, розпустив парламент, діяльність політичних партій було заборонено.

Визначальними для долі країни стали економічні реформи, розроблені заступником прем'єр-міністра країни (з 1980 р.) Тургутом Озалом.

13 грудня 1983 р. Тургут Озал сформував перший після перевороту 1980 р. цивільний уряд, до якого увійшли шість інженерів і п'ять економістів. Програма уряду передбачала повернення до громадянського демократичного режиму, боротьбу проти тероризму, економічні реформи.

Удосконалення фінансово-кредитного механізму дало можливість перейти до другого етапу реформ. Було переглянуто попередній закон «Про іноземні інвестиції». Закордонні інвестори дістали право набувати у власність нерухомість, створювати компанії у різних галузях економіки. У 1985 р. в Туреччині було створено вільні економічні зони – спершу в містах Анталія та Мерсін, а потім на західному узбережжі Анатолії та в Чорноморському регіоні. Держава почала підтримувати тільки ті підприємства, які виробляли продукцію на експорт. При цьому перевагу віддавали приватному секторові.

У 1980-ті рр. Туреччина зробила потужний ривок у своєму економічному й соціальному розвиткові. Саме в ті роки вона з аграрно-індустріальної країни перетворилася на індустріально-аграрну. Введення в дію понад двох десятків гідроелектростанцій дало можливість Туреччині, що отримувала раніше електроенергію з-за кордону, розпочати продаж її Болгарії та Румунії. Було також споруджено сучасну мережу телекомунікацій. Іноземні інвестори до початку 1990-х рр. вкладали в турецьку економіку до 800–900 млн доларів щорічно. ВВП у 1989–1991 рр. збільшувався щороку на 8 %.

Уряд Тансу Чиллер, яка продовжила курс реформ у 1990-ті рр., наразився на опір з боку ісламських фундаменталістів – Партії благоденства (ПБ) на чолі з Н. Ербаканом, яка виступала проти орієнтації Туреччини на західні країни.

На виборах у грудні 1995 р. перемогу здобула Партія благоденства, і Н. Ербакан сформував перший за 73 роки ісламський уряд. Інші партії не підтримали ісламістів. Постала загроза нового політичного конфлікту. Навесні 1996 р. було сформовано коаліційний уряд, до якого, крім ПБ, увійшли Партія вірного шляху (лідер Тансу Чиллер) і Партія вітчизни (лідер Масут Їлмаз). Посаду прем'єра лідери партій коаліції обіймали почергово.

Відносини між Україною й Туреччиною динамічно розвиваються на основі Угоди про дружбу і співробітництво від 4 травня 1992 р. Товарообіг між країнами становить до 500 млн доларів на рік. Великі можливості розкриваються для розвитку співробітництва у сфері культури, науки, технологій, туризму, інформації та спорту.

? Перевірте себе

1. За яких обставин було утворено Державу Ізраїль?
2. Вкажіть причини арабо-ізраїльських воєн.
3. Які події в Афганістані призвели до вводу радянських військ?
4. Схарактеризуйте політику Туреччини.

5. Як складаються стосунки України з Туреччиною?

Виконайте завдання

Складіть порівняльну таблицю «Арабо-ізраїльські війни» за схемою: причини – дати розв'язання – учасники – наслідки.

Обговоріть, подискутуйте

1. Які причини та наслідки ісламської революції в Ірані?
2. Що буде з Афганістаном після виведення звідти військ США та їх союзників?

Творчо попрацюйте

Запропонуйте свій механізм вирішення близькосхідної проблеми.

ДАТИ І ПОДІЇ

1 квітня 1979 р. – проголошення Ісламської Республіки Іран
27 грудня 1979 р. – ввід радянських військ до Афганістану

§44 Країни Південно-Східної Азії

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

Яким було становище у Південно-Східній Азії до початку Другої світової війни?

1 *Національно-визвольний рух у країнах регіону в повоєнний час.*

Індонезія

Це – найбільша країна Південно-Східної Азії. Її кордони вздовж екватора простягнулися майже на 5 тис. км. Упродовж 350 років Індонезія була колонією Голландії. Панування голландських колонізаторів негативно відбилося на розвитку країни. Вони перетворили окремі острови на плантації прянощів, не дозволяючи населенню вирощувати інші культури. Це призвело до того, що сільське господарство Індонезії мало однобокий, монокультурний характер.

У 1942 р. Індонезію окупували японські війська. Поступово в країні склався широкий фронт усіх патріотичних сил, і в серпні 1945 р. індонезійський народ домігся незалежності, 17 серпня було проголошено республіку. Президентом її став один із керівників національної партії Сукарно. З ініціативи Сукарно в 1945 р. в Індонезії було прийнято конституцію. Голландські колонізатори не могли змиритися з утратою такої багатої колонії та почали воєнні дії проти молодої республіки. Колоніальна війна тривала чотири роки, симпатії світової громадськості були на боці Індонезії. Нідерланди змушені були визнати незалежність Індонезії 1949 р. і зберігали свою владу лише над Західним Іраном, який увійшов до складу республіки 1963 р.

В'єтнам

Крах японської окупації створив передумови для утворення незалежних держав на території Індокитаю (у В'єтнамі, Лаосі, Камбоджі), які до війни були колоніями Франції.

У березні 1945 р., в останні місяці свого панування, японці витіснивши французьку адміністрацію, сприяли приходові влади формально незалежного уряду Індокитаю на чолі з імператором Бао Даєм. Одначе цей уряд виявився ним. Дедалі більшого авторитету у країні набувала патріотична організація В'єтмінь – Ліга за незалежність В'єтнаму, в якій великий вплив мали комуністи. Без жодного спротиву війська ліги увійшли до столиці Ганоя. 2 вересня 1945 р. керівник компартії Індокитаю Хо Ші Мін проголосив створення **Демократичної Республіки В'єтнам** (ДРВ). Уряд Хо Ші Міна, який не мав конкурентів у боротьбі за владу всередині країни, заступив уряд імператора Бао Дая, що втратив контроль над подіями.

Новий уряд своє першочергове завдання вбачав у ліквідації залишків колоніальної влади і створенні нових державних інститутів.

Однак восени 1945 р. за рішенням Потсдамської конференції в Індокитаї висадилися війська французького експедиційного корпусу, які вже до початку 1946 р. захопили значну частину південних і центральних областей В'єтнаму й поновили колоніальний режим у Лаосі та Камбоджі.

До кінця 1946 р. французькі війська, розширюючи свої дії у В'єтнамі, захопили столицю ДРВ – Ханой. Президент ДРВ Хо Ші Мін закликав до «загальної війни опору», яка тривала до 1954 р.

Міцніші позиції французькі війська мали на півдні країни, де було сформовано маріонетковий уряд імператора Бао Дая, якого визнали США та Велика Британія. Відповідно, СРСР і Китай визнавали тільки уряд ДРВ.

Війна в Індокитаї набула міжнародного характеру, і на перше місце в ній вийшла боротьба між прихильниками і супротивниками комуністичного режиму.

Останньою значною битвою в цій війні був штурм стратегічно важливої фортеці Дьєнб'єнфу. Після 55-денних боїв французький гарнізон фортеці змушений був капітулювати перед військами в'єтнамської Народної армії у травні 1954 р.

Підсумки війни підвела Женевська конференція, яка працювала з 26 квітня по 21 липня 1954 р. У ній взяли участь міністри закордонних справ КНР, США, Великої Британії, Франції та СРСР, що обговорювали питання про відновлення миру в Індокитаї. У конференції також брали участь делегації ДРВ, королівських урядів Камбоджі та Лаосу, уряду Південного В'єтнаму.

Одним із основних моментів урегулювання було зобов'язання Франції та інших західних держав визнати незалежність Індокитаю. У своїх відносинах із Камбоджею, Лаосом і В'єтнамом, зазначалось у Підсумковій декларації, кожен із учасників Женевської наради зобов'язувався «поважати суверенітет, незалежність, єдність і територіальну цілісність зазначених держав, утримуватися від будь-якого втручання у їхні внутрішні справи».

2 ***Американсько-в'єтнамська війна.*** Після підписання Женевських угод 20 липня 1954 р. скінчилася 8-річна війна між Францією та В'єтнамом, але мир на багатостраждальній в'єтнамській землі наступив ще не скоро. За умовами угод французькі війська відводилися на пів-

день від 17-ї паралелі, а потім були евакуйовані з країни. Їх практично заступили американські війська.

У жовтні 1955 р. державу Південний В'єтнам було перейменовано на Республіку В'єтнам. На чолі її став президент **Нго Дінь Дьєм**, який спирався на підтримку США. Отже, стався розкол В'єтнаму на дві держави – на півночі панував комуністичний режим Хо Ші Міна, на півдні – проамериканський режим Нго Дінь Дьєма, який відверто переслідував буддійську більшість населення; всі його супротивники, навіть ліберали, оголошувалися комуністами. У країні наростала корупція, загострювалися соціальні проблеми.

1 листопада 1963 р. внаслідок військового перевороту Дьєма було вбито, але й новій владі стабілізувати становище не вдалося. Уряд США за цих умов розширив присутність американських радників і військовиків у Республіці В'єтнам до 85 тис. осіб і приступив до підготовки військової агресії. Приводом до неї став так званий «тонкінський інцидент», коли 2 серпня 1964 р. американський шпигунський корабель «Маддокс» у межах територіальних вод ДРВ з провокаційною метою обстріляв в'єтнамські патрульні катери. Проте публічно адміністрація США звинуватила у цьому самих в'єтнамців. 4 серпня було оголошено про новий інцидент, якого насправді (це встановило пізніше розслідування у сенаті) взагалі не було. Розпочалася безпосередня агресія Сполучених Штатів у В'єтнамі. Їхній військовий контингент там у 1968 р. досягав 500 тис. вояків.

З 1964 р. по 1968 р. США здійснювали систематичні бомбардування ДРВ, скинувши на його територію 7,8 млн тонн бомб. Авіація США застосовувала напалм, розпорошувала над джунглями отруйні речовини. Біля берегів В'єтнаму постійно патрулював 7-й Тихоокеанський флот США.

СРСР і Китай від 1965 р. надавали в'єтнамським комуністам як на півдні, так і на півночі воєнну, матеріальну і фінансову допомогу.

Становище у Південному В'єтнамі загострювалося. Війна ставала дедалі непопулярнішою у самих США, чимраз активніше проти неї виступали миролюбні сили у всьому світі. Відповідно до доктрини нового президента США Р. Ніксона, з листопада 1968 р. США відмовилися від бомбардувань ДРВ, а з червня 1969 р. розпочали вивід своїх військ із Південного В'єтнаму, переклавши весь тягар війни на самих в'єтнамців. Стверджуючи, що «воювати повинні самі азіати, а не американські хлопці», вони продовжували надавати всебічну підтримку південно-в'єтнамському режимові.

За нових умов у Південному В'єтнамі 1969 р. було створено Тимчасовий революційний уряд (ТРУ), який контролював значну частину території країни. Одночасно в Парижі розпочалися переговори з припинення війни у В'єтнамі, у яких брали участь делегації ДРВ, США, офіційного уряду Південного В'єтнаму і ТРУ.

В'єтнамська війна

У **січні 1973 р.** переговори завершилися підписанням угоди про

припинення війни і встановлення миру у В'єтнамі, яка передбачала вивід військ США та їхню відмову від втручання у внутрішні справи В'єтнаму. Навесні 1975 р. війська ДРВ провели успішну воєнну операцію з повалення південнов'єтнамського режиму і захопили столицю Сайгон. Виникли всі необхідні передумови для об'єднання В'єтнаму в єдину державу. У квітні 1976 р. відбулися загальні вибори до Національних зборів В'єтнаму.

2 липня 1976 р. в'єтнамський парламент проголосив створення Соціалістичної Республіки В'єтнам (СРВ), м. Сайгон було перейменовано в Хошимін.

3 ***«Червоні кхмери» у Камбоджі та їхня модель комунізму.*** Камбоджа була однією з трьох французьких колоній Індокитаю. Незалежність дістала за Женевськими угодами у 1954 р. За політичною системою це було королівство на чолі з принцем Нородомом Сіануком. Протягом 1950–1960-х рр. країна проводила політику мирного добросусідського співіснування з іншими державами регіону, отримувала всебічну допомогу від міжнародних організацій та особливих проблем не мала. Проте, на початку 1969 р. у Вашингтоні було вирішено розпочати масовані бомбардування територій цієї країни, з метою перешкодити постачанню бійців Національного фронту визволення В'єтнаму. Операція тривала 14 місяців, впродовж цього часу на Камбоджу було скинуто близько 110 тис. тонн бомб. У березні 1970 р. внаслідок військового заколоту владу захопив проамериканський генерал Лон Нол, для підтримки якого на територію Камбоджі увійшли американські війська. Внаслідок бойових дій і бомбардувань загинуло близько 600 тис. камбоджійців, 2 млн втратили житло, чотири п'ятих рисових полів та лісів перетворилися на пустку після розпилювання над ними отрутохімікатів. Усі ці події розчистили місце для приходу до влади угруповання лівих екстремістів (так званих, «червоних кхмерів») на чолі з Пол Потом (справжнє прізвище – Салот Сар).

Пол Пот і його найближчий прибічник Йєнг Сарі (керівник уряду) встановили у країні диктатуру. Лідери Демократичної Кампучії (так після скасування монархії 5 квітня 1976 р. почала називатися країна) заявили, що ними на практиці застосовується «стопроцентна, повна соціалістична революція». Здійснюючи «чистку суспільства», полпотівці насильно виселили з Пномпеня до сільської місцевості, переважно гірських районів, 3,5-мільйонне населення міста.

Основною ланкою адміністративного поділу було оголошено комуну, створену на базі села. У кожній такій комуні об'єднувалося від ста до тисячі сімей. Будь-яка особиста власність у комуні скасовувалась. А в березні 1976 р. влада скасувала ухвалений раніше дозвіл родинам харчуватися окремо. У листопаді 1978 р. Пол Пот і Йєнг Сарі прийняли рішення, яке наказувало створювати родини «за політичними та ідеологічними міркуваннями». Умови життя людей були вкрай тяжкими: чоловіки й жінки, діти й старі працювали по 12 годин щоденно. Біженці розповідали про масові смерті від голоду, терор і страти. Але міжнародна думка із цього приводу поділилася: режим було засуджено СРСР і В'єтнамом, зате він дістав підтримку з боку Китаю і США. Країну було відкинуто на десятки років назад. Наприкінці 1978 р. в Кампучії

було створено Єдиний фронт національного порятунку Кампучії (ЄФНПК).

На початку 1979 р. в'єтнамські війська окупували країну. Було створено Народну Республіку Кампучію на чолі з лідером ЄФНПК Хенг Самріном. ООН не визнавала нового уряду і звинуватила В'єтнам в окупації сусідньої країни. Проти нової влади і в'єтнамських військ вели боротьбу, з одного боку, полпотівські партизани, а з іншого – прихильники колишнього голови держави принца Нородома Сіанука.

Вивід в'єтнамських військ, що завершився восени 1989 р., різко змінив ситуацію як у країні, так і в усьому регіоні. Почався процес національного примирення. На Паризькій мирній конференції у жовтні 1991 р. було підписано Угоду про всебічне врегулювання камбоджійського конфлікту, відповідно до якої в Камбоджі було здійснено миротворчу операцію. У травні 1993 р. в країні під егідою ООН було проведено загальні вибори, внаслідок яких було сформовано новий парламент і уряд, створено Королівство Камбоджу на чолі з королем Н. Сіануком, прийнято конституцію.

Однак досягти справжнього примирення в країні не таланило ще багато років. «Червоні кхмери» припинили опір владі лише після смерті Пол Пота у квітні 1998 р. Проведені в липні 1998 р. загальні вибори відкривали шлях до нормалізації політичної ситуації в Камбоджі, хоча економічне становище залишається досить складним. За класифікацією ООН Камбоджу віднесено до найбідніших та найменш розвинених країн світу.

? Перевірте себе

1. За яких обставин досягла незалежності Індонезія?
2. Назвіть причини американсько-в'єтнамської війни.
3. Чим і коли завершилася американсько-в'єтнамська війна?
4. Що ви знаєте про «червоних кхмерів»?
5. Чому знадобилося втручання в'єтнамських військ у події в Кампучії?

Виконайте завдання

Напишіть, з якими країнами пов'язана політична діяльність зазначених діячів:

1) Нородом Сіанук
2) Сукарно
3) Бао Дай
4) Йєнг Сарі.

Обговоріть, подискутуйте

Як В'єтнам використав ті історичні шанси, які випали йому у 1945 та 1975 рр.?

Творчо попрацюйте

Використавши додаткові джерела, створіть історичний портрет президента Індонезії Сукарно.

8

ДАТИ І ПОДІЇ

17 серпня 1945 р. – проголошення Республіки Індонезія
2 вересня 1945 р. – проголошення ДРВ
2 липня 1976 р. – створення СРВ

§45 Країни Африки

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

Чому країни Африки залишались колоніями? У чому виявлялися негативні наслідки такого становища для населення? Чому демократичні держави мали колонії?

1 ***Здобуття незалежності народами континенту.*** До Другої світової війни в Африці існувало тільки чотири незалежні держави: Єгипет, Ефіопія, Ліберія і Південно-Африканський Союз. Найбільші колонії в регіоні належали Великій Британії, Франції, Бельгії та Португалії.

Країни центральної та південної частини Африканського континенту особливо гостро відчули на собі наслідки панування колонізаторів. Тропічна Африка була найвідсталішим в економічному аспекті регіоном світу. Промислової продукції на душу населення вироблялось у 10–20 разів менше, ніж в економічно розвинених країнах. Більша частина населення була зосереджена у традиційному секторі – сільському господарстві, де панували родоплемінні й напівфеодальні відносини. Корінне населення у більшості своїй було неписьменним. Голод і хвороби прирікали народи на вимирання. Середня тривалість життя становила менше 30 років.

Пік боротьби за незалежність в Африці припав на період із 1957 р. по 1962 р., коли майже весь континент звільнився від колоніалізму. У 1957 р. незалежність дістали Лівія, Марокко, Туніс, Судан, британська колонія Золотий Берег (з березня 1957 р. – Гана). Перші три країни належать до Північної, більш розвиненої частини континенту, де переважає арабське населення. Судан дуже тісно пов'язаний з Єгиптом.

У 1960-ті рр. незалежність здобули колишні британські колонії: Нігерія – 1960 р., Танганьїка – 1961 р., Уганда – 1962 р., Кенія – 1963 р., Занзібар – 1964 р. Того ж 1964 р. відбулось об'єднання Танганьїки й Занзібару в нову державу – Об'єднану Республіку Танзанію. У жовтні 1958 р. звільнилася перша з французьких колоній – Гвінея, 1960 р. набули суверенітету колишні французькі володіння – Малі, Нігер, Чад, Камерун, Габон, Дагомея, Верхня Вольта (нині Республіка Буркіна Фасо), Берег Слонової Кості (Кот-д'Івуар), Конго (зі столицею Браззавіль), Мавританія, Сенегал, Малагасійська Республіка (нині Демократична Республіка Мадагаскар).

У ряді країн, що визволені від колоніального гніту, розпочалася громадянська війна. Так було, зокрема, у Конго, Анголі та Мозамбіку. В першій у внутрішній конфлікт грубо втрутилися війська ООН, при безпосередній участі яких там був убитий прем'єр-міністр Патріс Лумумба.

Наприкінці 1970-х рр. хвилі національно-визвольного руху на Африканському континенті докотилися до останніх оплотів колоніалізму на півдні – Південної Родезії (Зімбабве) та Південно-Західної Африки (Намібії).

У Південній Родезії – колишній британській колонії – мешкало близько 200 тис. осіб європейського походження і понад 8,8 млн африканців, позбавлених будь-яких прав. Расисти на чолі з Яном Смітом заявили про проголошення незалежності й перебрали всю повноту влади до своїх рук. Але чорна більшість розгорнула боротьбу за справжнє визволення під керівництвом Патріотичного фронту. Британський уряд намагався оволодіти ситуацією в країні, однак його зусилля виявились марними. Лондон був змушений скликати конференцію всіх сторін, що протиборствували. На основі досягнутого компромісу у лютому 1980 р. відбулися вибори до парламенту Зімбабве. Внаслідок виборів абсолютну більшість здобув Патріотичний фронт. Новий уряд очолив один із його лідерів Роберт Мугабе. У квітні 1980 р. було проголошено незалежність Республіки Зімбабве.

Драматично розвивалася доля Намібії (так за рішенням ООН з 1968 р. почало називатися колишнє колоніальне володіння Південно-Західна Африка). ПАР практично перетворила територію Намібії на колонію, анексувавши її 1949 р. Наприкінці 50-х рр. у країні розгорнувся національно-визвольний рух, очолюваний Народною організацією Південно-Західної Африки (СВАПО). З 1966 р. поряд із політичними формами боротьби СВАПО вдавалася до збройного опору. У 1973 р. ООН визнала цю організацію «єдиним справжнім представником народу Намібії». У 1978 р. Рада Безпеки ООН ухвалила резолюцію, яка передбачала припинення вогню між ПАР і СВАПО, виведення військ ПАР з країни, проведення виборів до Установчих зборів під контролем ООН, ухвалення конституції, проголошення незалежності Намібії. Але ПАР за підтримки США затягла виконання резолюції більш як на 10 років.

Тільки у березні 1990 р. було проголошено Республіку Намібії, першим президентом якої став Сем Нуйома, лідер СВАПО.

2 ***Крах апартеїду на півдні Африки.*** З 1948 р. расистський режим Південно-Африканського Союзу офіційно запровадив політику апартеїду, що означає «роздільне існування» рас. Понад 300 законів, ухвалених різними урядами ПАС (з 1961 р. – ПАР), створили систему апартеїду. Особливе обурення викликало ухвалення закону «Про розвиток», який обґрунтовував створення за межами території, зайнятої білою меншиною, – маріонеткових «національних держав», де повинні були жити окремі етнічні групи. Планувалося створення 10 таких територій.

Світове співтовариство рішуче засудило расистський режим ПАР, а ООН запровадила проти нього економічні, політичні та інші санкції. Боротьбу проти апартеїду вела чорношкіра більшість населення ПАР, одначе ця боротьба послаблялася міжплемінними протиріччями. У країні існували два ворогуючі політичні угруповання чорних – Африканський національний конгрес (АНК) і зулуський рух «Інката».

У 1961 р. АНК і компартія, яка також діяла в підпіллі, створили збройне формування «Спис нації», одначе діяльність його паралізували масові арешти, а лідера АНК Нельсона Манделу засудили до довічного ув'язнення.

Внутрішньополітичний розвиток країни багато в чому визначала правляча з 1948 р. націоналістична партія. Вона була ініціатором проведення всіх расистських законів і впродовж десятиріч обстоювала режим апартеїду.

Нельсон Мандела

Після приходу до влади Фредеріка де Клерка, лідера націоналістичної партії, який став 1989 р. президентом країни, розпочався поступовий демонтаж системи апартеїду. Було скасовано обмеження для чорного населення, анульовано закон про заборону змішаних шлюбів. Де Клерк і його прихильники виступали за активне залучення до економічного й політичного життя небілого населення. Було легалізовано всі опозиційні політичні партії, амністовано багатьох політичних в'язнів.

У квітні 1994 р. в ПАР уперше відбулися вибори до парламенту без расової дискримінації. За підсумками виборів АНК, за якого проголосувало 62,55 % виборців, здобув більшість місць у нижній палаті парламенту (національна асамблея), у верхній (сенат) і відповідно посади президента ПАР і першого виконавчого віце-президента (Табо Мбекі). Його представники очолили 18 із 27 міністерств. Президентом ПАР став **Нельсон Мандела**.

4 ***Економічний та політичний розвиток Африки наприкінці XX ст. – на початку XXI ст.*** Однією з найгостріших проблем для країн Африки є дешевизна робочої сили та відплив її за кордон унаслідок слабкого рівня індустріального розвитку. Залучаючи іноземний капітал, тут намагаються створити нові виробництва і, відповідно, робочі місця. Триває, хоч і в дещо інших формах, експлуатація природних ресурсів регіону.

Ще одна важлива проблема – монокультурність сільського господарства. Чимало країн спеціалізуються на вирощуванні кави, цитрусових, бавовни та інших культур, що відправляють на експорт. Вони дуже мало вирощують сільськогосподарської продукції для задоволення потреб свого населення. У разі неврожаїв, зміни кон'юнктури на світовому ринку або за інших несприятливих чинників народи цих країн опинялись у стані хронічного голоду і залежали від постачання продуктів харчування міжнародними благодійними організаціями. До цієї проблеми додається демографічна проблема: населення більшості африканських країн швидко зростає, більшу частину його становить молодь у віці до 20 років. Молодь необхідно навчати, працевлаштувати, а коштів на це нові незалежні держави не мають.

Крім того, існують соціальні труднощі, пов'язані з незавершеністю процесу структурування африканських суспільств, етнічні та культурні проблеми.

Усе це призвело до того, що багато країн Африки на кінець XX ст., за даними ООН, вважалися найвідсталішими у світі в економічному аспекті.

Однак політична ситуація в багатьох регіонах континенту стабілізувалася: зокрема, припинилися міжетнічні війни, знайшли порозуміння сусідні народи, почали вирішуватися расові проблеми. Велика заслуга в цьому належить Організації африканської єдності, створеній ще 1963 р., яка останнім часом значно активізувала свою діяльність.

? Перевірте себе

1. Як відбувалося звільнення африканських країн від колоніальної залежності?
2. Чим, на вашу думку, пояснюються спалахи громадянських війн у країнах, що звільнилися від колоніальної залежності?
3. Поясніть причини падіння режиму апартеїду.

Виконайте завдання

Заповніть таблицю «Звільнення країн Африки від колоніальної залежності» за схемою: Назва країни – Чия колонія – Рік визволення.

Обговоріть, подискутуйте

Чому африканські країни залишаються найвідсталішими?

Творчо попрацюйте

Зробіть історичний портрет Нельсона Мандели.

ДАТИ І ПОДІЇ

1960 р. – «рік Африки»
1990 р. – звільнення останньої колонії Намібії
1994 р. – перші вільні й демократичні вибори в ПАР

Узагальнення до теми 8

1. До найпотужніших країн Азії належать Китай та Індія, які перемогли у боротьбі за свою незалежність. Обидві країни на початку XXI ст. розвиваються прискореними темпами.
2. Особливе місце в Азії займає Японія, яка у другій половині XX ст. перетворилася на центр технічного і технологічного розвитку світу.
3. У країнах Середнього Сходу – Ірані та Афганістані – наприкінці XX ст. до влади прийшли мусульманські кола, що спричинило міжнародні конфлікти і втручання до внутрішніх справ Афганістану інших держав.
4. Протягом другої половини XX – на початку XXI ст. людство хвилювала близькосхідна проблема, серцевиною якої є арабо-єврейське протистояння. Проблема ця не вирішена й досі.
5. У Південно-Східній Азії військові конфлікти, навпаки, подолані. Після довгих років військових дій у В'єтнамі, Лаосі, Камбоджі на початку XXI ст. запанували мир і спокій.
6. Однією з найгостріших проблем для країн Африки є дешевизна робочої сили та відплив її за кордон унаслідок слабкого рівня індустріального розвитку. Триває, хоч і в дещо інших формах, експлуатація природних ресурсів регіону.
7. На півдні Африки подолано таке огидне явище, як апартеїд. Тепер біле і чорне населення мають рівні права в економічному і політичному житті країн регіону.

9

ТЕМА

Міжнародні відносини

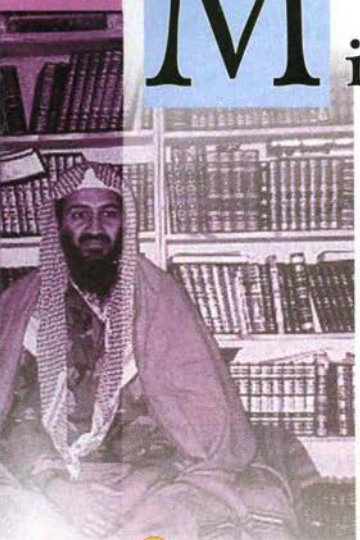

§46 Виникнення і розгортання «холодної війни» у 1940-х — 1960-х рр. Рух за мир

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

На які «три світи» після завершення Другої світової війни поділилося світове співтовариство?

1 ***Початок «холодної війни».*** 5 березня 1946 р. У. Черчілль виступив у Вестмінстерському коледжі м. Фултон, штату Міссурі (США) в присутності президента Трумена. Стверджуючи, що СРСР відокремив Східну Європу від усього світу «залізною завісою», він запропонував створити для боротьби проти СРСР і комунізму «асоціацію народів, котрі розмовляють англійською мовою», яка володіла б ядерною зброєю і могла б розраховувати на військову перевагу над Радянським Союзом. Ця промова вважається початком «холодної війни» між недавніми союзниками. Вона започаткувала нестримну гонку озброєнь, у якій кожна із сторін намагалася за всяку ціну забезпечити собі військову перевагу, завдяки чому питання нерозповсюдження зброї масового знищення у світі стало неактуальним.

НА ДУМКУ ДОСЛІДНИКА

Із спогадів директора групи планування держдепартаменту США при Трумені Дж. Кеннана

Для всіх, хто мав бодай яке-небудь, навіть поверхове уявлення про Росію того часу, було цілком ясно, що радянські керівники не мали найменшого наміру поширювати свої ідеали з допомогою воєнних дій своїх збройних сил через

зовнішні кордони... (Це) не відповідало ні марксистській доктрині, ні життєвій необхідності... у відновленні руйнувань, залишених тривалою і виснажливою війною, ні, наскільки було відомо, темпераменту самого російського диктатора.

Прокоментуйте наведений документ. Чи погоджуєтесь ви з автором? Свою думку обґрунтуйте.

Втім, реально «холодна війна» розпочалася ще у квітні 1945 р. А у листопаді 1945 р. в Пентагоні було намічено 20 радянських міст для здійснення майбутнього ядерного бомбардування (у 1947 р. цей перелік розширено вже до 100). Край цьому задуму поклала лише поява ядерної зброї в СРСР.

Текст фултонівської промови був безумовно узгоджений з Г. Труменом, але незрозуміло, чому із нею виступив саме Черчілль. Адже проголошення «хрестового походу» проти комунізму було набагато вигідніше США, ніж Великій Британії, яка володіла значно меншим військово-промисловим потенціалом і значно більше постраждала під час Другої світової війни. А відтак, лише США були спроможні очолити (і очолили) військово-політичний союз антикомуністичних держав, отримавши право розміщення на їх територіях військових контингентів і баз, а отже, й широкі можливості для проведення вигідної для себе політики, у тому числі й у країнах-союзницях.

Оголошення «холодної війни» викликало подив навіть у деяких членів американського уряду, зокрема в міністра торгівлі (колишнього віце-президента в уряді Ф. Рузвельта) Генрі Уоллеса.

ПОГЛЯД УЧАСНИКА ПОДІЙ

З листа Г. Уоллеса до президента США Трумена у вересні 1946 р.

Ми мусимо визнати, що наш інтерес до справ Східної Європи є таким же обмеженим, як інтерес Росії до Латинської Америки, Західної Європи і Сполучених Штатів... Наші дії наводять на думку: 1) що ми готуємося... щоб перемогти у війні, яка видається нам неминучою; 2) або що ми збираємось накопичити переважаючі сили, щоб залякати решту людства. Як би почувалися ми, якби Росія мала атомну бомбу, а ми – ні, якби Росія мала 10 тис. бомбардувальників і повітряні бази поблизу наших берегів, а ми – ні?

Прочитавши лист, спробуйте відповісти на запитання: чи була «холодна війна» об'єктивною необхідністю. Чому?

В основу американської доктрини «холодної війни» було покладено три взаємопов'язані програми:

1) постійне створення вогнищ напруженості й балансування на межі «гарячої війни» із спробами залякування Радянського Союзу;

2) гонка звичайних і ядерних озброєнь;

3) психологічно-інформаційна війна, спрямована на розклад культурної та політичної еліти.

Ще одним напрямом стало створення і фінансування різного роду підривних і терористичних організацій, на зразок італійських «Червоних бригад» тощо.

2 ***Причини та періоди «холодної війни».*** «Холодна війна» мала як внутрішні, так і зовнішні причини.

До внутрішніх причин відносяться:

1) зростання впливу військовиків та представників спецслужб на внутрішньо- та зовнішньополітичний курс США;

2) мілітаризація економіки, що сталася за роки Другої світової війни (створення військово-промислового комплексу);

3) пошук зовнішньополітичного «ворога» як засіб консолідації суспільства.

До зовнішніх причин належать:

1) перетворення СРСР і США на наддержави і виникнення між ними гострих протиріч із питань повоєнного устрою світу;

2) встановлення радянської моделі суспільства в країнах Східної Європи і протидія цьому процесу з боку Великої Британії і США;

3) боротьба за «сфери впливу» між СРСР і США в різних регіонах світу.

4) цивілізаційне протистояння культур Сходу і Заходу.

Хронологічно «холодну війну» можна поділити на чотири періоди:

1) **1946–1955 рр.** – період створення військових блоків (НАТО, СЕНТО, СЕАТО, ОВД), поділу Німеччини на ФРН і НДР, розробки планів ядерного нападу на СРСР («Дропшот» та інші), війни в Кореї;

2) **1955–1960 рр.** – період спроб пошуку діалогу (Женевська нарада керівників СРСР, США, Великої Британії і Франції), призупинення ядерних випробувань, візит М. Хрущова до США);

3) **1960–1975 рр.** – період криз і розрядки міжнародної напруженості (будівництво Берлінського муру, Карибська криза, конфлікт у В'єтнамі, підписання договорів про заборону ядерних випробувань у атмосфері та його припинення, в космосі і під водою та про обмеження стратегічних озброєнь – ОСВ-1, Заключного акту Ради Безпеки і співробітництва у Європі;

4) **1979–1991 рр.** – період завершення «холодної війни» (підписання договору ОСВ-2, не ратифікованого сенатом США, конфлікт у Афганістані та його припинення, знищення ракет середньої дальності, ліквідація ОВД, розпад СРСР і європейського соціалістичного табору).

Заручниками і жертвами «холодної війни» стало немало політичних, військових діячів та держав світу, оскільки під приводом боротьби з комуністичною (чи антикомуністичною) активністю скрізь здійснювалося придушення національно-визвольних рухів, що прагнули позбутися економічної, військової або політичної залежності від наддержав.

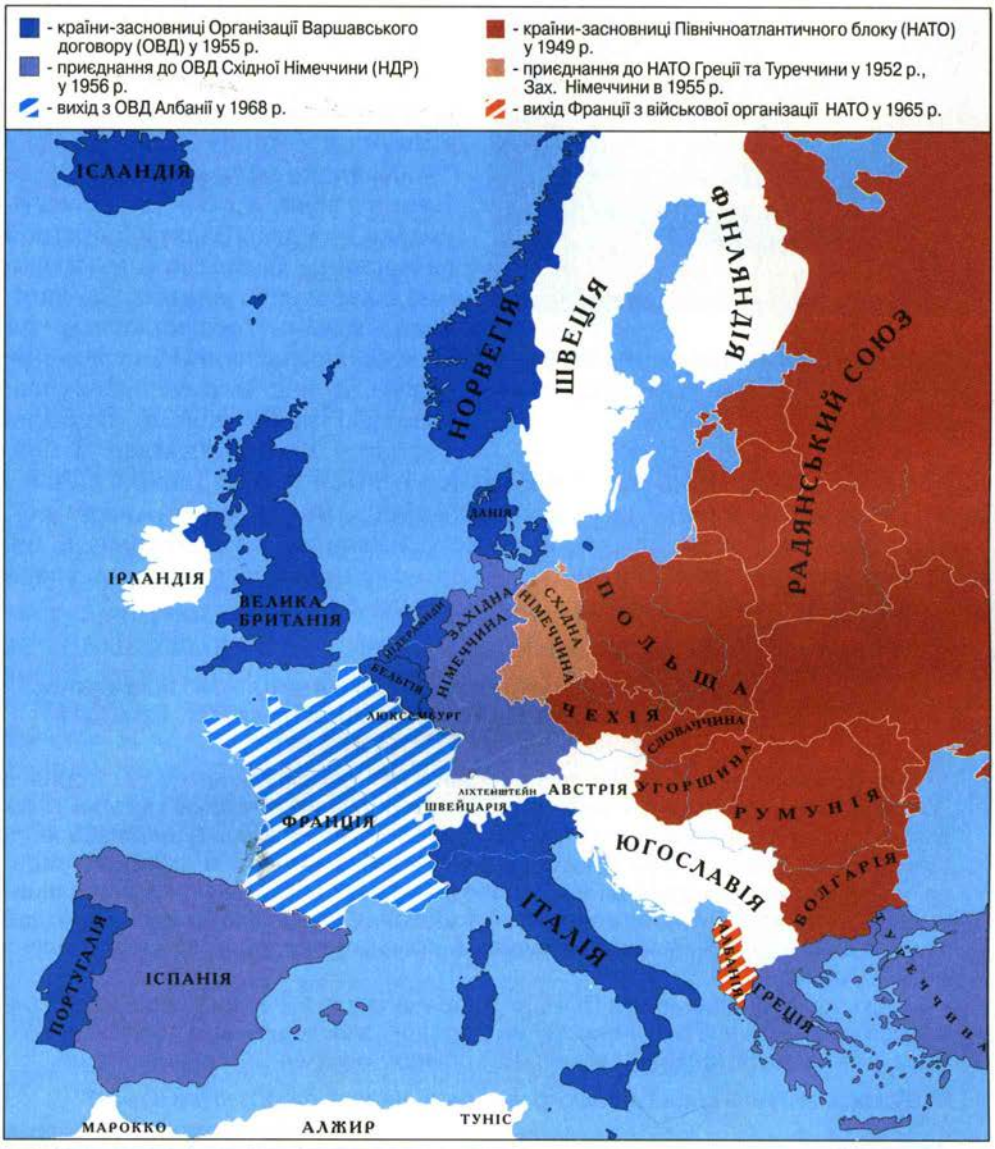

Карта учасників військових блоків НАТО і ОВД

ПОГЛЯД УЧАСНИКА ПОДІЙ

Із телевізійного виступу члена парламенту Великої Британії С. Невінса (1978 р.)

Враховуючи події, що сталися у Чилі, Греції та інших країнах, англійці сьогодні дуже стурбовані можливістю того, що Сполучені Штати зможуть використовувати ЦРУ для прямого втручання в англійську політику... Ясно, що не тільки країни «третього світу» ризикують стати жертвою такого роду підривної діяльності. Від неї не застрахована жодна країна... Ми повинні вжити заходів, щоб ніколи у майбутньому наша країна не стала об'єктом дій, які мали місце у Чилі.

Прокоментуйте наведений текст.

Плакат часів «холодної війни» – «Червоний шторм піднімається»

Проте, швидка втрата країнами Заходу монополії на володіння ядерною зброєю так і не дозволила перетворити «холодну війну» на «гарячу».

«Холодна війна» охопила не тільки сфери, прямо чи опосередковано пов'язані із виробництвом озброєння. Вона дістала широкий вияв навіть у спорті, де нагороди почали розглядатися як ознака переваги однієї суспільної формації над іншою. Сполучені Штати і деякі країни Західної Європи у 1980 р. вдалися до бойкоту Олімпійських ігор, що проводилися в Москві. У відповідь СРСР і країни Східної Європи бойкотували Олімпіаду 1984 р. у Лос-Анджелесі.

Протистояння охопило публіцистику, живопис, кінематограф і, навіть, комп'ютерні ігри, що призвело до появи специфічних культових персонажів, на зразок Джеймса Бонда та Рембо.

ПОГЛЯД УЧАСНИКА ПОДІЙ

З виступу колишнього канцлера Німеччини, лауреата Нобелівської премії В. Брандта (1985 р.)

Деякі з нас – до їхнього числа відносився і я – сподівались, що те історичне і символічне рукостискання, яким обмінялися росіяни й американці сорок років тому на Ельбі матиме далеко ідучі наслідки... У нас з'явився б шанс зберегти єдність, створити спільний уряд й відпала б необхідність у швидкій ремілітаризації. У пожежі «холодної війни» загинуло те, що вимагало систематичного зміцнення довіри, дій, спрямованих на подолання минулого. Замість того, щоб демонструвати вільнолюбство, гуманний спосіб життя, деякі задовольнилися антикомунізмом...

Надії, що покладалися на ООН, не виправдалися. Й не тому, що задум її виявився невірним... Але... виник такий порядок, з яким недовго мирилася красива ідея плідного, вільного від агресій співробітництва Об'єднаних Націй.

Прокоментуйте слова відомого політика. Чи погоджуєтесь ви з ним?

3 ***Міжнародні конфлікти.*** Першою серйозною сутичкою в Європі стала так звана «берлінська криза». Вона виникла 1948 р. після того, як американці в односторонньому порядку відмовилися від узгодженого раніше між союзниками по антигітлерівській коаліції чотиристороннього плану управління окупованою Німеччиною. Зони окупації США, Великої Британії і Франції були об'єднані, і там почалося формування уряду, а потім і запровадження нової грошової одиниці. 23 червня 1948 р. було оголошено, що нові грошові знаки поширюються також на західні сектори Берліна. Радянська сторона розцінила цю акцію як крок, що веде до відродження німецького мілітаризму і розколу країни.

Скориставшись із того, що в угоді про статус окупованого Берліна не були передбачені конкретні зобов'язання СРСР із забезпечення транспортним зв'язком західних секторів міста, **24 червня 1948 р.** Радян-

ський Союз перекрив транспортні артерії Західного Берліна і Західної Німеччини, одночасно відключивши енергопостачання. Фактично було встановлено блокаду Західного Берліна.

ПОГЛЯД УЧАСНИКА ПОДІЙ

З листа військового міністра США Ройола

Очевидним здається намір Радянського Союзу витіснити нас з Берліна, оскільки чотиристоронній контроль над Берліном і над Німеччиною більше не діє. У радянських є певні підстави вважати так, беручи до уваги тристоронні дії, які ми здійснили стосовно Німеччини... Вони можуть аргументувати, що тристоронні переговори щодо Німеччини, розпочаті у Лондоні в лютому, є доказом наших намірів відмовитися від чотиристороннього контролю... Козирні карти росіян полягають у контролі над залізничними і шосейними магістралями, що ведуть до Берліна, у контролі над тепловою станцією, що постачає у місто електрику.

Прокоментуйте наведений документ. Висловіть своє ставлення до слів Ройола.

У дні «берлінської кризи» постачання двохмільйонного міста всім необхідним взяла на себе англо-американська авіація. Було встановлено «повітряний міст», завдяки якому мешканці Західного Берліна отримували продовольство, медикаменти, паливо та інші товари.

Блокада тривала 324 дні – з 24 червня 1948 р. до 12 травня 1949 р., коли на конференції у Нью-Йорку колишні союзники домовилися про компромісні умови її скасування.

Але конфлікт довкола Західного Берліна цим остаточно не було вичерпано. Адже незважаючи на пізніше утворення двох німецьких держав – НДР і ФРН, і їхні ворожі стосунки одна з одною, кордони між ними були «прозорими». Для переходу із Східного Берліна до Західного навіть не потрібні були документи. Чимало «східних» німців працювали на Заході, і навпаки.

Тогочасна західна карикатура

НА ДУМКУ ДОСЛІДНИКА

З книги російського історика Р. Медвєдєва «Хрущов»

Становище, що склалося, створювало великі труднощі для НДР. Східна Німеччина і у минулому була менше розвинутою в економічному відношенні, ...сильніше постраждала від воєнних дій... Загальний рівень життя в НДР був нижчим, ніж у ФРН... З НДР до ФРН переходили кваліфіковані робітники... і спеціалісти.., де отримували значно вищу зарплату... У НДР існували низькі роздрібні ціни на основні продукти харчування. Чимало жителів ФРН вважали вигідним... купувати ці товари в НДР... Оскільки... ціни на споживчі товари дотувалися з державного бюджету, економіка НДР зазнавала великих збитків... Загальні втрати від... відкритих кордонів становили до 15 млрд марок на рік.

Прокоментуйте наведений текст. Запропонуйте свій вихід із ситуації.

12 серпня 1961 р. Радою Міністрів НДР було прийнято рішення про запровадження контролю на кордонах республіки. Протягом однієї ночі на **13 серпня 1961 р.** була побудована потужна стіна, яка переділила Берлін на Східний і Західний. Її будівництво здійснювало близько 30 тис. військовослужбовців східнонімецької армії.

Реакція США на цю акцію була надзвичайно різкою. Американське командування почало перекидати додаткові частини на територію ФРН і Західного Берліна. 27 жовтня американські танки було підтягнуто до контрольно-пропускного пункту на Фрідріхштрасе, навпроти них на відстані 200 м зупинилися радянські танки. Цілу добу тривало протистояння. Напружена ситуація в місті зберігалася до укладення 3 серпня 1971 р. чотиристоронньої угоди щодо Західного Берліна.

Війна в Кореї. З 1948 р. на Корейському півострові існували дві держави: **Республіка Корея** зі столицею в Сеулі та **Корейська Народно-Демократична Республіка** (КНДР) зі столицею у Пхеньяні. Згідно з домовленістю СРСР і США кордон проходив по 38-й паралелі. Збройний конфлікт між двома державами розпочався **25 червня 1950 р.** нападом військ КНДР на Республіку Корея. Армія останньої виявилася небоєздатною і почала відступати. Майже вся територія Південної Кореї була зайнята військами КНДР.

27 червня, коли Рада Безпеки ООН зібралася для обговорення ситуації, що склалася, радянський делегат несподівано не з'явився на це засідання. Таким чином, СРСР не скористався своїм правом накласти вето на резолюцію, яка засудила агресію КНДР і на підставі якої війська США та деяких інших країн у вересні 1950 р. вступили у війну. Наприкінці жовтня вони захопили Пхеньян і вийшли до китайського кордону.

Здавалося, що війна завершиться для США успішно, але тут на допомогу КНДР прийшов північний сусід – Китай. 26 листопада 1 млн китайських добровольців за підтримки радянських танків та авіації перейшов у наступ і змусив американців відступити. Радянські льотчики під командуванням І. Кожедуба прикривали небо.

30 листопада 1950 р. президент Трумен виступив з погрозою використати будь-які військові засоби, у тому числі ядерну зброю. Вперше виникла небезпека переростання локального конфлікту в ядерну війну. І все ж здоровий глузд виявився сильнішим від військових і політичних амбіцій.

Наприкінці 1950 р. фронт стабілізувався в районі 38-ї паралелі. Два роки тривала позиційна війна. У **1953 р.** було підписано перемир'я, яке зафіксувало існування двох держав на Корейському півострові.

Карибська криза. Ще одна серйозна загроза світові виникла 1962 р. під час Карибської кризи. Бізнесові кола у США вкрай негативно сприйняли прихід до влади у 1959 р. революційного уряду Ф. Кастро, який здійснив широку націоналізацію іноземної власності. Стосунки між сусідніми країнами різко загострились. 2 січня 1961 р. США розірвали дипломатичні стосунки з Кубою і розпочали проти неї економічну блокаду. Неподалік від Куби, у штаті Флорида при підтримці американських спецслужб почали формуватись диверсійні групи кубинських емігрантів. У квітні 1961 р. ними був здійснений морський десант, який завершився невдачею.

Погіршення стосунків із США сприяло швидкому зближенню Ф. Кастро з Радянським Союзом. У липні-серпні 1962 р. було досягнуто домовленості про розміщення на території Куби радянської атомної зброї. Довідавшись про це, президент Дж. Кеннеді оголосив про встановлення з **22 жовтня 1962 р.** морської блокади Куби і про огляд усіх радянських кораблів, які пливли до острова. Водночас радянські та американські війська були приведені у стан бойової готовності. Ніколи раніше небезпека ядерної війни не була настільки реальною, як тоді. Вторгнення на Кубу вимагала більшість американських військових і навіть лідери конгресу. Войовничі заклики лунали і після того, як виявилось, що один залп радянських ракет коштуватиме життя близько 20 млн американців.

Тогочасна карикатура: Хрущов і Кеннеді

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Із спогадів помічника президента Кеннеді Т. Соренсена

Президент сказав, що... біда у тім, що варто лише зібрати групу сенаторів, як серед них домінує той, хто пропонує найсміливішу, тверду лінію... Варто лише поговорити з ними окремо, як виявиться, що в них є розум... Сподіваюсь, ви розумієте, що для усіх не вистачить місця у сховищі Білого дому.

Що, на вашу думку, хотів сказати цим президент? Чи мав він рацію?

Завдяки зваженій позиції керівників обох держав врешті-решт було досягнуто взаємоприйнятне рішення.

4 ***Зародження антивоєнного руху.*** Військове протистояння, яке супроводжувалося виснажливою гонкою озброєнь, викликало критику широких верств громадськості, які починали усвідомлювати необхідність колективних дій проти загрози загального знищення.

Перший всесвітній конгрес прихильників миру відбувся у квітні 1949 р. одночасно в Парижі й Празі. На ньому було започатковано рух за роззброєння і збереження миру. Цей рух набув широкого поширення в різних кутках земної кулі. Підтвердженням того слугував факт збирання підписів під Стокгольмським зверненням, яке було прийнято в березні 1950 р. постійним комітетом Всесвітнього конгресу прихильників миру на сесії у Стокгольмі (Швеція). У документі йшлося про необхідність установити суворий контроль за виробництвом ядерної зброї, про заборону її застосування, про оголошення «воєнними злочинцями» тих державних діячів, які першими її використають.

Протягом 6 місяців під Стокгольмським зверненням у різних країнах поставили свої підписи понад 500 млн осіб.

У наступні роки всесвітні конгреси прихильників миру проводилися регулярно і справляли великий вплив на міжнародні відносини.

У 1955 р. відомі вчені світу Альберт Ейнштейн, Фредерік Жоліо-Кюрі, Бертран Рассел та інші виступили з ініціативою створення руху вчених за мир, роззброєння, міжнародну безпеку і співробітництво. Рух дістав назву Пагуоського за місцем проведення першої конференції прихильників цього напряму боротьби (м. Пагуош, Канада). Конференції прихильників руху, як правило, відбувається раз на рік. У 1955 р. цьому рухові присвоєно Нобелівську премію миру.

5 ***Спроби роззброєння. Договір про заборону випробувань ядерної зброї.*** Проблеми роззброєння були в центрі уваги світової громадськості, зокрема сесій Генеральної Асамблеї ООН у 1950–1960-х рр. Так XIV сесія Генеральної Асамблеї ООН у 1959 р. ухвалила резолюцію на підтримку ідеї загального і повного роззброєння, однак в умовах «холодної війни» ця резолюція мала декларативний характер.

Першим реальним кроком на шляху роззброєння став Московський договір про заборону ядерних випробувань у трьох середовищах: у повітрі, під водою та в космосі, підписаний **5 серпня 1963 р.** головами урядів СРСР, США та Великої Британії.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Із звернення до нації президента США Дж. Кеннеді 6 серпня 1963 р.

Сьогодні я звертаюся до вас з надією у серці... Світлий промінь надії прорізав темряву: підписано договір про заборону випробувань ядерної зброї у атмосфері, космічному просторі і під водою. Вперше нам вдалося досягти угоди про міжнародний контроль над руйнівними силами ядерної зброї... Договір... не вирішить всіх конфліктів. Але це перший важливий крок – крок на шляху до миру, крок на шляху до розуму, крок від війни... Нехай на думку декого число наших дітей і онуків з пошкодженими раком кістками, з отруєними легенями, із враженою лейкемією кров'ю буде статистично незначним у порівнянні з числом людей, що страждають звичайними захворюваннями... Але... нас повинно турбувати кожне людське життя, природжений дефект кожної людини, що народиться через багато років. Наші діти й онуки – не статистичні дані, до них ми не маємо права ставитися байдуже... Договір стосується всіх. Перш за все, він стосується наших дітей і онуків, а в них немає ходатаїв тут, у Вашингтоні...

Прокоментуйте текст виступу. Висловіть свою точку зору.

Переговори, що передували підписанню договору, йшли важко. Каменем спотикання було питання про контроль. Нарешті, всі погодилися, що вибухи в трьох сферах можна контролювати національними засобами без міжнародного контролю. Тільки підземні ядерні вибухи було дозволено, але надалі відповідні переговори було проведено й щодо них. На жаль, Франція й Китай, які створили свої ядерні арсенали пізніше, не приєдналися до договору 1963 р. і продовжували випробування в атмосфері. Проте Московський договір про заборону випробувань ядерної зброї мав велике значення, позаяк був першою конкретною угодою з обмеження гонки озброєнь. Згодом до Московського договору приєдналося понад 130 держав світу. У 1963 р. Генеральна Асамблея ООН закріпила своїм рішенням радянсько-американську домовленість «не розміщувати в космічному просторі будь-які об'єкти з ядерною зброєю або іншими видами зброї масового знищення».

Перевірте себе

1. Поясніть термін «холодна війна».
2. Назвіть причини виникнення «холодної війни».
3. Проаналізуйте розвиток «берлінських криз», їх причини та наслідки.
4. Запропонуйте шляхи уникнення «берлінської кризи».
5. Поясніть причини виникнення Карибської кризи.

Виконайте завдання

Заповніть таблицю «Холодна війна» за схемою: причини (внутрішні, зовнішні) – періоди – події.

Обговоріть, подискутуйте

Чому був необхідний рух за мир?

Творчо попрацюйте

Напишіть реферат на тему, наскільки реально, на вашу думку, досягти цілковитого роззброєння.

ДАТИ І ПОДІЇ

5 березня 1946 р. – початок «холодної війни»
24 червня 1948 р.– 12 травня 1949 р. – блокада Західного Берліна
25 червня 1950 р. – напад КНДР на Південну Корею
22 жовтня 1962 р. – початок Карибської кризи

§47 Міжнародні відносини у 1970-х – першій половині 1980-х рр.

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

Пригадайте основні міжнародні кризи у 1940-х – 1960-х рр.

1 ***Передумови розрядки міжнародної напруженості.*** Від початку 1970-х рр. міжнародні відносини вступили в новий період – період переходу від протистояння та конфронтації до розрядки міжнародної напруженості. Серед передумов цих змін можна назвати такі:

досягнення до початку 1970-х рр. військово-стратегічного паритету (рівноваги) між СРСР і США;

негативні економічні наслідки виснажливої гонки озброєнь;

загострення соціальних проблем у США внаслідок війни у В'єтнамі;

усвідомлення керівниками провідних держав катастрофічності для життя на Землі будь-якого ядерного конфлікту.

2 ***Радянсько-американські угоди.*** Першим внеском в оздоровлення міжнародної ситуації в 1970-ті рр. стали радянсько-американські переговори на найвищому рівні, що відбулися в 1972–1974 рр. У лютому 1972 р. президент США Р. Ніксон у своєму посланні до конгресу заявив, що у виробництві ядерної зброї між СРСР і США досягнуто паритету. Це стало поштовхом до початку переговорів, унаслідок яких було підписано:

Договір про обмеження систем протиракетної оборони (ПРО), що має безстроковий характер;

Тимчасову угоду про обмеження стратегічних наступальних озброєнь (ОСВ-1), укладену терміном на 5 років;

Угоду про запобігання ядерній війні.

Важливе значення мала й підписана 1972 р. Великою Британією, СРСР і США *Конвенція про заборону розроблення, виробництва й накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) й токсичної зброї та про їхнє знищення.*

У листопаді 1974 р. у Владивостоці відбулася зустріч генерального секретаря ЦК КПРС Л. Брежнєва і президента США Дж. Форда, на якій було підписано попередню угоду про подальші радянсько-американські дії у сфері контролю над озброєннями. Ця зустріч стала важливим кроком на шляху до наради 1975 р. у столиці Фінляндії.

У 1974 р. СРСР і США підписали Договір про обмеження підземних випробувань ядерної зброї. Але особливе значення для приборкання гонки озброєнь мав підписаний двома країнами в 1979 р. договір ОСВ-2. Він не був ратифікований американським сенатом.

3 ***Нарада з питань безпеки і співробітництва в Європі.*** Переговори й консультації з підготування Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі велися шість років (1969–1975 рр.). У цій роботі брали участь представники 33 європейських країн (за винятком делегації Албанії), а також США й Канади – держав, які відіграють велику роль у світовій та європейській політиці, у тому числі – як члени НАТО. Нарада відбулася **31 липня – 1 серпня 1975 р.** у столиці Фінляндії – м. Гельсінкі.

Вона увінчалася підписанням 1 серпня Підсумкового акта – найважливішого політичного документа, що відіграє велику роль у формуванні міжнародних відносин і в наші дні. Цей акт мав такі розділи:

I – з питань безпеки в Європі;

II – з економічного, науково-технічного співробітництва та охорони навколишнього середовища;

III – з гуманітарних питань;

IV – з урахування й виконання положень Підсумкового акта; продовження розвитку міжнародних контактів, у тому числі організації нових зустрічей і нарад, подібних до Гельсінської. Такі зустрічі держав-учасниць загальноєвропейської наради відбулися згодом у Белграді (1977–1978 рр.), Мадриді (1980–1983 рр.), Стокгольмі (1984–1987 рр.), Відні (1986–1989 рр.).

Гельсінська нарада була унікальним, безпрецедентним явищем у міжнародному житті, відігравши велику роль у стабілізації становища у світі, запобіганні сутички між двома системами, що призвело б до загибелі людської цивілізації.

Одним із результатів форуму в м. Гельсінкі стало створення постійної **Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі** (НБСЄ), яка до 1990-х рр. охопила більш як 50 держав Європи, США і Канаду. Нині вона має політичні механізми, що забезпечують можливість оперативно реагувати на порушення прав людини. НБСЄ опікується також

питаннями безпеки і роззброєння, співробітництва у сфері економіки й охорони навколишнього середовища, формування образу нової, неблокової Європи.

Однак у 1970-х рр. розрядка міжнародної напруженості, кульмінацією якої була Гельсінська угода 1975 р., не стала незворотною. Головною причиною цього явища стало різке посилення національно-визвольних рухів в країнах «третього світу». Прихід до влади уряду С. Альєнде в Чилі (1970 р.), переворот в Ефіопії (1974 р.), здобуття незалежності Анголою та Мозамбіком після революції в Португалії (1975–1976 рр.), об'єднання В'єтнаму в єдину державу (1975 р.), встановлення прорадянських режимів у Камбоджі та Лаосі, переворот в Афганістані (1978 р.) та прихід до влади Д. Ортеги в Нікарагуа (1979 р.) – усе це викликало посилення протистояння між СРСР і США.

Зокрема, у травні 1978 р. сесія ради НАТО у Вашингтоні схвалила довгострокову програму збільшення щорічних військових витрат на 3 % протягом 20 років. 12 грудня 1979 р. у Брюсселі було ухвалено рішення про виробництво й розміщення у Великій Британії, Бельгії, ФРН та Італії 574 крилатих ракет і ракет «Першинг-2».

СРСР відповів розміщенням у країнах Східної Європи ракет малого радіуса дії, які могли досягти західноєвропейських столиць за 2–3 хвилини. Небезпека виникнення війни збільшилася. У разі широкомасштабного конфлікту, навіть без використання ядерної зброї, Європа з її 200 атомними реакторами, розвиненою хімічною і нафтопереробною промисловістю перетворилася б на руїни.

У березні 1983 р. президент США Р. Рейган повідомив про розроблення у США програми **СОІ** (Стратегічна оборонна ініціатива), яка передбачала створення глобальної протиракетної оборони з елементами космічних озброєнь. Радянський Союз сприйняв цю розробку як спробу Сполучених Штатів порушити військовий паритет і вдався до відповідних заходів.

Отже, розрядці не судилося стати довгостроковою політикою.

4 ***Радянсько-афганський конфлікт.*** 27 грудня 1979 р. радянські війська здійснили вторгнення до Афганістану. Причиною цього кроку був намір політичного керівництва СРСР усунути від влади президента Аміна, з метою покласти край боротьбі між різними комуністичними угрупованнями, що загрожувала перерости у громадянську війну.

На міжнародній арені СРСР виявився практично в повній ізоляції. Вже 3 січня 1980 р. 52 держави – члени ООН зажадали термінового скликання Ради Безпеки з афганського питання, заявивши, що радянська збройна інтервенція дестабілізувала становище в регіоні й загрожує міжнародному миру та безпеці. Згодом радянську інтервенцію засудила Генеральна Асамблея ООН. Проти афганської авантюри висловилися навіть деякі соціалістичні країни.

Проте відчутнішим за будь-який осуд стало те, що стабілізувати становище в Афганістані радянським військам не вдалося. До того ж, третім, «неофіційним» учасником конфлікту виступили Сполучені Штати, які заходилися надавати збройну, матеріальну та організаційну підтримку афганським партизанам.

ПОГЛЯД УЧАСНИКА ПОДІЙ

Із статті Л. Замятіна «Відновити клімат розрядки і довіри» 27 лютого 1980 р.

Якби Сполучені Штати прагнули миру в цьому регіоні, то президенту США достатньо було б дати команду припинити поставки зброї, ліквідувати бази найманців, власне припинити всі форми втручання, спрямовані проти уряду і народу Афганістану.

Прокоментуйте цей текст. Чи справді, на вашу думку, проблема полягала лише у втручанні Сполучених Штатів? Свою точку зору обґрунтуйте.

Великі людські втрати із самого початку зробили афганську війну в радянському суспільстві непопулярною. Але минуло майже десятиріччя, перш ніж переговори між учасниками афганського конфлікту, що велися під егідою ООН, завершилися підписанням 14 квітня 1988 р. Женевських угод делегаціями Афганістану, Пакистану, а також СРСР і США як держав-гарантів. ООН спостерігала за виконанням Женевських угод, відповідно до яких остаточне виведення радянських військ з Афганістану було завершене 15 лютого 1989 р.

? Перевірте себе

1. Як розвивалися американсько-радянські відносини у 1972–1976 рр.?
2. У чому полягає значення Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі?
3. Назвіть причини загострення міжнародної ситуації у другій половині 1970-х рр.
4. Яке значення мало введення радянських військ до Афганістану?

Виконайте завдання

Складіть таблицю «Втручання наддержав у внутрішні справи інших країн» за схемою: наддержава – назва країни – рік – зміст події.

Обговоріть, подискутуйте

1. Чи мала розрядка міжнародної напруженості вплив на внутрішню політику СРСР?
2. Чи правомірно порівнювати дії США у В'єтнамі у 1960-х рр. та СРСР в Афганістані у 1980-х рр.? Якщо так, то за якими параметрами?

Творчо попрацюйте

Напишіть есе на тему: «Чому розрядка міжнародної напруженості не стала незворотньою?».

ДАТИ І ПОДІЇ

1975 р. – Нарада з питань безпеки і співробітництва в Європі.

§48 Завершення, уроки і наслідки «холодної війни» (друга половина 1980-х – 2010-ті рр.)

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

Чому і за чиєю ініціативою розпочалася «холодна війна»? Пригадайте основні конфлікти цієї війни, їх причини і наслідки.

1 ***Нове політичне мислення.*** Термін «нове політичне мислення» набув поширення в період горбачовської «перебудови», витіснивши з обігу більш звичну раніше фразу «розрядка міжнародної напруженості». Зміст цього терміну був широко викладений у Делійській декларації, підписаній керівниками Індії та СРСР у 1986 р.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Із Делійської декларації про принципи вільного від ядерної зброї та ненасильницького миру від 27 листопада 1986 р.

В ядерну епоху людство повинно виробити нове політичне мислення, нову концепцію світу, що дає надійні гарантії виживання людства.

Світ, що дістався нам у спадок, належить теперішньому й майбутньому поколінням. І це вимагає, щоби пріоритет надавався загальнолюдським цінностям. Повинно визнаватися право кожного народу і кожної людини на життя, свободу, мир і прагнення до щастя. Повинно поважатися право кожного народу на власний вибір – соціальний, політичний, ідеологічний.

Висловіть і обґрунтуйте своє ставлення до змісту і характеру наведеного документа.

Переважна більшість з перелічених у декларації прав принаймні вже кілька десятиріч до того гарантувалася у різних дво- і багатосторонніх документах, у тому числі й укладених під егідою ООН. Інша річ, що вони завжди і беззастережно порушувались, як тільки справа доходила до життєво важливих інтересів конкретних країн. Отже, проблема полягала зовсім не в гучних політичних деклараціях, а у створенні реального механізму реалізації дотримання проголошених прав, узгодженого, у першу чергу, між наддержавами. Жодної реальної концепції щодо цього «батьки перебудови» не мали, що не лишилося непоміченим за океаном.

Так державний секретар США під час президентства Дж. Буша-старшого Дж. Бейкер не без іронії констатував, що «ці політичні лідери (Горбачов, Яковлєв, Шеварднадзе. – *Авт.*) дуже поспішають, начебто їх щось підштовхує, але схоже, що в них немає ніякого конкретного плану. Вони постійно перебувають у пошуку якихось ініціатив, аби лише були ініціативи». В образній формі цю саму думку висловлював і відомий радянський дисидент А. Сахаров: «Ми почали будувати дім з даху, а не з фундаменту».

Таку несподівано сприятливу ситуацію американці зуміли ефективно обернути собі на користь.

9

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Із статті в газеті «Нью-Йорк таймс» 31 березня 1991 р.

Американські учасники переговорів по роззброєнню були розпещені, поки доброзичливий Шеварднадзе займав свою посаду, і коли практично кожне спірне питання вирішувалося таким чином, коли росіяни поступалися 80 %, а американці – лише 20 %.

Прокоментуйте наведений текст. Свою точку зору обґрунтуйте.

Насправді ж, як стверджували у спогадах Дж. Шульц, «ми не зробили *жодної* поступки». За цих обставин, мало не кожний зовнішньополітичний крок Горбачова призводив до одностороннього зміцнення США і втрати позицій Радянським Союзом.

2 ***Закінчення «холодної війни».*** У грудні 1987 р. під час радянсько-американської зустрічі на вищому рівні М. Горбачов і Р. Рейган підписали Угоду про скорочення озброєнь середнього радіуса дії – ракет із дальністю польоту від 500 до 1500 км. При цьому СРСР мав на озброєнні близько 100 нових ракет СС-23, підвищеної точності, але радіусом дії до 400 км. Радянські військові спеціалісти резонно вказували, що ці ракети не повинні включатися до договору. Відповідні рекомендації були доведені до відома Горбачова, проте той, несподівано для членів радянської делегації, на переговорах із державним секретарем США Дж. Шульцем погодився на знищення СС-23, не отримавши при цьому абсолютно нічого взамін.

Втім, незалежно від ракет СС-23, радянська сторона знищувала значно більшу кількість ракет і пускових установок, ніж США. Чимало натовських установок середнього радіусу дії, зокрема, крилаті ракеті морського базування, британські і французькі ракети наземного базування, не підпадали під скорочення. Угода також не охоплювала значну кількість американських ракет, що запускалися з підводних човнів, вони становили 50 % ядерного потенціалу США.

У червні 1988 р. генштаб Збройних сил СРСР було зобов'язано підготувати плани одностороннього скорочення армії від кількох десятків тисяч до 1 млн осіб.

19–21 листопада 1990 р. у Парижі проходила зустріч керівників країн ОБСЄ, під час якої було урочисто підписано Декларацію про безблокову Європу (що проголошувала «*кінець ери конфронтації*» і побудову «*нового партнерства*») і Договір про звичайні збройні сили в Європі. Доля обох документів була однаковою: після самоліквідації Організації Варшавського договору, розпаду СРСР і європейського соціалістичного табору, Захід відчув себе вільним від зобов'язань, а отже, Європа не стала безблоковою, а Договір про звичайні збройні сили не ратифікували окремі країни НАТО (зокрема, Німеччина), тоді як нові члени альянсу (наприклад, Латвія, Литва і Естонія) відмовились виконувати його умови.

Забутою була і обіцянка не нападати на інших. Сполучені Штати у односторонньому порядку перестали виконувати умови договору щодо нерозміщення елементів протиракетної оборони у космосі, незважаючи навіть на те, що здійснення колишньої рейганівської програми СОІ із

самого початку було і залишається нереальним – у СРСР ще у середині 1980-х рр. знайшли напрочуд дешевий і простий шлях захисту. Відтоді на навколоземній орбіті на СОІ чатують контейнери із залізним сміттям. Керований вибух цих контейнерів гарантує знищення будь-яких об'єктів, розміщених на орбіті, впродовж 40 хвилин.

3 ***Уроки і підсумки «холодної війни»***. Від самого початку «холодна війна» подавалася як зіткнення непримиренних ідеологій. Проте, із формальним завершенням конфронтації, наш світ не став ні безпечнішим, ні стабільнішим. Навіть, навпаки – «гуманітарна інтервенція» військового блоку НАТО і США в останні десятиріччя дедалі частіше підмінює собою ООН і міжнародне право. Тому військові операції у Югославії, Іраку, Афганістані та Лівії, «кольорові» революції у пострадянських, азіатських та африканських країнах деякі дослідники називають новою формою колоніалізму.

Отже, у майже піввіковому протистоянні СРСР і США йшлося не стільки про відмінні системи суспільного устрою, скільки про глобальний геополітичний конфлікт, ставкою у якому був навіть не вплив у світі, а доступ до ресурсів і контроль над ресурсами.

НА ДУМКУ ДОСЛІДНИКА

Із праці А. Уткіна «Велика вісімка: ціна входження»

Пугало у вигляді величезної євразійської держави було безумовно необхідне Сполученим Штатам для виправдання своєї присутності і домінування в долині Рейну і на Японському архіпелазі. А якби це було не так, то американські збройні сили негайно ж після закінчення протистояння з Організацією Варшавського договору... повернулися б, принаймні, в свою півкулю. Але вони, ці війська, стоять і не думають залишати 120 країн світу, чотири океани і весь «приземний» космос. Вони стоять у 8 з 15 колишніх радянських республік, вони контролюють... більшу частину Землі. Це найбільша імперія у світовій історії.

Висловіть і обґрунтуйте свою точку зору з приводу висновку дослідника.

Ні саморозпад СРСР, ні «демократизація» колишніх радянських республік питання контролю над ресурсами не вирішувало, а до того «холодну війну» керівництво США реально згортати і не збиралося. Символічний жест, яким останній голова Комітету держбезпеки СРСР В. Бакатін вручив американцям схему розміщення підслуховуючих пристроїв у їхньому посольстві в Москві, насправді мав би сенс, якби аналогічно вчинили представники США щодо радянського (або російського) посольства у Вашингтоні.

Після терактів 11 вересня 2001 р., під час яких три з чотирьох захоплених терористами пасажирських літаків були спрямовані на башти Всесвітнього торгового центру і Пентагону, у Вашингтона з'явився новий стратегічний (і віртуальний) ворог – «міжнародний тероризм», втілений, у організації під назвою «Аль-Каїда» (у перекладі з арабської значить «база»), яка охоплює весь світ. Проте інформація про історію і діяльність цієї організації походить виключно від американських спецслужб, а принаймні декілька з гіпотетичних пілотів-смертників проходили свого часу підготовку на американських військових базах.

Звинувачення С. Хусейна у створенні зброї масового знищення, яку так і не знайшли американські вояки, стало офіційним приводом для нападу на Ірак. Це створює небезпеку, що голослівні закиди можуть і надалі ставати причиною для вторгнення до країн, де курс керівництва з якихось питань не відповідає інтересам Сполучених Штатів.

НА ДУМКУ ДОСЛІДНИКА

З статті І. Ільїнського «Про терор і тероризм» (2010)

Світ усвідомлює «міжнародний тероризм» як одне з головних зол сучасності, ...але що таке тероризм «міжнародний» – не знає. Загальноприйнятого поняття і визначення «міжнародний тероризм» не існує... Але якщо це так, то з ким, вірніше сказати, з чим борються сьогодні Сполучені Штати, що проголосили «тривалу, нову й важку»... війну міжнародному тероризму? Адже «міжнародний тероризм» – це не нація, не держава, в нього немає чітко окреслених кордонів. Тим більше, боротьбу із ним не можна звести до спіймання якогонебудь «терориста № 1». Вчора це був Карлос, сьогодні Бен Ладен, завтра буде хтось інший... Ця боротьба ніколи не буде ефективною, вести її доведеться безкінечно.

Прокоментуйте наведений текст. Висловіть свою точку зору.

4 ***Внесок України в поліпшення загальної атмосфери безпеки у світі.*** Після розпаду СРСР Україна стала ядерною державою, як і Росія, Білорусь, Казахстан. Для західних країн це було великою проблемою. Вони прагнули, щоб Україна, Білорусь і Казахстан відмовилися від своїх ядерних арсеналів і вивезли їх до Росії. Президент України в січні 1993 р. разом із президентами США та Росії підписав Договір про скорочення стратегічної ядерної зброї (СНО-2). Україна почала вивозити свої ядерні боєголовки до Росії, демонтувати ракети і шахти з устаткуванням.

Важливим досягненням зовнішньої політики незалежної України стало її приєднання до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ). Це стало можливим після того, як на будапештській зустрічі у верхах країн НБСЄ у грудні 1994 р. президенти США і Росії, а також прем'єр-міністр Великої Британії поставили свої підписи під меморандумом про гарантії безпеки Україні, Білорусі та Казахстану. Аналогічні гарантії надали Україні уряди КНР і Франції, які мають ядерну зброю.

Україна вже ствердилася на міжнародній арені як суверенна держава. Її зовнішня політика є виваженою й передбачуваною, вона спрямована на розвиток добросусідських відносин, зміцнення безпеки в Європі та світі.

? Перевірте себе

1. За яких обставин закінчилася «холодна війна»?
2. Чи сприяло закінчення «холодної війни» оздоровленню міжнародного становища? Спробуйте пояснити, чому.
3. Яким є внесок України в оздоровлення міжнародної напруженості у світі?

Виконайте завдання

Заповніть схему «Нові члени НАТО».

Обговоріть, подискутуйте

1. Підтвердіть фактами або спростуйте думку про те, що «холодна війна» завершилася наприкінці 1980-х рр.
2. Чи погоджуєтесь ви із твердженням, що світ наприкінці XX – на початку XXI ст. перестав бути біполярним і став однополюсним? Свою думку обґрунтуйте.
3. Як, на вашу думку, можна вплинути на країни, що не дотримуються підписаних ними законів або норм міжнародного права?

Творчо попрацюйте

Використавши додаткові джерела, визначте, членом яких міжнародних організацій (політичного спрямування) є Україна.

ДАТИ І ПОДІЇ

Листопад 1990 р. – прийняття Хартії для нової Європи
Січень 1993 р. – підписання Договору про обмеження стратегічних наступальних озброєнь
Грудень 1994 р. – приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї

Узагальнення до теми 9

1. «Холодна війна», яка розпочалася безпосередньо після закінчення Другої світової війни, стала найбільшим геополітичним конфліктом в історії XX ст., що призвів до створення різних військових блоків (НАТО, ОВД, СЕНТО тощо), спричинив гонку звичайних і ядерних озброєнь, військово-силове розв'язання конфліктів у різних регіонах світу. Посилилося втручання у внутрішні справи дрібних держав та держав «третього світу».
2. Хоча головні учасники «холодної війни» – СРСР і США – ніколи не вступали у безпосереднє військове зіткнення між собою, гонка озброєнь постійно загрожувала їм військовою і економічною катастрофою. Це змусило обидві країни здійснити кроки, спрямовані на обмеження військових витрат і розрядку міжнародної напруженості.
3. Найбільш гострими конфліктами періоду «холодної війни» вважаються війна у Кореї, берлінські та Карибська кризи.
4. Із розпадом СРСР і європейської соціалістичної системи «холодна війна» формально була закінчена, але пізніше її змінила «боротьба із світовим тероризмом».
5. Україна після здобуття незалежності зробила важливий крок на шляху роззброєння – відмовилась від своїх ядерних арсеналів, і тим самим ствердилася на міжнародній арені як виважена і передбачувана країна, чия політика спрямована на зміцнення безпеки в Європі та світі.

10

ТЕМА

Культура

§49 Нові тенденції у розвитку культури і освіти

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

Які наукові відкриття першої половини XX ст. ви вважаєте найважливішими для розвитку людства?

1 ***Формування постіндустріального суспільства.*** Індустріальну стадію розвитку суспільства, на якій західні держави та Японія перебували від кінця XIX ст., в останній третині XX ст. заступила постіндустріальна (від лат. *post* – після). Таке суспільство характеризується перевагою сфери послуг над сферою виробництва. Так, в усіх розвинених країнах в останні десятиріччя XX – на початку XXI ст. у 2–4 і більше рази зменшилася частка населення, зайнятого в сільському господарстві, значно скоротилася армія промислових робітників. Деякі професії, пов'язані з виробництвом, просто зникли; водночас збільшилася кількість людей, зайнятих у сфері послуг, у науковій сфері, в освіті.

У цілому важливою складовою соціальної структури постіндустріального суспільства стають середні верстви, частка яких становить від 1/4 до 1/3 самодіяльного населення. Серед цієї групи можна вирізнити принаймні дві підгрупи: дрібних і середніх підприємців та «нові середні верстви», що складаються з людей, безпосередньо пов'язаних з науково-технічною революцією (НТР).

Слід відзначити, що теорію нового суспільства у 1960–1970-ті рр. XX ст. було висунуто американським соціологом Д. Беллом, директором Гудзонівського інституту Г. Каном та економістом і соціологом Р. Тібогдом. У 1980-ті рр. концепція постіндустріального суспільства набула розвитку в теорії «інформаційного суспільства» (Л. Масуда, Дж. Ней-

стріт), у якій надається більшого значення виробництву, розподілу й використанню інформації. Ця теорія має підтвердження на практиці, оскільки в останні десятиріччя XX ст., і особливо на початку XXI ст., інформаційні потоки значно збільшилися. З цієї причини інформація стає найціннішим і найдорожчим продуктом людської діяльності. Той, хто володіє інформацією, володіє ситуацією. Це веде до переоцінювання цінностей, зміни стереотипів, формує новий стиль життя, поведінки, моралі, впливає на цивілізаційні процеси в усьому світі.

НА ДУМКУ ДОСЛІДНИКА

З дослідження О. Шнипко «Інноваційний дефолт в Україні»

Як лідер у розробці новітніх електронних та інших технологій, Захід привласнив собі практично монопольне право формувати інформаційні потоки... Монополізувавши контроль над інформацією і виробництвом передових технологій, держави Заходу забезпечили собі інформаційно-технологічне панування на планеті та поставили цим у залежність від себе низку країн.

Висловіть своє ставлення до наведеного тексту. Чи має рацію його автор?

2 ***Загальна характеристика напрямків розвитку культури.*** Друга половина XX ст. стала черговим етапом розвитку світової культури, який почався після Другої світової війни і характеризується новими рисами, що виникли внаслідок змін у суспільстві.

По-перше, на розвиток культури впливає індустріалізація, оскільки вона створила нові умови для тиражування й передавання культурної інформації про концерти, фестивалі, конкурси, експозиції. Зникла різниця між тим, де перебуває глядач, а де – витвір мистецтва. Споживачем «культурної продукції» є все суспільство.

По-друге, відбувається інформатизація культури, тобто надання духовному виробництву інформативного характеру. Розвиваються комп'ютерні мережі, найяскравішим втіленням яких є Інтернет, що сприяє виникненню «інформаційного суспільства».

По-третє, поряд з інформатизацією культури відбувається її технізація – адже тепер комп'ютер може створювати витвори мистецтва.

По-четверте, у культурі формується нова тенденція – космізація, тобто розуміння загальної (космічної) єдності людини і навколишнього природного середовища. А космізація культури, своєю чергою, привела до екологізації культури, спрямованої на охорону навколишнього се-

редовища. У 1970-х рр. виник масовий рух за охорону природи – «зелені», було сформовано міжнародний рух «Грінпіс» («Зелений світ»). Космізація та екологізація сприяють поширенню гуманістичних аспектів у культурі.

По-п'яте, у науці й суспільній свідомості поширюється усвідомлення глобалізації соціальних і культурних процесів у сучасному світі, що сприяє активному діалогу різних культур.

По-шосте, у другій половині XX – на початку XXI ст. провідну роль починають відігравати масова культура і поп-культура, які, на відміну від елітарної, орієнтуються не на реалістичні образи, а створюють світ міфічних героїв (Супермен, Бетмен, Міккі Маус і т. д.).

По-сьоме, у багатьох галузях мистецтва в повоєнні роки з'явилися нові течії та стилі, наприклад, в архітектурі – споруди з бетону і скла. У кінематографі широко використовується комп'ютерна графіка, виникають нові напрями в музиці: рок-музика, поп-музика, рок-опера – поєднання класичного й сучасного стилів і т. д.

По-восьме, у повоєнний час було створено авторитетні міжнародні організації (наприклад, ЮНЕСКО), які опікуються проблемами культури у світовому масштабі.

Отже, зі змінами у суспільстві відбуваються значні зміни в культурі.

3 ***Освіта.*** Розвиток системи освіти – одна з найважливіших сфер діяльності держави, оскільки цим держава піклується про своє майбутнє. Обов'язкове навчання дітей шкільного віку закріплено в законодавстві переважної більшості країн світу. Парламенти ухвалюють закони, які регламентують освітній рівень, гарантований державою. В одних країнах це – обов'язкове початкове навчання, в інших – 9-річне, у найпередовіших – загальна середня освіта. Міністерства освіти, які існують практично в усіх країнах, відповідають за розвиток освітньої галузі. У розвинених державах практично всі, хто прагне вчитися, мають змогу здобути принаймні середню освіту. Концепція безперервного навчання від дошкільного віку до вищої школи прийнята більшістю країн як стратегічна лінія освітньої діяльності. Високим рівнем освіти відзначалися країни, що належали до соціалістичного табору. До гурту провідних країн у царині освіти в 1970–1990-х рр. прорвалися нові індустріальні держави – Південна Корея, Тайвань, Сінгапур, Малайзія, які впродовж короткого часу впровадили загальну середню освіту, зробили її доступною для більшості дітей шкільного віку, піднесли її рівень до сучасного світового.

Що ж стосується країн, які розвиваються, то для більшості з них найважливіше завдання – ліквідація неписьменності, навчання грамоти всіх дітей шкільного віку.

4 ***Науково-технічна революція (НТР), найзначніші відкриття, поява нових галузей наук.*** Корінний переворот у продуктивних силах суспільства, коли наука перетворилася на безпосередню продуктивну силу, дістав назву науково-технічної революції (НТР). Початком НТР вважають 1950-ті рр., коли стали до ладу перші атомні електростанції, було запущено перший супутник Землі, розпочалося використання у промисловості електронно-обчислювальних машин. Характерні риси НТР: універсальність (охоплює всі галузі) і пришвидшення науково-технічних перетворень (скорочує час між відкриттям і впровадженням).

Розгортання НТР призвело до активізації соціально-економічних процесів у світі. Наука, що раніше виступала лише як джерело нових технічних ідей, перетворилася на безпосередню виробничу силу. Виробництво ставило завдання перед наукою, а наука пропонувала нові технології виробництву. Якщо на першому етапі НТР тільки робилися перші кроки в цьому напрямі, то на другому етапі, у 1960-ті рр., масовою стала автоматизація виробництва: широко використовувалися роботи, автоматизовані системи управління виробництвом.

Від початку 1980-х рр. настав третій етап НТР. Автоматизація та роботизація виробництва досягли такого рівня, що робітник дедалі більше відходив від процесу виготовлення продукції та здійснював лише регулювання і контроль виробничого процесу. Ведуться пошуки заміни вугілля, нафти та газу енергією води та сонця. Величезні можливості має сучасна медицина, особливо після відкриття антибіотиків і створення діагностичних апаратів.

Винайдення комп'ютера вважають одним із найбільших досягнень людства і прирівнюють до відкриття вогню й колеса. Мікроелектроніка створює величезні можливості для інтелектуалізації праці представників величезної більшості професій. Слідом за мікроелектронікою починають стрімко розвиватися біотехнологія, а також технологія створення матеріалів із заздалегідь заданими властивостями.

Удосконалюються системи транспорту і зв'язку. Невід'ємною частиною життя більшості жителів Землі стало телебачення. Супутники зв'язку зробили засоби масової інформації глобальними. Значна частина людей у розвинених країнах уже не уявляє свого життя без Інтернету – світової системи інформації. З цього випливає, що наукова і технічна революція принципово змінила обличчя суспільства.

? Перевірте себе

1. Як ви розумієте термін «постіндустріальне суспільство»?
2. У чому полягають особливості постіндустріального суспільства?
3. Обґрунтуйте появу нових тенденцій у розвитку світової культури.
4. Які особливості розвитку має освіта?

Виконайте завдання

Заповніть схему «Етапи НТР».

Обговоріть, подискутуйте

Чи можливе, на ваш погляд, об'єднання людства в єдину соціокультурну цілісність у найближчому майбутньому? Відповідь обґрунтуйте.

Творчо попрацюйте

Напишіть реферат на тему: «Найбільш перспективні тенденції розвитку світової культури».

10 §50

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

Література

Пригадайте кращі твори літератури 1900–1940-х рр. Які з них справили на вас найбільше враження? Які літературні напрями тих часів ви знаєте?

1 ***Основні тенденції й напрямки в розвиткові літератури у повоєнні роки.*** На розвиток повоєнної літератури великий вплив справили війна з її трагічними наслідками для людської цивілізації, розгром нацизму, «холодна війна», ядерна небезпека, глобальні проблеми, що постали перед людством, і насамперед – проблема місця й ролі людини в новому постіндустріальному суспільстві.

Основними течіями в літературі другої половини XX ст. були **реалізм** і **модернізм**. Суспільно-політичне піднесення перших повоєнних років привело до посилення реалістичних традицій у літературі. Реалістична література, позначена психологізмом, морально-етичною проблематикою, усвідомленням антагонізмів сучасної цивілізації, посіла пріоритетне місце після війни.

До реалістичного зображення життя тяжіло багато видатних письменників Франції: М. Дрюон (трилогія «Кінець людей», 1954 р.), Ерве Базен («Родина Резо», 1948–1972 рр.), Ф. Ерріа («Родина Буссардель», 1957 р.). Значне місце в післявоєнній літературі Франції посідає творчий доробок Луї Арагона. У поетичній збірці «Знову ніж у серце» він засудив мілітаризм. У 1950-х рр. створив дві прекрасні поеми «Очі і пам'ять» і «Незакінчений роман» – про любов, війну і мир, про себе та свої шляхи в мистецтві, про долю свого часу.

Дуже популярними письменниками Великої Британії у другій половині XX ст. були Джон Бойнтон Прістлі (роман «Ця стара країна»), Грехем Грін («Тихий американець», «Комедіанти») і Чарлз Сноу «Коридори влади», «Пора надій»), які піднімали у своїх творах соціально-політичні та морально-психологічні проблеми. Важливе місце у літературі реалістичного напряму посідають письменники США: Вільям Фолкнер, Ернест Хемінгуей, Джон Стейнбек.

Особливим явищем став «міфологічний реалізм», представником якого є латиноамериканський письменник Габріель Гарсіа Маркес. Він міфологізовано зображував у своїх творах реальні диктаторські режими останніх десятиріч у країнах Латинської Америки. У романах «Сто років самотності», «Осінь патріарха» письменник сатирично зобразив три різні іпостасі диктатора і його влади.

Підносили проблеми добра і зла, сенсу життя, людських стосунків і найсвітлішого почуття – кохання – радянські письменники В. Астаф'єв, Ч. Айтматов, В. Биков, Г. Бакланов, поети Є. Євтушенко, Р. Рождественський. С. Залигін та В. Шукшин показували життя людей у російській глибинці. Існувала й «екологічна» проза (В. Распутін «Прощання з Матьорою»; Б. Васильєв «Не стріляйте в білих лебедів»), яка торкалася питань збереження довкілля в умовах наступу НТР, збереженню культурної спадщини присвятив ряд свої творів В. Солоухін («Чорні дошки»).

Популярними авторами, творами яких зачитувалися мільйони людей у Радянському Союзі, були В. Пікуль та Ю. Семенов. Перший писав в основному історичні романи, другий – політичні детективи.

У цілому треба відзначити, що люди в СРСР читали найбільше у світі.

Центральне місце в модернізмі цього періоду посідає екзистенціалізм, що вийшов за межі суворої реальності і став світовідчуттям, нерідко надзвичайно життєвим, емоційним. Найяскравіші представники цього напряму: Жан-Поль Сартр, Альбер Камю, Сімона де Бовуар (Франція); Айріс Мердок і К. Вілсон (Англія); Н. Мейлер (США).

Та найбільшою популярністю в повоєнні роки користувалися жанри масової культури, зокрема детектив і фантастика. Детектив багатьом дає змогу позбутися втоми від переповнених вулиць, гуркоту автомобілів, одноманітної виробничої діяльності і труднощів життя. Письменники різних літературних напрямів випробовують себе в детективному жанрі. Справжніми королями детективу стали англійська письменниця Агата Крісті та французький письменник Жорж Сіменон.

В епоху бурхливого розвитку НТР важливе значення має розвиток такого напряму в літературі, як наукова фантастика. Яскравими представниками цього напряму стали А. Азимов, А. Кларк, Р. Шеклі, П. Андерсон, Ф. Корсак, Р.-Д. Бредбері, якого називають моралістом XX ст. у фантастиці.

Отже, літературний процес другої половини XX ст. вирізняється великим різномаїттям течій і стилів, багатобарвністю письменницьких пошуків, глибиною та значущістю піднятих тем, значним впливом на життя суспільства.

Своєрідним феноменом кінця XX – початку XXI ст. став бум масової «літератури факту» – сенсаційно-історичної та псевдобіографічної публіцистики, присвяченої спекулятивним «дослідженням» явищ історії або культури та запрограмованим на скандал «життєписам» більш-менш визначних осіб. Для творів такого типу характерні, як правило, вкрай довільне поводження з фактами, тенденційність, перекручування і, навіть, вигадування подій, що не мають нічого спільного із дійсністю.

НА ДУМКУ ДОСЛІДНИКА

Із праці американського письменника Д. Спото «Мерилін Монро»

Добре відомо, якій спокусі піддаються вигадники всіх фантастичних історій подібного типу... Ця спокуса – гроші. Але ціна, яку доводиться сплатити за це, не обмежується виключно грошовою сумою, витраченою на скандальну книгу. Витрати охоплюють також втрату ідеалів, втрату віри в людей, презирливу зневагу до доброго імені чесних осіб і цілковиту байдужість до прискіпливого з'ясування істини.

Чи можна погодитися, на вашу думку, з точкою зору дослідника?

? Перевірте себе

1. Які основні проблеми хвилювали письменників у повоєнний час?
2. У яких творах найбільш яскраво змальовуються пошуки свободи?
3. Чому, на вашу думку, є популярним жанр детективу?
4. Які літературні твори і чому мають найбільший влив на формування особистості?

§51 Образотворче мистецтво, музика, театр, кіно, архітектура

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

Пригадайте, що вам відомо про мистецтво попередніх періодів.

1 ***Основні течії в образотворчому мистецтві.*** З-поміж усієї строкатості й розмаїтості течій у повоєнному мистецтві вирізняються дві основні: **соціальний реалізм** та **абстракціонізм**. Соціальний реалізм об'єднав художників, які вбачали зміст мистецтва в його зв'язку з дійсністю, у суспільних діях, служінні цій меті засобами художньої творчості. У свою чергу до абстракціонізму тяжіли художники, які віддавали перевагу формам, фарбам, кольору.

Художники реалістичного напряму прагнули максимальної узагальненості образів своїх картин. Вони переходили в образи-символи, зображали не особистість, якій притаманні окремі якості, а масового героя; велику увагу приділяли кольору, який ніс і змістове, і емоційне навантаження.

Розквіт італійського неореалізму припав на середину 1950-х рр. Ренато Гуттузо намалював твори: «Захоплення пусток батраками в Сицилії», «Битва біля мосту Амміральйо», які стали класикою цього напрямку. Андре Фужерон зі своїм реалістичним полотном «Слава Андре Ульє» і Борис Тислицький із серією графічних портретів в'язнів Бухенвальда репрезентували французький неореалізм. Всесвітньої популярності набула робота японських майстрів Маруки Іри і Маруки Поамо «Страхіття Хіросіми». Автори з величезною художньою переконливістю зобразили трагічну картину загибелі жителів міста від атомного вибуху. Теплотою, людяністю, любов'ю до природи пронизані твори Т. Яблонської.

Течію повоєнного абстракціонізму можна поділити на три великі групи. Перша з них – абстрактний експресіонізм. Засновником його став американець Джексон Поллок. Він запропонував термін «дрипінг» – розбризкування фарб на полотнині без використання пензля, за допомогою інших предметів. У цьому мистецтві наголос робиться на самій дії, процесі створення картини. Інший представник цього напрямку, Жорж Матьє, супроводжував свої творчі сеанси в присутності публіки маскарадними переодяганнями і музикою. Друга група абстракціоністів тяжіє до деякої загадковості, автори вкривають свої полотна знаками, які нічого не значать. Третю групу складають послідовники технізованого, абстрактно-геометричного мистецтва – вони створюють геометричні декоративні композиції.

Наприкінці 1950 – на початку 1960-х рр. у світовому мистецтві виникли нові стилі – **поп-арт** (популярне мистецтво) та **оп-арт** (оптичне мистецтво). Характерною рисою поп-арту було створення різноманітних композицій, часто абстрактних, із цілком реальних предметів побуту, в тому числі сільськогосподарських знарядь, шматків труб, частин автомобілів і т. д. Стиль поп-арту виник у США. Його засновниками були Р. Раушенбах і Дж. Джонс.

Оп-арт – це ефект кольору і світла, пропущених крізь оптичні прилади на складні геометричні конструкції. На повну силу цей напрямок продемонстрував себе на виставці «Чуйне око» у Нью-Йорку, де брали участь 75 художників із 10 країн.

У повоєнні роки продовжував розвиватися **сюрреалізм**, в основі якого лежить переконання, що мистецтво покликане зображати насамперед не навколишню дійсність, а власний духовний світ художника, стан його душі. Найяскравішим представником цього напрямку став іспанець Сальвадор Далі. Його найвідоміші картини повоєнного періоду – «Три сфінкси Бікіні», «Атомний Нерон», «Атомна Леда», «Атомістичний хрест».

Найвідоміший французький художник, іспанець за походженням Пабло Пікассо, з ім'ям якого пов'язана ціла епоха в сучасному живописі, активно працював і в повоєнні роки. У той час у творчості Пікассо переважали ідеї любові до життя й добра, ненависті до війни, властиві більшості художників його покоління. Його найвідоміші твори – статуя «Людина з ягням» і малюнки голуба миру, над якими Пікассо працював починаючи з 1942 р., – втілюють ідеали добра і миру. Апогеєм творчості майстра на антивоєнну тему став розпис храму Миру у Валлорисі, де на протилежних стінах невеликої капели було створено дві фрески «Війна» і «Мир».

З 1970-х рр. розпочалася нова епоха у світовому мистецтві, яку називають **постмодернізмом**. Ця епоха ознаменувалася прагненням мистецтва повернутися до реального світу. Водночас реалізм, який десятиліттями зазнавав гоніння, знову привернув до себе жвавий інтерес. Особливе місце в цьому процесі посідає гіперреалізм (або фотореалізм) – живопис, що буквально імітує реальні сцени і предмети з фотографічною точністю. Ця течія виникла у США і набула поширення в інших країнах.

2 ***Музика.*** Для музики більшою мірою, ніж для інших видів мистецтва, характерний поділ на «елітарну» й «масову». Головною відмінною рисою «масової культури» порівняно з «елітарною» (що орієнтується на смаки обраної публіки), є свідома ставка на середнього масового споживача.

Основними напрямами «масової» музики стали **рок-музика** і **джаз**. У 1954 р. уперше пролунала пісенька Білла Хейлі «Rock around clock», яка дала назву новому музичному стилю рок-н-рол. Того ж року вийшла перша платівка майбутнього короля рок-н-ролу Елвіса Преслі, для творчості якого були характерними прості, позбавлені змісту солодкі мелодії та інтимний характер виконання.

У 1960-ті рр. з'явилися легендарні групи «Бітлз» і «Ролінг Стоунз». «Бітлз» оспівували любов, протестували проти війни у В'єтнамі, вимагали повернення Ірландії ірландцям, збирали гроші для жителів Бангладеш. Прикладами політизованого року були їхні пісні «Дамо світу шанс», «Не хочу бути солдатом», «Скажи мені хоч трохи правди» та ін.

Різко аполітичний, бунтарський, «непристойний» напрямок символізувала група «Ролінг Стоунз», що, на їхню думку, було протестом проти обивательської буржуазної культури. Вершиною цього етапу розвитку року стала широко відома в 1960-ті рр. рок-опера «Ісус Христос – суперзірка» (музика Ендрю Веббера). Дія рок-опери охоплює останні

шість днів життя Ісуса, але в тексті говориться й про його минуле. Ідеї, закладені у творі та оформлені сучасними, зрозумілими молодим людям 1960-х рр. засобами, зробили твір надзвичайно привабливим.

У рок-музиці розвивались і розвиваються інші напрямки: **панк-рок, брейк, рок-метал, хард-рок** та ін.

Найвідомішими естрадними співаками в 1970–1980-х рр. були Мірей Матьє, Шарль Азнавур, Патрісія Каас, ансамбль «Абба», у СРСР – Муслім Магомаєв, Алла Пугачова, Софія Ротару, Йосип Кобзон.

В останні десятиріччя суперзірками естради стали Майкл Джексон, Мадонна, Принц, Стінг, ансамбль «Спайс Гьорлз» та деякі інші.

Джаз став фаховим мистецтвом; радянські оркестри О. Лундстрема, К. Орбеляна набули всесвітньої популярності. До кращих зразків мюзиклу 1950-х рр. належать надзвичайно популярні твори «Звуки музики» Роджерса, «Моя чарівна леді» Ф. Лоу, «Вестсайдська історія» Л. Бернстайна.

Надзвичайно відомими були й «серйозні» музиканти: композитори Родіон Щедрін, Альфред Шнітке, піаністи Ван Клайберн, Святослав Ріхтер, віолончеліст Ростислав Ростропович, скрипаль Давид Ойстрах. Вони перемагали на престижних музичних конкурсах, збирали тисячні зали на свої концерти.

Всесвітню славу мали й оперні співаки: Лучано Паваротті, Пласідо Домінго, Монсерат Кабальє, Хосе Каррерас, Галина Вишневська, Іван Козловський, Анатолій Солов'яненко та деякі інші.

3 ***Театр і кіно.*** У повоєнні роки театральне мистецтво переживало не кращі часи, тому що увагу глядача притягав більш доступний і видовищний кінематограф, а потім і телебачення. За цих умов для повернення глядачів у театральні зали величезну роботу було здійснено драматургами і театральними режисерами, які підносили проблеми цінності внутрішнього світу людини, його неповторності, відповідальності кожного за те добро і зло, яке він учинив.

Найвідоміші представники цього періоду – Ежен Йонеско (Франція) і Семюель Беккет (ірландець за походженням).

На відміну від кіномистецтва, розрахованого на мільйонні аудиторії та значною мірою пересічного споживача, театр усе ж таки залишається елітарним мистецтвом.

У Радянському Союзі театральне мистецтво було на досить високому рівні. В кожному обласному центрі існували театри: музичні, драматичні, дитячі, а в столиці, Ленінграді та ще в декількох великих містах склалися цікаві творчі колективи, очолювані видатними режисерами, в яких працювали талановиті актори, відомі й популярні в усій країні. Зокрема, слід відзначити Великий драматичний театр у Ленінграді на чолі з Г. Товстоноговим, Московський театр на Таганці, головним режисером якого був Ю. Любимов, а в трупі театру працював В. Висоцький, МХАТ, театр «Сучасник» та деякі інші. На весь світ були відомі балетні трупи Великого театру в Москві, ленінградського Маріїнського театру, Київського театру опери та балету. Відомі балерини Г. Уланова, М. Плісецька, танцювальні колективи – ансамблі «Берізка», під керівництвом І. Моісєєва, ім. П. Вірського, хор ім. Г. Верьовки під час закордонних гастролей демонстрували найвищий мистецький рівень.

Кіно другої половини XX ст. розвивалося в руслі основних художніх напрямків цього часу, але кожний національний кінематограф мав свої особливості. З іменами Р. Росселіні, Л. Вісконті, А. Антоніоні, Ф. Фелліні пов'язаний розквіт філософського, поетичного кінематографа – дослідження психологічних і соціальних мотивів поведінки сучасної людини (фільми «Дорога», «Солдатське життя», «Хроніка одного кохання», «Крик»).

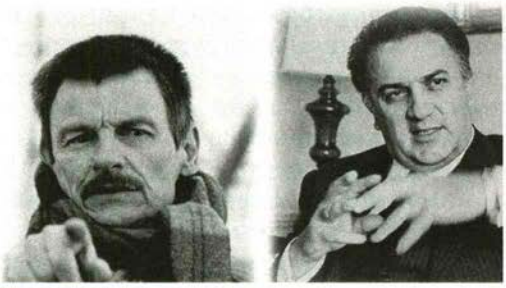

А. Тарковський та Ф. Фелліні

Наприкінці 1960-х рр. почали формуватися головні жанри політичного кіно, яке в Італії сягнуло вершин у першій половині 70-х рр. Фільми «Зізнання комісара поліції прокуророві республіки», «Сто днів у Палермо» та інші і сьогодні виглядають актуальними.

Характерною рисою англійського кіно залишилася вірність національним традиціям. Знаменитий режисер і актор Лоуренс Олів'є з успіхом знімав стрічки за класичними творами В. Шекспіра «Гамлет», «Генріх V», «Річард VI».

У Франції в 1970-ті рр. зняв свої кращі сатиричні стрічки знаний метр сюрреалізму в кіно іспанець Л. Бунюель («Цей невизначений об'єкт бажання», «Привід свободи»). Традиційний і популярний у Франції жанр кінокомедії відкрив глядачам імена Ж.-П. Бельмондо, Л. де Фюнеса, П. Рішара.

Для розвитку кінематографа в СРСР цього періоду характерні декілька тенденцій: епічність («Війна і мир», «Червоні дзвони», «Мексика у вогні» С. Бондарчука); екранізація літературної класики («Дама з собачкою» Й. Хейфеца, «Тихий Дон» С. Герасимова), спрямованість на яскраву особистість («Початок», «Прошу слова», «Васса» Г. Панфілова) та філософське осмислення сенсу буття у фільмах А. Тарковського («Андрій Рубльов», «Дзеркало», «Сталкер», «Іванове дитинство»). Величезною популярністю користувалися комедійні фільми режисера Л. Гайдая («Кавказька полонянка», «Іван Васильович змінює професію», «Операція "И"»).

В останні роки телебачення перехоплює пальму першості у традиційного кінематографа, оскільки стало невід'ємною частиною побуту кожної родини. Герої телесеріалів, що розтягуються на довгі місяці й роки, сприймаються як гарні знайомі, за перипетіями життя яких глядачі стежать з увагою і співчуттям.

4 ***Архітектура.*** Функціоналізм став практично основним архітектурним напрямком кінця XX – початку XXI ст. Для нього характерний принцип, відповідно до якого архітектурну форму визначають функції, призначення будинку. Функціоналізм дав світу нові типи житлових будинків (коридорного типу, галерейного типу, з квартирами у двох рівнях) із покриттями, економічними квартирами з вмонтованим устаткуванням і зручним для трансформації інтер'єром. Принципи функціоналізму легко пристосовувалися до національних особливостей різних

країн, що зробило цей напрямок інтернаціональним. У більшості міст світу з'явилися нові будівлі громадського призначення, художній образ яких визначається як «скляний паралелепіпед» або «скляна призма», – тобто будинок, який складається з суворо геометричного металевого каркасу, заскленого з усіх боків. Ці будинки стали своєрідною візитною карткою архітектури вже у 1950–1960-х рр. (наприклад, будинок ООН і 400-метровий Всесвітній торговельний центр у Нью-Йорку, готельні комплекси «Хілтон» і «Форум» у більшості європейських міст). Такі типові будинки зі скла та бетону першим запропонував світові американець Л. Міс ван дер Рое.

Ще одним напрямком в архітектурі повоєнного часу стала **органічна архітектура**, що пропагує зв'язок із природою, звернення до людської індивідуальності. Одним із прикладів органічної архітектури є будинок Сіднейської опери в столиці Австралії. Його архітектор, датчанин Йорг Утцон, пояснює, що був натхнений вітрилами яхт у порту Сіднея, а ще – храмовими спорудами майя та ацтеків у Мексиці.

Виник також стиль **хайтек** (висока технологія), що полягає у створенні технічних конструкцій і багатоярусних галерей.

Найвидатніший архітектор XX ст. Ле Корбюзьє прагнув зблизити та об'єднати сильні риси функціоналізму та органічної архітектури (житловий будинок у Марселі). У 1951 р. він дістав можливість здійснити свою мрію: побудувати ціле місто. Північний штат Пенджаб (Індія) втратив свою столицю після поділу держави 1947 р., і Ле Корбюзьє було запропоновано спроектувати нову столицю Чандігарх. Було вирито велике штучне озеро, навколо якого проклали прогулянкову дорогу. Все місто засадили квітучими деревами. Чандігарх переділено на сектори-мікрорайони широкими бульварами. Втім, критики вважають, що архітектор не врахував особливостей Індії, способу життя індусів.

Ще один визначний архітектор-бразилець – Оскар Німейєр теж дістав пропозицію збудувати місто. За його проектом у незайманих тропічних джунглях за три роки було збудовано нову столицю Бразиліа. 21 квітня 1960 р. відбулося офіційне відкриття міста. Сьогодні його нерідко називають одним із найкрасивіших міст планети.

З останніх десятиріч XX ст. поступового поширення у архітектурі почав набувати такий своєрідний стиль, як деконструктивізм, покликаний у образній формі відбивати складність сучасного світу, з його моральними та екологфічними проблемами. Яскравими представниками цього напрямку є П. Айзенман і Д. Лібескінд, а кращими зразками деконструктивізму вважаються пожежна частина «Вітра» у Вайль-ам-Райні (Німеччина, архітектор З. Хадід, 1993 р.) та музей Гуггенхайма у Більбао (Іспанія, архітектор Ф. Гері, 1997 р.).

Музей Гуггенхайма

Отже, друга половина XX ст. характеризується кардинальними змінами не тільки в громадському житті, а й у розвитку культури. Нові естетичні принципи, нова стилістика, пластика, прин-

ципово нова організація художньої реальності – ось характерні ознаки розвитку мистецтва другої половини XX – початку XXI ст.

? Перевірте себе

1. Назвіть основні напрями у образотворчому мистецтві другої половини XX ст.
2. Назвіть імена найбільш відомих співаків останніх десятиліть.
3. Які проблеми піднімаються у творах сучасних американських та європейських драматургів?
4. Кого вважають найвідомішим архітектором XX ст.? Чому?

Виконайте завдання

Заповніть схему «Мистецтво другої половини XX – початку XXI ст.».

Обговоріть, подискутуйте

Які течії у образотворчому мистецтві здаються вам найбільш перспективними і чому?

Узагальнення до теми 10

1. У другій половині XX ст. наука значно просунулася вперед. Були створені ракетні двигуни і почалося освоєння космічного простору. Виникла кібернетика, відкрито молекулу ДНК і створено чимало нових видів ліків. У 1971 р. розроблено перший мікропроцесор. Поява всесвітньої інформаційної мережі Інтернету значно прискорило передачу інформації на далеку відстань.
2. Активно розвивалася масова культура – характерне явище XX ст., спричинене масовим виробництвом і масовим споживанням. Вона охопила всі сфери життя і має на меті впровадження у свідомість людей стандартизованих норм і зразків поведінки, офіційно пропагандованих у даному суспільстві. До характерних явищ масової культури належать, у першу чергу, комп'ютерні ігри, засоби масової комунікації (преса, телебачення, Інтернет), система організації та стимулювання масового попиту (реклама, мода) та індустрія відпочинку (пригодницька, «бульварна», фантастична література, кіно, комікси, поп-музика, різноманітні шоу, видовищні види спорту).
3. З'явилися нові художні течії – поп-арт (новий реалізм), оп-арт (оптичне мистецтво), гіперреалізм (фотографічне відтворення фрагментів реальної дійсності), деконструктивізм та інші.
4. В архітектурі особливого поширення набули функціоналізм та хайтек.

11

ТЕМА

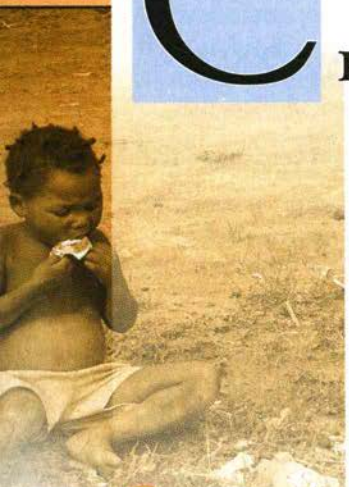

Світ на початку XXI ст.

§52 Загальна характеристика глобальних проблем сучасності

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

Пригадайте, що ви знаєте про глобалізацію.

1 ***Актуальні проблеми людства.*** Науково-технічна революція, що відбувалася протягом останніх десятиріч, істотно змінила обличчя світу. Перш за все, на інший рівень вийшла комунікація: електронний лист у лічені секунди досягає адресата у найвіддаленіших місцях Землі. Завдяки Інтернету спростився доступ до інформації. Побут і дозвілля людини полегшують десятки різноманітних технічних пристроїв.

Технічна революція значно наблизила людей один до одного, але вона ж їх одночасно й розшарувала: за проживанням у багатих чи бідних країнах і за рівнем доступу до технічних та інших благ. Можна скільки завгодно говорити і слухати про суспільство рівних можливостей, вільну конкуренцію, подолання різниць у розвитку, але на практиці це не так, бо саме в цей час мільйони людей потерпають від голоду, а інші лікуються від надміру ваги. Те ж саме стосується медичної допомоги, роботи, грошей, освіти та житлових умов – їх не можна навіть порівнювати. Крім того, у країнах «третього світу» давно розміщуються шкідливі для екології і людей виробництва. Причому, країни Заходу, і особливо, США робили і роблять усе можливе, аби й надалі зберігати таке становище.

За даними ООН, через різні перешкоди і обмеження на шляху до експорту своєї продукції країни, що розвиваються, щорічно втрачають до 700 млрд доларів. Ця сума набагато перевищує загальний обсяг вкладе-

них у ці країни іноземних інвестицій, які, в принципі, й не дають позитивного результату. Гроші, значною мірою, потрапляють до рук корумпованих чиновників, або йдуть на формування економічної системи, не здатної до самостійного існування.

Відтак у 2007 р. на долю найбагатших держав припадало 76 % від світового валового внутрішнього продукту, країн із середніми доходами 20,7, а на бідні (120–130 країн) всього-на-всього 3,3 %. Тобто, йдеться про ту ж саму колоніальну залежність, тільки виявляється вона тепер в інших формах.

Проте, сьогодні ні для кого вже не секрет, що ми не тільки живемо на одній планеті, але й залежні один від одного. Причому, залежимо набагато сильніше, ніж могло б видаватись комусь раніше. Найкращою ілюстрацією тут можуть служити наслідки аварії на Чорнобильській АЕС, що досі відчуваються не тільки в Україні, але й у Польщі та Білорусі. Розміщення шкідливих виробництв поза жилими зонами або навіть в чужих країнах не гарантує від виникнення глобального парникового ефекту, посилення впливу ультрафіолетового випромінювання, підвищення рівня Світового океану та зміни клімату. Державні кордони не здатні вплинути на чистоту повітря та стан водоймища, у яке в сусідній державі хтось звик вихлюпувати отруту. Також багаті суспільства, наче іржа, зсередини роз'їдає нелегальна міграція, створюючи вогнища економічної, політичної, релігійної та міжетнічної напруженості. І все це відбувається на тлі поступового зменшення впливу Заходу.

Отже, жити за рахунок інших або хижацького ставлення до багатств природи із кожним роком стає дедалі проблематичніше. Постала низка складних проблем, невирішення яких реально загрожує подальшому існуванню людства:

1) проблема екологічна;
2) проблема вичерпання природних ресурсів і їх збереження;
3) проблема демографічна;
4) проблема міжнародної безпеки в світі;
5) проблема поширення невиліковних хвороб;
6) проблема загальної кризи моралі.

2 ***Екологія: сучасне становище і перспективи.*** Забруднення навколишнього середовища на сьогоднішній день досягло безпрецедентних масштабів. Так, «екологічне житло» людини становить близько однієї

четвертої земної суші, але лише десята частина цієї площі придатна для землеробства.

Між тим, через використання непродумано інтенсивних сільськогосподарських технік й вона щороку зменшується на близько 5 млн гектарів. Масове застосування пестицидів і гербіцидів знищує ґрунтоутворюючу флору і фауну, водночас сприяючи розмножуванню шкідливих комах і бактерій. Нині близько 400 видів шкідників рослин є стійкими до впливу хімічних препаратів.

Швидкими темпами здійснюється забруднення атмосфери шкідливими продуктами металургійної, хімічної, залізорудної промисловості, а також індивідуальних транспортних засобів. Щорічно до атмосфери потрапляє понад 200 млн тонн вуглекислого газу, 150 млн тонн двоокису сірки, 55 млн тонн окислів азоту та багато іншого – загалом близько 23 млрд тонн газів і понад 1 млрд тонн інших сполук. 350 млн автомашин поглинають кисень, необхідний для дихання 1 млрд людей і викидають в повітря близько 200 різноманітних отруйних речовин. У рік на кожного жителя Землі припадає більше як 20 т промислових та інших відходів.

Внаслідок цього, рівень забрудненості повітря у великих містах в десятки і сотні разів перевищує встановлені граничні екологічні норми, а озоновий атмосферний шар все слабкіше захищає Землю від ультрафіолетового випромінювання. Пошкодження озонового шару (воно прогресує із швидкістю 1–2 % на рік), у свою чергу, спричинює так званий парниковий ефект, що виявляється у кліматичних змінах, пов'язаних із підвищенням температури поверхні Землі, наслідки чого навіть важко передбачити. Так танення льодовиків у Антарктиді і Гренландії може призвести до затоплення значної частини земної суші.

ПОГЛЯД УЧАСНИКА ПОДІЙ

З виступу К. Хедегаард, європейського комісара з питань клімату на зустрічі з журналістами у Брюсселі 27 жовтня 2010 р.

З жовтня минулого року й до цього моменту зафіксовано 12 найтепліших місяців за всю історію спостережень за погодою у світовій історії. Цей факт я наводжу зараз, щоб показати, що мова йде про вкрай актуальну й невідкладну проблему... Я теж була журналістом і знаю, як спокушає можливість сказати: от це – біле, а те – чорне, а далі справа за слухачами, читачами й глядачами вирішити самим, де ж факти. Я вважаю, що саме в питаннях клімату надзвичайно важливо повідомляти людям про те, що нам відомо, розповідати про наукові факти. Тому що, в остаточному підсумку, ті з нас, хто займається політикою, усвідомлюють, що ми не доможемося своїх цілей, поки в громадян не буде базового розуміння, що клімат – це важлива проблема. Особливо під час кризи, коли в них і без того вистачає проблем.

Поясніть, чому, на вашу думку, люди мають бути поінформовані про небезпеку змін клімату.

Не кращим чином виглядає становище і з водою, головним споживачем якої (близько 70 %) є сільське господарство. Вчені стверджують, що наявних джерел вистачатиме, навіть якщо потреби подвояться. Проте непокоїть якість цієї води, забруднюваної каналізаціями, промисловими технологіями та пестицидами. Кожні 5 років кількість спо-

живачів неякісної води у світі збільшується приблизно на 100 млн. Три чверті населення країн «третього світу» взагалі користуються водою, що не проходить жодної санітарної обробки. Між тим, забруднена вода – причина майже 80 % інфекційних захворювань.

Під загрозою знаходиться й Світовий океан, «остання природна зона», куди протягом лише одного року скидається понад 600 млрд забруднених промислових відходів тощо. Існують великі «мертві» ділянки води, забруднені нафтою. Риба, виловлювана у Світовому океані, відповідно, також є забрудненою.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

З відозви Генерального секретаря ООН з нагоди Всесвітнього дня океанів 8 червня 2010 року

Океани відіграють провідну роль у нашому повсякденному житті. Вони – невід'ємна частина процесу стійкого розвитку й важливий об'єкт наукових досліджень... Однак щоб повною мірою скористатися благами, які дарують нам океани, ми повинні вирішити проблему руйнівного впливу на них діяльності людини. Різноманіття біологічних видів, що живуть в океанах, перебуває під загрозою, що неухильно зростає. Надмірна експлуатація живих ресурсів моря, зміна клімату й забруднення океанів небезпечними для них речовинами й відходами виробничої діяльності – все це являє серйозну загрозу для морського середовища. Рівною мірою це відноситься й до злочинної діяльності, включаючи піратство, що має серйозні наслідки для безпеки судноплавства й мореплавців... У цю другу річницю Всесвітнього дня океанів я настійливо закликаю уряди й громадян, де б вони не перебували, визнати неминущу цінність Світового океану – і зробити свій внесок у забезпечення його здоров'я й життєздатності.

Прокоментуйте наведений текст. Чому, на вашу думку, ООН мусить обмежуватися лише закликами?

Незважаючи на заходи світового співтовариства, спрямовані на збереження і відновлення лісів, які справедливо називають легенями планети, їхня кількість продовжує катастрофічно скорочуватись. Так, за даними експертів Продовольчої й сільськогосподарської організації ООН, площа тільки вологих тропічних лісів в 2001–2010 р. скоротилася на 8,5 % більше, ніж за попереднє десятиліття, і скорочується настільки стрімко, що кожного дня це веде до зникнення до 135 видів рослин, тварин і комах, а в рік ці втрати становлять уже понад 50 тис. видів. Аналогічна картина і в інших лісах, причому основною причиною цього явища залишається діяльність людини: комерційні вирубки, розширення площ під посіви сільськогосподарських культур, пасовища, тваринницькі ферми й інші сільськогосподарські угіддя, а також будівництво гребель, прокладки доріг і трубопроводів, гірничорудні розробки тощо. У світовому масштабі площі лісів скорочуються із швидкістю 13 млн га на рік (відновлюється лише одна десята). На територіях країн колишнього СРСР сюди ще додається значне засмічення – навіть у Сибіру поблизу великих міст ліси перетворюються на звалища.

З метою врятування «зелених легень» у розвинутих країнах дедалі більшає лісових ділянок, що користуються статусом особливої охорони; їх все частіше беруть під контроль держави – частка приватних лісів повсюдно скорочується. Ця тенденція найбільш яскраво проявляється в Північ-

ній Америці. Так, сьогодні в Канаді 95 % лісів належать графствам, а в США державних лісів хоча й набагато менше (усього 55 %), але протягом останніх років їх частка зростає.

НА ДУМКУ ДОСЛІДНИКА

Зі статті заступника головного редактора журналу «Экология и жизнь» Ю. Єлдишева № 6 2010 р.

Багато лісозаготівників і лісопереробників... говорять про те, що позбутися незаконних рубань і припинити нинішнє свавілля можна буде, лише передавши ліс у приватну власність... Проти приватизації лісових ділянок у Росії найсильніше заперечують керівники «лісових» республік... стверджуючи, що приватні власники просто вирубають всі цінні дерева на своїх ділянках, після чого втратять до них... інтерес. Саме так найчастіше виходить сьогодні при передачі лісів в оренду на 49 років. Представники бізнесу заперечують: оренда – це одне, а власність – зовсім інше... Втім, супротивники приватизації вважають, що завести приватний ліс можна вже сьогодні. Досить просто купити землі сільськогосподарського призначення й посадити там саджанці. І ліс виросте сам... Правда, років через сто, але зате після цього ніхто не зможе засумніватися в його статусі.

Висловіть своє ставлення до порушеної проблеми. Свою точку зору обґрунтуйте.

3 ***Природні ресурси.*** Проблема нестачі природних ресурсів і ресурсозбереження має безпосереднє відношення до кризи в екології, і, так само, як і вона, носить значною мірою суб'єктивний характер, оскільки наявні можливості, безумовно, можна використовувати раціональніше. Так, зокрема, у 1960-х рр. більшість країн не виходили за рамки своїх екологічних ресурсів. І тільки між 1970 й 2005 р. біологічна розмаїтість знизилася приблизно на третину, а наслідки шкоди від руйнівної діяльності людини подвоїлися. Але навіть наявні ресурси розподіляються непропорційно.

НА ДУМКУ ДОСЛІДНИКА

З праці українського вченого О. Шнипко «Інноваційний дефолт України»

Як і за часів колоніальних імперій, переважна частина земних ресурсів прямо або опосередковано перетікає до багатих країн. Ресурсний голод, що відчувається... має, окрім економічних наслідків, і негативний соціальний ефект. Зокрема... тут важко сподіватися на становлення і зміцнення середнього класу... Загалом, за оцінками експертів ООН, до 2025 р. 7,8 млрд, або 90 % жителів планети належатимуть до третього світу, з усіма його антигуманними атрибутами.

Прокоментуйте наведений текст. Висловіть свою точку зору.

Природними ресурсами називаються об'єкти і процеси природи, використовувані суспільством для задоволення матеріальних і духовних потреб людей. Відповідно, вони включають корисні копалини, джерела енергії, ґрунт, водні шляхи й водойми, мінерали, ліси, дикоростучі рослини, тваринний світ, генофонд культурних рослин і свійських тварин, мальовничі ландшафти, оздоровчі зони тощо.

Природні ресурси людина використовує безпосередньо або в переробленому вигляді. Невичерпні ресурси мають здатність до поновлення, тож можуть бути використані багаторазово, і запаси їх, таким чином, є практично необмеженими. До цих ресурсів відносять водні (зв'язані єдиним кругообігом), атмосферне повітря, космічні (сонячна радіація), енергію морських припливів тощо, а також кліматичні ресурси.

До вичерпуваних ресурсів відносяться ресурси, які витрачаються й знищуються в процесі їхнього споживання. Це, у першу чергу, стосується ґрунту, рослинності, тваринного світу, поверхневих й підземних вод, а також деяких видів мінеральних ресурсів.

У минулому людина використовувала, головним чином, відновлювані енергетичні ресурси біомаси, води й повітря. Лише в XIX ст. вугілля стало відігравати провідну роль в енергетиці країн, що стали на шлях промислового розвитку, а з другої половини XX ст. вугілля почала витісняти нафта. Так стався перехід на невідновлювані ресурси, що забезпечують зараз близько 75 % всієї споживаної енергії. Тому запаси нафти стрімко скорочуються, і можуть бути вичерпані вже через 40–100 років, так само як і природний газ.

Вчені прогнозують, що вже у недалекому майбутньому нестача природних ресурсів стане катастрофічною, оскільки біозапас планети виснажується з небаченою в історії людства швидкістю. За даними Всесвітнього фонду дикої природи, природні ресурси споживаються сьогодні швидше, ніж планета їх здатна відтворювати. Вже у 2003 р. біологічні можливості Землі перевищувалися приблизно на 25 %. За умови збереження нинішніх темпів споживання ресурсів, до 2050 р. їх буде удвічі менше від потреби.

4 ***Проблема демографії.*** Нині у світі щосекунди народжується 21 і помирає 18 людей. З цієї причини населення Землі щодня збільшується на двісті п'ятдесят тисяч і до дев'яноста мільйонів осіб на рік. Процес безперервного збільшення населення світу вимагає зростання виробництва енергії, їжі, споживання мінеральних ресурсів, що посилює навантаження на біосферу планети, й сприяє появі апокаліптичних прогнозів. Протягом останніх двох десятиліть приріст населення в цілому становив близько 2,4 %. При цьому в більшості розвинених країн він не перевищував 0,5–1 %, зате в країнах, що розвиваються, досягав 4 %. Максимальних цифр досягнуто на Індійському субконтиненті, у Західній Азії й деяких африканських країнах. Загалом, дві третини земного населення припадає на так звані «однодоларові країни» (де люди в день отримують не більше одного долара) – Азію, Африку і Латинську Америку.

Проте й у провідних, індустріально розвинених країнах, небезпека появи надлишкового населення стає неприємною реальністю. Економіка навіть такого гіганта, як США, навряд чи безболісно здатна витримати 400 млн мешканців, яких за прогнозами матиме у 2050 р.

При збереженні сучасних темпів росту в найближче десятиліття до «клубу землян» додасться ще близько 1 мільярда людей. Демографи не очікують стабілізації чисельності раніше 30-х років XXI в., коли вона досягне 10–12 мільярдів. Натомість слід очікувати трикратного загострення всіх негативних процесів, помітних уже сьогодні. Причому процеси, що практично неминуче супроводжують зростання населення, охоплюють практично всі сфери життя. Зокрема, йдеться про падіння

життєвого рівня, спричинене багатодітністю, що відбивається на стані сімейного бюджету, збільшення цін на землю, особливо в містах, подорожчання житлового будівництва, ресурсів, систем життєзабезпечення, зростання непродуктивних витрат.

Паралельно відбувається неконтрольоване збільшення кількості населення міст. Оскільки розширення площі сільськогосподарських угідь уже практично неможливе, надлишок населення спрямовується в міста, які обростають багатомільйонними трущобними зонами, котрі не тільки забруднюють середовище, але й поступово насуваються на орні землі й національні парки.

У деяких країнах щільність населення становить сотні душ на квадратний кілометр. Майже половина людства мешкає в містах. У цих регіонах видобувається половина сировинних і паливних ресурсів планети, але самі країни цих континентів споживають лише 1/8 частку своїх багатств. Розрив між багатими та бідними країнами з кожним роком все більшає, що спричинює збільшення внутрішньої напруги серед останніх. Масова легальна і нелегальна міграція до розвинених країн цю проблему не зможе вирішити, зате здатна породити нові, з непередбачуваними наслідками. Недавні конфлікти на національному ґрунті у Греції та Франції можуть бути першими ластівками майбутніх, значно відчутніших потрясінь.

При цьому, у більшості країн Сходу дуже високі темпи народжуваності збігаються з одночасним зниженням темпів смертності. Перед деякими країнами, насамперед західноєвропейськими, а також Японією і США постала проблема старішання населення. У глобальному вимірі кількість людей похилого віку (понад 60 років) зростає щороку на 2 %. Це відбивається на всіх сторонах життя суспільства – економічній, соціальній, політичній, культурній тощо. Натомість у бідних країнах, кількість дітей і молоді значно перевищує можливості освіти і забезпечення робочих місць.

5 ***Проблема міжнародної безпеки у світі.*** Соціально-економічні проблеми, які все відчутніше нуртують людство, об'єктивно сприяють створенню критичної маси напівголодних, охоплених відчаєм, переважною більшістю, молодих людей, що, завдяки засобам масової комунікації, вперше в історії мають нагоду в режимі реального часу спостерігати життя імперії багатіїв у своїй країні і за кордоном, страждаючи при цьому від почуття власної слабкості і нікчемності. Багато хто з них згодом пробують сили в армії, а то й в «гарячих точках» планети, звідки повертаються ще більш агресивними і замкнутими, до того ж «збагачені» навичкою вбивати. Їм досить лише вказати ворога і вкласти до рук зброю.

Нестабільності світового порядку сприяє й цивілізаційне протистояння між Заходом і ісламом, між ісламом і індуїзмом в Індії, між ісламом і слов'янською православною цивілізацією, а також зміни розкладу сил у світі. Згідно з прогнозом Всесвітнього банку, США у 2020 р. у кращому разі будуть другими в переліку найбільших економік світу, а 9 місць у ньому будуть належати країнам, що розвиваються. Навіть якщо прогноз буде не досить точним, загальна тенденція залишиться незмінною. Вашингтон вже зараз не може більше диктувати свою волю у багатьох питаннях і все частіше наштовхується на опір. Економічні і політичні виклики США надходять з різних сторін, й вони будуть поси-

люватись. Отже, у світі формуються нові центри економічної та політичної сили, зокрема в Азії та Латинській Америці. Динамічно розвивається Китай, який все частіше починають іменувати «наддержавою XXI століття». Також на шлях пришвидшеного розвитку стала Індія.

НА ДУМКУ ДОСЛІДНИКА

З праці американського дослідника С. Хантингтона «Зіткнення цивілізацій»

Захід намагається і буде намагатися зберегти своє... положення і захищати свої інтереси, називаючи їх інтересами «світової спільноти». Цей вираз... покликаний надати правочинності в очах всього світу діям, що виражають інтереси США та інших західних держав... З допомогою МВФ та інших міжнародних економічних інститутів Захід... змушує інші країни вести ту економічну політику, яку вважає прийнятною.

Прокоментуйте текст. Наведіть приклади, що проілюстрували б думку автора.

Джерелом потенційного виникнення вибухонебезпечних конфліктів, за якими вимальовується привид війни, що нависав над людством всю другу половину XX ст., може стати і боротьба за економічне панування. Загроза війни із застосуванням зброї масового знищення (термоядерної, хімічної, бактеріологічної), що ймовірно призведе до ліквідації людської цивілізації, може розпочатися за доступ до ресурсів. Наприклад, поклади такої важливої сировини, як нафта – крові сучасної цивілізації – занадто швидко вичерпуються, а замінника їй немає. Перехід до інших видів енергії лише частково може вирішити проблему. Тому боротьба за доступ до нафтових родовищ, чимало яких зосереджено у районі Перської затоки, створює у недалекому майбутньому перспективу виникнення воєнних локальних або ширших конфліктів.

У потенційних війнах майбутнього бойові дії не обов'язково вестимуться між арміями. Набуває нових форм і проявів тероризм, якому стрімкий технічний прогрес, починаючи із середини минулого століття не просто додав додатковий імпульс, але і перетворив на ахіллесову п'яту цивілізації. Цьому сприяють мініатюрність зброї, «прозорість» кордонів і авіатехніка, що дозволяє в лічені години перенестись у найвіддаленіші частини земної кулі. Стало відносно легко виводити з ладу навіть системи життєзабезпечення цілих країн. Комп'ютерні мережі й трубопроводи, лінії високовольтних передач і ядерні реактори, склади токсичних речовин і транспорти продуктів розпаду, радіоактивні відходи – все це може у будь-який момент потрапити під приціл терористів або стати об'єктом для шантажу з боку нечистих на руку політичних діячів або фанатиків-камікадзе.

6 ***Проблема поширення невиліковних хвороб.*** Забруднення навколишнього середовища та продуктів харчування все відчутніше відбивається на здоров'ї населення. Щороку мільйони людей у світі стають жертвами «цивілізаційних» захворювань, перше місце серед яких посідає пандемія синдрому набутого імунного дефіциту (СНІД), число носіїв якого вже наближається до 40 млн осіб. Хвороба передається при прямому контакті слизових оболонок або крові з біологічними рідинами,

що містять вірус (наприклад, кров'ю, спермою або грудним молоком). Вона виникла у Західно-Центральній Африці наприкінці XIX – на початку XX ст., а вперше була описана на початку 1980-х рр. За прогнозами протягом найближчих 20 років від СНІДу помруть близько 68 млн осіб (під час Другої світової війни загинуло майже стільки ж). Хоча лікувальні методи сповільнюють розвиток цієї хвороби, вакцини проти неї досі не створено, як невідомі й випадки повного зцілення. Враховуючи цю обставину, затримати пандемію можна лише шляхом профілактики зараження.

Значну небезпеку для людства становить і так званий рак – неконтрольоване збільшення хвороботворних клітин. Існують тисячі різновидів ракових захворювань, які зачіпають кілька органів в організмі. Хоча у галузі досліджень і лікування раку впродовж XX ст. було досягнуто значного прогресу, не існує абсолютних методів лікування цієї хвороби, проти якої найширше застосовуються хіміотерапія, променева терапія, хірургія й імунотерапія.

Серед інших невиліковних хвороб варто згадати ще астму – респіраторні розлади, що відбуваються всередині легенів унаслідок запалення дихальних шляхів. Астма являє собою реакцію гіперчутливості, яку викликають, зокрема, пилові кліщі, пилок, забруднення повітря, лікарські препарати, погодні умови і навіть цигарковий дим. Характерними ознаками астми є задишка, приступи кашлю та інші симптоми, які можуть іноді загрожувати життю. Лікування зводиться до використання антиалергенних і протизапальних препаратів, які дозволяють лише дещо послабити симптоми.

7 ***Проблема загальної кризи моралі.*** Мораль людей і суспільства в цілому є зовсім не ізольованим від інших фактором. Навпаки – її стан багато в чому є визначальним для подолання вище перелічених негативних явищ, з якими доводиться мати справу цивілізації. Адже необхідність не завдавати шкоди природі, суспільству або людині диктують лише закладені з дитинства моральні принципи. Тому стан екології одночасно є точним віддзеркаленням сьогоднішнього морального стану людства. Нинішня криза моралі виявляється у:

а) зростанні проявів антисоціальної поведінки (злочинності, вживанні наркотиків, насильстві);

б) руйнуванні традиційного типу сім'ї (розлучення, неповні сім'ї, позашлюбні діти);

в) скороченні кількості членів добровільних організацій і зниженні довіри до їх діяльності;

г) падінні інтересу до освіти і до інтелектуальних видів праці.

Такий стан речей пояснюється, передусім, глобалізацією інформаційного простору, який розмиває духовні цінності національних культур пропагандою насолод і переваг неконтрольованого споживання. Державні інституції, за рідкісним винятком, нездатні запропонувати взамін будь-якої прийнятної ідеології. З цієї причини часом навіть історія цілих країн подається у вигляді калейдоскопа безглуздих злочинів і помилок, а постаті вартих наслідування осіб стають предметом «розвінчування». Між тим, суспільство без ідеалів, суспільство, що втратило зв'язок із своїм минулим, є історично приречене, як Давній Рим.

? Перевірте себе

1. Назвіть основні глобальні проблеми людства.
2. Дайте характеристику екологічній проблемі.
3. У чому полягає суть соціально-економічних проблем людства?
4. Чому виникла проблема збереження енергоресурсів?
5. Запропонуйте методи боротьби з поширенням епідемії СНІДу.

Обговоріть, подискутуйте

Чим можна пояснити, що людство на початку XXI ст. опинилося в кризовому стані?

Творчо попрацюйте

Напишіть реферат на тему «Глобальні проблеми сучасності».

§53 Шляхи подолання нинішніх проблем людства

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

Пригадайте основні нинішні проблеми людства.

1 ***Пошуки рівноваги людини і середовища.*** Переважна більшість проблем, з якими доводиться мати справу людству, є наслідком вчинків самої людини. А отже, у владі людини і побороти ці негативні процеси, надати їм нарешті зворотній хід. Проте, це буде зовсім не просто, враховуючи, що певні дії у цьому напрямку робилися і раніше, зокрема під егідою ООН і ЮНЕСКО. Існують продовольчі, екологічні та інші програми, але їх здійснення гальмується на рівні окремих країн, які продовжують захищати свої вузькоегоїстичні інтереси.

Важливим кроком вперед в питаннях скорочення або стабілізації викидів в атмосферу, які спричинюють парниковий ефект, стало підписання Кіотського протоколу.

Економічною основою Кіотського протоколу є ринкові механізми, передбачені в даному міжнародно-правовому акті. Одним з таких механізмів є політика торгівлі надлишками скорочення викидів. У цьому випадку у межах певної території (регіону або країни) встановлюється загальна припустима норма викиду тієї або іншої забруднюючої речовини. У рамках цієї норми власні викиди підприємства визначають самостійно. Такий підхід, за задумом, має стимулювати підприємства до пошуку способів досягнення загального нормативу викиду за рахунок:

переходу на більш екологічно чистий вид палива;
заміни технологій;
зміни профілю виробництва;
скорочення його обсягу;
закриття особливо «брудних» виробництв.

Ще одним цікавим ринковим механізмом, закладеним у Кіотському протоколі, є торгівля дозволами на викид забруднюючих речовин або торгівля надлишками скорочення викидів. Суть його полягає в тому,

що фірма, яка знизила сумарний викид забруднюючої речовини на своєму підприємстві нижче встановленого їй рівня, має право продати ці «надлишки» комусь іншому, отримуючи за це гроші.

До Кіотського протоколу долучилися практично всі світові держави, за винятком Західної Африки, Афганістану, Андорри, Сомалі, Сан-Маріно і Ватікану. Сполучені Штати Америки теж, на жаль, залишилися осторонь від цього важливого світового процесу – вони підписали протокол, але не ратифікували.

У ефективному здійсненні екологічних програм провідну роль відіграє Європа. Країни Євросоюзу і Росія навіть перевиконують взяті на себе зобов'язання. Вони ж виступають ініціаторами програм із захисту лісів, розробки механізму екологічно чистого розвитку, протидії глобальним змінам клімату. Євросоюз першим висунув довгострокові внутрішні регіональні цілі на період до 2020 р. Але поступово все більше інших держав ставлять аналогічні рубежі у своїй внутрішній політиці. Наприклад, так зробила Росія у червні 2009 р., декларувавши обмеження викидів парникових газів на перспективу до 2020 року й на 10–15 % від сьогоднішнього рівня, потім Японія. Зовсім новим явищем стали внутрішні цілі в таких країнах як Мексика, Індонезія, Сінгапур, Китай, Індія, ПАР, і цей перелік можна продовжувати. Це досягнення є одним з реальних плодів загальної мобілізації зусиль людства у боротьбі з екологічною кризою.

2 ***Подолання глобальних проблем сучасності.*** Отже, як бачимо, покроковий підхід до вирішення загальносвітових проблем може приносити позитивні результати. Це відбувалося би, мабуть, швидше, якби ухвали й ООН, і ЮНЕСКО носили обов'язковий для виконання, а не рекомендаційний характер. Саме тому в недалекому майбутньому, скоріше за все постане питання створення єдиного світового координаційного органу, призначеного для здійснення ефективної координації всіх глобальних процесів – глобальної економіки, світової торгівлі, екології, політичної структури, проблем бідності, війни і миру, прав людини, міграції тощо.

У зв'язку із проблемами росту населення й обмеженості ресурсів усе важливіше місце в забезпеченні охорони навколишнього середовища й раціональному використанням природних ресурсів відіграють і відіграватимуть економічні методи регулювання. Основу такого підходу становить платність природокористування. Будь-яка фізична або юридична особа, що використовує природні ресурси, зобов'язана вносити відповідну плату у вигляді податків або спеціальних платежів. Це забезпечуватиме, з одного боку, економність споживача, а, з другого – формування централізованих джерел фінансування охорони і відтворення природних ресурсів.

До плати за природні ресурси неодмінно мають включатися не тільки плата за право користування природними ресурсами, але й плата, спрямована на відтворення й охорону природних ресурсів. При цьому ставки плати за понадлімітне використання мають перевершувати звичайні ставки в кілька разів.

Також доведеться поступово вирішувати принаймні шість дуже складних питань.

По-перше, має бути повністю виключена можливість воєнних конфліктів, під яким би приводом вони не виникали.

По-друге, життєво необхідним є перехід на екологічно чисті джерела енергії, з відмовою від тих, що пов'язані із забрудненням довколишнього середовища.

По-третє, необхідно зайнятися розробкою екологічно безпечних видів транспорту і відмовитись від використання двигунів внутрішнього спалювання.

По-четверте, потрібні значні капіталовкладення для підтримання і розвитку бідних регіонів.

По-п'яте, дуже важливим є принципове змінення ставлення до природи.

Це – основні заходи, без вирішення яких існування людської цивілізації в принципі завжди буде залишатися під загрозою. Процес переосмислення цінностей безумовно проходитиме небезболісно. Але все відбуватиметься набагато легше, якщо люди переглянуть своє ставлення до «суспільства споживання», як до прогресивної і безальтернативної моделі розвитку суспільства. Адже саме ця основа «ринкової економіки» створила нинішню нестабільну суспільну систему, спричинила хвилю міжнародного тероризму. Кожен повинен сказати собі: чи має сенс приймати участь у безкінечній гонитві за матеріальними потребами, які все збільшуються? Куди приведе ця гонитва в умовах скорочення і так обмежених ресурсів планети? Чи варто обмінювати духовне багатство і свободу на надмірний матеріальний добробут?

? Перевірте себе

1. Схарактеризуйте загальний зміст Кіотського протоколу.
2. Чому, на вашу думку, Кіотський протокол не ратифікували США і не підписав Ватикан?
3. Чи вважаєте ви можливим досягнення порозуміння основних світових держав з питань захисту екології, міграції і демографії? Свою точку зору обґрунтуйте.
4. У чому полягають ринкові механізми природокористування?
5. Чи залежить, на вашу думку, стан екології у світі від вчинків окремих споживачів, у тому числі і вас? Якщо так, то у чому саме?

Обговоріть, подискутуйте

Чим, на вашу думку, пояснюються розбіжності між державами у справах подолання проблем цивілізації.

Творчо попрацюйте

Напишіть реферат (обсягом 6–7 сторінок) на тему «Які я бачу шляхи подолання глобальних проблем людства?».

Узагальнення до теми 11

1. Наприкінці XX ст. процес глобалізації вступив у завершальну фазу і співпадає із переходом країн Заходу до постіндустріального суспільства. Глобалізація набула форми присвоєння всіх сировинних ресурсів світу розвинутими країнами Заходу.
2. Глобальні проблеми сучасності загрожують існуванню всього людства. До їх числа відносяться: воєнна загроза, екологічна, продовольча, сировинна, демографічна та енергетична.

З міст

Вступ 4

§ 1. Загальні відомості 4
§ 2. Світ у другій половині XX – на початку XXI ст. 6

***Тема I.* ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА. ВІЙСЬКОВІ ПОДІЇ НА ТЕРИТОРІЇ СРСР (ВЕЛИКА ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА)**

§ 3. Початок війни (вересень 1939 р. – червень 1941 р.) 10
§ 4. Воєнні дії у 1940–1941 рр. у Західній та Південній Європі 21
§ 5. Початок Великої Вітчизняної війни 28
§ 6. Воєнні операції на фронті й у тилу в 1941 р. – на початку 1942 р. . . 39
§ 7. Напад Японії на Перл-Харбор і початок бойових дій на Тихому океані 46
§ 8. Перебіг війни у 1943 р. 49
§ 9. Окупаційний режим у поневолених країнах. Рух Опору і колабораціонізм 56
§ 10. Воєнні дії у 1944 р. 64
§ 11. Завершення і підсумки війни 69
Узагальнення до теми 1 77

***Тема II.* СВІТ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

§ 12. Зміни у світі внаслідок Другої світової війни 78
§ 13. Створення ООН 84
Узагальнення до теми 2 89

***Тема III.* КРАЇНИ АМЕРИКИ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД**

§ 14. США у 1940-х – 1960-х рр. 90
§ 15. США у 1960-х – 1970-х рр. 97
§ 16. США у 1980-х – 2010-х рр. 106
§ 17. Канада 111
Узагальнення до теми 3 115

***Тема IV.* КРАЇНИ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ**

§ 18. Особливості суспільно-політичного та економічного розвитку країн Західної Європи у другій половині XX – на початку XXI ст. 116
§ 19. Велика Британія 123
§ 20. Франція 129
§ 21. Німеччина 135
§ 22. Італія 141
Узагальнення до теми 4 147

Тема V. СРСР ТА НОВІ НЕЗАЛЕЖНІ ДЕРЖАВИ

§ 23. Повоєнне становище у країні. 148
§ 24. «Відлига» (1953 –1964 рр.) 153
§ 25. Роки «застою» (1964–1985 рр.) 157
§ 26. «Перебудова» та розпад СРСР (1985–1991 рр.) 161
§ 27. Росія у 1991–2010 рр. 170
§ 28. Відновлені та нові незалежні держави (1991–2010 рр.) 176
Узагальнення до теми 5 183

Тема VI. КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

§ 29. Особливості створення і розпаду європейського соцтабору 184
§ 30. Польща. 189
§ 31. Чехословаччина, Чеська та Словацька Республіки. 194
§ 32. Угорщина 198
§ 33. Румунія 203
§ 34. Болгарія 207
§ 35. Югославія 211
Узагальнення до теми 6 215

Тема VII. РОЗВИТОК ПРОВІДНИХ КРАЇН ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ У 1945 р. – НА ПОЧАТКУ XXI ст.

§ 36. Особливості соціально-економічного та політичного розвитку країн регіону в повоєнний час (1945–1950 рр.) 216
§ 37. Країни Латинської Америки у 1960-х – 1970-х рр. 226
§ 38. Перехід до сучасних моделей розвитку. 235
Узагальнення до теми 7 240

Тема VIII. КРАЇНИ АЗІЇ ТА АФРИКИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XX СТ. – НА ПОЧАТКУ XXI СТ.

§ 39. Ліквідація колоніалізму, створення і розвиток незалежних держав . . . 242
§ 40. Японія 246
§ 41. Китай 250
§ 42. Індія. 255
§ 43. Країни Близького та Середнього Сходу. 260
§ 44. Країни Південно-Східної Азії 267
§ 45. Країни Африки 272
Узагальнення до теми 8 275

Тема IX. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

§ 46. Виникнення і розгортання «холодної війни» у 1940-х – 1960 рр. Рух за мир 276
§ 47. Міжнародні відносини у 1970-х – першій половині 1980-х рр. 285
§ 48. Завершення, уроки і наслідки «холодної війни» 289
Узагальнення до теми 9 293

Тема X. КУЛЬТУРА

§ 49. Нові тенденції у розвитку культури і освіти 294
§ 50. Література 298
§ 51. Образотворче мистецтво, музика, театр, кіно, архітектура 300
Узагальнення до теми 10 305

Тема XI. СВІТ НА ПОЧАТКУ XXI СТ.

§ 52. Загальна характеристика глобальних проблем сучасності 306
§ 53. Шляхи подолання нинішніх проблем людства. 315
Узагальнення до теми 11 317

Навчальне видання

ЛАДИЧЕНКО Тетяна В'ячеславівна
ЗАБЛОЦЬКИЙ Юрій Іванович

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Підручник для 11 класу загальноосвітніх навчальних закладів

Профільний рівень

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Відповідальна за випуск *Наталія Заблоцька*
Редактор *Юрій Раєвський*
Макет та художнє оформлення *Юлії Ясінської*
Комп'ютерна верстка *Олени Білохвост, Наталії Корсун*
Коректори *Алла Кравченко, Інна Іванюсь*

Формат 70×100/16.
Умовн. друк. арк. 26,0. Обл.-вид. арк. 23,4.
Тираж 3023 пр. Вид. № 1125.
Зам. № 11-417.

Видавництво «Генеза», вул. Тимошенка, 2-л, м. Київ, 04212.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 3966 від 01.02.2011.

Виготовлення фотоформ та друк на
ПАТ «Білоцерківська книжкова фабрика»,
вул. Л. Курбаса, 4, м. Біла Церква, 09117.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 4063 від 11.05.2011.